

साहित्यदर्पणः ।

श्रीविश्वनाथ-कविराज-प्रणीतः ।

श्रीरामचरण-तर्कवागीश-भट्टाचार्य-कृतया

विवृत्या समेतः ।

जयपुरराजकीयसंस्कृतकालेजाध्यक्ष-काशीहिन्दुयूनिवर्सिटी-

सभास्तार-सत्संप्रदायाचार्य-महामहो-

पाध्यायपदभाजा

श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदेन

संकलितया छायाख्यविवृतिपूर्त्या परिष्कृतः ।

स च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिनाङ्कयित्वा

प्राकाश्यं नीतः ।

४ संस्करणम् ।

शके १८४४, सन १९२२.

मूल्यं ४ रूप्यकाः

पुरुषस्त्वमेव किल पञ्चविंशकः
स्फुटचूलिकार्थवचनैर्निगद्यसे ॥'
(हरविजये ६।११८)

'मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः ।
ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥'
(शिशु. ४।५५)

[illegible] यथा—

'कर्ता शुभे जागरत्वमसि फलयोगे अनुमतो
[illegible] कर्म प्रभवस्त्वं फलति पुरुषाराधनकृते ।
अतस्त्वां संप्रेक्ष्य क्रतुषु फलदानप्रतिभुवं
श्रुतौ श्रद्धां बद्ध्वा कृतपरिकरः कर्मसु जनः ॥'
[illegible] ।

'[illegible] वेदा [illegible] पञ्च [illegible] ।
[illegible] ॥'

'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा
भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्या ।
संयोग एषां न त्वात्मभावा-
दात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥' (१।२)

इति कालस्वभावादिवादवादिन्या श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदा व्यक्ततरमव-सीयते । एवं वाजसनेयिना ब्राह्मणोपनिषदा—'इतिहासः पुराणं विद्या उप-निषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि' इति । एवमेव छान्दो-ग्योपनिषदापि—'इतिहासपुराणं पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवो निधिर्वा-कोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदे-वजनविद्या' इति । साहित्यप्रतिपाद्यं दृश्यकाव्यमधिकृत्य भगवता भरतेन तु स्पष्टमाम्नातम्—

'जग्राह पाठ्यमृग्वेदात्सामभ्यो गीतमेव च ।
यजुर्वेदादभिनयान्रसानाथर्वणादपि ॥'
(नाट्यशा० १।१७)

आग्नेये तु श्रव्यदृश्ये उभे अपि काव्ये सम्यग् व्युत्पादिते इत्युपरिष्टान्निवेदयि-ष्यते । एतेनान्यशास्त्रवत् साहित्यस्यापि वेदोपजीवकत्वम्, तत एव साहित्यमूलस्य वेदाङ्गोपाङ्गसमानकालिकत्वं च प्रतिपत्तव्यम् ॥

तत्रभवतो राजशेखरस्य काव्यमीमांसायां कविरहस्ये तु निरूपितार्थो महत्तार्थवादेन प्रस्तूयते—"यथोपदिदेश श्रीकण्ठः परमेष्ठिवैकुण्ठादिभ्यश्चतुःषष्टये शिष्येभ्यः । सोऽपि भगवान् स्वयंभूरिच्छाजन्मभ्यः स्वान्तेवासिभ्यः । तेषु सारस्वतेयः वृन्दीयसामपि वन्द्यः काव्यपुरुष आसीत् । तं च सर्वसमयविदं दिव्येन चक्षुषा भविष्यदर्थदर्शिनं भूर्भुवःस्वस्त्रितयवर्तिनीषु प्रजासु हितकाम्यया प्रजापतिः काव्यविद्याप्रवर्तनार्थं प्रायुङ्क्त । सोऽष्टादशाधिकरणीं दिव्येभ्यः काव्यविद्या-स्नातकेभ्यः सप्रपञ्चं प्रोवाच । तत्र कविरहस्यं सहस्राक्षः समाम्नासीत्, औक्ति-कमुक्तिगर्भः, रीतिनिर्णयं सुवर्णनाभः, आनुप्रासिकं प्रचेतायनः, यमकानि—चित्रं चित्राङ्गदः, शब्दश्लेषं शेषः, वास्तवं पुलस्त्यः, औपम्यमौपकायनः, अतिशयं पाराशरः, अर्थश्लेषमुतथ्यः, उभयालङ्कारिकं कुबेरः, वैनोदिकं कामदेवः, रूपक-निरूपणीयं भरतः, रसाधिकारिकं नन्दिकेश्वरः, दोषाधिकरणं धिषणः, गुणौपा-दानिकमुपमन्युः, औपनिषदिकं कुचमार इति । ततस्ते पृथक् पृथक् स्वशास्त्राणि विरचयांचक्रुः ।

इत्थंवं गुरुभ्यो गिरः पुण्याः पुराणीः शुश्रुम स्म, यत्किल धिषणं शिष्याः कथाप्रसङ्गे पप्रच्छुः, कीदृशः पुनरसौ सारस्वतेयः काव्यपुरुषो वो गुरुरिति । स तान् बृह-

. काल इति कालवादिनः, स्वभाव इति लौकायतिकाः, नियतिरिति मीमांसकाः, [illegible] निरीश्वराः, भूतानीति [illegible], योनिरिति प्रकृतिवादिनः, पुरुष [illegible] कारणं प्रतिपेदिरे[?] ॥

तापतिरुचे । पुरा पुत्रीयन्ती सरस्वती तुषारगिरौ (तपस्यामास) प्रीतेन मनसा तां विरिञ्चिः प्रोवाच—पुत्रं ते सृजामि । अथैषा काव्यपुरुषं सुषुवे । सोऽभ्युत्थाय सपादोपग्रहं छन्दस्वतीं वाचमुदचीचरत् ।

यदेतद्वाङ्मयं विश्वमर्थमूर्त्या विवर्तते ।
सोऽस्मि काव्यपुमानम्ब पादौ वन्देय तावकौ ॥

तामाम्नायदृष्टचरीमुपलभ्य भाषाविषये छन्दोमुद्रां देवी ससंभ्रमदङ्कपर्यङ्केनादाय तमुदलापयत् । वत्स, सच्छन्दस्काया गिरः प्रणेतः, वाङ्मयमातरमपि मातरं मां विजयसे । प्रशस्यतमं चेदमुदाहरन्ति यदुत 'पुत्रात्पराजयो द्वितीयं पुत्रजन्म' इति । त्वत्त पूर्वे हि विद्वांसो गद्यं ददृशुर्न पद्यम् । त्वदुपक्रममथात छन्दस्वद्वचः प्रवर्त्स्यति । अहो श्लाघनीयोऽसि । शब्दार्थौ ते शरीरम्, संस्कृतं मुखम्, प्राकृतं बाहु, जघनमपभ्रंशः, पैशाचं पादौ, उरो मिश्रम् । समः प्रसन्नो मधुर उदार ओजस्वी चासि । उक्तिचणं च ते वचः, रस आत्मा, रोमाणि छन्दांसि, प्रश्नोत्तरप्रवह्लिकादिकं च वाक्केलि, अनुप्रासोपमादयश्च त्वामलंकुर्वन्ति । भविष्यतोऽर्थस्याभिधात्री श्रुतिरपि भवन्तमभिस्तौति—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति
महो देवो मर्त्यां आ विवेश ॥ (ऋ सं. ३ अष्ट. ८ अ. १० व.)

'तथापि संवृणु प्रगल्भस्य पुंसः कर्म, बालोचितं चेष्टस्व' इति निगद्य निवेद्य चैनमनोकहाश्रयिणि गण्डशैलतलतल्पे स्नातुमभ्रगङ्गां जगाम । तावच्च कुशान् समिधश्च समाहर्तुं निःसृतो महामुनिरुशनाः परिवृत्ते पूषण्युष्मोपसृष्टं तमदाक्षीत् । कस्यायमनाथो बाल इति चिन्तयन् स्वाश्रमपदमनैषीत् । क्षणादाश्वस्तश्च स सारस्वतेयस्तस्मै छन्दस्वतीं वाचं समचारयत् । अकस्माद्विस्मापयन् स चाभ्युवाच—

या दुग्धापि न दुग्धेव कविदोग्धृभिरन्वहम् ।
हृदि नः संनिधत्तां सा सूक्तिधेनुः सरस्वती ॥ इति ।

तत्पूर्वकमधेतृणा च तमेनमध्यस्वनादिदेश । ततः प्रभृति तमुशनसं सन्तः कविरित्याचक्षते । तदुपचाराच्च कवयः कवय इति लोकयात्रा कविशब्दश्च 'कव वर्णे' इत्यस्य धातोः काव्यकर्मणो रूपम् । काव्यैकरूपत्वाच्च सारस्वतेयोऽपि काव्यपुरुष इति भक्त्या प्रयुज्यते । ततश्च विनिवृत्ता वाग्देवी तत्र पुत्रमपश्यन्ती मन्युदर्यं चक्रन्द । प्रसङ्गतश्च वाल्मीकिर्मुनिस्तथा सप्रश्रयं तमुदन्तमुदाहृत्य भगवत्यै भृगुसूतेराश्रमपदमदर्शयत् । सापि प्रस्नुतपयोधरा पुत्रायाङ्कपालीं ददाना शिरसि च चुम्बन्ती स्वस्तिमता चेतसा प्राचेतसायापि महर्षये निभृतं सच्छन्दांसि वचांसि प्रायच्छत् । अनुप्रेषितश्च स तया निषादनिहतसहचरीकं क्रौञ्चयुवानं करुणकारयानिशं क्रन्दन्तमुदीक्ष्य शोकवान् श्लोकमुज्जगाद—

[illegible] प्रणेतृ । तमात्मदेवं शरणं प्रपद्ये संसारसागरनिमज्जनत्रासत्रस्त
[illegible] । आत्मादिदेवो **योगदर्शने**—'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट'
[illegible] (१ । २४) इत्येवं लक्षणतः सूत्रितः पुनर्व्याचिख्यासायां—
[illegible] कालेनानवच्छेदात्' (१ । २६) इत्यनेन गुणप्राधान्यविभक्त
[illegible] सूत्र्यते । इत्थं च 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे—' (ऋ. सं. ८
[illegible]) इति श्रुत्यनुगुणतया 'स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
[illegible] प्रजापतिः समवर्तत ॥' इति स्मृत्या प्रथमशरीरिणो ब्रह्मणो
[illegible] प्रतीयते । तत्र पूर्वं द्वितीयस्य शरीरिणः श्रवणस्मरणा
[illegible] ब्रह्मणो हृदि वेदाः प्रादुर्बभूवुरिति । तत एव 'तेने
[illegible]' इत्यादि स्मर्यते सोऽयमादिकालो ब्रह्मद्वारको वेदाना
[illegible] । तथा नारायणे—'यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्व
[illegible]' (ऋ. सं. ८. २. २३) इति । 'युगान्तेऽन्तर्हितान्वे
[illegible] । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥' इति ।
[illegible] अनुपलम्भात् सृष्ट्यादिरपि तत्प्रणयनकालो न भवितु
[illegible] 'वाचा विरूप नित्यया' (ऋ. सं. ६. ५. २५)
[illegible] । एतदेवाकलय्य भगवता **जैमिनिना** पूर्वमी
[illegible] दर्शनात्' (१ । १ । ६) इत्यादिद्वादशसूत्रैरनित्यत
[illegible] परार्थत्वात्' (१ । १ । १८) इत्यादि
[illegible] । उत्तरमीमांसायामपि भगवता **पाराशर्येण**
[illegible] सूत्रयतापि । 'अत एव च नित्यत्वम्'
[illegible] व्यवस्थापितम् ।

[illegible] निरुक्ते—'उतासि मैत्रावरुणो वसि-
[illegible] । द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे
[illegible]) इति । एतद्व्याख्याने **निरुक्तम्** (५ अ
[illegible] प्रपा [illegible]) इति च,
[illegible] **निरुक्त** ([illegible]) इत्येतस्मादप्यस्मिन्नपि म-
[illegible]

[illegible]

मुपलभ्यन्ते। तथाहि—छान्दोग्ये "यो ह वै वसिष्ठं वेद, वसिष्ठो ह स्वानां भवति. वाग्वाव वसिष्ठः" इति वसिष्ठपदार्थव्युत्पादनम्। एवमन्येषामपि व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या। निरुक्ते "—इन्द्रशत्रुः तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्ताः, त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिका अपां च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति, अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च—" (२. ५. २) इति वृत्रवधतत्त्वम्। एवं प्रजापतेः सुतानुगमनम्, इन्द्रस्य अहल्योपगमनम्, इत्यादि निगूढतात्पर्यतया नीचमानमुपलभ्यते। श्रूयते हि ऋक्संहितायां '[illegible] उषो न जार—' (१. ५. १३) इति। 'उषो न जार पृथुपाजो—' (५ २ १३) इति च। एतदेव पुनर्ऋक्संहितायां ऐतरेये ब्राह्मणे—'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद् दिवमित्यन्य आहुरुषसमित्यन्ये तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैत्— इति कथारूपेण निरूपितम्। अत्र कुमारिलभट्टतन्त्रवार्तिककारा —'प्रजापतिस्तावत्प्रजापालनाधिकारादादित्य एवोच्यते। स चारुणोदयवेलायामुषसमुद्यन्नभ्यैत्। सा तदागमनादेवोपजायत इति तद्दुहितृत्वेन व्यपदिश्यते। तस्यां चारुणकिरणाख्यबीजनिक्षेपात्स्त्रीपुरुषयोगवदुपचारः। इत्याह। अत्रैव 'प्रजानाथ [illegible] दुहितर [illegible] ॥' इति [illegible] द्रष्टव्यम्। एवमेव ऋक्संहितायां '[illegible]—' (७. ३ १०) इति। [illegible] तैत्तिरीयारण्यके '—[illegible], [illegible] जार. [illegible]—' (१. १२) इति पाणिनि[illegible] (१। २। २७) तथा शतपथ[illegible] (३. ३. ४. १८)। [illegible] (१ ४८-४९) [illegible] निरुक्तकारा—'[illegible] जार उच्यते [illegible]—' (३. ३ ४)। [illegible] [illegible] ॥

[illegible] पुरुषसूक्ते—[illegible]। [illegible] (ऋ [illegible] १० [illegible]) इति। [illegible] (५. ५. ७) इति। [illegible] (८. १ [illegible]) [illegible]। [illegible] सूक्ते [illegible]

[illegible]

भूमिका ।

ऽतत्सत्त्वापूर्त्तिरपि मन्वन्तरादीनां विवेचनीयात्र । अतो नित्या वेदा इत्येव स्थितम् ॥

यत्वत्र साम्प्रतिका वेदव्याख्यातारो दयानन्दस्वामिन ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायां वेदानां नित्यत्वप्रतिपत्त्यापि तद्रुत्पत्तिगणनामकार्षुरत्र त्रेधा क्रमोऽस्ति । स्वायंभुवादिमन्वन्तरप्रदर्शनं प्रथमो क्रमः । उत्पत्तिकालप्रदर्शने परिगणितो द्वितीयो मन्वन्तराधिकालस्य (१२०९६०००) एतावद्वर्षस्य मनुः सप्तमो दिने तु चतुर्दश क्रमः । यत्तद्गणनात्मकमला महायुगेरेतो मनु सप्तमो भवति ७१×१४=९९४ । तत्पूर्वं कालिकार-मन्व एवं षष्ठं सहस्रं ब्राह्मदिनं भवति वक्तव्यमिति ब्राह्मवत्सरान्तरिति तृतीयो क्रमः । परं नहि ब्राह्मणो नित्यभावे वेदनित्यत्वं सघटते । अत्रेदं गणनोक्तं चिरस्थायित्वेन उत्पत्तिकालोऽपि यदि [illegible] मानुषयुगानि । नपत्यति —

दैवयुगानि ।

१२००००=(३६०×१२००००)=४३२००००

ब्र. दि=१०००×१२००००=(१०००×४३२००००)=४३२००००००० ब्राह्म दि-

अथवा, एकसप्तति चतुर्युगं ४३२०००० इत्येकं मन्वन्तरं भवति ।

दैन =५९८०००००=१५×१७२८००० इति ।

ब्रह्मदिनगतवर्षाणि—

७१×मनु ४३२००००=३०६७२००००

६×३०६७२००००=१८४०३२००००

७×१७२८०००= १२०९६०००

२७×चतु. ४३२०००० = ११६६४००००

सत्य = १७२८०००

त्रेता = १२९६०००

द्वापर = ८६४०००

कलेर्गतानि = ४९७६

सर्वसंख्या = १९६०८५२९७६

* [illegible]

न च वेदविहारोऽयं संश्राव्यः शूद्रजातिषु ।
तस्मात्सृजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥
एवमस्त्विति तानुक्त्वा देवराजं विसृज्य च ।
सस्मार चतुरो वेदान् योगमास्थाय तत्त्ववित् ॥
धर्म्यमर्थ्यं यशस्यं च सोपदेशं ससंग्रहम् ।
भविष्यतश्च लोकस्य सर्वकर्मानुदर्शकम् ॥
सर्वशास्त्रार्थसंपन्नं सर्वशिल्पप्रवर्तकम् ।
नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥
संकल्प्य भगवानेवं सर्वान्वेदाननुस्मरन् ।
नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसंभवम् ॥'

(१ अ. २—१६ श्लो)

एतेन वैवस्वताख्यस्य सप्तमस्य मनोः कस्मिंश्चित्त्रेतायुगे राज्ञो नहुषस्य राज्य[illegible], [illegible] प्राग् द्वापरयुगे प्रोक्तेभ्यः पुराणेभ्यः पूर्वं त्रेतायुगे नाट्यशास्त्रस्य प्रणयनमिति व्यक्तम् । तत्र प्रथमकोटावन्यो नहुषो द्वितीयको[illegible] [illegible] । नहुषश्च आयुषः पुत्रो ययातेः पितेति [illegible] (आदिपर्व. ९५ अध्या ७ ग.) ॥

[illegible] समाख्यते तावतो बह्वधिकनिबन्धनादिदानींतना इतिहासपुराणेषु [illegible] गमयन्तोऽपि वस्तुतो न विश्राम्यन्ति संध[illegible] । [illegible] । यद् यथोत्पादितं तत् तथैव परीक्षितं स्वरूपप्रतिष्ठितं [illegible] । [illegible] तु [illegible] । नहि मृद्व्यतिरेकेण [illegible] । एवमस्माकमार्यावर्तभुवामितिहास पुराणं [illegible], किंतु पातञ्जलादिप्रख्यातयोगवि[illegible] ([illegible]) तत्रतत्र [illegible] [illegible] । [illegible] भगवता वेदव्यासेन—

'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥

(म. भा. आदिप. १ अ. २६७ श्लो.)

[illegible] निर्धार्यते । न स्यादस्यैवमादरमूरीति[illegible], [illegible] प्रवर्तमानं सिध्येत् । [illegible] । [illegible] प्रमेयानवबोधेन कुतर्कान्धा[illegible] [illegible] यो [illegible] न पश्यति' इत्यनेन परिलिख्यते । [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]चिनवसंयम ।

[illegible]

यदि चात्र सांप्रतिकपर्यालोचनदृष्ट्या कालसंकोचचिकीर्षाया मीमांसकानां सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिनपरताधिकरणन्यायोऽवतार्येत (जैमिनिद. ६ अ. ७ पा. १३ अधि.). तदापि विसंवादाधिरूढदवस्थ एवाभिलक्ष्यते। यतस्तत्र साधारण्येनाधिकारिचिन्तायां ब्राह्मणानुगृहीतः कालसंकोच आश्रीयते; इह पुनरविशेषेण कालकलनायां गमकाननुगृहीतः कालसंकोचो विकाशो वा कथमाश्रीयेत। या च शतायुःश्रुतिः, सापि युगपरतया मन्वादिभिः स्मर्यते (म. स्मृ. १ अ. ८१–८४ श्लो.), इत्थं सेतिहासपुराणाभ्यामेव किमपराद्धम्। यत्तदुक्तजातं गमकानुपलम्भेऽप्यन्यथा नीयते। एतेन हि भगवन्तं **रामभद्रं** तत्पितरं तत्रभवन्तं **दशरथं** चाभिलक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तम्—

> 'दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च।
> रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति॥'
>
> रा. बा. का. १. स. ९७ श्लो.
>
> 'षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक।'
>
> (रा. बा. का. २० स. १० श्लो.)

इत्यादिवाक्यं नासंगतं मन्तव्यम्। बलादन्यथानयने तु सौरमानेन $\frac{१००००}{३५२}=२८\frac{९}{२२}$ इति $\frac{६००००}{३६०}=१६६\frac{२}{३}$ इति तयोः कालावागच्छतः। अत्र द्वितीयस्याश्रद्धेयत्वेऽपि प्रथमः सर्वथाऽनुपपन्न एव। तथा तत्रैव **रामायणे** 'ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः' इत्येवमादिरल्पकालो दिनत्वेन परिणम्यमानोऽतितरामनुपपन्नो द्रष्टव्यः। नैवमत्रैवानुपपत्त्या पराक्रम्यते। यानि पुनर्ज्यौतिषे **होरा**स्कन्धे नानाप्रकाराणि योगोत्थितानि पुरुषायुषाणि पठितानि तत्रापि विसंवादगलग्रहान्न मुच्यामहे। जैमिनीयन्यायोऽपि स्वातन्त्र्येणावतार्यमाणः कालकलनासु प्रमाणपदवीं नाधिरोहतीत्यपि दर्शितमेव। देशकालविषयविप्रकृष्टानामेकस्वरालापोऽपि दूरदर्शिभिरेकहेल्याऽवहेलयितुमशक्यः। प्रक्षेपोऽपि साक्षात्तान् विशिष्य मूलस्कन्धादि कर्णेहत्य परीक्षणीयम्। तस्माद् वेदेष्विव तदङ्गोपाङ्गेष्वपि यद् यथा स्मर्यते व्यवस्थाप्यते वा तत् तथैव नीयमानं पूर्वापरं भवितुमर्हतीति स्थितम्॥

इदमपि पुरातत्त्वं प्रकृतं पर्यालोच्यम्—

> 'श्रुतौ शतायुः पुरुषः प्रदिष्टो
> बहुत्वयोगी शतशब्दशक्यः।
> रामादिकानामधिकायुरास्मै
> युक्तं प्रतीमः फलितेऽमितायुः॥' इति।

बहु यं चात्र तत्रानुसारेण प्रतिपत्तव्यम्। इदं च जैमिनीयन्यायानन्तरं पुनरिदमपि पर्यालोच्यते—

> 'स वार्षिको वासरिको भवन्न (भवन्न)-
> भोगो भवेद् भास्करलंघनेन।

तत्रापरं (न्तिमं) ब्राह्मणगौरवेण (दर्शनेन)
स स्वीचकारेति विरोधभङ्गः ॥' इति ।

अथवा भवृत्तीयापरभोगस्य प्रथमान्तत्वे । महर्षिणाग्राहि (ऽमानि) विरोधशान्त्यै' इत्येवं चरमपाद पठनीयः ॥

प्रास्तावयं च प्राक् (भूमि. १८ पृ.) साहित्यस्य प्रवन्धा वन्धकाश्च क इति । तत्रावशिष्यते पौराणिकी कोटि । यत्र सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षणायामनेके वैज्ञानिका विषया पुरस्क्रियन्ते । इदानी तु प्रस्तुतमुपक्षिप्यते यत्पुराणेष्वन्यतममाग्नेयमिति । इह विषयान्तरवत् साहित्यविषयोऽपि भामहादिग्रन्थेभ्यस्तत्पूर्वेभ्यो वा संक्रामित , आहोस्विद् वेदार्थोपबृंहकेभ्य आग्नेयादिभ्य एव भामहादिग्रन्था न्यधायिषत । तत्राद्यकोटिर्विशीर्यते वृहत्कथारघुवंशादिपर्यालोचनेन तत्कर्तृकालेऽपि कविकर्मपद्धतेरवश्यंभावाद्, यत्प्रयातान्येतानि गुणाढ्यकालिदासादिसूक्तान्यसाकमवलम्बनानीति । आलंकारिकेषु भामहवर्जं नान्य कश्चन चिरतनत्वेन सप्रति सभावनामारूढ इति वहव । भामहग्रन्थस्तदुपज्ञमित्यपि न सिध्यति । यस्मात्तस्मादेव—

'रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः ।
न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् ॥ १३ ॥
रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे ।
सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलंकृतिम् ॥ १४ ॥
तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।
शब्दाभिधेयालंकारभेदमिष्टं द्वयं तु नः ॥ १५ ॥'
(१ परिच्छे)

इत्यनेन, तथा—

'इति निगदितास्तास्ता वाचामलंकृतयो मया
बहुविधकृतीर्दृष्ट्वान्येषां स्वयं परितर्क्य च ।
प्रथितवचसः सन्तोऽभिज्ञाः प्रमाणमिहापरे
गुरुतरधियामस्याराध्यं मनोऽकृतबुद्धिभिः ॥ १६ ॥
(१५ परिच्छे)

इत्येवमादिना च नवीनेन सूक्तेन प्राचां काव्यानुशासनानां ज्ञापनात् । नाट्यशास्त्रेऽपि—

'उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा ।
काव्यस्यैते ह्यलंकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥'
(१६ अ ४१ श्लो.)

इत्येवमेके [illegible] तथा—

गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीनं
भिन्नार्थमेकार्थमभिप्लुतार्थम् ।
[illegible] इत्युक्तम् ।'

भूमिका ।

न्यायादपेतं विषमं विसंधि
शब्दच्युतं वै दश काव्यदोषाः ॥'
(१६ अ. ८४ श्लो.)

श्लेषः प्रसादः समता समाधि-
र्माधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम् ।
अर्थस्य च व्यक्तिरुदारता च
कान्तिश्च काव्यार्थगुणा दशैते ॥'
(१६ अ. ५२ श्लो.)

[illegible]व दश दोषा[illegible] गुणा उद्दिष्टा यथोद्देशं लक्षिताश्च । एत एव काव्या-
लंकारसूत्रे—'ओजःप्रसाद[illegible]समतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारता[illegible]
[illegible]गुणाः' (३ अधि. १ अध्या. ४ सू.) इति वामनेनोक्ता 'मा-
धुर्यौज प्रसाद[illegible] न पुनर्दश' इति प्रकाशकारादिभि[illegible]
[illegible]पितार्श्चेति । परमेते (दश गुणा) वामनत [illegible] गुणा भर
[illegible] दण्डिवामनयोर्भवतो गुणा [illegible]
[illegible] दण्डिन काव्यादर्शेऽपि सन्ति । [illegible] ख्यातिनारदपुष्करादीनां [illegible]
[illegible] । [illegible] इति [illegible] (५।३।११०–१११)
[illegible]
[illegible] शिलालिकृशा[illegible] भानल
इति पाणिनि[illegible] शिलालिकृशा[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] सम्भवे ।

[illegible]

वर्षाणां द्वादशशती षष्टिः पञ्चभिश्च संयुता ।
भूभुजां कालसंख्यायां तद्द्वापञ्चाशतो मता ॥'

इत्ययं द्वापञ्चाशतो राज्ञा काल =१२६६ स च न सुवदति । एतदुक्तं भवति—यदि नाम प्रकृतोपयुक्ता सप्तर्षीणां गतिर्नोपलभ्यते, तर्हि तया युधिष्ठिरकालनिर्णयोऽशक्यः । अत्र सिद्धान्ततत्त्वविवेके कमलाकरभट्टाः ।

'अद्यापि कैरपि नरैर्गतिरार्यवर्यै-
र्दृष्टा न या च कथिता किल संहितासु ।
तत्काव्यमेव हि पुराणवदत्र तज्ज्ञा-
स्तेनैव तत्त्वविषयं गदितुं प्रवृत्ताः ॥"

(भग्रह. ३२)

इत्यादि निर्णयन्ति । तथा सिद्धान्तदर्पणे चन्द्रशेखराचार्या अपि—

'सप्तर्षीणां ध्रुवः प्राग्भिर्नोक्त· संचारसंभवात् ।
तथाप्यनुभवात्तेषां व्यवस्था क्रियतेऽधुना ॥
पूर्वाग्रं शकटाकारमुदक्स्थमुडुसप्तकम् ।
सप्तर्षिमण्डलं प्रोक्तं व्यक्तं विश्वनमस्कृतम् ॥
तत्पूर्वोन्नतरेखाग्रे मरीचिः पश्चिमे ततः ।
वसिष्ठोऽरुन्धतीयुक्तस्तत्पश्चादङ्गिराः स्थितः ॥
तत्पश्चाच्चतुरस्रस्य शम्भुदिश्यत्रिरस्य तु ।
पुलस्त्यो दक्षिणे तस्य पश्चिमे पुलहः स्थितः ॥
क्रतुस्तदुत्तरस्थानस्तत्प्रोक्तौ पुलहक्रतू ।
ध्रुवसूत्रेण यद्भग्नौ तदृक्षस्था महर्षयः ॥
कथ्यन्ते सांप्रतं (४९७०)सिद्धे भूभुजां(२१)शान्तगौ हि तौ ।
कालांशैर्विश्वकैः १३ प्राच्यां पुलस्त्यो वर्तते ततः ॥
ततम्नः सायकै (५) रत्रिरङ्गिरा नवभि(९)स्ततः ॥
ततोऽष्टाभि(८)र्वसिष्ठोऽस्मान्मरीचिर्वर्ततेऽष्टभिः(८) ॥'

[illegible]—

'प्रत्यब्दं प्राग्गतिः प्रोक्ता पुराणैरष्टलिप्तिकाः ।
तेषां नो निश्चिता पूर्वानुभवाद्दर्शनान्मया ॥'

[illegible] । [illegible] ६५३ [illegible] तदानीं [illegible] । [illegible] वर्षानन्तर्यमेव ६५३ वर्षानन्तरमपि [illegible] ([illegible]) इव कलियुगसंवत् ([illegible]) [illegible] । नहि ३१७५-[illegible]=६५३ [illegible], वा [illegible], [illegible] युधिष्ठि[illegible] । तस्मात्—

भारतं द्वापरान्तेऽभूद्वार्तयेति विमोहिताः।
केचिदेतां मृषा तेषां कालसंख्यां प्रचक्रिरे॥'

इत्यन्यथा परिणतां महामात्यचण्पकसूनोः कल्हणस्य कृतिमुपेक्ष्यात्रायमष्ट- नृपावलौ ६५२ एतावन्ति वर्षाणि सङ्कल्प्य ३१७९ एतावदेव सर्वसमत्या कलि- गतं (कलियुगसंवत्) शकारम्भसमये मन्तव्यम्। एवमप्यत्र नीलमुनिरात्मन काश्मीरिकपुराणमतं न जहातीति परीक्षणीयम्। इत्थंच पूर्वदत्तसंहितावाक्ये युधिष्ठिर इत्यस्य लक्षणया कस्मिंश्चित्तत्सन्ताने नृपतौ पृथ्वीं शासतीत्युन्नेयम्। किंवा, यथाश्रुतार्थे 'गोद्विनृगाद्वत्रियुतः' इति पाठश्च स्यादिति सङ्क्षेपः॥

अथात्र किञ्चिदैतिहासिकदृष्ट्यापि विविच्यते—राज्ञः शंतनोर्गङ्गायां गाङ्गेयो भीष्मो जज्ञे (म. भा. आदिप. १०० अ.)। कन्ये पराशरात् सत्यवत्या पारा- शर्यो व्यासः कानीनश्च (म. भा. आदिप. १०५ अ.) शंतनुर्विवाहितायां सत्यवत्यां चित्राङ्गदविचित्रवीर्यौ जनयामास। तत्र विचित्रवीर्योऽम्बिकाऽम्बा- लिके काशिराजसुते उपयेमे। ततश्च—

'ताभ्यां सह समाः सप्त विहरन्पृथिवीपतिः।
विचित्रवीर्यस्तरुणो यक्ष्मणा समगृह्यत॥
सुहृदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः।
जगामास्तमिवादित्यः.

(म. भा. आदि प. १०२ अ.)। मातुः सत्यवत्या आज्ञया पाराशर्यो विचित्रवी- र्यस्य क्षेत्रेऽम्बिकायां धृतराष्ट्रं तथाम्बालिकायां पाण्डुमुत्पादयामास (म. भा. आदिप. १०६ अ.)। पाण्डोर्युधिष्ठिरादयः (म. भा. आदिप. १२३ अ.) 'तृती- यार्जुनादभिमन्युः, अभिमन्योः परीक्षित्, परीक्षितो जनमेजयः' [illegible]। [illegible] [illegible] जनमेजय, वैशम्पायनो व्यासशिष्यो महाभारतं (जय) जगौ (म. भा. आदि- प. १ अ.)। [illegible] जनमेजयस्य [illegible] ३६ वर्षाणि [illegible], तथा—

'आकर्णपलितः श्यामो वयसाशीतिपञ्चकः (८५)
रणे पर्यचरद् द्रोणो वृद्धः षोडशवर्षवत्।'

(म. भा. द्रोणप. १२५ अ. ७२ श्लो.) इत्यनेन, तथा—

'वयः प्राप्य परीक्षित्तु [illegible] च। ६३।'
[illegible] सर्वांस्तान्[illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]। ६४।
षष्टिं (६०) वर्षाणि धर्मात्मा वसुधां [illegible]।'

(म. भा. [illegible]. ४६ अ.) [illegible] ८५-६०-३६=१८९ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible]—

'अन्तरे चैव संप्राप्ते कलिद्वापरयोरभूत्।
समन्तपञ्चके युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः।'

(म. भा. आदिप. २ अ.) इत्यनेन [illegible] [illegible]

र्थात् ३१००—४८७=२६१३ कलिगतम् । एष च—'यदुदुम्बरवर्णाना मण्डलं महत् । पीतं न गमयेत्स्वर्गं तत्कि क्रतुगतं नयेत् ॥' इत्येवमुक्तवान् शायाम्—'प्रमत्तगीत एष तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम्' इत्येवं भाष्यकारेण प्रत्युच्यते । यद्युक्तो बुद्धनिर्वाणकालः सर्ववादिसंमत. तीर्थंकर-**महावीर**सत्ताकालो व्यक्त एव, यतो वीरनिर्वाणसंवत्—५२७ ऊर्ध्वम् अर्थात् कलिगतम् २५७३। 'चन्द्रगुप्तसभा' इति प्रत्युदाहरणं तु महाभाष्ये काशिकायामपि न दृश्यते, केवलं सिद्धान्तकौमुद्याम् । चन्द्रगुप्तवन्नि तया संभाव्यमानः पुष्यमित्रो वर्तमाने लट्सूत्रभाष्ये—'इह पुष्यमित्रं याजयाम (३।२।१२३) इत्येवं स्मृतोऽपि कुशकाशावलम्बनायितः । नहि देवदत्तेन्द्रदत्तो न्द्रपालितप्रायैरुदाहरणे (८।२।८३) केचन नियता व्यक्तिविशेषा भाष्यकारा मता भवितुमर्हा इति दिक् ।

अथ किंचिद्दर्शनान्तरमुपक्षिप्य भूय. प्रकृतप्रघट्टकफलं दर्शयिष्यते । दर्शनेषु योगितया प्रतियोगितया वा परस्परस्य परस्परं प्रवेशो लक्ष्यते । सोऽयं शब्दो ऽर्थत इति यथोत्तर भूयान् प्रेक्षाविषयः । तद्बीजं तु—'कालः स्वभावो नियति यदृच्छाभूतानि योनि —' पृ. ८) इत्येवं जातीया भगवती श्रुतिरेव । नहि श्रुतिरुपालभ्या, तदनुवर्तिप्रमातृणा प्रवृत्तिर्वा, यदेष प्रमेयस्य प्राकृतिको दौर स्वभावो वा यथार्थं विचार सहते, तथागत्या तैर्थिकैर्नीयत इति । अत्रेदं स्थूल पर्यालोचनम्—

वैशेषिकं न्यायश्चेति द्वये दर्शने समानतन्त्रे तत्र उलूकापरनाम्ना महामुनि **कणादेन** विशेषं पञ्चमं पदार्थभेदमधिकृत्य कृतो ग्रन्थो वैशेषिकम् । विशेषस्य साधर्म्यनेतरेभ्यो व्यावर्तनाय प्रभवतीति वैशेषिकस्तत्प्रमाता । तथाचोक्तमौलूक्य दर्शने **माधवाचार्ये**—'द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे । यस्य न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदु. ॥' इह भूतात्मपुरस्कारेण पदार्थाना साधर्म्य वैधर्म्याभ्या स्वरूपनिरूपणपर्यन्तिकी परमात्मचिन्ता । अत्र दश अध्यायाः प्रत्यध्यायं द्वे आह्निके । सर्वसूत्राणि ३६९। [illegible]

चार—' (१।२।४५—५०) इत्यादिना पञ्चाप्युपदिष्टाः। एतेन पूर्वं त्रय एव हेत्वाभासा आकलिताः, पश्चात् पञ्चत्वमुपनीता इति व्यक्तम्। अत्र 'विरुद्धासिद्धसंदिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्' इति वैशेषिक-पदार्थधर्मसंग्रहकारः प्रशस्तपादाचार्योऽपि उवाच। एवं वृत्तौ जयनारायण-तर्कपञ्चाननोऽपि। तदेतन्महामहोपाध्याय-चन्द्रकान्तभट्टाचार्य स्वभाष्यभूमिकायां स्पष्टमुक्तवान्। किञ्च, न्यायसूत्रापेक्षया वैशेषिकसूत्राणां प्रणयनशैलीसारल्यमपि तत्प्राचीनतामवगमयतीति प्रत्यक्षं परीक्षकाणाम्। एतदपि न्यायकोशभूमिकायां महामहोपाध्यायभट्टभीमाचार्येण विपरीतमुच्यते तन्न हृदयारोहीति द्रष्टव्यम्।

प्रमाणैः प्रमेयपरीक्षणं न्यायः, नीयते प्रमेयसिद्धिरनेनेति वा। एषोऽक्षपादापरनाम्ना महामुनिना गोतमेन न्यरूपि। दृष्टान्तरत्नपुरस्कारेण पदार्थतत्त्वज्ञानादि श्रेयसपर्यन्तिकी परमात्मचिन्ता। अत्र पञ्च अध्यायाः। प्रत्यध्यायमाह्निकद्वयम्। सर्वसूत्राणि ५३१। भगवतो गौतमस्य समये आयुर्वेद इव मन्त्रखण्डोऽपि दृष्टफलद आसीत्, तत एव दृष्टान्तविधया द्वयोरप्युपादानं वेदप्रामाण्यादरे इतम्—'मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् २।१।६८' इति। स्वारस्याद्विशेषेणागमिया मन्त्रा लभ्यन्ते। आगमश्च—'आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजामुखे। मतं श्रीवासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते॥' इति शब्दार्थचिन्तामणौ निरुक्तम्। वक्त्राणि-तत्पुरुष-घोर-सद्योजात-वामदेवे-शानरूपाणि पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वरूपाणि पञ्च। तत्पुरुषादिवक्त्रप्रतिपादका मन्त्रास्तु तैत्तिरीये आरण्यके दशमप्रपाठके दृश्यन्ते॥

सांख्यं योगश्चेति समानतन्त्रे। तत्र तत्त्वानां समासो यत्र स [illegible] कपिलेनोक्तम्। तत्र चोक्तम्—'पञ्चमं कपिलं नाम सिद्धेशं कालविप्लुतम्। प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्॥' इति भागवते (१ स्क. ३ अ. १० श्लो.)। [illegible]

[illegible]

नैरुक्ति । भेदाभिन्नभेदेन द्विधा भिन्ना भूरिणो भवति ॥ द्रव्याश्रयवर्ती भवति गुणो नित्यनित्यनिष्प्रभाव । नानाऽऽश्रयोऽऽश्रितरूपादविशेषादत्र त्रेधा ॥ नित्यं क्रियानुमेया व्यभिचारेण भवति भावार्थ । सा च नाम्ना द्वेधा सकर्मिकाऽकर्मिका चेति ॥ भिन्नेष्वभिन्नरूपेष्वपि वस्तुषु जात्येषु भिन्नभावेषु । एकाकारा बुद्धिर्भवति यत सा भवेज्जाति ॥" इत्येवं शब्दविभाग । एव एवालंकारिकाणामभिमतो जातिगुणक्रियाद्रव्याणां चतुर्धा शब्देन निरूपणात् । शब्दोऽर्थो रसश्च मुख्य । शब्दो वाचक, लाक्षणिकव्यञ्जकाभ्यां प्रागुपस्थानात्; अर्थो वाच्य, लक्ष्यव्यङ्ग्यतात्पर्येभ्य प्रागवगमनात्, मुख्यात्मुख्य इति व्यपदिश्यते । रसस्तु सर्ववादिनामादरास्पदं मुख्य एव । रसादिशब्दस्य रसादिप्रत्यायने संकेताभावान्नाभिधाव्यापार प्रभवति । अत एवाभिधेयेन अविनाभूतस्य प्रतीतिराहित्याल्लक्षणापि नाक्रमते । अभिधापूर्वको हि लक्षणाव्यापार इति । अतएव च "साक्षात्संकेतविषयो मुख्य ॥ मुख्यार्थबाधे निमित्ते प्रयोजने च भेदाभेदाभ्यामारोपितो गौण । मुख्यार्थसम्बद्धत्वेन लक्ष्यमाणो लक्ष्य ॥" इति सूच्यते । अथ तात्पर्याख्या वृत्तिरपि संसर्गमात्रे विरतव्यापारा । इत्यगत्या अभिधादिपथातिशायिनी तुरीया व्यञ्जनावृत्ती रसादिबोधने **स्फोटायन**मतानुसारिभिरालंकारिकैरङ्गीकृता । यद्यपि रसो न केनापि निह्नोतुं पार्यते तथापि तस्य बोधनव्यापारे वैमत्याद् विकल्पा । व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्यो व्यङ्ग्यो हि वस्त्वलंकाररसादिलक्षणः, स तावत्प्रतीयमान एव (छा० २३८ पृ०) । अन्येनाप्यन्ववाचि—'मुख्यादव्यतिरिक्तः प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो ध्वनि. ।' ध्वनति, ध्वन्यते, ध्वननं चेति यथायोगमवधातव्यम् । अस्य व्यतिरेकविधा, यथा खलु ध्वनिकारेण अङ्कुरिता, आलोककारेण पल्लविता; लोचनकारेण पुष्पिता, तथैव प्रकाशकारेण फलिता, नान्येन केनापि कोऽपि विशेषोऽद्यावधि वस्तुतोऽत्र प्राकाशि ॥

अथ प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो ध्वनिरित्यपि रसादिवेदनभङ्गिमात्रम्, न प्रत्येकमर्थान्तरम् । यथा खलु व्यवहारभूमौ वाच्यस्तात्पर्यार्थो लक्ष्यो वेति । 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः' (छा० ७२ पृ०) इति सर्ववादिसम्मता भारतीया रसनीवी । एतदुक्तं भवति—कारणादीनां विभावनादिव्यापारवत्त्वाद् विभावादिपदाभिधाने दृष्टान्तमर्यादया विभावादिविभागलाभ । संयोगादिति सौत्रपञ्चम्या विभावानुभावव्यभिचारिण. समूहालम्बनतया रसं प्रति हेतुता प्रतिपन्नाः । तत्र शब्दोपहितरूपाणां विभावादीनां व्यापाराद् उत्पाद्योत्पादक–गम्यगमक–पोष्यपोषक–व्यङ्ग्यव्यञ्जकरूपा भावा वादिभिरादृता. । रसबोधने निरूपितदशा अभिधातात्पर्ये निरस्ते अपि पुनर्मीमांसकमतेन **लोल्लटा**दिभिरुत्प्रेक्ष्यमाणोऽभिधाया दीर्घदीर्घतरो व्यापारो रसस्यानुकार्यगतत्वं च निरस्यते (सा. द. ८९ पृ० २५३ पृ०) "भट्टलोल्लटादयस्तु—रसस्य व्यङ्ग्यत्वमेवाङ्गीकुर्वन्ति" इति विवृतिग्रन्थस्तु पेक्ष्यः (८० पृ०) एव संयोगादिति बुद्धो रसस्य विभावादेश्च ७८ । । '५५ सुदूर निरस्तो मन्तव्य. । लक्षणापि निरस्तैव, यत्पुनस्तार्किकमन्यै श्री २। महिमभट्टप्रभृतिभी रसोऽनुमाप्य इत्यास्थीयते, तदपि तस्यानुकर्तृगतत्वेन

स्यात्काव्याङ्गत्वं, न रूपिता ॥ शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः। अर्थतत्त्वेन युक्तं तु वदन्त्याख्यानमेतयो ॥ द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यधीर्भवेत्। अभिधा भावना चान्या तद्भोगीकृतिरेव च ॥ अभिधाधामता याते शब्दार्थालंकृती ततः। भावनाभाव्य एषोऽपि शृङ्गारादिगणो मतः ॥ तद्भोगीकृतिरूपेण व्याप्यते सिद्धिमान्नरः। रसयमानाथवा मोक्षे यालङ्कलिकयं स्मृतम् ॥" इति। तदित्थमन्यथान्यथा प्रतीयमानो नीत इत्यपि द्रष्टव्यम्। इति शब्दार्थीयम् ॥

अथ श्रव्यदृश्यीयस्य शब्दार्थीयस्य च विभावनाद् व्याकरणानिशायीवार्थवाचकत्वाश्रयणान्मीमांसादिसमयातिक्रान्तस्फोटवादाभ्युपगमान्न्यायादिविरुवादिव्यञ्जनारोहणाच्च साहित्यमलंकारशास्त्रं काव्यानुशासनं न कस्याप्यनुयायि पुच्छनङ्गं वा भवितुमर्हति, किंतु—

'प्रसक्तेर्यः पात्रं, तिलकमति यं सूक्तरचना,
य आद्यः साधूनां श्रुतिचुलुकलेह्येन मधुना।
यदात्मानो विद्याः, परिणमति यश्चार्थवपुषा,
स गुम्फो वाणीनां कविवृषनिषेव्यो विजयते ॥'

इत्येवमादिनिरूपितलिङ्गबलेन प्रधानमङ्गीति सिध्यति। अत एव मयाप्यवोचि—

'शब्दार्थयोरुक्तिविशेषसत्त्वे लक्ष्येषु काव्यव्यवहारयोगात्।
न्यायादिवद् दर्शनकोटिमाप्तं साहित्यमङ्गीति वदन्ति विज्ञाः ॥

साहित्यस्य भामहालंकारादयः कतिपये प्रबन्धाः प्रागुक्ताः, (भू० ४४ पृ०) टीकाप्रबन्धा मम्मटसमयदर्शने निर्दिष्टाः, अन्येऽपि यत्र तत्र प्रसङ्गादुपात्ताः। केचिदिह लक्ष्यभूता निरूप्यन्ते—

तत्र ध्वनिग्रन्थाः।

(१) ध्वनिकारिका। (२) आलोकः। (३) लोचनम्। (४) हृदयदर्पणः। (५) व्यक्तिविवेकः। एते पञ्चापि कश्मीरजन्मानोऽत्यन्तप्रौढाः।

वृत्तिप्रकरणानि।

(१) कश्मीरवास्तव्यस्य भट्टकल्लटसूनोर्मुकुलस्य अभिधावृत्तिमातृका। (२) सुप्रसिद्धराजानक—मम्मटस्य शब्दव्यापारविचारः। (३) दाक्षिणात्यस्य अप्पदीक्षितस्य वृत्तिवार्तिकम्।

अस्यैव शिष्यः प्रतीहारेन्दुराज उद्भटालंकारवृत्तिकर्ता, य आत्मानं कौङ्कणं नि स.

अलंकारग्रन्थाः।

(१) काश्मीरकस्य राजानक—रुय्य(च)कस्य **अलंकारसर्वस्वम्**। (२) काश्मीरकस्य राजानक—जयरथस्य अलंकारविमर्शिनी। (३) काश्मीरकस्य भट्टशोभाकरमिश्रस्य **अलंकाररत्नाकरः**। (४) दाक्षिणात्यस्य अप्पयदीक्षितस्य **चित्रमीमांसा**। (५) दाक्षिणात्यस्य पण्डितराज—जगन्नाथस्य **चित्रमीमांसाखण्डनम्**।

नायिकारसप्रकरणानि।

(१) रुद्रटस्य शृङ्गारतिलकम्। मैथिलस्य भानुदत्तमिश्रस्य (२–३) **रसमञ्जरी-रसतरङ्गिण्यौ**। (४) शिवरामत्रिपाठिनो **रसरत्नहारः**।

कतिपयविचारप्रकरणानि।

(१) काश्मीरकस्य राजानक—रुय्यकस्य **सहृदयलीला**। (२–४) काश्मीरकस्य व्यासदासापरनाम्नः क्षेमेन्द्रस्य **कविकण्ठाभरणसुवृत्ततिलकौचित्यविचारचर्चाः**। (५) राजशेखरस्य **काव्यमीमांसा**। (६) जैनयोररिसिंहामरचन्द्रयोः **काव्यकल्पलतावृत्ती**। (७) देवेश्वरस्य **कविकल्पलता**। (८) पर्वतीयस्य विश्वेश्वरपण्डितेन्द्रस्य **कवीन्द्रकर्णाभरणम्**।

साहित्यग्रन्थाः।

(१) धारापतेर्भोजदेवस्य **सरस्वतीकण्ठाभरणम्**। (२) महामाहेश्वरस्य **एकावलीशास्त्रम्**। (३) दाक्षिणात्यस्य विद्यानाथस्य **प्रतापरुद्रीयम्**। (४) केशव-

---

१. अस्यैव महापण्डितस्य शिष्यो राजानक–मङ्खक–महाकविरित्येतेन कृतस्य **श्रीकण्ठचरितस्य** पञ्चविंशात्सर्गाद् व्यक्तम्. २. अयमेव जयरथ आचार्याभिनवगुप्तकृतस्य **श्रीतन्त्रालोकमहार्णवस्य** कर्णधारो बभूव. ३. अयं महानुभावो वेदान्तकल्पतरु–परिमलादिकर्ता। उक्तं चानेन–'कणभक्षपदक्षकपक्षपरिष्करणक्षणतत्परदक्षगिरम्। अनिकर्कशतर्कशतक्षुभितक्षपितक्षपणक्षणमक्षपदम्॥ कपिलोक्तिनिराकरणप्रवणं कृतपन्नगसूक्तिपरिष्करणम्। नयमौक्तिकभूषितभट्टमत विमलाद्वयचित्सुखमद्वयिनम्॥ महतामपि मान्यतमं विदुषां विनिवेश्य गुरुं (श्रीरङ्गराजदीक्षित) हृदि वैश्वजितम्। नयसंहतिशालिनि कल्पतरौ विवृतश्रमणः प्रथमः प्रथितः॥' इत्यादि. ४. अनेनैव सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया. प्रौढमनोरमाया. खण्डनरूपं **मनोरमाकुचमर्दनं** निरमायि। उक्तं च तदारम्भे—'लक्ष्मीकान्तपदाम्भोजमानम्य श्रेयसां पदम्। पण्डितेन्द्रो जगन्नाथः स्मृति गर्वं गुरुद्रुहां (भट्टोजिदीक्षितानाम्)' इत्यादि. ५. काव्यकल्पलता–कविकल्पलते श्लोकरचनाप्रकारदर्शिके. ६. कवीन्द्रकर्णाभरणं बौद्धस्य धर्मदासस्य विदग्धमुखमण्डनमप्यतिशेते. ७. अस्यैकावलीनाम्नोऽलंकारशास्त्रस्योपरि सुप्रसिद्धाना कोलाचलमल्लिनाथसूरीणां तरलाख्या व्याख्या वर्तते। अत्रोदाहरणनायकः कलिङ्गेश्वरो नृसिंहभूपः। नृसिंहवर्णनश्लोका अत्रत्याश्चित्रमीमांसादावुदाहृताः. ८. कोलाचलमल्लिनाथसूरिसूनुना कुमारस्वामिसोमपीथिना कृता प्रतापरुद्रीयस्य रत्नापणाख्या व्याख्या। अत्रोदाहरणनायकः काकतीयकुलोत्पन्नो रुद्रभूपालः प्रसिद्धः.

मिश्रस्य **अलंकारशेखरः** । (५) जैनस्य आचार्यहेमचन्द्रस्य स्वोपज्ञालंकारचूडामणिवृत्तिसहितं **काव्यानुशासनम्** । (६) जैनस्य वाग्भटस्य **काव्यानुशासनम्** । (७) जैनस्य वाग्भटस्य **वाग्भटालंकारः** । (८) दाक्षिणात्यस्य अच्युतराजस्य स्वोपज्ञसरसामोदसहितः **साहित्यसारः** । (९) दाक्षिणात्यस्य कृष्णकवेर्**मन्दारमरन्दः** ।

रूपकप्रकरणानि ।

धनंजयस्य **दशरूपकं** धनिककृतालोकसवलितम् । भारतीयस्य नाट्यशास्त्रस्य अष्टादश एकोनविंशो विंशश्चतुस्त्रिंशश्चाध्यायाः । अनेके रूपकग्रन्थाः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य **राघवभट्टपादस्य** अभिज्ञानशाकुन्तलार्थद्योतनिकातोऽवधेया इति ।

अथ प्रसङ्गात्साहित्यस्य लक्ष्यभूताः प्राच्योदीच्यप्रतीच्यदाक्षिणात्याः कतिचित् कविकर्मणः श्रव्यदृश्यग्रन्था निरूप्यन्ते—

तत्र काव्यग्रन्थाः ।

(१–३) कालिदासस्य **रघुवंश–कुमारसंभव–मेघदूतानि** । (४) छत्र–भारवेः **किरातार्जुनीयम्** । (५) घण्टा–माघस्य **शिशुपालवधम्** । (६) श्रीहर्षस्य **नैषधीयचरितम्** । (काव्यशास्त्रम्) (७) काश्मीरिकस्य तालरत्नाकरस्य **हरविजयम्** । (८) काश्मीरिकस्य बिह्लणस्य **विक्रमाङ्कदेवचरितम्** । (९) काश्मीरिकस्य जगद्धरस्य **स्तुतिकुसुमाञ्जलिः** । (१०) शालिवाहनस्य **गाथासप्तशती** (गाहासत्तसई)। (११) प्रवरसेनस्य **सेतुबन्धम्** (दसमुहवहो)। (१२) वाक्पति·

१. काव्यानुशासनं काव्यप्रकाशानुसारि । वाग्भटीय काव्यानुशासनं तु प्राचीनशैलीकम्. २. एते हालसाहिबै. स्वमुद्रिते दशरूपकपुस्तके सङ्क्षेपिताः. ३. दक्षिणापथे गोदावरीतीरे कुन्तलेषु **प्रतिष्ठानं** नाम नगरमासीत् । यस्मानी हालसातवाहनादिनामा शकप्रवर्तकः **शालिवाहनः** । येन च गाथासप्तशती सङ्कलिता । इय बाणस्य हर्षचरिते कोपतया स्तुता । गोवर्धनाचार्यस्य आर्यासप्तशत्या–'वाणी प्राकृतसमुचितरसा बलेनैव संस्कृतं नीता । निम्नानुरूपनीरा कलिन्दकन्येव गगनतलम् ॥' इत्येव स्मृता । सरस्वतीकण्ठाभरणे तु द्वितीयपरिच्छेदे 'केऽभूवन्नाढ्यराजस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः । काले श्रीसाहसाङ्कस्य के न संस्कृतभाषिणः ॥' इत्युक्तम् । तत्र आढ्यराजः शालिवाहनः; साहसाङ्को विक्रमादित्य इति तट्टीकाकृतो रत्नेश्वरमिश्राः । शालिवाहनस्यैव सभायां भूतभाषामयबृहत्कथानिर्मातृ–गुणाढ्य–कालापव्याकरणकर्तृ–शर्ववर्मप्रभृतयो महाविद्वांस आसन् । अतः शकप्रवृत्तेरासन्नकाले गाथासप्तशतीसङ्कलनकालो भवितुमर्हतीति दिक्. ४. राजतरङ्गिणीगणनया एकः **प्रवरसेनः** ३१८९ कलिगतेऽभूत् । अस्यैव पौत्रो द्वितीयः प्रवरसेनः । एतत्समये उज्जयिन्यां ·· ·· विक्रमादित्योऽप्यभूत् । उक्तप्रवरसेनयोरन्यतरेण **सेतुबन्धापरनामधेयं** प्रणीतं स्यात् । अकब्बरजल्लालदीन्द्र (अबुल्मुजफ्फरजलालुद्दीनमहम्मद) सचिवो **रामदास**भूपतिस्तु स्वकृतसेतुबन्धटीकारम्भे–'महाराजप्रवरसेननिर्मितं

देवस्य गउडवहो (गौडवधम्)।

आख्यानग्रन्थाः।

(१) दण्डिनो दशकुमारचरितम्। (२) सुबन्धोर्वासवदत्ता। (३-४) बाणभट्टस्य हर्षचरित-कादम्बर्यौ। (५) विष्णुशर्मणः पञ्चतन्त्रम्। (६) नारायणस्य हितोपदेशः।

चम्पूग्रन्थाः।

(१) त्रिविक्रमस्य दमयन्तीकथा। (२) भोजदेवस्य रामायणचम्पूः। (३) अनन्तस्य भारतचम्पूः।

नाटकग्रन्थाः।

(१-३) कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तल-विक्रमोर्वशीय-मालविकाग्निमित्राणि। (४-६) श्रीहर्षस्य रत्नावली-प्रियदर्शिका-नागानन्दानि। (७-९) भवभूतेर्महावीरचरित-मालतीमाधवोत्तररामचरितानि। (१०-१२) राजशेखरस्य बालरामायण-विद्धशालभञ्जिका-कर्पूरमञ्जर्यः। (१३) भट्टनारायणस्य वेणीसंहारम्। (१४) मुरारेरनर्घराघवम्। (१५) विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसम्। (१६) श्रीकृष्णमिश्रस्य प्रबोधचन्द्रोदयम्।

एतेष्वनेकान्काव्यसाहित्यग्रन्थान्काव्यमालानुपङ्गादुद्धरद्भिरस्मत्तातपादानां सुहृद्भिर्महामहोपाध्यायश्रीदुर्गाप्रसादपण्डितवरैः काव्यसंसारः साधूपकृत इति॥

५। साहित्यदर्पणस्य च किमितिवृत्तम्? अयं दर्पणो यावदुपयुक्तकाव्यशिक्षाधायकत्वात् साहित्यशास्त्रमिति व्यपदिश्यताम्। यदयं न सरस्वतीकण्ठाभरणवद् अनतिप्रयोजनीयविषयविस्तीर्णो नवीनविचारविकलश्च, न काव्यप्रदीपवद् रूपकप्रकरणरहितोऽतिस्थगितप्रमेयश्च, न साहित्यसारवद् विषयसकलनैकतात्पर्यो दुरूहरचनश्च। एकदेशीयैः सह तु तुलनावकाश एवास्य नास्ति। सोऽयं कारिकावृत्त्युदाहृतिभिस्त्रिधा विभज्यते। तत्र कारिका वृत्तयश्च स्वकीया एव, उदाहृतयस्तु क्वचिदेव स्वकीयाः। प्रमेयाणामुपपादनशैली प्रायेण सर्वत्र प्राञ्जलैव, यत्र क्वापि

महाराजाधिराजविक्रमादित्येनाहूत. कालिदासमहाशयः सेतुबन्धं चिकीर्षुः' इत्यनेन कालिदासस्यैव सेतुबन्धकर्तृत्वं व्यलिखत्। तत्र तादृशसम्बन्धदर्शने मूलं मृग्यम्। विक्रमकालिदासयोः सम्बन्धस्तु न निरूप्यते तयोरनेकत्वात्। वाकाटकवंशे गृहीतजन्मनोः खिस्ताब्दस्य चतुर्थ-पञ्चमशतकयोर्वर्तमानयोः प्रवरसेनभूभुजोः सेतुबन्धकर्तृत्वं तु दण्डिनः स्थितिकालात्प्राक् पतति। यतो दण्डी काव्यादर्शे सेतुबन्धं स्मरतीति दिक्।

१. गौडवधे का(क)न्यकुब्जाधिपतेर्यशोवर्मणो महिमा लाक्ष्यकर्ता मस्या वाक्पतिराजेनावर्णि अत्र १२०९ गाथाः। रामाभ्युदयादिनाटककर्त्रापि स्वयमेव यशोवर्मा कालगत्या कश्मीराधिपतिना ललितादित्येन पराजितः। 'कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः। जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम्॥' इति राजतरङ्गिणी ४।१४४)। अस्य समयः खिस्ताब्दीयाष्टमशतकोत्तरार्धम्.

गहना सा तावद् विषयस्वभावात्समुद्भूता । शास्त्रकारेण तु सुखाववोधायैव यतितम् । उक्तं च चरमे—'साहित्यदर्पणममुं सुधियो विलोक्य साहित्यतत्त्वमखिलं सुखमेव वित्त ॥' इति ॥

यत्त्वत्र कुत्रचिच्छृङ्गारतरङ्गितः प्रस्तावः स चापरिहार्यतया नैतस्य दूषणाय प्रभवति । इति दोषमाशङ्क्यैव काव्यालंकारे रुद्रटेनाभ्यधायि—

'नहि कविना परदारा एष्टव्या नापि चोपदेष्टव्या ।
कर्तव्यतयान्येषां न च तदुपायोऽभिधातव्यः ॥
किं तु तदीयं वृत्तं काव्याङ्गतया स केवलं वक्ति ।
आराधयितुं विदुषस्तेन न दोषः कवेरत्र ॥'

किं बहूक्त्या, अङ्गिनि कामसूत्रेऽप्येवमभिहितम्—'धर्ममर्थं च कामं च' इति (चौ. ११९ पृ०) ।

साहित्यदर्पणकारो विश्वनाथः । अयं दर्पणस्य चतुर्थे परिच्छेदे (२४४ पृ.) अलावदीनं स्मरति । 'यः कौमारहर—' इति काव्यप्रकाशोदाहरणविचारे ग–सङ्केतकपुस्तकपाठे (सा. द. १७ पृ०) जयन्तं स्मरति । काव्यप्रकाशस्य दर्पणव्याख्याने 'यदाहु श्रीकलिङ्गभूमण्डलाखण्डलमहाराजाधिराजश्रीनरसिंहदेवसभायां **धर्मदत्तं** स्थगयन्त सकलसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितास्मत्पितामहश्रीमन्नारायणदासपादाः' इत्युद्गिरति । तत्र **अलावदीनः** (अलाउद्दीन मसऊद) दिल्लीपरिवृढः, यः खीस्ताब्दे १२४६ मारितः । **जयन्तः** काव्यप्रकाशस्य दीपिकाव्याख्यान्ते संवत् १३५० अर्थात् खिस्ताब्द १३५०–५७=१२९३ लिखति । एवमेताभ्यामवस्तनो दर्पणकारो **विश्वनाथः** खिस्तीयचतुर्दशशतकस्य पूर्वभागेऽवश्यं भवितुमर्हति । यस्मादयं कलिङ्गेश्वरस्य नरसिंहदेवस्य सभायां स्वपितामहं नारायणं निर्दिशति । स च नरसिंहदेवः 'अस्मिन्मदगोनरुद्धादशशतकवत्सरे (१२१८) चतुर्दशभुवनाधिपत्यादिविरुदावलीविराजमानः श्रीवीरनरसिंहदेवमहीपतिः स्वराज्यस्यैकत्रिंशदङ्केऽभिलिख्यमाने सिंहशुक्लसप्तम्यां सोमवारे' इत्यैतिहासिकफलिकया खिस्ताब्दे ११६० सिद्ध्यति । तदपि १२९३–११६०=१३३ इत्युभयोरब्दयोरन्तरं पुरुषत्रयपर्याप्तं किंचिदधिकमपि । तथापि दर्पणे (७८ पृ) नारायणस्य वृद्धप्रपितामहत्वेन लेखात्तनाम्नोऽभेदः । प्रकाशदर्पणे नारायणस्य अन्ते दास–दर्शनात्, साहित्यदर्पणे [illegible] नामकः । विश्वनाथात्मजस्य **अनन्तदास**नाम्नोऽपि विश्वनाथपितामहानुजस्य **चण्डीदास**स्यापि तथानामनिर्देशाच्च (सा. ६६ पृ०) । दर्पणे विश्वनाथपित्रा **चन्द्रशेखरेण** वर्णिताद् **उमाभानु**[illegible] (सा. द० ६३) ।

१. [illegible] । नरसिंह [illegible]

विश्वनाथस्य नाम सान्धिविग्रहिक-महापात्र-कविराजेत्युपाधिभिर्घटितं दृश्यते । अत्र सान्धिविग्रहिक इति राज्याधिकारविशेषः । तदानीं विद्याप्रणयिनां कलिङ्गाधिपानां राज्याधिकारे विश्वनाथस्य पूर्वपुरुषास्तदनुबन्धिनः श्रीधर-राघवानन्द-कृष्णानन्दप्रभृतयश्चासन् । अत एतन्नामापि सान्धिविग्रहिक-महापात्र-विशेषणाभ्यां भूषितम् । अत्र श्रीधर-राघवानन्दौ काव्यप्रकाशस्य टीकाकृतावपि । कृष्णानन्दस्तु वैदर्भरीतिप्रधानस्य सहृदयानन्दाख्यस्य नलचरित-महाकाव्यस्य रचयिता । राघवानन्दनाम दर्पणस्य प्रथमपरिच्छेदे; सहृदयानन्दस्य 'सूर्यानुगेन–'इति पद्यं सप्तमपरिच्छेदे वर्तते । सान्धिविग्रहिक इति संधिविग्रहाधिकृतः । 'तत्र नियुक्तः–' (पा० सू० ४।४।६९) इति ठक् । एष उपाधी राजतरङ्गिण्यादौ सुप्रसिद्धः । महापात्रो ब्राह्मणविशेष इति केचित्, सङ्गेत्यपरे । नतु महामात्र इति सम्भावनीयम् । कविराज इति महाकविसमानार्थकम् । नतु अवध(अयोध्या)प्रान्तीयप्रधानहिंदीभाषायां 'भाट' इति प्रसिद्धब्राह्मणजातेर्वाचकम् । श्रीनारायणचरणारविन्देत्यादि तु आस्तिक्यादिप्रदर्शनार्थम् । काव्यप्रकाशदर्पणे तु '...सङ्गीतविद्याविद्याधर कलाविदामालतीमधुकर-विविधविद्यार्णवकर्णधार...' इति विश्वनाथस्य त्रीणि विशेषणान्यधिकानि । वस्तुतोऽयं महाकुलप्रसूतो बहुज्ञः सहृदयश्चेति । एतत्प्रणीतग्रन्थास्त्वेते ज्ञायन्ते—(१) राघवविलासमहाकाव्यम् (२) कुवलयाश्वचरितप्राकृतमहाकाव्यम् (३) चन्द्रकला नाटिका (४) प्रभावती नाटिका (५) षोडशभाषामयी प्रशस्तिरत्नावली (एतेषां निर्माणोत्तर) (६) साहित्यदर्पणः (७) नरसिंहविजयम् (८) काव्यप्रकाशदर्पणः । एतेभिस्तु चन्द्रशेखरस्य पुष्पमाला नाटिका, भाषार्णव इति ग्रन्थद्वयी दर्पणतो व्यक्ता । तत्र—

'भाषामध्यमपात्राणां नाटकोक्तौ विशेषतः ।
महाराष्ट्री सौरसेनीत्युक्ता भाषा द्विधा बुधैः ॥
हीनैर्भाष्या विभाषा स्यात्सा च सप्तविधा स्मृता ।
प्राच्यावन्ती मागधी च शाकारी च तथापरा ॥
चाण्डाली शाबरी चापि तथाऽऽभीरीति भेदतः ।'

[illegible]

[illegible]

'धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्ट-घटखर्पर-कालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥'

इत्येवमादिश्लोकाः परीक्षापेक्षाः । अत्रेयं भ्रान्तिदिक्—वराहमिहिरो हि 'सप्ताश्विवेदसङ्ख्य शककाल-(४२७)' इति स्वसमयं निर्दिदेश । तेन [illegible] समयो व्यभिचरितो द्रष्टव्यः । कालकलनानादरे तु—

'भासो रामिल-सोमिलौ वररुचिः श्रीसाहसाङ्कः कवि-
र्माघो भारवि-कालिदास-तरलाः स्कन्धः सुबन्धुश्च यः
दण्डी बाणदिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽप्यमी ॥'

इत्येवमादिश्लोका अदुष्टा इत्यलम् ।

दण्डी ।

अस्मदाचार्यदण्डी कविः कुत्र कदा बभूवेति विज्ञानं दुःशकम् । दण्डीति ना[illegible] चतुर्थाश्रमिणमेव मन्यन्ते कतिपये । कतिपये पुनः काव्यादर्शे वैदर्भीरीतेर्[illegible] प्रशंसनाद् विदर्भजनपदस्थं दाक्षिणात्यं कीर्तयन्ते । अथ—

'त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो गुणाः ।
त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥'

इति [illegible]-राजशेखरमहाकविश्लोकाद्दण्डिनो ग्रन्थत्रयस्[illegible] [illegible] । तत्र काव्यादर्श-दशकुमारचरिते तावदतिरोहिते । तृतीयो ग्र[illegible] [illegible]—'छन्दोविचित्या सकलस्तत्प्रपञ्चो निरूपित' इति काव्याद[illegible] 'छन्दोविचितिरिव [illegible]' इति सौबन्धवीयवासवदत्ताश्लेषेण 'छ[illegible] [illegible]' इति त्रिपाठिशिवरामप्रणीतया तट्टीकया च छन्दोविचि[illegible] [illegible] । [illegible] मन्यन्ते । तथाच विचिति[illegible] [illegible] । [illegible] तृतीयं ग्रन्थं कलापरिच्छेदं कल्पयन्ते । मल्लिकामारुतनिर्[illegible] [illegible] । [illegible] समयस्तु प्रवरसेनादर्वाग् रुद्रटा[illegible] [illegible] ॥

धनिकः ।

[illegible] दशरूपकस्यावलोककर्ता, दशरूपस्य तु विष्णुसूनुजन्मना [illegible] [illegible] ग्रन्थः । धनञ्जय —

[illegible]

[illegible] । [illegible] रामवर्मा [illegible] । [illegible] १२०० [illegible]
[illegible] ।

विष्णोः सुतेनापि धनञ्जयेन विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः ।
आविष्कृतं मुञ्जमहीशगोष्ठीवैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत् ॥'

इत्यनेनात्मानं वाक्पतिराजदेवापरनाम्नो मुञ्जभूभुजः सभासदमाख्यत । स च [illegible] ९९४ खिस्ताब्दे आसीदिति [illegible] ज्ञायते । अयमेव काले धनिकस्यापि भवितुं युक्तम् । धनिकेन काव्यनिर्णयोऽपि निरमायीति दशरूपालो[illegible]न्तो लब्धम् ॥

नखकुट्टः ।

कोऽयं कदा कुत्र निर्मितो निबन्ध इति नाद्यावधि ज्ञायते । एतन्मतं तु दर्पणस्य षष्ठपरिच्छेदे 'नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र' इत्याद्युक्तम् ॥

पुरुषोत्तमः ।

द्वौ पुरुषोत्तमौ ज्ञायेते । एकस्त्रिकाण्डशेषकर्ता, अन्यो विष्णुभक्तिकल्पलतारचयिता । तत्राद्यस्य त्रिकाण्डशेषस्थनाम्ना पुरुषोत्तमदेव इति नाम, द्वितीयस्य तु पुरुषोत्तम इति । परन्त्वाद्यस्यापि पद्यरचनायां पुरुषोत्तम इत्येव नामधेयं दृश्यते । तथाहि त्रिकाण्डशेषप्रारम्भे 'एष प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य' इति । हारावलीप्रारम्भे 'हारावली विरचिता पुरुषोत्तमेन' इति च । अतो द्वयोरेकता सम्भवति । यद्यप्येवं दर्पणस्य नवमपरिच्छेदे 'पुरुषोत्तमस्त्वाह' इत्यादिना स्मृतस्तथापि [illegible] पुरुषोत्तमस्ता [illegible] भावनीया ॥

भरतः ।

एतद्नाम्नैव नाट्यशास्त्रं लोके प्रसिद्धम् । एतस्य [illegible] । एतस्मादादिभरतनामकमपि [illegible] । [illegible] भरत, आदिभरत इति द्वेधा [illegible] । [illegible]

भर्तृहरिः ।

[illegible]

व्याख्यातारौ । तत्र तेषामत्र [illegible] प्राचीनः । शतकानि तु स्वपरपद्योपनिबद्धानीति ग्रन्थान्तरसमादर्शेनावगम्यते । दुःशीलपत्नीमानसेन भर्तृहरिणा राज्यलक्ष्मीवशाय वैराग्यमाश्रितमिति निगमप्रसिद्धिः । तत्र—"यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता, साप्यन्यमिच्छति जनं, स जनोऽन्यसक्तः । अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या, धिक् तां च, तं च, मदनं च, इमां च, मां च ॥" इति तदीयं पद्यं विज्ञम् । इद-राज्ञो [illegible], [illegible] पुष्पाले, पुष्पालस्य अन्यनादुर्गमयनीति किंवदन्ती । अयमेव भर्तृहरिर्हरिहरो [illegible] भर्तृहरिनिर्वेदव्यनाटकस्य कथानायको विभाव्यते । तत्र राज्ञी भानुमती विशुद्धचरितैव, तद्गत किंवदन्तीगन्धोऽपि । राज्ञो योगि-गोरक्षतो दीक्षाग्रहणं चेति दिक् ॥

भोजदेवः ।

सरस्वतीकण्ठाभरणादिनानाविधसदक्षरचयिता कृतिशकुन्तकल्पतरुर्धारानगरनाथो भूपालरत्नं भोजदेवो विक्रमार्कसंवत् १०७८ आसीत्, तदेतदस्यो निर्दिष्टदानपत्राद्व्यक्तम् ।

रुद्रटस्य काव्यालङ्कारात्परस्मिन् मम्मटस्य काव्यप्रकाशात् पूर्वस्मिन् काले सरस्वतीकण्ठाभरणमालङ्कारिकाणां वस्तुतः कण्ठाभरणमेवाभूत् । तत एवास्य बहवो विषया उदाहृतयश्चालङ्कारग्रन्थेषूद्धृता लभ्यन्ते । अस्य च पञ्च परिच्छेदाः । तत्र प्रथमे परिच्छेदे विस्तरतो दोषगुणविवेचनम् । द्वितीये बाह्यसंज्ञाः शब्दालङ्काराः, तृतीये आभ्यन्तरसंज्ञा अर्थालङ्काराः, चतुर्थे बाह्याभ्यन्तरसंज्ञा उभयालङ्कारा विवेचिताः । पञ्चमे तु प्राचीनरीत्या रसादिर्दर्शितः । यद्यप्यत्र मौलिकविषयाणामवान्तरभेदा नातिप्रयोजनीयास्तथाप्यनेके पदार्था उदाहरणश्लोकाश्च साहित्यसाम्प्रदायिकविवेकादर्शभूता अवश्यं पर्यालोचनीयाः ।

एतत् कण्ठाभरणं महाराजश्रीभोजदेवेन अलङ्कारशास्त्रत्वेन व्यपदिष्टम् । एतस्य प्रारम्भसमासौ—

"ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम् ।
यस्याः सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपास्महे ॥'
'यावन्मूर्ध्नि हिमांशुकन्दलभृति स्वर्वाहिनी धूर्जटे-
र्यावद्वक्षसि कौस्तुभस्तबकिते लक्ष्मीर्मुरद्वेषिणः ।
यावच्चित्तभुवस्त्रिलोकविजयप्रौढं धनुः कौसुमं
भूयात्तावदियं कृतिः कृतधियां कर्णावतंसोत्पलम् ॥"

इत्येवमुपश्लोकिते ।

तद्दानपत्रस्यापेक्षिताशोऽयम्—

"...... परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्री-सीयकदेवपादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीवाक्पतिराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीसिन्धुराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिरा-

जपरमेश्वरश्रीभोजदेवः कुशली नागहृदपश्चिमपथकान्त-पातिवीराणके समुपगता-न्समस्तराजपुरुषान्ब्राह्मणोत्तरान्प्रतिनिवासिपट्टकिलजनपदादींश्च समादिशति—अस्तु वः संविदितम्, यथा अतीताष्टसप्तत्यधिकसाहस्रिकसंवत्सरे (१०७८) माघासि-ततृतीयायां रवावुदगयनपर्वणि कल्पितहलाना लेख्ये श्रीमद्धारायामवस्थितैरस्माभिः स्नात्वा चराचरगुरुं भगवन्तं भवानीपतिं समभ्यर्च्य संसारस्यासारतां दृष्ट्वा

'वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-
मापातमात्रमधुरो विषयोपभोगः ।
प्राणास्तृणाग्रजलबिन्दुसमा नराणां
धर्मः सखा परमहो परलोकयाने ॥
भ्रमत्संसारचक्राग्रधाराधारामिमां श्रियम् ।
प्राप्य ये न ददुस्तेषां पश्चात्तापः परं फलम् ॥'

इति जगतो विनश्वरं स्वरूपमाकलय्य उपरिलिखितग्रामः स्वसीमातृणगोचर-यूतिपर्यन्तः सहिरण्यभागभोगः सोपरिकरः सर्वदायसमेतो ब्राह्मणधनपतिभट्टाय भट्टगोविन्दसुताय बह्वृचाश्वलायनशाखाय त्रिप्रवराय वेल्वलप्रतिबद्धश्रीवादाविनि-र्गतराधरस्तद्धकर्णाटाय मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोभिवृद्धये अदृष्टफलमङ्गीकृत्य आचन्द्रार्कार्णवक्षितिसमकालं यावत्परया भक्त्या शासनेनोदकपूर्वं प्रतिपादित इति मत्वा यथा दीयमानभोगकरहिरण्यादिकमाज्ञाश्रवणविधेयैर्भूत्वा सर्वमस्मै समुपनेतव्यम् । सामान्यं चैतत्फलं बुद्ध्वा अस्मद्वंशजैरन्यैरपि भाविभोक्तृभिरस्मत्प्रदत्तधर्मदायोऽय-मनुमन्तव्यः पालनीयश्च ....

इति कमलदलाम्बुबिन्दुलोलां श्रियमनुचिन्त्य मनुष्यजीवितं च ।
सकलमिदमुदाहृतं च बुद्ध्वा नहि पुरुषैः परकीर्तयो विलोप्याः ॥

इति । संवत् १०७८ चैत्रसुदि १४ स्वयमाज्ञा [illegible] [illegible] । स्वहस्तोऽयं श्रीभोजदेवस्य ॥

(इण्डियन् आण्टिक्वेरी ६।५३—५४)

महिमा ।

[illegible] श्रीमत्सु राजानकमहिमा[illegible] [illegible] अभिनवगुप्त-पादान् [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] बभूव । [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] व्यक्तिविवेकं[1] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] श्रीधीरैः [illegible] [illegible] परिच्छेदे—

'दोषं व्यक्तिविवेकेऽमुं यदिहोपदिलोचने ।
काव्यमीमांसिषु प्रातनम्नो महिमाऽऽहत ।'

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

१. [illegible]

परमेश्वरश्रीभोजदेवः कुशली नागह्रदपश्चिमपथकान्त-पातिवीराणके समुपगता-न्समस्तराजपुरुषान्ब्राह्मणोत्तरान्प्रतिनिवासिपट्टकिलजनपदादींश्च समादिशति—अस्तु वः संविदितम्, यथा अतीताष्टसप्तत्यधिकसाहस्रिकसंवत्सरे (१०७८) माघासित-तृतीयायां रवावुदगयनपर्वणि कल्पितहलानां लेख्ये श्रीमद्धारायामवस्थितैरस्माभिः स्नात्वा चराचरगुरुं भगवन्तं भवानीपतिं समभ्यर्च्य संसारस्यासारतां दृष्ट्वा

'वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-
मापातमात्रमधुरो विषयोपभोगः ।
प्राणास्तृणाग्रजलबिन्दुसमा नराणां
धर्मः सखा परमहो परलोकयाने ॥
भ्रमत्संसारचक्राग्रधाराधारामिमां श्रियम् ।
प्राप्य ये न ददुस्तेषां पश्चात्तापः परं फलम् ॥'

इति जगतो विनश्वरं स्वरूपमाकलय्य उपरिलिखितग्रामः स्वसीमातृणगोचर-यूतिपर्यन्तः सहिरण्यभागभोगः सोपरिकरः सर्वादायसमेतो ब्राह्मणभट्टभट्टाय भट्टगोविन्दसुताय बह्वृचाश्वलायनशाखाय त्रिप्रवराय [illegible]प्रतिबद्धश्रीवादादिति-निर्गताय [illegible]कर्णाटाय मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोभिवृद्धये [illegible] आचन्द्रार्कार्णवक्षितिसमकालं यावत्परया भक्त्या शासनेनोदकपूर्वं प्रतिपादित इति मत्वा [illegible] यथादीयमानभागभोगकरहिरण्यादिकमाज्ञाश्रवणविधेयैर्भूत्वा सर्वमस्मै समुपनेतव्यम् । सामान्यं चैतत्पुण्यफलं बुद्ध्वा अस्मद्वंशजैरन्यैरपि भाविभोक्तृभिरस्मत्प्रदत्तधर्मदायोऽय-मनुमन्तव्यः पालनीयश्च ....

इति कमलदलाम्बुबिन्दुलोलां श्रियमनुचिन्त्य मनुष्यजीवितं च ।
सकलमिदमुदाहृतं च बुद्ध्वा नहि पुरुषैः परकीर्तयो विलोप्याः ॥

इति । संवत् १०७८ चैत्र सुदि १४ [illegible] । स्वहस्तोऽयं श्रीभोजदेवस्य ॥

([illegible] ६।५३–५४)

महिमा ।

[illegible]

'[illegible] ।
[illegible] ।'

[illegible]

---

१. [illegible]
[illegible]

व्या[illegible] । [illegible] । [illegible] तु [illegible]नीति प्र[illegible] । [illegible]रमा[illegible] भर्तृहरिणा राज्य[illegible] [illegible] । [illegible]—"[illegible] मयि सा [illegible], [illegible] । अस्मत्कृ[illegible] परितुष्यति [illegible], [illegible], इमां च, मां च ॥" इ[illegible] तदीय पद्य [illegible] । [illegible] पूर्वान्ते [illegible]गमयन्तीति [illegible] । [illegible] भर्तृहरिनिर्वे[illegible] [illegible]नाटकस्य [illegible] । [illegible] भर्तुर्गुरुत्वेनैव, नकु[illegible] किंवदन्तीगतो[illegible]ऽपि । [illegible]-गोरक्षनो [illegible] ॥

भोजदेवः ।

सरस्वतीकण्ठाभरणा[illegible] [illegible]नाथो भूपालरत्नं भोजदेवो [illegible] । [illegible], [illegible] निर्दिष्टेन दानपत्राद्व्यक्तम् ।

[illegible] पूर्वस्मिन् काले [illegible]तीकण्ठाभरणमालङ्कारिकाणा[illegible] । तत्र एतस्य [illegible] विषया उदाहृतश्चालङ्कारग्र[illegible] । अस्य च पञ्च परिच्छेदाः । तत्र प्रथमे परिच्छेदे [illegible] । [illegible] शब्दालङ्कारा, तृतीये आभ्यन्तरसञ्ज्ञा अर्थालङ्कारा, चतु[illegible] उभयालङ्कारा वि[illegible]चिताः । पञ्चमे तु प्राचीन[illegible] । [illegible]विषयाणाम[illegible]वान्तरभेदा नातिप्रयोजनीया[illegible] । उदाहरण[illegible] साहित्यसाम्[illegible]कालिकविवेकादर्शभूता अत्र[illegible] पर्यालोचनायाः ।

एतत् [illegible]कण्ठाभरण महाराज[illegible] [illegible] व्यादिष्टम् । एतत्प्रारम्भसमाप्ती—

"ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम् ।
यस्याः सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपास्महे ॥'
'यावन्मूर्ध्नि हिमांशुकन्दलभृति स्वर्वाहिनी धूर्जटे-
र्यावद्वक्षसि कास्तुभस्तबकिते लक्ष्मीर्मुरद्वेषिणः ।
यावच्चित्तभुवस्त्रिलोकविजयप्रौढं धनुः कौसुमं
भूयात्तावदियं कृतिः कृतधियां कर्णावतंसोत्पलम् ॥"

इत्येतमुप[illegible] ।

[illegible]दानपत्रस्यापेक्षिताशोऽयम्—

परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्री सीयकदेवपादानुध्यातप-रमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीवाक्पतिराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारक-महाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीसिन्धुराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिरा

जपरमेश्वरश्रीभोजदेवः कुशली नागहृदपश्चिमपथकान्तःपातिवीराणके समुपगता-
समस्तराजपुरुषान्ब्राह्मणोत्तरान्प्रतिनिवासिपट्टकिलजनपदादींश्च समादिशति—अस्तु वः संविदितम्, यथा अतीताष्टसप्ततिविक्रमादित्यसंवत्सरे (१०७८) माघासिततृतीयायां रवावुदगयनपर्वणि कल्पितहलानां लेख्ये श्रीमद्धारायामवस्थितैरस्माभिः स्नात्वा चराचरगुरुं भगवन्तं भवानीपतिं समभ्यर्च्य संसारस्यासारतां दृष्ट्वा

'वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-
मापातमात्रमधुरो विषयोपभोगः ।
प्राणास्तृणाग्रजलबिन्दुसमा नराणां
धर्मः सखा परमहो परलोकयाने ॥
भ्रमत्संसारचक्राग्रधाराधारामिमां श्रियम् ।
प्राप्य ये न ददुस्तेषां पश्चात्तापः परं फलम् ॥'

इति जगतो विनश्वरं स्वरूपमाकलय्य उपरिलिखितग्रामः स्वसीमातृणगोचर-यूतिपर्यन्तः सहिरण्यभागभोगः सोपरिकरः सर्वादायसमेतो ब्राह्मणधनपतिभट्टाय भट्टगोविन्दसुताय बह्वृचाश्वलायनशाखाय त्रिप्रवराय वाराणसीविनिर्गतश्रीवादाविनि-[illegible] मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोऽभिवृद्धये अदृष्टफलमङ्गीकृत्य चन्द्रार्कार्णवक्षितिसमकालं यावत्परया भक्त्या शासनेनोदकपूर्वं प्रतिपादित इति मत्वा यथा दीयमानभोगभागहिरण्यादिकमाज्ञाश्रवणविधेयैर्भूत्वा सर्वमस्मै समुपनेतव्यम् । सामान्यं चैतत्पुण्यफलं बुद्ध्वा अस्मद्वंशजैरन्यैरपि भाविभोक्तृभिरस्मत्प्रदत्तधर्मदायोऽय-मनुमन्तव्यः पालनीयश्च ....

इति कमलदलाम्बुबिन्दुलोलां श्रियमनुचिन्त्य मनुष्यजीवितं च ।
सकलमिदमुदाहृतं च बुद्ध्वा नहि पुरुषैः परकीर्तयो विलोप्याः ॥

इति । संवत् १०७८ चैत्र सुदि १४ स्वयमाज्ञा मङ्गलं महाश्रीः । स्वहस्तोऽयं श्रीभोजदेवस्य ॥

([illegible])

[illegible] ।

[illegible]

'[illegible] ।
[illegible] ।'

[illegible]

१. [illegible]

के प्रथमविमर्शे शब्दानौचित्यविचारः । अत्र "विधेयाविमर्शः, प्रक्रमभेदः, भेदः, पौनरुक्त्यं, वाच्यावचनम्," इति पञ्च दोषजातीः पुरस्कृत्य महाकवि- यो बहुधा परीक्षिताः । तृतीयविमर्शे ध्वन्युदाहरणानामनुमानेऽन्तर्भावदर्शन- ति । व्यक्तिविवेकस्य—

'अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।
व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥'

इत्यारम्भः;

'अन्यैरनुल्लिखितपूर्वमिदं ब्रुवाणो
नूनं स्मृतेर्विषयतां विदुषामुपेयाम् ।
हासैककारणगवेषणया नवार्थ-
तत्त्वावमर्शपरितोषसमीहया वा ॥'

इति समाप्तिश्च ।

मम्मटः ।

काव्यप्रकाशकर्ता राजानकसंज्ञब्राह्मणकुलोत्पन्नो **मम्मटाचार्यः** कश्मीरेषु बभूव । अयमेव चिराय रूढान् गण्डुलिकाप्रवाहेण विततान् दोषगुणरीत्यलंकारान् संक्षिप्य यथाशास्त्रं परिष्कृत्य च स्वोन्मीलिते काव्यप्रकाशे प्रथमं दर्शितवान्; अचिरप्रवृत्तान् ध्वनिविषयान् यथायथं संकलय्य परिसंख्याय च यथावसरं समासव्यासाभ्यां निबद्धवान्; पाठ्यदृष्ट्या कारिकासदृशान् प्रमेयान् वृत्त्या मनाग् व्याहृतवान् । एवं यथा शब्दार्थपरिशुद्धये सूत्रवृत्त्युदाहरणैर्वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी विभज्यते, तथैव काव्यप्रकाशः शब्दार्थगुम्फपरिष्कृतये । स एव परिकरालंकारपर्यन्तो मम्मटेन ततः उर्वरितः किंचिद् **अल्लटेन** (अलकेन) कृत इत्येतट्टीकायां निदर्शनाख्यायामुक्तम्—

'कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः परिकरावधिः ।
प्रबन्धः पूरितः शेषो विधायाल्लटसूरिणा ॥'

एतद्वृत्तं काव्यप्रकाशस्य 'इत्येष मार्गो विदुषा—' इत्यन्तिमश्लोकव्याख्यानतो निवेद्यते । एतस्य टीकाकर्तारश्च—

(१) संकेतः ... ... जैनमाणिक्यचन्द्राचार्यैः कृतः ।
(२) बालचित्तानुरञ्जिनी ... सरस्वतीतीर्थैः कृता ।
(३) दीपिका ... ... जयन्तभट्टैः कृता ।
(४) आदर्श (संकेत.) ... सोमेश्वरभट्टैः कृतः ।
(५) दर्पण ... ... विश्वनाथकविराजैः कृतः ।
(६) विस्तारिका ... ... परमानन्दचक्रवर्ति-भट्टाचार्यैः कृ
(७) निदर्शनम् (काव्यकौतुक) राजानकानन्दकविभिः कृतम् ।
(८) सारबोधिनी ... ... श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैः कृता

मुसलचापबाणशूलशक्तिहलबन्धगर्भितैरष्टभिः श्लोकैर्यदष्टारं महाचक्रमुत्पद्यते तन्निर्गताद्—

'शतानन्दापराख्येन भट्टवामकसूनुना ।
साधितं रुद्रटेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥'

इति श्लोकाज्ज्ञायते । शिशुपालवधादिविलक्षणोऽयं बन्धः क्वात्र चित्रयति । शृङ्गारतिलककर्ता रुद्र इति ननु रुद्रटः । उक्तं च तिलकान्ते श्लेषेण—'शृङ्गारतिलकविधिना पुनरपि रुद्रः प्रसादयति' इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम अलंकारसंदर्भः । यस्य रचयिता आचार्यकुन्तकः । अस्यैव—

'संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।
इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽप्यसंरब्धवा-
न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥'

इति पद्यं व्यक्तिविवेके द्वितीयविमर्शे महिम्ना अनेकधा दूषयित्वा पर्यन्ते—

'काव्यकाञ्चनकषाभिमानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।
यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया ॥'

इत्युक्तम् ॥

वाचस्पतिमिश्रः ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रमिश्रोऽयम् उद्द्योतकाराद् अर्वाचीनः उदयनाद् ऊर्ध्व-

---

शूलबन्धो यथा—

नानुपो रावल स्वाहुहोमपूतेशदेवताम् ।
तां शिवावासितां शिवाध्यासितां हि स्तुतां स्तुहि ॥ ६ ॥

शक्तिबन्धो यथा—

नाहिपास्ये स्वेच्छानु सानु मानेमना हि ।
हिमाद्र्यादिषानुं प एषं पश्चिमभूमृतम् ॥ ७ ॥

हलबन्धो यथा—

नातमान्मविधिनानुना यादं वसुधातम् ।
वसुधिया हिरण्य निपातान्ति रंस्या ॥ ८ ॥

एतैः सप्तभिः श्लोकैर्निर्गतो महाचक्रबन्धो निष्पद्यते । शेषं किंचित् ग्रन्थान्ते ग्रन्थान्ते ।

टस्य काश्मीरिकत्वमतितरां प्रसिद्धम् । इतश्च काश्मीरिक आनन्दकविर्निदर्शनारम्भे—'···शिवागमप्रसिद्धषट्त्रिंशत्तत्त्वदीक्षाक्षपितमलपटलः प्रकटितसत्स्वरूपश्चिदानन्दघनो राजानककुलतिलको मम्मटनामा देशिकवरः···' इति निर्दिशति। अभिनवगुप्तस्य समयस्तल्लेखात् (१०७१) इति संवत् सिध्यति । काव्यप्रकाशस्य संकेताख्यटीकासमयः (१२१६) इति संवत् पूर्वमुक्तः । (१२१६–१०७१= १४५ इति समयान्तरम् । एतेन आचार्यमम्मटविषयेऽस्मदनुमानं साधूपपद्यत इति परीक्षणीयम् ॥

रुद्रटः ।

अयं काव्यालंकारप्रणेता महाकविर्धारापतेर्भोजदेवात्प्राचीनः । यतः—

'किं गौरि मां प्रति रुषा ननु गौरहं किं
कुप्यामि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
जानाम्यतस्त्वमनुमानत एव सत्य-
मित्थं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥'

इति काव्यालंकारपद्यं सरस्वतीकण्ठाभरणे द्वितीयपरिच्छेदे उदाहृतम् । रुद्रटस्य नामान्तरं शतानन्दः, जनको वामकभट्टः, वेदः सामेति सर्वं तत्कृतेः संद्र-

---

१ बन्धसृष्टिरलभूतस्य वक्ष्यमाणस्य चक्रबन्धस्य स्वरूपख्यात्यै दर्पणीयबन्धप्रकारन्यूनतापूर्त्यै च खड्गादिबन्धश्लोकाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र

खड्गबन्धो यथा—

मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंहसा ।
साराराब्धस्तवा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥ १ ॥
माता नतानां संघट्टः श्रियां बाधितसंभ्रमा ।
मान्याथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमादिजा ॥ २ ॥

मुसलबन्धो यथा—

मायाविनं महाहावा रसायातं लसद्भुजा ।
जातलीला यथासारवाचं महिष मावधी ॥ ३ ॥

चापबन्धो यथा—

मानमीटा शरण्या मुत्सुदैवारक्षप्रदा च धीः ।
धीरा पवित्रा संत्रासात्रासीष्टा मातरारम ॥ ४ ॥

बाणबन्धो यथा—

माननापरतं लोकदेवीं सद्रस सक्षम ।
मनसा सादरं गत्वा सर्वदा दास्यमक्षताम् ॥ ५ ॥

मुसलचापबाणशूलशक्तिहलबन्धगर्भितैरष्टभिः श्लोकैर्यद्दशारं महाचक्रमुत्पद्यते तन्निर्गतात्—

'शतानन्दापराख्येन भट्टवामकसूनुना ।
साधितं रुद्रटेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥'

इति श्लोकाज्ज्ञायते । शिशुपालवधादिविलक्षणोऽयं बन्धः कान्न चित्रयति । शृङ्गारतिलककर्ता रुद्र इति नतु रुद्रटः । उक्तं च तिलकान्ते रुद्रेण—'शृङ्गारतिलकविधिना पुनरपि रुद्रः प्रसादयति' इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम अलंकारसंदर्भः । यस्य रचयिता आचार्यकुन्तकः । अस्यैव—

'संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।
इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽप्यसंरब्धवा-
न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥'

इति पद्यं व्यक्तिविवेके द्वितीयविमर्शे महिम्ना अनेकधा दूषयित्वा पर्यन्ते—

'काव्यकाञ्चनकषाभिमानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।
यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया ॥'

इत्युक्तम् ॥

वाचस्पतिमिश्रः ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रापरपर्यायोऽयम् उद्द्योतकाराद् अधस्तनः उदयनाद् ऊर्ध्व-

---

शूलबन्धो यथा—

नानुपो रावस स्वासूरोबधूदेशदेवतान् ।
तां शिवावाशिवां लिप्ताध्वासितां हि स्वतां स्तुहि ॥ ६ ॥

शक्तिबन्धो यथा—

नाहिपारदे स्पेन्द्रानु सानु नानेयनघ हि ।
हिमातङ्कादिपानुं प षं कमिन्दुवहनन् ॥ ७ ॥

हलबन्धो यथा—

नातङ्कान्कलिधिनाशुना पादं स्तुप्वन ।
वङ्गदिवा शिरस्स निपालाहन्ति रंहसा ॥ ८ ॥

एतैः [illegible] महाचक्रबन्धो निष्पद्यते । [illegible]
[illegible] ।

[illegible] निनिरा प्रसिद्धम् । इतश्च काश्मीरिक आनन्दकविर्निदर्शन [illegible]—'... [illegible] दीक्षाक्षपितमलपटलः प्रकटितसत्सरु [illegible] मम्मटनामा देशिकवर....' इति निर्दिशति [illegible] (१०७१) इति संवत् सिध्यति । काव्यप्रकाश [illegible] (१२१६) इति संवत् पूर्वमुक्तः । (१२१६–१०७१= १४० [illegible]) । एतेन आचार्यमम्मटविषयेऽस्मदनुमानं साधूपपन्न [illegible] ॥

रुद्रटः ।

[illegible] महाकवि [illegible] प्राचीनः । यतः—

'[illegible] मां प्रति [illegible] ननु गौरहं किं
[illegible] कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
[illegible] मनुमानत एव सत्य-
[illegible] गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥'

[illegible] द्वितीयपरिच्छेदे उदाहृतम् । [illegible] वामकभट्टः, [illegible] नामेति सर्वं तत्कृते [illegible]

[illegible] दर्पणीयबन्धप्रक [illegible] । तत्र

[illegible]बन्धो यथा—

[illegible] ।
[illegible] ॥ १ ॥
[illegible] श्रिया [illegible] ।
[illegible] ॥ २ ॥

[illegible]बन्धो यथा—

[illegible] ।
[illegible] ॥ ३ ॥

[illegible] यथा—

[illegible] ।
[illegible] ॥ ४ ॥

[illegible] यथा—

[illegible] ।
[illegible] ॥ ५ ॥

[illegible] दिर्वैदिकः [illegible]
[illegible]—

'शतानन्दापराख्येन भट्टवामुकसूनुना ।
साधितं रुद्रटेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥'

इति [illegible] । [illegible] यत्र [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible]—'[illegible] प्रसादयति' इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम [illegible] । [illegible]
[illegible]—

'[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।'

इति [illegible]—

'[illegible] ।
[illegible] ।'

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible]—
[illegible]
[illegible]
[illegible]—
[illegible]
[illegible]
[illegible]—
[illegible]
[illegible]

साहित्यदर्पणे विशेषतोऽवलोकनार्हा विषयाः।

प्रथमे परिच्छेदे–काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३–६ पृ.)। काव्यस्वरूपनिर्वचनावसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६–२० पृ.) तत्र 'तददोषौ–' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य खण्डनग्रन्थगताष्टिप्पण्यो दर्शनार्हाः॥

द्वितीये परिच्छेदे–अभिधा सकेत (३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा। इतरग्रन्थनिर्दिष्टं लक्षणाभेदाना निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७–५६ पृ)। यद्यप्यत्र कतिपये भेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया मन्दप्रयोजनास्तथापि लक्षणाभेदव्युत्पादनाय तावदयका एव॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन–' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं विभावनीया। उत्तमादिस्वरूपजिज्ञासुभिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९७–१०० पृ)। पुरा भारतवर्षेऽन्त पुरसहायाः किंविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुभिः 'वामन–' (१०३ पृ) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणा- न्वेषणपूर्वकं समाकलनीया। तत्र किरात–म्लेच्छ–आमीरशब्दगता विशेषा अप्युन्नेया.। साधारणस्त्रीलक्षण (११७ पृ.) निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्य- वेदिभिरवश्यमनुसधेया। स्वदारगुप्त्यर्थमनुरागेङ्गितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि। तत्र शिल्पिन्याद्या अभिसंधायिका भवन्तीति वात्स्यायनसंमतिर्द्रष्टव्या (१४१ पृ.)। शृङ्गारादीनां स्वरूपाणि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यात्मकाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव। तत्र 'प्रधान–' (२४८ पृ) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनावृत्तेः स्थापनमितरग्रन्थापेक्षया स्फीतं प्राञ्जलं दर्शनार्हं चास्ते॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः। किंबहुना, यथात्र नाटकादीना दशरूपकाणा नाटिकादीनामष्टादशोपरूपकाणां तद्गतविशेषजा- तानामन्येषा चोच्चावचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न तथा दशरूपकादिषु। सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता प्रतीयते। यदि किमपि नाट्यशास्त्रस्याविकलं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोल्लिखितवि- षयजातानां परीक्षा मौलिकदृश्यकाव्यान्वेषणाय विधातुं पार्येत। सति कुड्ये चित्र- मिति न्यायात्। श्रीमता हॉल्साहिबेन दशरूपकेण सह तदुपकारिणो येऽध्यायाः (१९–२०।३४) मुद्रापितास्तेऽपि नाविकलाः।

तातपादो रामभजो वापुदेव इति त्रयी ।
त्रेतेव स्मर्यतां चेतो यया शास्त्रावगाह्यभूः ॥
गुणदोपानुपङ्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी
वैक्रमाब्दाः १९७७

इत्याशास्ते
श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

साहित्यदर्पणे विशेषतोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३–६ पृ.)। काव्यस्वरूपनिर्वचनावसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६–२० पृ.) तत्र 'तददोषौ–' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य खण्डनग्रन्थगताटिप्पण्यो दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा सङ्केत(२३ पृ.)पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा। इतरग्रन्थातिरिक्तं लक्षणाभेदानां निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७–५६ पृ)। यद्यप्यत्र कतिपये भेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया मन्दप्रयोजनास्तथापि लक्षणाभेदव्युत्पादनाय त्वावश्यका एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन–' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं विभावनीया। उत्तमादिस्वरूपजिज्ञासुभिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९७–१०० पृ.)। पुरा भारतवर्षेऽन्तःपुरसहायाः किंविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुभिः 'वामन–' (१०३ पृ.) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणान्वेषणपूर्वकं समाकलनीया। तत्र किरात–म्लेच्छ–आभीरशब्दगता विशेषा अप्युन्नेयाः। साधारणस्त्रीलक्षण (११७ पृ.) निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्यवेदिभिरवश्यमनुसन्धेयाः। स्वदारगुप्त्यर्थमनुरागेङ्गितानि (१२९ पृ.) दर्शनार्हाणि। तत्र शिल्पिन्याद्या अनिष्टधायिका भवन्तीति वात्स्यायनवचनान्निर्देष्टव्या (१४१ पृ.)। शृङ्गारादीनां स्वरूपाणि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यात्मककाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव। तत्र 'प्रधान–' (२४८ पृ) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनावृत्तेः स्थापनमितरग्रन्थापेक्षया स्फीतं प्राञ्जलं दर्शनार्हं चास्ते ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः। किंबहुना, यथात्र नाटकादीनां दशरूपकाणां नाटिकादीनामष्टादशोपरूपकाणां तद्गतविशेषजातानामन्येषां चोच्चावचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न तथा दशरूपकादिषु। सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता प्रतीयते। यदि किमपि नाट्यशास्त्रस्याविकलं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोल्लिखितविषयजातानां परीक्षा मौलिकदृश्यकाव्यान्वेषणाय विधातुं पार्येत। सति कुड्ये चित्रमिति न्यायात्। श्रीमता हॉल्साहिबेन दशरूपकेण सह तदुपकारिणो येऽध्यायाः (१९–२०।३४) मुद्रापितास्तेऽपि नाविकलाः।

तातपादो रामभजो वापुदेव इति त्रयी ।
त्रेतेव स्मर्यतां चेतो यया शास्त्रावगाहभूः ॥
गुणदोपानुपङ्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी
वैक्रमाब्दाः १९७७

इत्याशास्ते
श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

साहित्यदर्पणे विशेषतोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३–६ पृ.) । काव्यस्वरूपनिर्वचनावसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६–२० पृ.) तत्र 'तददोषौ–' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य खण्डनग्रन्थगताष्टिप्पण्यो दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा संकेत(३३ पृ.)पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा । इतरग्रन्थविशिष्टं लक्षणाभेदानां निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७–५६ पृ.) । यद्यप्यत्र कतिपये भेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया मन्दप्रयोजनास्तथापि लक्षणाभेदव्युत्पादनाय त्वावश्यका एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन–' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं विभावनीया । उत्तमादिस्वरूपजिज्ञासुभिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९७–१०० पृ) । पुरा भारतवर्षेऽन्तःपुरसहायाः किंविधाः कलिता इति तत्त्वजिज्ञासुभि· 'वामन–' (१०३ पृ.) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणान्वेषणपूर्वकं समाकलनीया । तत्र किरात–म्लेच्छ–आभीरशब्दगता विशेषा अप्युत्प्रेक्ष्या । साधारणस्त्रीलक्षण (११७ पृ.)निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्यवेदिभिरवश्यमनुसंधेयाः । स्वदारगुप्त्यर्थमनुरागेङ्गितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि । तत्र शिल्पिन्याद्या संनिसंधायिका भवन्तीति वात्स्यायनसंमतिर्द्रष्टव्या (१४१ पृ.) । शृङ्गारादीनां स्वरूपाणि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यात्मककाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव । तत्र 'प्रधान–' (२४८ पृ) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनावृत्ते· स्थापनमितरग्रन्थापेक्षया स्फीतं प्राञ्जलं दर्शनार्हं चास्ते ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः । किंबहुना, यथात्र नाटकादीनां दशरूपकाणां नाटिकादीनामष्टादशोपरूपकाणां तद्गतविशेषजातानामन्येषां चोच्चावचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न तथा दशरूपकादिषु । सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता प्रतीयते । यदि किमपि नाट्यशास्त्रस्याविकलं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोल्लिखितविषयजातानां परीक्षा मौलिकदृश्यकाव्यान्वेषणाद विधातुं पार्येत । अति कुर्वे चित्रमिति न्यायात् । धीमता हॉल्साहिबेन दशरूपकेण सह प्रकाशिते येऽध्यायाः (१९–२०।३४) मुद्रापितास्तेऽपि नाविकलाः ।

तातपादो रामभजो वापुदेव इति त्रयी।
त्रेतेव सर्यतां चेतो यया शास्त्रावगाह्यभूः॥
गुणदोषानुपङ्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना।
ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु॥
सं ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्।
स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः॥

जयपुरराजधानी
वैक्रमाब्दाः १९७७

इत्याशास्ते
श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः।

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्विश्वनाथकविराजप्रणीतः

साहित्यदर्पणः ।

श्रीमद्रामचरणतर्कवागीशकृतया विवृत्या समेतः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामो वाङ्मयाधिकृततया वाग्देवतायाः साम्मुख्यमाधत्ते—

विवृतिः ।

[illegible]

'त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्' इति च। विष्णुपुराणेऽपि—

'काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च।

शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः॥' इति।

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते। एतेनाभिधेयं च प्रदर्शितम्। तत्किंस्वरूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षायां कश्चिदाह—'तददोषौ शब्दार्थौ

कृतिशक्त्यन्यतरजनक संस्कारविशेष ॥ **त्रिवर्गो** धर्मार्थकामा । **नाट्यम**भिनयप्रधानं नाटकादि ॥ **काव्यालापा इति**। रसव्यञ्जका. शब्दार्था इत्यर्थ ॥ कारिकास्थं 'तेन–' इत्यादि व्याख्यायते—**तेनेत्यादि** । एतेन 'चतुर्वर्गफलप्राप्ति-' इत्यादिश्लोकेन। **अभिधेयं चेति**। चकारेण प्रयोजनसवन्धयोर्लाभ । सबन्धश्चात्र प्रयोजनाभिधेययो कार्यकारणभावरूप ॥ **कश्चिदिति** । काव्यप्रकाशकृत्कारिकाकार इत्यर्थः। **तदिति**। काव्यमित्यर्थ । **शब्दार्थौविति**। विनिगमनविरहेण उपस्थापकत्वसंबन्धेनार्थविशिष्ट शब्द । उपस्थाप्यत्वसबन्धेन शब्दविशिष्टार्थ. काव्यमित्यर्थ । अत्र शब्दार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावे व्यञ्जकत्वाव्यञ्जकत्वाभ्यं वैचित्र्यविशेषरूपालंकारप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वाभ्यां प्रधानाप्रधानभावो नियामकः। न च यत्रोभयोर्व्यञ्जकत्व वैचित्र्यविशेषाधायकत्वं वा तत्र का गतिरिति वाच्यम्, बाहुल्येन व्यञ्जकत्वेन चमत्कारातिशयाधायकत्वेन वा तत्र व्यवहारोपपत्ते । न तथापि यत्र व्यञ्जकयोर्वैचित्र्यविशेषप्रयोजकयोर्वा तुल्यत्व तत्र व्यवहारानुपपत्ति

1. स्वरूपमिति । वस्तुनो मन्त्रस्येव काव्यस्य तद्विदा व्यवहारमन्तरेण किम निर्दुष्ट लक्षण नास्ति। तत. सुन्दोपसुन्दन्यायेन सर्वाणि लक्षणानि खण्डितानि भवन्ति ग्रन्थकारैरपि महत्या आरभट्या यल्लक्षण स्थिरीकृत तदपि लक्ष्यासंग्राहकत्वेन खण्डितमेव । तदेतद् यथावसर निरीक्षणीयम् । एव यदधिकलक्ष्यसंग्राहकं तदेव लक्षणं व्यवहार्यम्। नादृश शब्दार्थावेव। उक्त चाचार्यरुद्रटेन 'ननु शब्दार्थौ काव्य' इत्यादि। तत्र शब्दार्थयो. परिष्कारका गुणालंकारादयो द्रष्टव्याः । एतदादि पद्योच्चैव 'कविकर्म काव्यमातुलच्छाब्दार्थी वगाहते स्पष्टम् । तावपि लक्ष्याभिमतौ तुन्न गाम्भनद्भाव· ॥' इति निबद्धम्। इह आत्मत्वव्यपदेशोऽर्थभागस्यैव वास्तविकसारभूतत्वात्। अन्यस्य तु औपचारिक इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

2 काव्यप्रकाशेति। वृत्तिकार एव कारिकाकार.। तथाहि—'माला तु पूर्ववत्' इति काव्यप्रकाशकारिकाया 'पूर्ववत्' इति कथनेन वृत्तिकारकारिकाकारयोरैकत्व एव वृत्तिकारकृतमालोपमायां 'पूर्ववत्' इति दृष्टान्तयोरन्याय· सगच्छते। 'मालोपमा [illegible] तु सा दृष्टान्तीकृतेति वृत्तिकृत्कारिकाकृतोरैक्य स्पष्टमेव राजानक [illegible]॥' इति सुधासागरे भीमसेनदीक्षिता अपि वदन्ति ॥

[illegible] 'तेन–' इत्यादि 'पुन पाठि' इति [illegible] 'आह' [illegible] [illegible] इत्यादि पाठ पुस्तकान्तरे नास्ति.

'त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्' इति च । विष्णुपुराणेऽपि—

'काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च ।
शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥' इति ।

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते । एतेनाभिधेयं च प्रदर्शितम् । तत्किंस्वरूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षायां कश्चिदाह—'तददोषौ शब्दार्थं

कृतिश्चस्यन्यतरजनकः संस्कारविशेषः ॥ त्रिवर्गो धर्मार्थकामाः । नाट्यमभिनयप्रधानं नाटकादि ॥ काव्यालापा इति । काव्यात्मकाः शब्दार्था इत्यर्थः ॥ कारिकास्थं 'तेन—' इत्यादि व्याख्यायते—तेनेत्यादि । एतेन 'चतुर्वर्गफलप्राप्ति—' इत्यादिश्लोकेन । अभिधेयं चेति । चकारेण प्रयोजनसम्बन्धयोर्लाभः । सम्बन्धश्चात्र प्रयोजनाभिधेययोः कार्यकारणभावरूपः ॥ कश्चिदिति । काव्यप्रकाशकारिकाकार इत्यर्थः । तदिति । काव्यमित्यर्थः । शब्दार्थाविति । विनिगमनाविरहेण उपस्थापकत्वसम्बन्धेनार्थविशिष्टः शब्दः । उपस्थाप्यत्वसम्बन्धेन शब्दविशिष्टश्चार्थः काव्यमित्यर्थः । अत्र शब्दार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावे व्यञ्जकत्वाव्यञ्जकत्वाभ्यां वैचित्र्यविशेषरूपालंकारप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वाभ्यां प्रधानाप्रधानभावो नियामकः । न च यत्रोभयोर्व्यञ्जकत्वं वैचित्र्यविशेषाधायकत्वं वा तत्र का गतिरिति वाच्यम् । बाहुल्येन व्यञ्जकत्वेन चमत्कारातिशयाधायकत्वेन वा तत्र व्यवहारोपपत्तेः । ननु तथापि यत्र व्यञ्जकयोर्वैचित्र्यविशेषप्रयोजकयोर्वा तुल्यत्वं तत्र व्यवहारानुपपत्ति

---

1. स्वरूपमिति । वस्तुतो गद्यस्येव काव्यस्य तद्विदां व्यवहारमन्तरेण किमपि निर्दुष्टं लक्षणं नास्ति । ततः सुन्दोपसुन्दन्यायेन सर्वाणि लक्षणानि खण्डितानि भवन्ति । ग्रन्थकारैरपि महत्या आरभट्या यल्लक्षणं स्थिरीकृतं तदपि लक्ष्यासंग्राहकत्वेन परैः खण्डितमेव । तदेतद् यथावसरं निरीक्षणीयम् । एवं यदधिकलक्ष्यसंग्राहकं तदेव लक्षणं व्यवहार्यम् । तादृक् शब्दार्थावेव । उक्तं चाचार्यरुद्रटेन 'ननु शब्दार्थौ काव्यम्' इत्यादि । तत्र शब्दार्थयोः परिष्कारका गुणालंकारादयो द्रष्टव्याः । एतदादि पर्यालोच्यैव 'कविकर्म काव्यमाहुस्तच्छब्दार्थौ वगाहते स्पष्टम् । तावपि लक्ष्याभिमतानि युक्तं शास्त्रसद्भावः ॥' इति निबद्धम् । इह आत्मत्वव्यपदेशोऽर्थभागस्यैव वास्तविकः, सारभूतत्वात् । अन्यस्य तु औपचारिक इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

2. काव्यप्रकाशेति । वृत्तिकार एव कारिकाकारः । तथाहि—'माला तु पूर्ववत्' इति काव्यप्रकाशकारिकायां 'पूर्ववत्' इति कथनेन वृत्तिकारकारिकाकारयोरेकत्व एव वृत्तिमात्रप्रदर्शितमालोपमायाः 'पूर्ववत्' इति दृष्टान्ततयोपन्यासः संगच्छते । 'मालोपमा
। लक्षिता कारिकायां तु सा दृष्टान्तीकृतेति वृत्तिकृत्कारिकाकृतोरैक्यं स्वयमेव राजा-
टः सूचितम् ॥' इति सुधासागरे भीमसेनदीक्षिता अपि वदन्ति ॥

क ख, 'अपि' इति घ पुस्तके नास्ति २ 'तेन—' इत्यादि 'पुनः क्वापि, इति' ... ग पुस्तके नास्ति ३ 'तावत्' ग पुस्तके नास्ति ४ 'आह' क ख घ-पुस्तकेषु ५ 'अत्र शब्दार्थयो—' 'इत्यादि 'विशेष्यत्वोपगमात्' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति

आसत्तिर्बुद्ध्यविच्छेदः । बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चारितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चारितेन गच्छतीति पदेन संगतिः स्यात् । अत्राकाङ्क्षायोग्यतयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् ।

वाक्योच्चयो महावाक्यम्—

योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त इत्येव ।

'विमलं जलं, नद्याः कच्छे महिषश्चरति' इत्यत्र नद्या इति पदार्थोपस्थितेर्जलमिति पदार्थेनान्वयबोधे सति सिद्धे 'इच्छाविरहात्' इति न्यायेन 'कच्छे' इत्यनेन श्रोतुरन्वयबोधे इच्छाविरह । यदि पुनरुभयान्वयेच्छया प्रयुज्यते तदा 'नद्या ' इत्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायादनुषङ्गाद्वा 'कच्छे' इत्यनेन सबन्धाद्गृहीतवक्तृतात्पर्यस्य श्रोतुरुभयान्वयबोधेच्छा संभवतीति ध्येयम् । आसत्तिमाह—**आसत्तिरिति** । बुद्धे पदार्थोपस्थितेरविच्छेदोऽव्यवधानम् । अव्यवहितपदार्थोपस्थितिरिति तात्पर्यार्थ । व्यवधानं च कालबाहुल्येन प्रकृतानुपयोगिपदार्थोपस्थित्या च सभवति । तत्राद्यमाह—**बुद्धीति** । वाक्यत्वे वाक्यत्वस्वीकारे । दिनान्तरेत्यत्यन्तव्यवधानदर्शनाय । प्रहरादिव्यवधानेनाप्यनासन्नत्वं बोध्यम् । **संगति**र्वाक्यव्यवहारोपयोगिमेलकः । द्वितीयं यथा—'गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेन' इत्यत्र गिरिरग्निमान्, भुक्तं देवदत्तेनेति वाक्यार्थबोधद्वयं प्रकृतम् । तत्र प्रथमानुयोगिन्या भुक्तमिति पदार्थोपस्थित्या, द्वितीयानुयोगिन्या अग्निमानिति पदार्थोपस्थित्या व्यवधानम् । प्रकृतोपयोगिपदार्थोपस्थित्या व्यवधाने त्वासत्तिरस्त्येव । तेन 'अश्वेन ग्रामं गच्छति' इत्यादौ ग्रामपदार्थोपस्थितिव्यवधानेऽपि अश्वपदस्य गच्छतीत्यनेनासत्तिरव्याहतैव । स्वार्थबोधसमाप्तत्वमपि पदोच्चयविशेषणं बोध्यम् । तेन 'शून्यं वासगृहं–' इत्यादिभागस्य न वाक्यत्वम् । योग्यताकाङ्क्षयो पदोच्चयधर्मत्वमुपपादयति—**आकाङ्क्षेति** । आकाङ्क्षाया इच्छारूपत्वाद्विपरीतबुद्ध्यभावरूपयोग्यतायाश्चात्मनिष्ठतयान्वयबोधहेतुत्वादात्मवृत्तित्वमेव । **उपचारा**त्स्वजन्यजनकत्वरूपपरम्परासंबन्धात् । एकपदार्थीयापरपदार्थसद्भावरूपयोग्यतायास्तु पदार्थधर्मत्वेऽपि स्वाश्रयोपस्थापकत्वसंबन्धेन पदोच्चयधर्मत्वमेवावगन्तव्यम् । निरुक्तासत्तेरप्यात्मधर्मत्वात् तत्राप्येषैव रीतिरनुसर्तव्या । यदि पुन समभिहारविशेष आकाङ्क्षा, अव्यवधानोच्चरितत्वमासत्ति , तदानयो साक्षादेव पदोच्चयधर्मत्वमित्यास्ता विस्तर । महावाक्यमाह—**वाक्योच्चय इति** । योग्यताद्यभावे महावाक्यत्वस्वीकारे 'चक्षुषा

---

1. उपेति । उपचारो लक्षणा । तात्पर्यानुपपत्तिश्चोपचारे बीजम् ॥

१ 'दैव' ग. २ 'पदस्य' ख. ३. 'उच्चरितेन' घ. ४ 'तत्र' क. ५ 'योग्यता–' इति [illegible] ग पुस्तके नास्ति, घ पुस्तके तु 'वाक्योच्चय –' इत्यस्य प्राग्दृश्यते ६ अव्यवहितपदार्थोपस्थितिरिति तात्पर्यार्थः' इति पुस्तकान्तरे नास्ति ७ 'प्रकृतोप– इत्यादि '–व्याहतैव' इत्यन्तं पुस्तकान्तरे न दृश्यते ८ '[illegible]त्मवृत्तित्वमेव । एकपदार्थे–[illegible]पदार्थसद्भावरूपयोग्यताया [illegible] । [illegible] पदोच्चयधर्म [illegible] इत्युपलभ्यते पाठभेदः पुस्तकान्तरे.

प्रथमं प्रतिपद्यते, अनन्तरं च 'गां बधान' 'अश्वमानय' इत्यादावावापोद्वापाभ्यां गोशब्दस्य 'सास्नादिमानर्थः' आनयनपदस्य च 'आहरणमर्थः' इति संकेतमवधारयति । क्वचिच्च प्रसिद्धपदसमभिहारात्, यथा— 'इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति' इत्यत्र । क्वचिदाप्तोप-

---

[illegible] गवानयनगोचर ज्ञानमनुमिनोति, तद्गोचरप्रवृत्तिं प्रति तद्गोचरज्ञानस्य [illegible], [illegible] हेतुरिताकाङ्क्षायामुपस्थितत्वात् 'गामानय' इति [illegible] हेतुना [illegible] भाव । **अश्वमानयेत्यादाविति** । [illegible] । **आवापोद्वापाभ्यामिति** । आवापोद्वापाभ्यामन्वयव्यतिरे[illegible] 'गां बधान' इत्यत्र गोपदसत्त्वे सास्नादिमत्पदार्थबोध । आनयनपदव्यति[illegible] । 'अश्वमानय' इत्यत्र गोपदव्यतिरेकेण सास्नादिमत्[illegible] । [illegible] आहरणपदार्थबोध, इत्येवंरूपान्वयव्यतिरेकौ । [illegible] । गा चातिरिक्त न तस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इती[illegible] । [illegible] पामरादीनामपि शाब्दबोधोदयादतिप्रसङ्गाच्च । अत एवा[illegible] सुकरं सुगच्छते । न चार्वाचव्यपगमे पिता [illegible] पदानामपीश्वरसंकेतितत्वमिति वाच्यम् । तत्र [illegible] संकेतासङ्गतिप्रसङ्गात् । त[illegible] 'अयं षट्पदाभिधेय' इत्यादिप्रती[illegible] । **क्वचिदिति** । प्रसिद्धस्य गृहीतसंकेतस्य पदस्य सम[illegible] । प्रेक्षावद्भिः प्रायेण योग्यपदा[illegible] प्रयुज्यत [illegible] प्रसिद्धपदार्थान्वययोग्यपद[illegible] । [illegible] योग्यतायामन्वयेऽपि वक्तृतात्पर्य[illegible] । **संकेतमिति** । [illegible] । '[illegible] पिबति' इति पदा[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] भात्। [illegible] मामान्य [illegible]। गुण [illegible] द्रव्यस्य गुणेन पश्चाद् योग इति। [illegible] जातिगुणस्यैव द्रव्यस्योत्पत्तिः। [illegible] इत्युक्तेः। [illegible] इति बोध्यम्। प्रदीपकृतस्तु—'यद्यपि [illegible] संनिविष्टत्वम्, तथापि तस्य सत्त्वं कदाचिदपैत्यपि, न तु गोत्वादाकृतिः [illegible]' इत्याहुः। कदाचित्पाकाद्यवस्थायाम्। आदिपदेन [illegible]वस्थाया ग्रहणम्। पाकेन रक्तनेन च वर्णान्तरसंपादनम् इति तदर्थः। एवं च 'सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः॥' इति गुणलक्षणं बोध्यम्। अयमर्थः—द्रव्यमाश्रयते, तत एव च द्रव्यान्निवर्तते, भिन्नजातीयेषु द्रव्येषु दृश्यते यः स गुणः। एतेन जातेर्गुणत्वं वारितम्। सा हि द्रव्ये निविशमाना द्रव्यं न कदाचिज्जहाति। न च भिन्नजातीयानि द्रव्याण्यभिनिविशते। यद्यपि गवाश्वादिषु प्राणित्वमस्ति, तथापि प्राणित्वेन तेषामेकजातीयत्वमेव। ननु क्रियायाः पूर्वोक्तलक्षणयोगाद्गुणत्वं प्राप्नोति, सापि हि द्रव्ये निवि-

'कलिङ्गः साहसिकः' इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देशविशेषादिरूपे स्वार्थेऽसंभवन्यया शब्दशक्त्या स्वसंयुक्तान्पुरुषादीन्प्रत्याययति, यया च 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात्प्रकृतेऽसंभवन्स्वस्य सामीप्यादिसंबन्धसंबन्धिनं तटादिं बोधयति, सा शब्दस्यार्पिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम। पूर्वत्र हेतुः रूढिः प्रसिद्धिरेव। उत्तरत्र 'गङ्गातटे घोषः' इति प्रतिपाद-

---

[illegible] 'ग्रामोऽस्मि गौं गहे' इति वक्ष्यमाणाया स्वार्थसैव हु ग- [illegible] बोधिकाया गामशब्दलक्षणायामव्याप्त्याधायकत्वाच्च। अत एव '[illegible]' इत्यादौ [illegible] लक्षणामूल[illegible]दाहरणमपि संग- [illegible]। [illegible] पौनरुक्त्या [illegible]लादिना अन्वयमल- [illegible] मुख्यार्थस्यैव बोधकत्वेन लक्षणास्वीकारात्। [illegible] अत्र द्वितीय[illegible] [illegible] लक्षणा। एवं च [illegible] लक्षणा सम्भाति। शक्यतावच्छेदकघटितादि- [illegible] स्वीकारात्। यथा 'त्वामस्मि वच्मि'- [illegible]। सा न [illegible], तस्या ज्ञानात्। अ- [illegible] इति [illegible] प्रयोजन[illegible]। प्रयोजनम् [illegible] हेतुलमुपात्तम्। 'प्रयो- [illegible]। अत्र [illegible] [illegible] लक्षणा। [illegible]

[illegible]

नालभ्यस्य शीतत्वपावनत्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम्। हेतुं विनापि यस्य कस्यचित्संबन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यात्, इत्युक्तम्—'रूढेः प्रयोजनाद्वापि' इति ।

केचित्तु 'कर्मणि कुशलः' इति रूढावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः—कुशाँल्लातीति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसंभवन्विवेचकत्वादिसाधर्म्यसंबन्धसंबन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति । तदन्ये[1]

इति । प्रतिपादयतीति प्रतिपादनं वाक्यम्, तदलभ्यस्य । मुख्यशब्दघटितवाक्येनाप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः । तीरस्य विप्रकृष्टाश्रयगतशीतत्वाद्यपेक्षया सन्निकृष्टाश्रयगतशीतत्वादेराधिक्यमत्रातिशयः । एवं च 'अतिशीतेऽतिपावने तीरे घोषः' इति व्यञ्जनाजन्यबोधो लाक्षणिकशब्दप्रयोगस्य प्रयोजनमिति भावः । 'काश्चिन्नैव लक्षयन्ति' इति लक्षणाया निषेध उक्तः । अशक्तितो रूढिप्रयोजनविरहात् । यथा—'कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि तेऽकरोत्' । अत्र निर्जितत्वं लक्ष्यते । एषा नेयार्थलक्षणा दोषतया वक्ष्यते । सा च कविप्रयोगानर्हत्वात् प्रकृतलक्षणस्य लक्ष्या न भवतीति तत्रातिव्याप्तिवारणाय चरमहेतुद्वयं न्यस्तम् । तदेव दर्शयति—**हेतुमिति** । रूढिप्रयोजनयोरन्यतरमित्यर्थः । **संबन्धिनो** मुख्यार्थसंबन्धिनः । **लक्षणे** लक्षणायाम् । उदाहरन्ति 'काव्यप्रकाशकारादयः' इति शेषः । **लाति** गृह्णाति । **व्युत्पत्तिः** प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना, ताभ्यां लभ्यः प्रतिपाद्यः । **प्रकृते** [illegible] कर्मान्वये**ऽसंभवन्**योग्यतानवधानात् । पदार्थस्यान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानं द्वारं लक्षणाया अनुपयोगित्वमित्यभिप्रायेणेदम् । **अन्य इति** । स्वपक्षाभिप्रायेण दक्ष-

---

1 तदन्य इति । [illegible]

रोपा । इयमेव रूपकालंकारस्य बीजम् । रूढावुपादानलक्षणा सारोपा यथा—'अश्वः श्वेतो धावति' । अत्र हि श्वेतगुणवानश्वोऽनिगीर्णस्वरूपः स्वसमवेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते । प्रयोजने यथा—'ए[1]ते कुन्ताः प्रविशन्ति' । अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात्सारोपत्वम् । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा—'कलिङ्गः पुरुषो युध्यते' । अत्र पुरुषकलिङ्गशब्दयोराधाराधेयभावः संबन्धः । प्रयोजने यथा—'आयुर्घृतम्' । अत्रायुष्कारणमपि घृतं कार्यकारणभावसंबन्धसंबन्ध्यायुस्तादात्म्येन प्रतीयते । अन्यवैलक्षण्येनाव्यभिचारेणायुष्करत्वं प्रयोजनम् ।

यथा वा—राजकीये पुरुषे गच्छति 'राजासौ गच्छति' इति । अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः संबन्धः । यथा वा—अ[2]ग्रमात्रेऽवयवभागे

धावति' इत्यत्रापि 'धावति' इत्यत्र 'शोभते' इति द्रष्टव्यम् । अन्यथोपादानलक्षणा न स्यादिति प्रागेव दर्शितम् (४३पृ) । अत्र निरुक्तारोपसत्त्वमुपपादयति—**अत्र हीति** । 'लक्षणाजन्यपदार्थोपस्थितेः प्राक्काले' इति शेषः । अनिगीर्णस्वरूपः प्रयुक्तशब्देन प्रतिपाद्य । **एते कुन्ता इति** । विषयस्य सामान्यवाचिना सर्वनाम्ना निर्देशेऽपि विशेषरूपेणानुपस्थितौ साध्यवसाना लक्षणैवेति **काव्यप्रकाशकारमतम्** । तद्भूतले मिति प्रतीतिसत्त्वे 'घटाभाववद्भूतलम्' इति प्रतीत्यनुदयात्सर्वनाम्नोऽपि विशेषरूपेणोपस्थापकत्वं कल्प्यत इत्यभिप्रायेण पूर्वमतमनङ्गीकृत्य तत्रापि सारोपा लक्षणेति दर्शयति—**अत्र सर्वनाम्नेति** । **आयुर्घृतमिति** । अत्र शक्यसंबन्धारोपं च दर्शयति—**आयुष्कारणमपीति** । अन्यवैलक्षण्येनाव्यभिचारेणेत्यत्र वाकारो बोध्यः । लक्षणाबीजं विविधं शक्यसंबन्धं दर्शयन्बहून्युदाहरणान्याह—**राजकीय इति** । अत्र राजकर्मातिशयपरिच्छदातिशयौ राजवदलङ्घ्यशासनत्वं वा प्रयोजनम् । **अवयवभागे** इत्यत्र भागशब्दः स्वरूपार्थः । अत्र प्रयोजनाभावाद्रूढिरेव । इत्य-

1. एत इति । 'इदमस्तु संनिकृष्टे समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥' इति, स्वयन्तु भूतभविष्यद्विशेषणत्वेनापि नियमेनैतत्पन्नः प्रवर्तते । तत एव 'पूर्वं त्वामभवत्' 'अभूद्भूमिः' 'अभूच्च रक्षः' इति 'अमु पुरः पश्यसि' 'अहं त्विय त्वं' इति चैवमादयो रघुवंशशिशुपालवधप्रयोगाः ।

2 अग्रेति । अग्रस्य स्वल्पाग्रमात्रेऽवयवभागे इत्ययुक्तो लाक्षणिकः । इत्यादि-

१ 'रूढावु[illegible] सारोपा' इति क पुस्तके २ 'कार्यकारणभावसंबन्धादायुस्तादात्म्येन' क; 'कार्यकारणभावेन तादात्म्येन प्रतीयते' ग. ३ 'अव्यभिचारेण' इति ग पुस्तके नास्ति ४ 'आयुष्करत्वम्' [illegible] 'अन्यवैलक्षण्येनाव्यभिचारेणायुष्करत्वं प्रयोजनम्' इति [illegible] ग पुस्तके ५ 'यथा' [illegible], ख पुस्तके तु 'यथा' इति ६ [illegible] ग. ७ [illegible] ग '[illegible]' [illegible] पुस्तके तु '[illegible]' इति पाठः

'हस्तोऽयम्' । अत्रावयवावयविभावलक्षणसंबन्धः । 'ब्राह्मणोऽपि तक्षासौ' । अत्र तात्कर्म्यलक्षणः । इन्द्रार्थासु स्थूणासु 'अमी इन्द्राः' । अत्र तादर्थ्यलक्षणः संबन्धः । एवमन्यत्रापि । निगीर्णस्य पुनर्विषयस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत्साध्यवसाना । अस्याश्चतुर्षु भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव ॥

स्वार्थत्यागित्वं प्रयोजनमित्यन्ये । ब्राह्मणोऽपीत्यपि [illegible] । तक्षा जातिविशेषः । तक्षणकर्मणि नैपुण्यमत्र प्रयोजनम् । इन्द्रार्थास्विति । इन्द्रपूजार्थं प्रतिष्ठितास्वित्यर्थः । स्थूणासु स्तम्भेषु । इन्द्रवत् [illegible] प्रयोजनम् । एतदुदाहरणचतुष्टयमपि सारोपाया एव । '—निर्गीर्णस्य [illegible]' इति कारिकादल(दल) व्याकरोति—निर्गीर्णस्येति । [illegible]

साद्दश्येतरसंबन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ॥ ९ ॥
साद्दश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडश भेदिताः ।

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । साद्दश्येतरसंबन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव[2] । रूढावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा—'एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि' । अत्र तैलशब्दस्तिलभवस्नेहरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्षपादिषु स्नेहेषु वर्तते[3] ।

विना प्रतीयमानस्य विषयस्य निरुक्ताध्यवसानविशेष्यस्य । पूर्वोदाहरणान्येवेति । श्वेतो धावति । कुन्ताः प्रविशन्ति । कलिङ्गः साहसिकः । गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति । एतानीत्यर्थः । एष्वश्वादीनां विशेष्याणां शब्दं विनैव प्रतीयमानत्वात् 'गङ्गायाम्' इत्यादौ तीरं विशेष्यम् । तच्च शब्दं विनैव प्रतीयते । पुनरपि लक्षणाया द्वैविध्यमाह—**साद्दश्येतरेति** । साद्दश्यादितरे संबन्धा हेतवो यस्या इति समासः । 'साद्दश्यात्संबन्धात्' इति शेषः । साद्दश्यसंबन्धहेतुका लक्षणा गौण्य[1] इत्यर्थः । तेन निरुक्तद्वैविध्येन पूर्वोदाहरणान्येवेति । 'अश्वः श्वेतो धावति' इत्यादीन्येवेत्यर्थः । **एतानीति** । हेमन्ते हि तैलाद्यभावादत्यन्तं दुःखमुत्पद्यते । तन्निराकरणेन तैलानामत्युपकारित्वमिति सूचनाय 'हेमन्ते' इत्युक्तम् । **उपादायैव** अपरित्यज्यैव । **सार्षपादि स्नेहेषु वर्तत** इति घृतादिविलक्षणद्रवत्वरूपैकधर्मसंबन्धेन सर्षपादिस्नेहान्प्रतिपादयतीत्यर्थः । 'छत्रिणो यान्ति' इतिवत्तिलस्नेहस्यापि

---

1. गौण्य इति । गुणेभ्य आगता गौण्य इति विग्रहः । 'तत आगतः' इत्यण् । 'टिड्ढा—' इति ङीप् ॥

---

१ 'तत्र' ग. २ ग-पुस्तके तु 'एव' इत्यस्याग्रे 'साद्दश्येतर—' इत्यादि कारिका वर्तते, तत्र "आदितस्त्वादिन्द्रार्थो भूता इन्द्र तादर्थ्यं यथा[illegible] । क्वचित्स्वस्वामिभावात् 'राजकीयः पुरुषो राजा' इति । क्वचित्तात्कर्म्यात् 'अतक्षा तक्षा' इति । क्वचिदवयवावयविभावात् 'अग्रहस्तः [illegible]' इति । क्वचित्ताद्धर्म्यात् 'छत्रिणो यान्ति' इति । एवमन्यान्युदाहरणान्यूह्यानि । लक्षणा षट्प्रकारा इति वचनात् । साद्दश्यसंबन्धात्तु ता एवाष्टधा लक्षणा गौण्यो भवन्ति ।" इति पाठान्तरं वर्तते ३ 'नेयं प्रयोजनवती । नारिकेलादिस्नेहस्याद्रूपता [illegible] एव प्रसिद्धत्वा निरूढत्वात्' इति ग-पुस्तके अधिकः पाठः ४ 'इति' पुस्तकान्तरे नास्ति ५ क्वचित् 'एषु प्रयोगेषु [illegible] विषयस्याध्याहार्यत्वम् । एतेन लक्षणावच्छेदेन सारोपाध्यवसानान्यतरधर्मयोर्नित्यं न [illegible] संगच्छते । वस्तुतस्तु 'त्यजन्ति यान्ति विदुषा [illegible] तिष्ठति' इत्यादौ '[illegible]' इत्यादौ चाध्याहारेणापि समानविभक्तिकपदासत्त्वात् '[illegible]' इत्यादौ '[illegible]' इत्यादौ च शब्द[illegible] [illegible]सारोपाध्यवसानयोर्नियमस्य व्यभिचारः । [illegible] 'सारोपा तु ययोर्ज्ञा[illegible] निरूढा निरवलम्बा । [illegible]' इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । एतेन [illegible] सारोपान्वयाध्यवसान[illegible] [illegible] प्रतीयते । न तु यावतीनां [illegible] । [illegible] च 'गङ्गायां घोषः' इत्यादावपि [illegible] [illegible] संगच्छते ।" इत्यधिकं दृश्यते.

प्रयोजने यथा—राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च गच्छत्सु 'एते राजकुमारा गच्छन्ति'। रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—'तैलानि हेमन्ते सुखानि'। प्रयोजने यथा—'राजकुमारा गच्छन्ति'। रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा—'राजा गौडेन्द्रं कण्टकं शोधयति'। प्रयोजने यथा—'गौर्वाहीकः' रूढौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—'राजा कण्टकं शोधयति'। प्रयोजने यथा—'गौर्जल्पति'।

अत्र केचिदाहुः—गोसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यन्ते। ते च गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति। तदयुक्तम्।

गोशब्दस्यागृहीतसंकेतं वाहीकार्थमभिधातुमशक्यत्वाद् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभिधाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात् ।

अन्ये च पुनर्गोशब्देन वाहीकार्थो नाभिधीयते । किंतु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । तदप्यन्ये न मन्यन्ते । तथाहि—अत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रतीयते, न वा । आद्ये गोशब्दादेव वा । लक्षिताद्वा गुणाद् । अविनाभावाद्वा । तत्र,

---

[illegible] बोधयन्निति तत आह—**गोशब्दार्थमात्रबोधन** **चेति** । विरतत्वात् प्रतीतियोग्यताविरहेण नष्टप्रायत्वात् । [illegible] नियमादित्यभिप्रायः । नन्वस्य नियमस्य [illegible] पुनरपि प्रतीतियोग्यता कल्पनीयेत्यत आह—**विरताय** **इति** । उत्थानाभावात् प्रतीतिजननोन्मुखीभावविरहात् । [illegible] धर्मान्तरे [illegible] बोधयतु । प्रकृते तु गोत्वे गृहीता शक्तिर्गोत्वाश्रयं बोधयि [illegible] लक्ष्यार्थबोधसंभवेन लक्षणैव [illegible] । **स्वार्थेनेति** । स्वार्थो गोत्वम् । [illegible] । **गुणसाजात्येनेति** । [illegible] इति भावः । **आद्ये** [illegible] । **न प्रथमः**, न [illegible] । **असंकेतितत्वाद्** गोशब्दस्ये [illegible] । **न तृतीयः**, [illegible] पक्षः । **शाब्दे ऽन्वये** [illegible] । अत्र हेतुमाह—**शाब्दीति** । [illegible] । [illegible] मीमांसकानां [illegible] शाब्दी [illegible] । [illegible] न स्यात् । न च [illegible] । [illegible] अर्थभेदात् । [illegible]

1. [illegible]
2. [illegible]

[illegible]

प्रथमः । वाहीकार्थस्यासंकेतितत्वात् । न द्वितीयः । गोगवयचन्द्रमुखादिशब्दद्वन्द्वानामवयवप्रसादादिसाम्येऽप्यन्योन्यस्यान्यतमशब्दार्थानभिधायकत्वात् । न तृतीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशासंभवात् । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते । न द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयेत, तदास्य वाहीकशब्दस्य च सामानाधिकरण्यमसंगतं स्यात् ।

तस्मादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्थं लक्षयति । वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् । इयं च गुणयोगाद्गौणीत्युच्यते । पूर्वा तूपचारामिश्रणाच्छुद्धा । उपचारो हि नामात्यन्तं विशकलितयोः शब्दयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम् । यथा—

र्थविप्रकर्षात्' इति जैमिनिसूत्रोक्तं न स्यात् । आक्षेपापेक्षया लक्षणाया मुख्यार्थेनाधारितप्रतिसंधानानपेक्षत्वेन शीघ्रलभ्यार्थोपस्थापकत्वात्, **समवाये** विरोधेऽ**विप्रकर्षा**द्विलम्बार्थोपस्थापकत्वात् । 'श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च [illegible] वाक्यं पदान्येव तु संहतानि । सा प्रतिपत्तिः कथमित्यपेक्षा[illegible] ॥' इति कारिकया सूत्रार्थव्याख्यानात् । **न द्वितीयः**, न प्रतीतिरित्यनुषज्यते । **अस्य** गोशब्दस्य, वाहीकशब्दस्येत्यनन्तरं चकारो बोध्यः । **सामानाधि**करण्यमेकार्थप्रतिपादकत्वम् । उपसंहरति—**तस्मादत्रेति** । [illegible] । **अन्वयमिति** । [illegible] । **अज्ञत्वादीति** । [illegible] निर्वचनम् । [illegible] न सम्भवति । **प्रयोजनमिति** । [illegible] । **इयं चेति** । [illegible] । **पूर्वा** [illegible] । **अत्यन्तमिति** । [illegible] । **विशकलित**[illegible]

1. [illegible]

'स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥'

[illegible]—**धर्मीति** । धर्मी लक्ष्य । तद्वृत्तिपदार्थो धर्मः । **स्निग्धश्यामलेति** । [illegible] श्रीरामस्योक्तिरियम् । **लिप्तेति** । व्याप्तेत्यर्थः । वेल्लद्बलाका चञ्चद्बलाका [illegible] । पयोदसुहृदां मयूरगणानामानन्दजनिका आनन्दजनिता वा केकाध्वनयः ।

1. **स्निग्धश्यामलेति** । व्याख्यातोऽप्ययं श्लोकः चमत्कारातिशयलाभाय पुनर्व्याख्यायते—[illegible] । तथाहि—स्निग्धया [illegible] श्यामलया [illegible] कान्त्या [illegible] वियन्त्यो ये [illegible] । [illegible] बलाकाः सितपक्षिविशेषा येषु [illegible] । [illegible] बहुवचनेन [illegible] । [illegible]—पयोदो मेघः [illegible] केका शब्दविशेषाः [illegible] । [illegible] कठोरहृदय [illegible]

[illegible]

विजनत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदिति कयापि संनिहितं प्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते[1]। अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपं व्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम्[2]।

'भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते[2]' इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरेभ्यो ज्ञातव्याः। एतद्वैशिष्ट्ये यथा—

गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्।
अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ॥'

अत्र नैष्यति, अपि तर्हि एष्यत्येवेति काक्वा व्यज्यते।

चेष्टावैशिष्ट्ये यथा—

[3]'संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया।
[3]हसन्नेत्रार्पिताकूत लीलापद्मं निमीलितम्॥'

अत्र संध्या सकेतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचिद्द्योत्यते।

सनिधिः सामानाधिकरण्यम्, तस्य प्रच्छन्नकामुकनिरूपितत्वं वैशिष्ट्यम्, उच्यते व्यज्यते। **अत्रैव** अस्मिन्नुदाहरण एव निर्जनत्वातिशयो वैशिष्ट्यं प्रयोजनं तृतीयव्यञ्जनायाः कारणम्॥ **भिन्नेति**। शोकहर्षभयादिकृतेत्यर्थः। **आकरेभ्य** उपजीव्यभरतादिग्रन्थेभ्य॥ **सुरभिसमये** वसन्तकाले। **अपि तर्हीति**। अपि त्वित्यर्थः॥ **संकेतेति**। विटमुपपतिम्। हसत्प्रफुल्लम्। नेत्राभ्यामर्पितमाकूतमात्माभिप्रायो यत्र तद्यथा स्यात्तथा निमीलितमित्यर्थः। यद्वा, हसदिति नेत्रविशेषणम्। एतदेव पद्मनिमीलनस्य नेत्रार्पिताकूतत्वं वैशिष्ट्यम्। **चेष्टादि**कस्येत्यादिपदाच्चेष्टाविरहादिग्रह।

---

1. **उच्यत इति**। व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते इत्यर्थः॥

2. **काकुरिति**। कायत्यर्थान्तरमिति काकु.। यद्वा काकुर्जिह्वेति **पस्पशायां** भाष्यकारः। तद्व्यापारविशेषसबाध्यत्वाच्छोकहर्षभयादिभिर्ध्वनेर्विकारः काकु। तथा चोक्तम्—'वाक्यामिधेयमानेऽर्थे येनान्य प्रतिपद्यते। भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः स काकुरिति कथ्यते॥' इति॥

3. **सकेतेति**। सकेतकाले मनो यस्य। त जिज्ञासुमित्यर्थः। अत एव हसद्भ्या नेत्राभ्यामर्पितं सूचितमाकूत रहस्य येन। हसदिति भिन्न प्रफुल्लमित्यर्थक पद्मविशेषणं वा। शेषं व्यक्तम्। इह नेत्रेङ्गितेन लक्षितो गूढाभिप्राय. कामिन्या निशासूचकेन पद्मनिमीलनेन प्रकाशित.॥

---

१. '–व्यङ्ग्यार्थ–' ख-घ २ 'प्रयोजकम्' ख-ग; ग पुस्तके तु 'अत्रैव–' इति पङ्क्तिः [illegible] ३ 'हसन्' क.

एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम् ।

त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥ १७ ॥

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा—'कालो मधुः—' इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा—'निःशेषच्युतचन्दनं—' इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा—'उअ णिच्चल—' इत्यादि । प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जकत्वं तु प्रपञ्चयिष्यते ।

शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।
एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ॥ १८ ॥

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽप्यर्थान्तरमपेक्षते, अर्थोऽपि शब्दम्, तदेकस्य व्यञ्जकत्वेऽन्यस्य सहकारितावश्यमङ्गीकर्तव्या ।

अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः ।
शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा ॥ १९ ॥

तद्वैशिष्ट्ये यथा—'नादत्ते भूषणं दत्तं नाहूता चिरमृच्छति । मृगाक्षी न क्षिपत्यक्षि सादरं मयि पश्यति ॥' अत्र चेष्टाविरहेण कोपो व्यज्यते । तस्य च कान्तापराधक-[illegible]त्वं वैशिष्ट्यम् । व्यस्तानां प्रत्येकं समस्तानां द्वित्र्यादिसंकीर्णानाम् ॥ त्रैविध्या-दिति । त्रय[illegible] व्यञ्जना ॥ प्रपञ्चयिष्यते । '[illegible]' इति शेषः ॥ ननु शाब्दी [illegible] शब्दस्योपयोगि[illegible] [illegible] आह—शब्दबोध्य इति । [illegible] । 'व्यनक्ति' इत्यनुषज्यते । इत्यनुपपत्तिदर्शना[illegible]—एकस्येति । सहकारिता [illegible] । [illegible] । एवं च यत्र [illegible] प्रधानत्वं [illegible] इति [illegible] । ननु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible]—अभिधेति । [illegible]

[illegible]

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः । व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः ।

किं च—

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।
तात्पर्यार्थं तदर्थं च वाक्यं तद्बोधकं परे ॥ २० ॥

अभिधाया एकैकपदार्थबोधनविरमाद्वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य

विर्व्यापार । अभिधया लक्षणया वा शब्दैः प्रत्येकमुपस्थापितानां पदार्थानां संसर्गो वाक्याद्भासमानस्तात्पर्याख्यां वृत्तिमपेक्षत इति प्राचीननैयायिकमतमाह—किं चेति । मतान्तरसूचनाय 'आहुः' इति । 'परे' इति परेणान्वयः । इयमेवाधुनिकैः संसर्गमर्यादोच्यते । अभिधाया इति लक्षणाया उपलक्षणम् । अभिहितानामभिधया लक्षणया वा पदोपस्थापितानामन्वयबोधवादिनां प्राचीननैयायिकानामित्यर्थः ।

---

1. तात्पर्येति । एतदुक्तं भवति—लाघवात्पदानां पदार्थमात्रे शक्तिः, न त्वन्वयांशेऽपि । गौरवादनन्यलभ्यत्वाच्च । तदंशो हि तात्पर्यार्थो वाच्यार्थविलक्षणशरीर आकाङ्क्षा-योग्यतासत्तिवशादपदार्थोऽपि प्रतीयते । न चापदार्थविषयस्यापि शाब्दबोधविषयत्वे कथंचिदुपस्थितस्य गगनादेरपि तद्विषयत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अपदार्थविषयस्य शाब्दबोधविषयतायामप्रयोजकत्वात् । इत्यभिहितान्वयवादिनो नैयायिक-भाट्ट-मीमांसकाः । तेषामयमभिप्रायः—'घटं करोति' इत्यादौ घटवृत्तिकर्मत्वानुकूला कृतिरित्यर्थो बोध्यते । तत्र घटपदस्य घटोऽर्थः, अम्प्रत्ययस्य च कर्मता, वृत्तिता तु न कस्यापि, इत्यपदार्थोऽपि वृत्तिता तात्पर्यवशादनयोः संसर्गविधया भासते । अन्विताभिधानवादिनः प्राभाकरास्तु—'अन्वयरूपे वाक्यार्थेऽपि पदानां शक्तिः । व्यवहारेणान्वितस्वोपस्थापनात्तत्रैव शक्तिग्रहात् । तथाहि—'देवदत्त, गामानय' इत्युत्तमवृद्धप्रयोगात्सास्नादिमतीं व्यक्तिं मध्यमवृद्धे संचारयति, तच्चेष्टया तस्य वाक्यस्य तदर्थबोधकतामनुमाय पश्चात् 'गां नय, अश्वमानय' इति प्रयोगे गवापसरणमश्वाहरणं च दृष्ट्वान्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियापदार्थान्विते कारके कारकपदस्य, कारकपदार्थान्वितायां क्रियायां च क्रियापदस्य शक्तिं बालोऽवधारयति । ततः प्रयोगकाले तस्य प्रथमत एवान्वितबुद्धिर्जायते । न च गौरवेणान्वयांशपरिहारः । प्रथमगृहीतान्वयशक्तेरुपजीव्यत्वेन तदपरित्यागात् । शाब्दबोधे तु आकाङ्क्षादिवशाद्वृत्तितादिविशेषरूपमेव भासत इति नापदार्थो वाक्यार्थः' इति वदन्ति । अत्रारुचिबीजं तु—'अन्वितत्वेन शक्तावपि अन्वयविशेषावगमाय आकाङ्क्षादिकं कारणमवश्यमङ्गीकार्यम् । एवं च विशेषाकारेण अनन्वयस्यैव भानमिति तैरप्यवश्यमभ्युपेयम्' इति ॥

---

१. 'पदार्थमात्रबोधविरमात्पदार्थानामन्वयप्रतिपादिका तात्पर्याख्या शक्तिः' ग. २ 'पदानां क., ख.

बोधिका तात्पर्यं नाम वृत्तिः। तदर्थश्च[1] तात्पर्यार्थः। तद्बोधकं च वाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ॥

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम द्वितीयः परिच्छेदः।

अत्र मूलकारिका =२० । पूर्वाभि· सह २३ ।
उदाहरणश्लोका =९ । पूर्वैः सह १५ ।

अन्विताभिधानवादिनो मीमांसकगुरवस्तु—'क्रियाकारकयोः प्रधानत एवान्वयबोधो जायते, ततः नाकिञ्चित्, पदविशेषसमभिव्याहारात्तु विशेषस्फूर्तिरिति। किं तात्पर्याख्यवृत्तिस्वीकारेण' इत्याहुः ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां साहित्यदर्पणविवृतौ
द्वितीयः प्रकाशः।

---

1. अभिहितेति। अभिहितानां स्ववृत्त्या पदैरुपस्थितानामर्थानामन्वय इति ये वदन्ति तेऽभिहितान्वयवादिन इत्यन्वर्थमभिधानम् ॥

2. अन्वितेति। पदान्यन्वितानि भूत्वानन्तरं विशिष्टमर्थं बोधयन्तीति ये वदन्ति तेऽन्विताभिधानवादिन इत्यन्वर्थं नाम ॥

---

१. 'तदर्थं च तात्पर्यं' ग

'रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते' । इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वम् । तस्योद्रेको रजस्तमसी अभिभूय आविर्भावः । तत्र हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् । अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः । अत्र हेतुं वक्ष्यामः स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्यायः । तत्प्राणत्वं चास्मद्वृद्धप्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैरुक्तम् । तदाह **धर्मदत्तः** स्वग्रन्थे—

'रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।
तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥' इति ।

चमत्कारसारः । **स्वाकारवदिति** । यथा स्वस्माद्भिन्नोऽपि देहोऽहं स्थूल इत्यादिभेदोल्लेखाभावेन प्रतीयते, तथा रसोऽपि ज्ञातृज्ञानभेदोल्लेखाभावेनास्वाद्यत इत्यर्थः । घटादिज्ञाने जाते वेद्मीति यथा ज्ञातृज्ञानभेदः प्रतीयते तथात्र नेति भावः । यद्वा स्वाकारवत्स्वविषयवत् । **परिणाम**वादिभिर्ज्ञानतद्विषययोर्भेदानङ्गीकारादिति भावः । कामलोभादिबीजभूतौ मनोधर्मौ रजस्तमसी, ताभ्यामस्पृष्टं स्वकार्यजननेऽसंस्पृष्टं मनो मनोधर्मः । विवृणोति—**इत्युक्त इति** । उक्तस्वरूप इत्यर्थः । **बाह्यं** बहिर्भवम् । लौकिकमिति यावत् । **मेयं** वस्तु । **विमुखता** ज्ञानानुकूलव्यापाराभावः । तत्संपादकः प्रयोजकः । ज्ञानानुकूलव्यापारश्चात्र इन्द्रियमनोयोगः । **अभिभूय** स्वकार्याक्षमे कृत्वा । **आविर्भावः** प्रतिबन्धकाभावेन स्वकार्यक्षमत्वेनावस्थानम् । **तत्र** सत्त्वोद्रेके । अलौकिको यः काव्यार्थो विभावादिः तस्य परिशीलनमसकृदभिनिवेशः । **प्रकाशः** संवित् । ननु मिलिता विभावादयो रसस्तत्कथमस्याखण्डत्वमत आह—**अत्रेति** । अखण्डत्वादावित्यर्थः । **हेतुमिति** । समूहालम्बनज्ञानतादात्म्यमेव हेतुर्वक्ष्यते । **स्वप्रकाशत्वाद्यपी**त्यादिना सुखतादात्म्यपरिग्रहः । **स्वरूपार्थ इति** । न अन्नमयो यज्ञ इतिवत्प्राचुर्यार्थे । लोकातीतार्थकल्पनेन किमेतदिति [illegible]जनने चित्तस्य दीर्घप्रायत्वं चित्तविस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसम्भवित्वज्ञानेन हेत्वन्तरान्वेषणे मनोव्यापारत्वेन चित्तविस्तार इत्यपरे । **विस्मयो** विस्मयशब्दोऽपरपर्यायो [illegible] यस्य सः । यद्वा अपरपर्यायोऽस्ति । **तत्प्राणत्वं** [illegible] । [illegible] । **सर्वत्र** शृङ्गारादौ । **चमत्कारसारत्वे**

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible]

कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः। यदुक्तम्—

'पुण्यवन्तः प्रमिण्वन्ति योगिवद्रससन्ततिम्।' इति।

यद्यपि 'स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः।' इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वम्, तथापि 'रसः स्वाद्यते' इति काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य कर्मकर्तरि वा प्रयोगः। तदुक्तम्—'रस्यमानतामात्रसारत्वात्प्रकाशशरीरादनन्य एव हि रसः' इति। एवमन्यत्राप्येवंविधस्थलेषूपचारेण प्रयोगो ज्ञेयः।

नन्वेतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवति। व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयोरैक्यमापतितम्। ततश्च—

[illegible]

अथ धीरोद्धतः—

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहंकारदर्पभूयिष्ठः ।
आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥ ३३ ॥

यथा—भीमसेनादिः ।

अथ धीरललितः—

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ।

[1]कला नृत्यादिका । यथा—रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः ।

अथ धीरप्रशान्तः—

सामान्यगुणैर्भूयान्द्विजादिको धीर[2]शान्तः स्यात् ॥ ३४ ॥

यथा—मालतीमाधवादौ माधवादिः ।

एषां च शृङ्गारादिरूपत्वे भेदानाह—

[1]एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ।

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन षोडशप्रकारो नायकः ।

एषु त्वनेक[3]महिलासमरागो दक्षिणः कथितः ॥ ३५ ॥

द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु [4]नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणना[5]यकः ।

यथा—

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता, वारोऽङ्गराजस्वसु-
र्द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया, देवी प्रसाद्याद्य च ।

अहंकारः अहं महानिति ज्ञानविशेषः । दर्पः शौर्यवीर्याद्यतिशयः । **मृदुः** अप्रचण्डचरितः ॥ **सामान्यगुणैः** नायकसामान्यगुणैः । धीरोदात्तादित्रितयमिश्रो नायको धीरप्रशान्त इत्यभिप्रायः ॥ **एषां** धीरोदात्तादीनाम् । **षोडशधेति ।** शृङ्गारे षोडशप्रकारो नायको भवति रसान्तरे तु चतुष्प्रकार इत्यवधेयम् ॥ **स्नाता** ऋतुस्नाता । वारः सुरतार्थं नियमितदिवसः । जिता जयेनात्मसुरतार्थं प्राप्ता । देवी कृताभिषेका राजपत्नी । देवेन राज्ञा । अप्रतिपत्त्या कर्तव्यानिश्चयेन मूढं व्याकुलम्

---

1. **एभिरिति ।** दक्षिणधीरोदात्तः, दक्षिणधीरोद्धतः, दक्षिणधीरललितः, दक्षिणधीरप्रशान्तः, एवं धृष्टादिपदयोगेनेन षोडशप्रकारका नायका इत्यवधेयम् ॥

---

१ ग पुस्तके कलेत्यादिग्रन्थो नास्ति. ख पुस्तके तु 'कला नृत्यादिका' इति पाठः. २ 'धीरप्रशान्त' ३ 'महिलासु' घ. ४ 'नायिकासु' इति ख पुस्तके नास्ति. ५ 'नायक' इति नास्ति ग पुस्तके

इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥[2]

कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।
दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक्कथितो धृष्टनायकः ॥ ३६ ॥

यथा मम—

शोणं[3] वीक्ष्य मुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं, ततः
पादेन प्रहृतं तया, सपदि तं धृत्वा सहासे मयि ।
किंचित्तत्र विधातुमक्षमतया बाष्पं सृजन्त्याः सखे
ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः ॥

अनुकूल एकनिरतः—

एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।

यथा—

अस्माकं सखि वाससी न रुचिरे, ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं,
नो वक्रा गति, रुद्धतं न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः ।
किंत्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम् ॥

अप्राप्तिनिश्चयशून्यं वा मनो यस्य तेन ॥ **कृतागाः** कृतापराधः । मिथ्यावाक् मयैतन्न कृतमित्ययथार्थवचनः ॥ तं पादम् । अत्र प्रथमपादेन कारिकाया प्रथमपादोक्तं द्वितीयपादेन द्वितीयपादोक्तं लक्षणं वेदितव्यम् ॥ **अस्माकमिति** । कस्याश्चिन्नायिकाया उक्तिरियम् । ग्रैवेयकं कण्ठभूषणम् । वक्रा चित्रा । उद्धतमुत्कटम् ।

---

1. इतीति । इति अन्तःपुरसुन्दरीः प्रति विज्ञाय यस्या यद् वक्तव्यं तदवगम्य मया विज्ञापिते विनिश्चय निवेदिते सति । एतदुक्तं भवति—ऋतुस्नातैव तावदनुपेक्षणीया कुन्तलमहाराजतनया, साधारणोऽपि तनयो दुर्लङ्घ्यः [illegible], सामान्येऽपि [illegible] कमलालालकमल्लाप्रयुक्ते । एवमुत्तरोत्तराधिककार्यसमानेऽपि महाराज्ञाः प्रसादनं तावत्सर्वोपरीति रहस्यम् ॥

2. नाडिका इति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

3. 'वक्त्रमवेक्ष्य चुम्बितुमहं' इति प्राचीनः पाठः ॥

---

१. [illegible] तु [illegible] कि [illegible] । [illegible] [illegible] ' इति [illegible] २. '[illegible]' इति [illegible] [illegible] '[illegible]' [illegible].

अर्थचिन्तने सहायमाह—

मन्त्री स्यादर्थानां चिन्तायां—

अर्थास्तन्त्रावापादयः। यत्त्वत्र सहायकथनप्रस्तावे— 'मन्त्री स्वं चोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने' इति केनचिल्लक्षणं कृतम्, तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षयितव्यम्, न तु सहायकथनप्रकरणे। 'नायकस्यार्थचिन्तने मन्त्री सहायः, इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात्। यदप्युक्तम्—'मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिष्वायत्तसिद्धयः' इति, तदपि स्वलक्षणकथनेनैव लक्षितस्य धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम्। न चार्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः। किं तु स्वयमेव सपादकः। तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात्।

शरीरचेष्टाविशेष इत्यर्थः ॥ **मन्त्रीति** । अस्य इति सहायः इति चानुषज्यते। चिन्तायामुपायनिरूपणे। स्वमण्डले क्रियमाणं कर्म तन्त्रम्। परमण्डले क्रियमाणं कर्म आवाप। आदिना शत्रुनिग्रहादय। **यत्त्विति** । स्वं चेति चकारो वार्थे। उभयं मन्त्रिसद्वयम्। **तस्य** नायकस्य। सहायकथनपरत्वे दोषमाह—**नायकस्येति**। एवं च स्वं चेत्यादि निरर्थकम्। तदनुपादानेऽपि तल्लाभात्। स्वयं चिन्तापक्षे स्वस्य सहकारित्वरूपसहायत्वानुपपत्तेरुभयचिन्ताया कारणान्तरप्रसङ्गाच्चेति भाव। सखिशब्दस्योपायार्थत्वम्, न तु सहायपरत्वमित्यवगन्तव्यम्। **मन्त्रिणेति**। आयत्तसिद्धिरित्यन्वय। ललितो धीरललित। शेषा धीरोदात्तादयः। **स्वलक्षणेति**। **चिन्तन इति**। धीरललितलक्षणनिविष्टेन तस्यार्थचिन्तनाद्यभाव.। तेन च मन्त्रिमात्रायत्तार्थसिद्धिकत्वं प्रतीयत इति भाव। **तस्य** धीरललि-

---

1. **तन्त्रेति**। तन्त्रण तन्त्रम्। स्वाधीनत्वात्स्वराष्ट्रे क्रियमाण कर्मापि तन्त्रशब्देनोच्यते। आ समन्ताद् वपन्ति इतिकर्तव्यताबीजमत्रेत्यावापः। 'डुवप् बीजतन्तुसताने' 'हलश्च' इति घञ्। 'पर प्रत्यावाप फलति कृतसेकस्तरुरिव' इति ॥

2. **केनचिदिति**। **दशरूपके** धनञ्जयेनेत्यर्थः। तत्राय सुगमः सदर्भः—अथ नेतुः कार्यान्तरसहायानाह—'मन्त्री स्व वोभय वापि सखा तस्यार्थचिन्तने। तस्य नेतुः अर्थचिन्ताया तन्त्रावापादिलक्षणाया मन्त्री वा आत्मा वा उभय वा सहाय। तत्र विभागमाह—'मन्त्रिणा ललित, शेषा मन्त्रिष्वायत्तसिद्धय.।' उक्तलक्षणो ललितो नेता मन्त्रायत्तसिद्धि.। शेषा धीरोदात्तादय अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन वा उभयेन वा अङ्गीकृतसिद्धय इति ॥

---

१ क पुस्तके तथा मुद्रितपुस्तकेषु 'मन्त्री स्यादर्थाना चिन्ताया तद्धदवरोधे।' इत्यार्धे ... न 'मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्त्रावापादय।' इत्येवमनुष्टुप्रूपस्य भावितम् 'तथा ...नि सन्ह गद्ये योजितम् २ 'स्वस्योभयस्यापि' क.

अथान्तःपुरसहायाः—

तद्वदवरोधे ।

वामनशण्ढकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः ॥ ४३ ॥

मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्यसंयुक्तः ।

सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥ ४४ ॥

आद्यशब्दान्मूकादयः । तत्र शण्ढवामनकिरातकुब्जादयो यथा लावल्याम्—

नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥

शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथादर्शनं ातव्याः ।

अथ दण्डसहायाः—

दण्डे सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च ।

दुष्टनिग्रहो दण्डः । स्पष्टम् ।

ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मे ॥ ४५ ॥

स्य । स्वयमेव [illegible] निष्पादकः प्रधानकारणम् ॥ तद्वदिति । अवरोधेऽन्तः-पुरे । वामनादयो नायकस्य सहाया इत्यर्थः । [illegible] क्लीबो वा । शका-रमाह—मदेति । [illegible] । मदा-[illegible] ॥ नष्टमिति । [illegible] पुरप्रविष्टं [illegible] । [illegible] । वर्षवरैः [illegible] । '[illegible]' इत्यमरः । [illegible] इति [illegible] सदृशं योग्यं पर्यन्तदेशं [illegible] इत्यर्थः ॥ [illegible] । [illegible] ॥ ऋत्विगिति । धर्मे [illegible]

---

1. [illegible]

2. [illegible]

अथ विलासः—

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ।

यथा—

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥

संक्षोभेष्वप्यनुद्वेगो माधुर्यं परिकीर्तितम् ॥ ५२ ॥

ऊह्यमुदाहरणम् ।

भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ।

यथा—

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

व्यवसायादचलनं धैर्यं विघ्ने महत्यपि ॥ ५३ ॥

यथा—

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां नहि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥

अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ ५४ ॥

तादि ॥ **तृणीकृतौ** तुच्छीकृतौ जगत्त्रयस्य सत्त्वमुत्साह सारो बलं च यया सा । धीरा मन्थरा । उद्धता उद्भटा च । एतेन गतेश्चित्रत्वं नैकरूपत्वं च । अत्र नायकस्य उत्साहदर्पयोरतिशयसूचनाय वीररसत्वेन दर्पत्वेन चोल्लेख ॥ **ऊह्यमुदाहरणमिति** । यथा मम रामविलासे—'तन्निपीय कटु कर्णपदव्या खेदमाप न मनागपि राम । शूलपाणिरिव घोरमुदग्रं कालकूटपटलं किल पूर्वम् ॥' तस्य[2] श्रीरामस्य । आकारो मुखनेत्रादि तस्य विभ्रमो वैपरीत्यं येन हर्षशोकादयो लक्ष्यन्ते ॥ **व्यवसायात्** प्रारब्धकर्मण । **अचलनम्** अप्रच्यवनम् ॥ **प्रसंख्यानपरो** योगनिष्ठ । **आत्मेश्वराणा** मनोनिरोधक्षमाणाम् ॥ **अधिक्षेपो**

1. **अस्मिन्निति** । अस्मिन्क्षणे वसन्ताविर्भावसमये ॥

घ. २. 'तस्य—' इत्यादि लक्ष्यन्ते' इत्यन्त पाठो टि 'मनोनिरोधक्षमाणाम्' इत्यस्याग्रे

वाग्वेषयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितम् ।
दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ॥ ५५ ॥

एषामुदाहरणान्यूह्यानि ।

अथ नायिका त्रिभेदा स्वान्या साधारणस्त्रीति ।
नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासंभवैर्युक्ता ॥ ५६ ॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्यागादिभिर्यथासंभवैर्युक्ता भवति । सा च स्वस्त्री अन्यस्त्री साधारणस्त्रीति त्रिविधा ।

तत्र स्वस्त्री—

विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ।

यथा—

'लज्जापज्जत्तपसाहणाइं परभत्तिणिप्पिवासाइं ।
अविणअदुम्मेधाइं धण्णाण घरे कलत्ताइं ॥'

[illegible] । अपमानः पराभवः । आदिना [illegible] । प्रयुक्तस्य [illegible] । परे- [illegible] ॥ उदाहरणं यथा [illegible] — [illegible] । [illegible] ।' [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । स्वा [illegible] । अन्या [illegible] । साधारणी [illegible] । यथासंभवैरिति । [illegible] । [illegible] । [illegible] स्त्रीति । [illegible]

पुनश्च—

अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।
स्वाधीनभर्तृका तद्वत्खण्डिताथाभिसारिका ॥ ७२ ॥
कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।
अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥ ७३ ॥

तत्र—

कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।
विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात्स्वाधीनभर्तृका ॥ ७४ ॥

यथा—'अस्माकं सखि वाससी—' इत्यादि (९२पृ.) ।

पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसंयोगचिह्नितः ।
सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता ॥ ७५ ॥

यथा—'तदवितथमवादीः—' इत्यादि (११३पृ.) ।

अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।
स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका ॥ ७६ ॥

क्रमेण यथा—

न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां, करुणां यथा च कुरुते स मयि ।
निपुणं तथैनमभिगम्य वदेरभिदूति काचिदिति संदिदिशे ॥

'उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदं, बद्धा दृढं मेखला,
यत्नेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता ।

[illegible] । ईर्ष्याकषायिता ईर्ष्या कलुषीकृतचित्ता ॥ [illegible] —अभिसारयत इति ॥ न चेति । [illegible] ॥ उत्क्षि-

[illegible]

आरब्धे रभसान्मया प्रियसखि क्रीडाभिसारोत्सवे,
चण्डालस्तिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विधत्ते विधुः ॥'

संलीना स्वेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।
अवगुण्ठनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि ॥ ७७ ॥
विचित्रोज्ज्वलवेषा तु रणन्नूपुरकङ्कणा ।
प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याभिसरेद्यदि ॥ ७८ ॥
मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
आविद्धगतिसंचारा स्यात्प्रेष्याभिसरेद्यदि ॥ ७९ ॥

तत्राद्ये 'उत्क्षिप्तं–'इत्यादि (१२० पृ.) । अनयोरूह्यमुदाहरणम् ।

प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते—

क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।
मालापञ्चः श्मशानं च नद्यादीनां तटी तथा ॥ ८० ॥

तम् [illegible] । एतेन तयो [illegible] शब्दप्रतिरोधः । प्रतिपादित [illegible] । तिमिरमेव अवगुण्ठनपट [illegible] आच्छादनवस्त्रं तस्य क्षेपं [illegible] ॥ [illegible]—

संलीनेति । गात्रेषु [illegible] । [illegible] । अवगुण्ठनेन [illegible] संवीता [illegible] । [illegible] । [illegible] संवीता । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]—'[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।', '[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥' आविद्ध [illegible] । '[illegible]' [illegible] [illegible] । आद्ये [illegible] । अनयो[illegible] । [illegible] । यथा [illegible]—'[illegible] [illegible] ।', '[illegible] । [illegible] [illegible] ।' [illegible] '[illegible]' [illegible] '[illegible]' [illegible]

[illegible]

'तव कितव किमाहितैर्वृथा नः क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।
ननु जनविदितैर्भवद्व्यलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥'
'मुहुरुपहसितामिवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।
वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः शठ कलिरेष महांस्त्वयाद्य दत्तः ॥'
'इति गदितवती रुषा जघान स्फुरितमनोरमपक्ष्मकेसरेण ।
श्रवणनियमितेन कान्तमन्या सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥'

इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्णोत्पलताडनेन च धीरमध्यताधीरमध्यताधीरप्रगल्भताभिः संकीर्णा । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

इतरा[1] अप्यसंख्यास्ता[2] नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥ ८८ ॥

ता नायिकाः ।

पिबति पाति वेति व्युत्पत्तिद्वयेन सैव विटपा अयमपि विटप इति तुल्ययोर्योगो योग्यो भवतीत्यर्थः । भवद्व्यलीकैर्भवतोऽप्रियवचनैः । स्फुरितो मनोरमः पक्ष्मवत्केसरो यस्य तेन । चक्षुः पक्षे—पक्ष्मैव केसरो यस्य तेन । **वक्रोक्त्येति** । विटशब्दस्य नानार्थकल्पनाविचित्रोक्त्येत्यर्थः ॥ **इतरा** अपि पद्मिनीहस्तिनीप्रभृतयः ॥

अमुं विटान्पातीति विटपं पल्लवम् । 'विटपः पल्लवे पिङ्गे' इति विश्वः । ददस्व प्रयच्छ । व्रज गच्छ । यतो दानाच्चिराय सदृशोरनुरूपयोर्योगो भवतु । उभयोरपि विटपत्वादिति भावः ॥ हे कितव धूर्त, वृथा व्यर्थमेवाहितैः । तत्कार्यस्यान्यथासिद्धत्वादिति भावः । तव सबन्धिभिः क्षितिरुहाणां पल्लवाः पुष्पाणि च तान्येव कर्णं पूरयन्तीति कर्णपूराः कर्णावतंसाः । तैर्नोऽस्माकं किं तत्साध्यम् । न किंचिदस्तीत्यर्थः । ननु अद्धा, जनविदितैर्भवद्व्यलीकैस्तवाप्रियवचनैः कर्णयुग्मं चिरपरिपूरितं नित्यं पूर्णमेव । अतः पूरितस्य पूरणायोगादलमेभिरिति ॥ अलिनादैर्मुहुरुपहसितां प्रतारणार्थेति प्रहस्यमानामिव स्थितामेनां कलिकां कोरकम्, अन्यत्र कलिं कलहं च । 'कलहे च युगे कलिः' इति **वैजयन्ती** । स्त्रीप्रत्ययस्त्वविवक्षितः श्लेषे । नः अस्माकं किमर्थं वितरसि । हे शठ गूढविप्रियकारिन्, तस्याः त्वत्प्रियाया धाम्नि भवने वसतिं स्थितिमुपगतेन त्वया अद्यैव वर्तमानो महान् कलिः कलहो दत्तः । स्वदत्त एव महति कलौ स्थिते किं कल्यन्तरेणेत्यर्थः ॥ इति गदितवती उक्तवती अन्या स्त्री रुषा कान्तं स्फुरितान्युज्ज्वलानि मनोरमाणि च पक्ष्माणीव केसराणि । अन्यत्र केसराणीव पक्ष्माणि, यस्य तेन श्रवणे नियमितेन श्रोत्रे निरुद्धेन असिताम्बुरुहेण नीलोत्पलेन चक्षुषा च समं युगपज्जघान ताडयामासेति ॥

1. **इतरा इति** । तथा चोक्तम्—'पुनश्च त्रिधा ज्ञेया दिव्यादिव्योभयात्मना । चतुर्धा चोद्धतोदात्ता ललिता शान्तिका तथा ॥ अक्षता च क्षता यातायाता यायावरेत्यपि ।

---

१ अयं श्लोकः क-ग-घ पुस्तके नास्ति, २ 'इतरा–' इति कारिकार्धं नास्ति ग पुस्तके.

अथ विव्वोकः—

विव्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

'यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा,
याः प्राणान्वरमर्पयन्ति, न पुनः संपूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते ॥'

अथ किलकिञ्चितम्—

स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।
सांकर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसंगमादिजाद्धर्षात् ॥ १०१ ॥

यथा—

'पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स्म कुरुते करभोरूर्हारि शुष्करुदितं च सुखेऽपि ॥'

यासामिति । कंचित्कामिनं प्रति सखीवचनमिदम् । सद्गुणानुसरणे [illegible] दोषाणामनुवृत्तिः सैव पुनःपुनरनुवर्तनम् ॥ सांकर्यं मेलनम् ॥ पाणिरोधं करक्षेपणादिप्रतिबन्धम् [illegible] । हारि मनोहरम् । [illegible]

1. प्राणानिति । [illegible] ।
2. वस्तुनीति । [illegible] ॥
3. वामा इति । [illegible]

अथ विलासः—

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ॥ ९९ ॥
विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिना ।

यथा—

'अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः ।
तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य-
माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥'

अथ विच्छित्तिः—

स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् ।

यथा—

'स्वच्छाम्भःस्नपनविधौतमङ्गमोष्ठ-
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्त्वितीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः ॥'

जूटो यस्या अस्तीति ॥ **अत्रान्तरे** नायकसंदर्शनादिसमये । वाग्विभवमतिक्रम्य स्थितं वैचित्र्यं गमनादिचातुरी यस्मात्तत् । ते प्रसिद्धा भूरिसात्त्विकविकाराः स्तम्भादयो यस्मात्तत् । आचार्यकमुपाध्यायकर्म । उपदेश इत्यर्थः ॥ **स्तोका** अल्पा आकल्परचना वेषविन्यासः । **प्रतनु** अतिसूक्ष्मम् । **विविक्तं** निर्मलम् ॥

महाकुलोत्पन्ना, कुलं स्वामिकुलमपि च निष्कलङ्कम् । अयं मदक्षणो जनः न तेन स्थिरः, जीवितं च न स्थिरम् । अचिरावस्थायिनः शरीरस्य कृते मातृपितृभर्तृकुलकलङ्कनमतितरामनुचितमिति भावः ॥

1. इतीति । इत्थंरूपः स्यात् एतावानेव विलासिनीनामाकल्पो नेपथ्यमस्तु । निरन्तरमित्यर्थः । यदि स कुसुमेषुणा कामेन शून्यो न स्यात् । अन्यथा उक्तिविनानालंकारभूषणादि सम्पादनं व्यर्थमेवेति भावः ॥

---

१. '[illegible] विलासः [illegible]' इति ग. २. 'स्तोकस्याप्याकल्प[illegible]' इति ग. ३ '[illegible]' इति ग.

अथ विब्बोकः—

बिब्बोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

'यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा,
याः प्राणान्वरमर्पयन्ति, न पुनः सपूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते ॥'

अथ किलकिञ्चितम्—

स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।
सांकर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसंगमादिजाद्धर्षात् ॥ १०१ ॥

यथा—

'पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स कुरुते करभोरूर्हारि शुष्करुदितं च सुखेऽपि ॥'

यासामिति । कंचित्कामिनं प्रति सख्युराशीर्वचनमिदम् । सद्गुणानामनुसरणे परै-रुद्भावने दोषाणामनुवृत्तिः स्वयं पुनः पुनरुद्भावनम् ॥ **सांकर्यं** मेलनम् ॥ **पाणि-रोधं** वस्त्रक्षेपणादिप्रवृत्तनायककरप्रतिबन्धम् । हारि मनोहरम् । कारणं विना रुदितं

---

1. प्राणानिति । मानग्रहग्रस्तत्वात्प्राणार्पणं तावत्सुकरम्, न पुनः सपूर्णदृष्ट्यर्पणम् ॥

2. वस्तुनीति । नीवीस्तनादिरूपे ॥

3. वामा इति । वामा योषितः । इष्टेपि वस्तुनि अनिष्टोद्भावनं विलक्षणप्रकृतित्वे बीजम् ।

4. पाणीति । करभोरूः स्त्री अविरोधितवाञ्छमनिवारितप्रियमनोरथं यथा तथा का-मिनः पाणिरोधं नीवीमोक्षणे व्यापृतस्य प्रियपाणेर्निवारणं कुरुते स्म । तथा मधुरं स्मितं गर्भे अन्तर्वर्ति यासु ता मन्दहासमिश्रा भर्त्सनास्तर्जनाश्च कुरुते स्म । तथा सुखेऽपि अधरपीड-

---

१ 'गर्वाभिमानादिष्टेऽपि बिब्बोकोऽनादरक्रिया ।' तथा वात्स्यायने—'ज्ञानार्थस्यानि[illegible] [illegible]-न्नवधीरणम् । ताडनं वा वन्दनेन [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] ज्ञानकृ[illegible] इति । दन्तक्षतिनखैश्चाधरोरन्यानेऽपि [illegible] ॥ [illegible] [illegible]क्रीडनकाले । बिब्बोकस्य [illegible] हाव [illegible] ॥ अभिनवगुप्तस्त्वत्र [illegible] [illegible]नादरत्वम् । [illegible] [illegible] वचन (न) ताडनमानिधादि बिब्बोक ॥' अवधीरणे यथा का[illegible]—'[illegible] [illegible] [illegible] च [illegible]वधीरणा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]हेतुकम् ॥' इति ग २ 'यासा—' इति श्लोको नास्ति ग-पुस्तके. ३. '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।' इति ग ४ '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥' इति ग.

यथा—

'वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः, स्थूणावशेषं गृहं,
कालोऽभ्यर्णजलागमः, कुशलिनी वत्सस्य[1] वार्तापि नो ।
यत्नात्सञ्चिततैलबिन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं[2] श्वश्रूश्चिरं रोदिति ॥'

अथ श्रमः—

खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः[3] ।

यथा—

'सद्यः[2] पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्वी
सीता जवात्त्रिचतुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम्[4] ॥'

अथ मदः—

संमोहानन्दसंभेदो मदो[5] मद्योपयोगजः ॥ १४६ ॥

स्थूणा स्तम्भः । अभ्यर्णजलागमो निकटस्थवर्षासमयः । तैलबिन्दूनां घटिका क्षुद्रभाजनम् ॥ **सद्य इति** । वारंवारं गन्तव्याध्वपरिमाणजिज्ञासया सीताया स्वल्पपथलङ्घनश्रममवधार्य श्रीरामस्य रोदनम् ॥ **संमोहानन्दयोः** संभेदो मेलकः ।

---

1. **वत्सस्येति** । वत्सस्य पुत्रस्य ॥

2. **निजवधूमिति** । निजवधूं आत्मस्नुषाम् ॥

3. **श्रम इति** । बहुतरशारीरव्यापारजन्मा निःश्वासाङ्गसमर्दनिद्रादिकारणीभूतः खेदविशेषः श्रम इति । यदाहुः—'अध्वव्यायामसेवाद्यैर्विभावैरनुभावकैः । गात्रसंवाहनैरास्यसंकोचैरङ्गमोटनैः ॥ निःश्वासैर्जृम्भितैर्मन्दैः पादोत्क्षेपैः श्रमो मतः ॥' इति । अयं च सत्यपि बले जायते, शारीरव्यापारादेव च जायते न तु ग्लानिः । अतो ग्लानिः श्रमस्य भेदः ॥

4. **प्रथमेति** । प्रथमावतारः पूर्वाविष्करणम् ॥

5. **मद इति** । मद्याद्युपयोगजन्मा उल्लासाख्यः शयनहसितादिहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषो

---

१ '—श्रमः खेदादिकारकः रताध्वमार्गगमनादेश्च यः खेदः स श्रमः खेदमर्दनाद्यनुभावजनकः ।' इति ग. २ 'यथा' ग-पुस्तके नास्ति ३ ग-पुस्तके तु 'सद्य' इति श्लोकस्य स्थाने 'अइ पिहुलं घेत्तूण समागदम्हि सहि तुरिअम् । समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमानि खणम् ॥' इति ४ 'च' घ ५ 'हर्षोत्कर्षो मदः पानात्स्खलदङ्गवचोगतिः । मद्यादिपानाद्यो हर्षोत्कर्षवचनगत्यादिस्खलनानुमापकः ।' इति ग.

अमुना चोत्तमः शेते, मध्यो हसति गायति ।
अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥ १४७ ॥

यथा—

'[1]प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।
गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रववृते परिहासः ॥'

[2]अथ जडता—

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र ॥ १४८ ॥

[3]यथा मम कुवलयाश्वचरिते प्राकृतकाव्ये—

'णवरिअ तं जुअजुअलं अण्णोण्णं णिहिदसजलमन्थरदिट्ठिं ।

मद्यस्यानवस्य उपयोगाद् भक्षणाज्जात । **अमुना** मदेन ॥ **प्रातिभं** प्रागल्भ्यम् । त्रिसरकेण मद्येन । गूढं सूचितं रहस्य यत्र स चासौ हासश्चेति ॥ **अप्रतिपत्तिः** कर्तव्यानिश्चयः । तूष्णींभावो मौनम् । तत्र जडतायाम् ॥ **णवरिअ**

मद इति । तत्रोत्तमे पुरुषे स्वापोऽनुभावः । मध्यमे हसितगाने । अधमे तु रोदनपरुषोक्त्यादि । अयं च मदस्त्रिविधः । तरुणमध्यमाधमभेदात् । अव्यक्तालुलितवाक्यैः सुकुमारस्खलद्गत्या च योऽभिनीयते स आद्यः । भुजाक्षेपस्खलितघूर्णितादिभिर्मध्यमः । गतिभङ्गस्मृतिनाशहिक्काछर्द्यादिभिरधमः । प्रदीपे तु 'उत्तमसत्त्वः प्रहसति गायति तद्वच्च मध्यमप्रकृतिः । परुषवचनाभिधायी शेते रोदित्यधमसत्त्वः ॥' इति व्यत्यासोऽस्ति ॥

1. प्रातिभमिति । मदानुभाववर्णनमिदम् । त्रयाणां सरकाणां समाहारस्त्रिसरकं त्रिवारमधुपानम् । 'सरकः शीधुपात्रे स्याच्छीधुपाने च शीधुनि ।' इति विश्वः । तेन त्रिसरकेण[4]। 'त्रिपानं मदाभिव्यक्तिः' इति पानप्रसिद्धिः । प्रतिभैव प्रातिभं प्रतिभाविशेषः । तत्प्रातिभं गतानां त्रिवारमधुपानोत्कटमदोद्भूतप्रागल्भ्यभाजां सुभ्रुवां वक्रवाक्यरचनारमणीयः वक्रोक्तिशोभनः । गूढानि पूर्वं लज्जया गुप्तानि, सूचितानि सम्प्रति मदेन प्रकाशितानि रहस्यानि [illegible]चेष्टाप्रकटितानि यस्मिन् स गूढसूचितरहस्यः, स चासौ हासश्चेति विशेषणसमासः । प्रववृते प्रवृत्तः ॥

2. जडतेति । चिन्तोत्कण्ठाभयविरहेष्टानिष्टदर्शनश्रवणादिजन्यावश्यकर्तव्यार्थानुसंधानविकला चित्तवृत्तिर्जडता । इयं च मोहात्पूर्वं परतश्च जायते । यदाहुः—'कार्याविवेको जडता पश्यतः शृण्वतोऽपि वा । तद्विभावाः प्रियानिष्टदर्शनश्रवणे रुजा ॥ अनुभावास्त्वमी तूष्णींभावविस्मरणादयः । सा पूर्वं परतो वा स्यान्मोहादिति विदां मतम् ॥' इति ॥

3. यथेति । स्पष्टमिदम् । [illegible]—'[illegible] चतुष्क-

---

1. 'मद इत्यत्र' इति नास्ति क्वचित्. 2. 'यथा—' इत्यादिर्ग्रन्थो नास्ति क्वचित्.

आलेक्खओपिअं विअ खणमेत्तं तत्थ संट्ठिअं मुअसण्णं ॥'

अथोग्रता[1]—

शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता[1] ।
तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १४९ ॥

यथा—

'प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥'

अथ मोहः—

मोहो[2] विचित्तता[1]भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।
मूर्च्छनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥ १५० ॥

यथा—

'तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

इति । 'केवलं तद्युवयुगलमन्योन्य निहितसजलमन्थरदृष्टि । आलेख्यार्पितमिव क्षणमात्रं तत्र संस्थितं मुक्तसञ्ज्ञम् ॥' इति संस्कृतम् । णवरिअशब्द केवलार्थे देशी ॥ चण्डत्वमत्यन्तासहिष्णुत्वम् । प्रणयिनी या सखी तस्याः परिहासरसेनाधिगतैः प्राप्तैः । **अकाण्डयमदण्ड इति** । अकालयमदण्ड इत्यर्थः । अत्र मालतीशरीरे शस्त्रप्रहारं कुर्वतोऽघोरघण्टस्यापराधेन माधवस्य चण्डत्वमेतादृशोक्त्या व्यज्यते ॥ चित्तस्य निमीलनत्वं **विचित्तता** । सुषुप्तिवारणायाह—**भीतीति** । आवेगः सम्भ्रमः । **अनुचिन्तनमत्यन्तचिन्ता** । **अदर्शनमज्ञानम्** ॥ **अभिषङ्ग**

ल्गनाटकेनार्धं स्यात् । तत्तन्यनग्रिमदल भवति चतुःषष्टिमात्रकशरीरमिदम् ॥' इति दामोदरमिश्राः ॥

1. **उग्रतेति** । अधिक्षेपापमानादिप्रभवा किमस्य करोमीत्याद्याकारा चित्तवृत्तिरुग्रता । यदाहुः—'नृपापराधोऽसद्दोषकीर्तनं चोरधारणम् । विभावाः स्युरथो बन्धो वधस्ताडनभर्त्सने ॥ एते यत्रानुभावास्तदौग्र्यं निर्दयतात्मकम् ॥'

2. **मोह इति** । भयवियोगादिप्रयोज्या वस्तुतत्त्वानवधारिणी चित्तवृत्तिर्मोहः । 'अतत्त्वावगाहिनी चित्तवृत्तिः' इति तु नव्याः ॥

---

१. 'अथोग्रता' इति नास्ति ग पुस्तके. २ [illegible] ३ [illegible] इति ग.

अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥'

अथ विबोधः—

निद्रापगमहेतुभ्यो [1]विबोधश्चेतनागमः ।
जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् ॥ १५१ ॥

यथा—

'चिररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां
चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणा-
मशिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः ॥'

अथ स्वप्नः—

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।

कोपावेगभयग्लानिमुखदुःखादिकारकः ॥ १५२ ॥

यथा—

'मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेन ।
पश्यन्तीना न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥'

अथापस्मारः—

मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः ।
भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः ॥ १५३ ॥

'आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गम् ।
फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥'

अथ गर्वः—

गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ।
अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥ १५४ ॥

तत्र शौर्यगर्वो यथा—

'धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।
यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन साध्यताम् ॥'

भुजाक्षेपं कर्तुमर्हतीति । अस्य निद्राभङ्गो नोचित इति भाव ॥ **मामिति** । यक्षस्य मेघं प्रति प्रियार्थं वाचनिकार्पणमिदम् । मा यक्षम् । कथमपि महता कष्टेन । मुक्ता इव स्थूला ॥ **मनःक्षेप इति** । मनसो नाडीविशेषनिवेशेन घूर्णनमित्यर्थ. । ग्रहादीत्यादिना भूतादिपरिग्रह । मध्यमादिपदेन धातुवैषम्यादिपरिग्रह· ॥ **फेनायमानं** फेनमुद्वमन्तम् । असौ श्रीकृष्ण. आशशङ्के ज्ञातवान् ॥ **मद**श्चित्तविकारविशेष. । राज्ञ कोशदण्डादिजन्य. प्रताप· **प्रभावः** । श्रीत्रि-

1. **मामिति** । मया कथमपि स्वप्नमदर्शनेन लब्धायाः ते तव निर्दयाश्लेषहेतोः गाढालिङ्गनार्थम् आकाशप्रणिहितभुज शून्यार्पितबाहु मा पश्यन्तीना स्थलीदेवताना वनदेवताना

१. 'मात्सर्यमयकोपादेरुभावस्य कारणम् । निद्राणस्यापि विषयज्ञान स्वप्न· । मात्सर्यानुभाव· रेनु । इति ग. २ 'भूयश्चाह त्वमपि शयने कण्ठलग्ना पुरा मे–'इत्युदाहरणान्तरं ग पुस्तके ३ 'आवेशो ग्रहदुःखाद्यैरपस्मारः स्मृतो बुधैः । घुर्घुरध्वनिभूपातफेनाक्रान्दोलनादिकृत् ॥' इति ग ४. 'लोलद्' ग ५ 'मोद्धत्यदर्शनावज्ञासहेलागोरनादिकृत् । प्रभावादिजन्यो मदो गर्व । आदि शब्दाद्दारण्यसौमाग्यादिः । स चाविनयाद्यनुभावहेतु ।' इति ग. ६. 'यथा' क घ. ७ अस्मादग्रे 'नानन्यदप्यूह्यम्' इत्यधिकं ग-पुस्तके

अथ मरणम्—

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् ।

यथा—

'राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥'

अथालस्यम्—

आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत् ॥ १५५ ॥

वर्गसपत्ति. । अवज्ञा परस्मिन् ॥ अन्यैर्मद्धृतायुधनिचे ॥ रामेति । सा निशाचरी ताडका राक्षसी, सैव निशाचरी अभिसारिका नायिका । राम एव मन्मथ तस्य शरेण हृदये वक्षसि मनसि च ताडिता सती जीवितेशो यम एव जीवितेश· प्रिय तस्य वसतिं जगाम । कीदृशी । गन्धवद्रुधिरमेव चन्दनं तेनोक्षिता लिप्ता ॥ 'जाड्यम्' इत्यत्र क्वापि 'जडत्वम्' इति पाठ । स न सम्यक् असङ्गतार्थापत्ते ।

मुक्तास्थूला अश्रुलेशा नयनोदबिन्दवः तरुकिसलयेषु बहुशः न खलु न पतन्ति । अपि तु पतन्त्येव । एवंविध मानवलोक्य वनदेवता अपि रुदन्तीति भावः ॥

1. शरेति । अत्र विशेषमाह रसगङ्गाधरकारः 'रोगादिजन्या मूर्च्छारूपा मरणप्रागवस्था मरणम् । न चात्र प्राणवियोगात्मकं मुख्यं मरणमुचितं ग्रहीतुम् । चित्तवृत्त्यात्मकेषु भावेषु तस्याप्रसक्तेः । भावेषु च सर्वेषु कार्यतरवर्तितया शरीरप्राणयोगस्य हेतुत्वात् । उदाहरणम्—'दयितस्य गुणाननुस्मरन्ती शयने सम्प्रति या विलोकितासीत् । अधुना खलु [illegible] सा कृशाङ्गी गिरमङ्गीकुरुते न भाषितापि ॥' प्रियविरहोऽत्र विभावः । वचननिरासोऽनुभावः । [illegible] भावः [illegible] । [illegible] अत्र च भावः [illegible] विप्रलम्भस्य, अन्यथा तु करुणस्य पोषक इति विवेकः । [illegible] वर्णयन्ति । [illegible]' इति । प्राचीनैस्तूक्तम्—'[illegible] परेतीविरह । [illegible] ॥' इति ॥

2. आलस्यमिति । [illegible] । अत्र च [illegible] । [illegible] ॥

---

1 [illegible] 2. [illegible]
3. [illegible] 4. [illegible] 5. [illegible]
[illegible]

अथ मतिः—

नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्धारणं मतिः ।
स्मेरता धृतिसंतोषौ बहुमानश्च तद्भवाः ॥ १६३ ॥

यथा—

'असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥'

अथ व्याधिः—

व्याधिर्ज्वरादिर्वाताद्यैर्भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत् ।

तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः । शैत्यमयत्वे उत्कम्पनादयः । स्पष्टमुदाहरणम् ।

अथ त्रासः—

निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः ॥ १६४ ॥

पुनः स्मितयुक्तं वदनं स्मरामीत्यर्थः ॥ **नीतिमार्गो** नीतिशास्त्रं तस्यानुसृतिरनुगमः । आदिना अनुमानादेर्ग्रहणम् । **निर्धारणं** निश्चयः ॥ **असंशय**मिति । शकुन्तलामालोक्य दुष्यन्तस्यानुमानमिदम् । क्षत्रपरिग्रहक्षमा क्षत्रियविवाहोचिता । 'इयम्' इति शेषः । अस्यां शकुन्तलायाम् । समर्थयति—**सता**मिति । प्रमाणं निश्चयबीजम् । अन्तःकरणस्य मनसः प्रवृत्तयः सङ्कल्पादयः ॥ **वाताद्यै**रिति । आद्यपदेन पित्तश्लेष्मणोर्ग्रहणम् । भूमीच्छा भूमिपतनेच्छा । तत्र व्याध्युदाहरणं यथा मम—'प्रियजनपरिपश्लाद्वेपमाना कृशाङ्गी शिथिलतनुलतां स्वेदसंसिक्तगात्रीम् । विपुलपुलककलेवरामाकलय्य ज्वरार्तां दुमतिरभिनवनगरे निर्भमन ॥' **निर्घात** इति । 'यदान्तरिक्षे बलवान्मारुतो मरुता

यथा—

'परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।
उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥'

अथ व्रीडा—

धार्ष्ट्याभावो व्रीडा वदनानमनादिकृद्दुराचारात् ।

यथा—'मयि सकपटं—' इत्यादि (१५७ पृ.) ।

अथ हर्षः—

हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः ॥ १६५ ॥

हत. । पतत्यध स निर्घातो जायते वायुसंभव ॥' इत्युक्तलक्षणो निर्घात । 'बृहच्छिखा च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला । पौरुषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता ॥' इत्युक्तलक्षणा चोल्का । आद्यपदेन भूकम्पादेर्ग्रहणम् । अत्र 'मन क्षोभ ' इति पूरणीयम् ॥ **परिस्फुरदिति** । जलविहारवर्णनमिदम् । अपिना नायकस्य

---

1. **परीति** । परितः स्फुरद्भिर्विवर्तमानैर्मीनैर्विघट्टिता ऊरवो यासां ताः [illegible] त्रासविलोलदृष्टयः कम्पितपाणिपल्लवाश्च सुराङ्गना सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् उपाययुः । किमुत प्रियजनस्येति भाव. ॥

2. **व्रीडेति** । स्त्रीणां पुरुषमुखावलोकनादेः पुंसां च प्रतिज्ञाभङ्ग[illegible] वैवर्ण्याधोमुखत्वादिकारणीभूतश्चित्तवृत्तिविशेषो व्रीडा । केचित्तु—'[illegible] व्रीडा [illegible] ।' इत्याहुः । [illegible] ॥

3. **हर्ष इति** । [illegible] सुखविशेषो हर्षः । [illegible]—'[illegible] प्रसादः प्रियसंगम. । [illegible] ॥ [illegible] यत्र जायते । [illegible] ॥ [illegible] ।' इति ॥

[illegible]

तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ १६९ ॥

यथा—

'अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग
लोल विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ॥'

अथ ग्लानिः—

रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसंभवा ।
ग्लानिर्निष्प्राणताकम्पकार्श्यानुत्साहतादिकृत् ॥ १७० ॥

यथा—

'किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डुक्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥'

अथ चिन्ता—

ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् ।

मुष्मिकी' परलोकभवा । नीवारस्तृणधान्यम्, कृते निमित्तम् । साम्प्रतं वार्धके । अत्र तत्त्वज्ञानेन निःस्पृहत्वम् ॥ **अन्यास्विति** । मधुपानकालीनश्चरणप्रहारादिरुपमर्दः । पक्षे संभोगकालीनश्चुम्बनालिङ्गनादि । लोलं सतृष्णम् । मुग्धा कोमला सुरतमूढा च । रजः परागः आर्तवं च । अकाले मकरन्दाभावदशायां बाल्ये च । अत्रोपभोक्तरि बालाया अस्थैर्यं परुषवचनेन प्रतीयते ॥ **निष्प्राणता** असामर्थ्यम् ॥ **बन्धनात्** उत्पत्तिस्थनात् । निष्प्राणत्वानौजस्यसत्त्वसक्षयाणां बलहानिरूपत्वेऽपि

---

1. नवेति । सप्तलायाः 'सप्तला नवमालिका' इत्यमरः । 'नवमल्लिकायाः' इति पाठे तु मुग्धेत्यादिनैव नवत्वलाभे पुनर्मल्लिकाया नवत्वविशेषणं व्यर्थम् । नवा तुला माला अस्याः, कप् । इति **भानुजिद्दीक्षिताः** ॥

2. **चिन्तेति** । इष्टाप्राप्त्यनिष्टप्राप्त्यादिजनिता ध्यानापरपर्याया वैवर्ण्यभूलेखनाधोमुखत्वादिहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषश्चिन्ता । यदाहु—'विभावा यत्र दारिद्र्यमैश्वर्यभ्रंशनं तथा ।

'उद्वेगास्थितिनैरस्यप्रमुखैरवबुध्यते ।' इति ग. २ 'नवमल्लिकायाः' इति क. ३ 'रत्याद्यायासनिनिष्प्राणता मता । अनुत्साहादौर्बल्यखेदाधैर्यक्तिमेति सा ॥' ग. ४ 'कार्श्य' घ. 'उन्मितनयनतारा क्षामचन्द्रद्युतिन्वा रजनय इव निद्राक्लान्तनीलोत्पलाक्ष्य । तिमिरमिव दधाना केशपाशानवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्व ॥' इति ग.

तद्भेदानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र

रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।
वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥ १७६ ॥
इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं शोकशब्दभाक् ।
प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥ १७७ ॥
कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।
रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयम् ॥ १७८ ॥

त्वेन सबन्धी । तैर्भावैः पुष्यते रसरूपतां नीतः प्रवृद्धः क्रियते ॥ **तद्भेदान्** स्थायिभावान् । अष्टौ भावाः स्थायिभावाः । **शमोऽपि च** । स्थायिभाव इत्यर्थः ॥ **रतिरिति** । मनसोऽनुकूले प्रिये वस्तुनि प्रवणायितम् । प्रेमार्द्रं मनो रतिरित्यर्थः । तच्चोत्कटावेश एव पर्यवस्यति । स चानुराग एव सोऽपि प्रकृते सुरतेच्छारूप एव । केचित्तु—"स चानुराग एव सोऽपीष्टसाधनताज्ञानधारारूपः, अभिलाषहेतुत्वेनोक्तत्वात्" इत्याहुः । तन्न । सुरतेच्छाया आलम्बनप्राप्त्यभिलाषं प्रति हेतुत्वसंभवेन लक्षणाया अयोगात् । **चेतोविकास** उपहसनीयत्वेन ज्ञानसुखविकासरूपहास्यहेतुः । **चेतोवैक्लव्यं** दुःखम् । **तैक्ष्ण्यस्य** अपचिकीर्षाया अवबोध उत्कटत्वम् । **कार्यारम्भेषु** चानिकृष्टकार्येषु **संरम्भ** उत्कट आवेशः । केचित्तु—'संरम्भः सहर्षप्रवृत्तिः' इत्याहुः । तन्न । आद्यप्रवृत्तिरूपस्यारम्भस्य प्रवृत्त्यसंभवात्, वीररसे उत्कटावेशस्यैव स्थायित्वेनास्वाद्यमानत्वाच्च । **रौद्रशक्त्येति** । शस्त्रादेरनिष्टदर्श-

1. **रतिरिति** । रत्यादीनां विशदतरं लक्षणमभिहितं रसगङ्गाधरे—'स्त्रीपुंसयोरन्योन्यालम्बनः प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो रतिः । गुरुदेवतापुत्राद्यालम्बनस्तु व्यभिचारी । वागङ्गादिविकारदर्शनजन्मा विकासाख्यो हासः । पुत्रादिवियोगमरणादिजन्मा वैक्लव्याख्यश्चित्तवृत्तिविशेषः शोकः । गुरुबन्धुवधादिपरमापराधजन्मा प्रज्वलनाख्यः क्रोधः । अयं च परविनाशादिहेतुः । क्षुद्रापराधजन्मा तु परवचनात्मापमानादिहेतुः । अयमेवामर्षाख्यो व्यभिचारीति विवेकः । परपराक्रमदानादिस्मृतिजन्मा औन्नत्याख्य उत्साहः । व्याघ्रदर्शनादिजन्मा परमानर्थविषयको वैक्लव्याख्यः स भयम् । परमानर्थविषयकत्वाभावे तु स एव त्रासो व्यभिचारी । अपरे तु—औत्पातिकमनःक्षोभस्त्रासः, स्वापराधोत्थं भयमिति भेदमाहुः । कदर्यवस्तुविलोकनजन्मा विचिकित्साख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो जुगुप्सा । अलौकिकवस्तुदर्शनादिजन्मा आश्चर्याख्यो विस्मयः ॥

१. 'वैक्लव्य' ग. २. 'आदिदूष्या न चित्तविशेषेण क्रोध उच्यते ।' इति ग. ३ 'अवधानात्मिका कर्तुरुत्साहोऽध्यवसायिता । आर्तदर्शनं नीतिरासिद्धिदर्शनादिभिः ।' इति ग.

वान्ता । हासः पुनरुत्पद्यमानो व्यभिचार्येव । व्यभिचारिलक्षणयोगात् । तदुक्तम्—

'रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते ।' इति ।

तत्कस्य स्थायिनः कस्मिन्रसे संचारित्वमित्याह—

शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ॥ १७२ ॥
शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।
इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं तथा भावितबुद्धिभिः ॥ १७३ ॥

अथ स्थायिभावः—

अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।
आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति संमतः ॥ १७४ ॥

यदुक्तम्—

'स्रक्सूत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामकः ।
न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परम् ॥' इति ।

[illegible] ॥ परमिति । [illegible] ॥ अक्षमा इति । 'आस्वा[illegible] ॥ स्रक्सूत्रवृत्त्या स्रक्सूत्रन्यायेन । अनुगामकः [illegible]

तद्भेदानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र

रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।
वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥ १७६ ॥
इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं शोकशब्दभाक् ।
प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥ १७७ ॥
कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।
रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयम् ॥ १७८ ॥

त्वेन सम्बन्धी । तैर्भावैः पुष्यते रसरूपतां नीतः प्रकृष्टः क्रियते ॥ तद्भेदान् स्थायिभावान् । अष्टौ भावाः स्थायिभावाः । शमोऽपि च । स्थायिभाव इत्यर्थः ॥ रतिरिति । मनसोऽनुकूले प्रिये वस्तुनि प्रवणायितम् । प्रेमार्द्रं मनो रतिरित्यर्थः । तच्चोत्कटावेश एव पर्यवस्यति । न चानुराग एव सोऽपि प्रकृते सुरतेच्छारूप एव । केचित्तु—"स चानुराग एव सोऽपीष्टसाधनताज्ञानधारारूपः, [illegible]त्वेनो-त्कटत्वात्" इत्याहुः । तन्न । सुरतेच्छाया आलम्बनप्राप्त्यभिलाषं प्रति हेतुत्वसम्भवेन लक्षणाया अयोगात् । चेतोविकासः [illegible] हेतुः । चेतोवैक्लव्यं दुःखम् । तैक्ष्ण्यस्य [illegible] । कार्यारम्भेषु [illegible] संरम्भ [illegible] । केचित्तु—'संरम्भः सहर्षप्रवृत्ति' रित्याहुः । तन्न । [illegible], [illegible] स्थायित्वेनास्वादनानर्हत्वात् । रौद्रशक्त्येति । [illegible]-

---

1. रतिरिति । रत्यादीनां [illegible] रसगङ्गाधरे—'[illegible] प्रेम[illegible] रतिः । [illegible] हासः । [illegible] शोकः । [illegible] क्रोधः । [illegible] उत्साहः । [illegible] भयम् । [illegible] जुगुप्सा । [illegible] विस्मयः ॥

---

१. [illegible]

तत्र

यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।

अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

स च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥१८७॥

तत्र

श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः ।

ग्रहणम् ॥ **तद्भेदौ** शृङ्गारभेदौ ॥ **तत्र** तयोर्मध्ये । विप्रलम्भमाह—**यत्रेति** । तुशब्दश्चार्थः । तत्र रसे प्रकृष्टा प्रकरणादिना प्रधानत्वं प्राप्ता रतिरस्ति । नायिका नायको वा अभीष्टं नायकं नायिका वा नोपैति नोपभुङ्क्ते असौ विप्रलम्भ इत्यर्थः । तथा चोपभोगाभावसवलितप्रकृष्टरतिविषयो रसो विप्रलम्भ इत्यर्थः । करुणादौ शोकोद्दीपनतया रतिसत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृष्टेति । सभोगेऽतिव्याप्तिवारणाय उपभोगाभावेति । विप्रलम्भसमानविषयके ज्ञानान्तरे संस्कारे वा अतिव्याप्तिवारणाय रस इति । अन्ये तु—'यत्र तु रससंवलितत्वाद्रतिर्न प्रकृष्टा अभीष्टमुपैति विषयीकरोति स विप्रलम्भः' इति व्याकुर्वन्ति । तन्न । करुणेऽतिव्याप्तेः । यदि च 'यत्र' इत्यस्य 'शृङ्गारे' इति व्याकारात्करुणे नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा 'अभीष्टमुपैति' इत्यस्यानर्थक्यम् । अभीष्टविषयरतेरेव शृङ्गारत्वेन परिणामात् । अपरे तु—'नायिकादिभिरभीष्टं नोपैति न सगच्छते । तथा चाभीष्टविच्छेदसवलिता रतिर्यत्र स विप्रलम्भः' इत्याहुः । तन्न । प्रणयमानादावभीष्टविच्छेदाभावेनाव्याप्तेः । केचित्तु—"संयोग सुरससमितो विप्रलम्भस्तु तु गयुरः । रतिस्तयोः प्रकर्षः स्यादाविष्क्यात्सुगतु गयो ॥' इति दर्शनाद् दुःखसवलितरतिस्थायिभावको रसो विप्रलम्भः" इत्याहुः । तन्न । प्रणयमाने दुःखायोगादव्याप्तेः ॥ **स च** विप्रलम्भः चतुर्धा इतीदमुपलक्षणम् । विरहोऽपि वेदितव्यः । स च गुर्वादिपरतन्त्रत्वात् । संगमप्रतिरोधो यथा—'किं रुद्धः प्रियया—' इत्यादि (१२४ पृ॰) । अन्यथा

ग्रन्थे प्रथमः । वियोगकालावच्छिन्न वे [illegible] । संयोगश्च न [illegible] सामानाधिकरण्यम् । [illegible] विप्रलम्भस्यैव वर्णनात् । [illegible] वियोगेऽपि न वैदग्ध्यम् । [illegible] । तस्मादाविमौ संयोगवियोगाख्यावन्तःकरणवृत्तिभेदौ । [illegible] पौ । तत्रादो यथा—'[illegible] [illegible] निराशे ॥' इति । [illegible] यथा—'[illegible] [illegible] [illegible] ॥' इति [illegible] रसगङ्गाधरे ॥

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ १८८ ॥
श्रवणं तु भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् ।
इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम् ॥ १८९ ॥

अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च ।
उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः १९०

अभिलाषः स्पृहा चिन्ता प्राप्त्युपायादिचिन्तनम् ।
उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ १९१ ॥
अलक्ष्यवाक्प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भृशम् ।
व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ॥ १९२ ॥
जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ।

शेषं स्पष्टम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

'प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।

तस्य निरुक्तप्रकारचतुष्टयानन्तर्भावात्लक्ष्यलाभावेन तत्र सामान्यलक्षणस्यातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । तत्र पूर्वरागादिषु । मिथ इति । अन्योन्यमित्यर्थः । दशाविशेषोऽवस्थाभेदः । अप्राप्तौ परस्परासङ्गमे । वन्दिनः स्तुतिपाठकाः । दशाविशेषानाह—अभिलाष इति । दश प्रकाराः । अत्र पूर्वरागे । कामकृता रतिजन्या दशाः कामदशाः । स्पृहा अभीष्टप्राप्तीच्छा । अपरिच्छेदो विशेषानिर्धारणाभावः । अलक्ष्यवाक् निर्विषयं वचः । शेषं स्पष्टमित्यादिकम् ॥ प्रेमार्द्रा इति । प्रेम्णा आर्द्राः निबिडसम्पृक्ताः । प्रेमाभिव्यञ्जिका इति यावत् । प्रणयं स्नेहं स्पृशन्ति जनयन्ति । परिचयात् मुहुर्मुहुर्दर्शनात् । उद्गाढ उत्कटो यो रागः सुरतेच्छा तस्योदयो याभ्यस्ताः । मुग्धदृशो नायिकायाः । चेष्टा नेत्रविक्षेपादिरूपाः

---

1. स्मृतीत्यादि । [illegible]

---

१. [illegible]

द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे सुमहत्यपि ॥ १९८ ॥
प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणं विना ।

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोश्च प्रणयमानो वर्णनीयः । उदाहरणम् । तत्र नायकस्य यथा—

'अलीअपसुत्तअणिमीलिअच्छ देसु सुहअ मज्झ ओआसं ।
गण्डपरिउम्बणापुलइअङ्ग ण पुणो चिराइस्सं ॥'

नायिकाया यथा कुमारसंभवे संध्यावर्णनावसरे ।

उभयोर्यथा—

'पणअकुविआणँ दोह्न वि अलिअसुत्ताणँ माणइल्लाणं ।
णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णअण्णाणँ को मल्लो ॥'

अनुनयपर्यन्तासहत्वे त्वस्य न विप्रलम्भभेदता, किंतु संभोगसंचार्याख्यभावत्वम् ।

यथा—

'भ्रूभङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्वीक्षते
रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।

प्रेम्णि । ननु प्रमोदे सति कोप एव न भवति, कथं तत्र मानलक्षणसंगतिरित्यत आह—प्रेम्ण इति । कुटिलगामित्वात् कुटिलस्वभावादित्यर्थः । कारणमन्तरेणापि । कुटिलत्वं विनापि कारणं तत्स्वभावतया कोपो भवतीति भावः । यद्वा कुटिलगामित्वाद् [illegible] ॥ अलिअ इति । 'अलीकप्रसुप्तनिमीलिताक्ष देहि सुभग ममावकाशम् । गण्डपरिचुम्बनपुलकिताङ्ग न पुनश्चिरयिष्यामि ॥' इति संस्कृतम् । मम विलम्बे तव कोपो जात इति लक्ष्यते । पुनरेवं विलम्बं न करिष्यामीति भावः । अत्र नायकस्य [illegible] ॥ पणअकुवि इति । 'प्रणयकुपितयोर्द्वयोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्मानवतोः ([illegible]) । निश्चलनिरुद्धनिःश्वासदत्तकर्णयोः को मल्लः ॥' इति संस्कृतम् । [illegible] । [illegible] अनुनयः [illegible] । तं विना [illegible] । तस्य [illegible] । ईर्ष्या [illegible] ॥ भ्रूभङ्ग इति । [illegible]

[illegible]
[illegible]

तत्र भावी यथा मम—

'यामः सुन्दरि, याहि पान्थ, दयिते शोकं वृथा मा कृथाः,
शोकस्ते गमने कुतो मम, ततो बाष्पं कथं मुञ्चसि ।
शीघ्रं न व्रजसीति. मां गमयितुं कस्मादियं ते त्वरा,
भूयानस्य सह त्वया जिगमिषोर्जीवस्य मे संभ्रमः ॥'

भवन्यथा—

'प्रस्थानं वलयैः कृतं. प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं,
धृत्या न क्षणमासितं. व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवितप्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥'

निर्धीयमानत्वात् । एवं च [illegible] ॥ याम इति । [illegible] 'पान्थ' इति सम्बोधन [illegible] 'दयिते' इत्यनेन सम्बोधनम् । [illegible] ॥ प्रस्थानमिति । [illegible] —प्रस्थानमिति । [illegible]

भूतो यथा—'चिन्ताभिः स्तिमितम्—' इत्यादि (१७८ [illegible] शापाद्यथा—'तां जानीयाः—' इत्यादि (१२३ पृ.) [2]संभ्रमो दि[illegible] मानुषनिर्घातोत्पातादिजः। यथा—विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरूरवसोः।

[1]अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्रोक्तानां चाङ्गासौष्ठवादीना[illegible] दशानामुभयेषामप्युभयत्र संभवेऽपि चिरंतनप्रसिद्ध्या विविच्य प्रति[illegible] पादनम्।

अथ करुणविप्रलम्भः—

यूनोरेकतरस्मिन्गतवति लोकान्तरं पुनरलभ्ये।
विमनायते यदैकस्तदा भवेत्करुणविप्रलम्भाख्यः॥२०९॥

यथा कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते।

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः।

अत्यन्तसखित्वमित्यत्र पृथक् प्रियसखित्वोपादानम्। प्रियतमगमने गन्तुमारब्धा वलयादयः सख्योचितं कर्म कुर्वन्ति। त्वमपि प्रियस्य सुहृद्भवसीति तवापि गमनं न्याय्यमित्याह—गन्तव्ये सतीति। अत्रेयमुक्तिरनुभावः। अश्रु[illegible] विषादो व्यभिचारिभावः। प्रियतम आलम्बनम्। नायिकाया रतिर्न सामाजिके रसोत्पत्तिः॥ **तां जानीया इति** प्रोषितभर्तृकाया नायिकाया उदाहरणमिदम्। **दिव्यो** विद्युदुल्कादिः। **मानुषो** मर्त्यलोकभवो भूकम्पादिः। **निर्घात** इति नामसोपलक्षणम्। **उत्पातोऽ**निष्टसूचको दैवकृतः प्रकृतिविपर्यासः। आदिना उन्मादादिपरिग्रहः। **उर्वशीपुरूरवसोरिति**। उर्वशी हि पुरा मित्रावरुणयोः शापान्मनुष्यलोकं प्राप्य पुरूरवसो गृहे 'यदि भवन्तं सुरतसमयातिरिक्तसमये नग्नं पश्यामि तदा त्वामहं त्यक्ष्यामि, मम मेषद्वयं भवता रक्षणीयम्' इति नियमं कृत्वा स्थिता। तदनन्तरं देवैरन्धतमसे मेषद्वयमपहृतम्। तच्छ्रुत्वा पुरूरवाः ससंभ्रमं वस्त्रमपरिधायैव खड्गपाणिर्मेषापहर्तृन् पश्चाद्धावित। एतस्मिन्नन्तरे विद्युद्भिर्नग्नमवलोक्योर्वशी स्वर्गं गतेति ग्रन्थस्य वर्तुलार्थः। अत्र देवकृतमेषापहरणरूप[illegible] दिव्योत्पातेन पुरूरवसः संभ्रमः, तेनोर्वश्या विरहेऽपि गतित्वम्॥ **उभयत्र** पूर्वरागे प्रवासे च॥ करुणविप्रलम्भमाह—**यूनोरिति**। विमनायते शोकव्याकुलचित्तत्वं[illegible] विलापं कुरुते। **पुनरलभ्य इति**। रतेर्नाशाद् उत्कटशोकसमवाय करुणाख्ये[illegible]

---

1. संभ्रम इत्यादिवृत्तिरेतस्या कारिकाभ्रमो न कार्यः।

[illegible]

किंचात्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः, संगमप्रत्याशया रतेरुद्भवात् । प्रथमं तु करुण एव, इत्यभियुक्ता मन्यन्ते । यच्चात्र 'संगमप्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद एव' इति केचिदाहुः, तदन्ये 'मरणरूपविशेषसंभवात्तद्भिन्नमेव' इति मन्यन्ते ।

अथ संभोगः—

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।
यत्रानुरक्तावन्योन्यं संभोगोऽयमुदाहृतः ॥ २१० ॥

आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः । यथा—'शून्यं वासगृहम्—' (२३ पृ.) इत्यादौ ।

संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिबहुभेदात् ।
अयमेक एव धीरैः कथितः संभोगशृङ्गारः ॥ २११ ॥
तत्र स्यादृतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथोदयास्तमयः ।
जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ॥२१२॥
अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ।

रसः, न पुनर्विप्रलम्भ इति भावः । अत्र विशेषमाह—किं चेति । निषेवेते कुरुतः । एकतरस्यानुरागाभावे शृङ्गाराभास इति तद्वारणाय—अन्योन्यमिति ॥ शून्यमिति । व्याख्यातमेतत्प्राक् (२३ पृ.) एक एकप्रकारः । संभोगोद्दीपनविभावानाह—तत्रेति । संभोग इत्यर्थः । स्याद् उपयुक्तं भवति । वाच्यं संभोगोद्दीपकतया वर्णनीयम् । शुचि मेध्यमत्यन्तं निर्मलम् । अन्यदन्यादि ॥ संख्यातुं

---

1. अत्रेति । अत्र कादम्बर्यां चन्द्रापीडं प्रति स्ववेदनं पुण्डरीकस्येतिवृत्तं वर्णयन्त्या महाश्वेताया वाक्येष्वित्यर्थः । [illegible] करुणस्यैव प्राधान्याद्विप्रलम्भः । [illegible] तु संचारिमात्रम् । [illegible] करुणस्यैव प्राधान्यमिति करुण एव । यदा तु [illegible] [illegible] इव विप्रलम्भ एव । [illegible] इति नव्याः ॥

2. केचिदिति । [illegible] प्रवास[illegible] [illegible] ॥

3. विलासिनाविति । विलासिनी च विलासी च विलासिनौ [illegible] ॥

[illegible]

साहि० १६

तथा च भरतः—'यत्किंचिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनी[illegible]
वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते (उपयुज्यते च)' इति।

किं च।

कथितश्चतुर्विधोऽसावानन्तर्यात्तु पूर्वरागादेः ॥ २१३ ॥

यदुक्तम्—

'न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते।
कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान्रागो विवर्धते ॥' इति।

तत्र पूर्वरागानन्तरं सम्भोगो यथा कुमारसम्भवे पार्वतीपरमेश्वरयोः।
प्रवासानन्तरं सम्भोगो यथा मम तातपादानाम्—

'क्षेमं ते ननु पक्ष्मलाक्षि—किमिअ खेमं महग्घ दिट्ठं,
एतावद्धृशता कुतः—तुह पुणो पुट्ठ सरीरं जदो।
केनाहं पृथुलः प्रिये—पणइणीदेहस्स संमेलणात्,
त्वत्तः सुभ्रु न कापि मे—जइ इअं खेमं कुदो पुच्छसि ॥'

एवमन्यत्राप्यूह्यम्।

[illegible] सम्भोगभेदाभावात् —किं चेति। [illegible]
सूचनम्। आदिना मानप्रवास[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] पूर्वरागादिकं विनापि सम्भोगः सम्भवतीति सूचितम्। [illegible]
[illegible] सम्भोगो द्विविधः। विप्रलम्भानन्तरं सम्भोग [illegible]
[illegible] चतुर्विधः। [illegible] ॥ क्षेमं ते इति। [illegible]
[illegible]

अथ हास्यः—

विकृताकारवाग्वेषचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् ।
हास्यो हासस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ॥ २१४ ॥
विकृताकारवाक्चेष्टं यमालोक्य हसेज्जनः ।
तमत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥ २१५ ॥
अनुभावोऽक्षिसंकोचवदनस्मेरतादयः ।
निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २१६ ॥
ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च ।
नीचानामपहसितं तथातिहसितं तदेष षड्भेदः ॥ २१७ ॥
ईषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात्स्पन्दिताधरम् ।

ालिङ्ग्य माम् । इत्याकर्ण्य निमीलितार्धनयन स्मेर शनैराननं सोत्साह वदनाम्बुजं मुद्वहन् स्मेर चुचुम्बे प्रिय ॥' हास्यरसमाह—**विकृतेति** । विकृता आकारा-दयो यस्य तस्मात्कुहकात् नर्तकात् । एतदुपलक्षणम् । विकृताकारादिविषयक-काव्यादपि । 'कुतुकात्' इति पाठे विकृताकारादिजन्यात्कौतुकादित्यर्थः । अत्र हास्यरसे । **तच्चेष्टा** विकृताकारादिपुरुषचेष्टा । हास्यरसस्थायिभावस्य हासस्य भेदानाह—**ज्येष्ठानामिति** । उत्तमानामित्यर्थः । **तदिति** । हास्यभे-दा इत्यर्थः । **एष** हास्यरस । स्मितादीनां लक्षणमाह—**ईषदिति** । तत्र हासेषु

---

1. हास्य इति । [illegible]

[illegible]

अनुभावा दैवनिन्दाभूपातक्रन्दितादयः ।
वैवर्ण्योच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥ २२४ ॥
निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।
विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ २२५ ॥

शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति ।

यथा मम राघवविलासे—

'विपिने क्व जटानिबन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।
अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्तनम् ॥'

अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यम् । परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः ।

अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेदमाह—

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ।
विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः संभोगहेतुकः ॥ २२६ ॥

इष्टनाशश्च पुत्रादेर्विच्छेदो मरणं च वित्तादेर्नाशश्च ॥ **अनयोर्**जटाधारणशरीरसौन्दर्ययोः **घटना** योजना । **खड्गेन** शिरीषकर्तनमिवेत्यर्थः । अत्र प्रकरणाद्दशरथो नायको लभ्यत इति । निरूपयति—**अत्रेति** । अनुचिताचरणमेव दैवस्य निन्दा सैवानुभावः । बन्धुवियोगो बन्धुमरणम् । तत्र यथा—'गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ । करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥' अजेन्दुमतीमरणजनितशोकार्तस्याजस्य मृत्युनिन्दा । विभवनाशो यथा—'प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्ती सोऽहं व्रजामि विपिने जटिलस्तपस्वी । यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति ॥' अत्र नष्टराज्यस्य रामस्य परिदेवनम् ॥ **स्थायीभाव** इति शेषः । **पुनः** संभोगो हेतुर्यस्य

---

1. यथेति । यथा वा मम—'[illegible]' इति ।

---

*. [illegible]

अथ रौद्रः—

[1]रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ।
[1]आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥ २२७ ॥
मुष्टिप्रहारपातनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव ।
संग्रामसंभ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत्प्रौढा ॥ २२८ ॥
भ्रूविभङ्गौष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्जनाः ।
आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥ २२९ ॥
उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः ।
अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसंदर्शनादयः ॥ २३० ॥
मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ।

यथा—

'[2]कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥'

यस्य स ॥ रौद्ररसमाह—रौद्र इति । तच्चेष्टा रिपुचेष्टा । तां विशिनष्टि मुष्टीति । विकृतं विरुद्धाचरणम् । छेदः खड्गादिना । अवदारणं शूलादिना । अस्य रौद्रस्य । 'अवदानं कर्मवृत्तम्' इत्यमरः ॥ कृतमिति । द्रोणशिरश्छे[illegible] क्रुद्धस्याश्वत्थाम्नोऽर्जुनं प्रति सर्वोऽप्योक्तिरियम् । इदं मत्पितृशिरश्छेदरूपं गुरुपा[illegible] तत्कारणं कर्म यैरुद्यतायुधैर्मर्यादाशून्यैरत एव मनुजपशुभिर्भवद्भिः कृतमनु[illegible] दृष्टं वा, नरकरिपुणा कृष्णेन सार्धं भीमकिरीटिसहितानां तेषां मेदोमांसैरसृ[illegible] [illegible] दिगवस्थितभूतानां बलिं करोमीत्यर्थः । अयमेतल्लक्षणवर्त्मैव । अत्राश्वत्थ[illegible] [illegible] । तदकार्यमुद्दीपनम् । तादृशगर्जनमनुभाव [illegible] ॥

1. रौद्र इति । [illegible]स्थायिभावको [illegible] [illegible] गर्वादिव्यभिचारिको रौद्र इति ॥

2. कृतमिति । [illegible] रौद्ररसव्य[illegible] वृत्तिर्नास्ति, अत '[illegible] [illegible] [illegible] वृश्चति । अद्य पुनु [illegible] [illegible] मम परशवो [illegible] ॥' इत्युदाहरणम् । [illegible] [illegible] । अत्र [illegible] वृत्तौ रौद्रस्य परिपुष्णाति ॥

---

1. '[illegible] विरोधी स्यात्' ग । 2. '[illegible]' इति ग

अस्य युद्धवीराद्भेदमाह—

रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः ॥ २३१॥

अथ वीरः—

उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः ।
महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ॥ २३२ ॥
आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः ।
विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।
अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ॥ २३३ ॥
संचारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ।
स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात् ॥ २३४ ॥

स च वीरो दानवीरो धर्मवीरो युद्धवीरो दयावीरश्चेति चतुर्विधः ।
तत्र दानवीरो यथा परशुरामः —

पुंष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्यौ ।

निरहंकाररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो ॥ २४९ ॥

दयावीरादौ हि नागानन्दादौ जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्यादिअनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वप्राप्तेर्दर्शनादहकारोपशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वाकारेणाहकारप्रशमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति । ततश्च नागानन्दादेः शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु

'न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥'

इत्येवरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात्तत्र सचार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः ।
रसतामेति तदस्मिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

बीजीकृत–' इति पाठेऽपि बीज वासना तच्छून्यीकृतेत्यर्थः । करट काक ॥ ... शान्ते दयाद्यतिशयसंभवेन दयावीरादिरेवायमित्यत आह—निरहंकाररूपत्वादिति । आदिना धर्मवीरदेवताविषयरतिप्रभृतीना ग्रहणम् । एष शान्त... । तथा चाहकारसवलितो दयादिर्न दयावीरादेर्वेटक । तदित' शान्तरस... विशेष । ततश्चैतद्दशविशेषावधारण च । नागानन्दे दयावीरादिप्रधाने ग्रन्थशेषे ॥ न यत्रेति । द्वेषो रिपूणामपचिकीर्षा । राग सुहृदामुपचिकीर्षा । इच्छा ...चित्तसुखतदुपायेच्छा । भावेषु पदार्थेषु लोष्टकाञ्चनादिविभावादिषु रात्सु रागद्वेषराहित्येन समसविषमं प्रमाण प्रतीतिर्येन । 'शमप्रधान' इति पाठस्तु न मनो..., अर्थासगते । तादृशदशाया व्यभिचारिभावादीनामसंभवात् । शम एव ...यितया प्रधानं यत्र स । आत्मस्वरूपापत्तिलक्षणाया परमात्मस्वरूपप्राप्ति...दशायाम् ॥ युक्तवियुक्तेति । विषयेभ्य प्रत्याहृत्य साक्षात्कर्तव्ये वस्तुनि मनो ...वाय वर्तमानश्चिन्तासंतानवान् युक्त । यस्य योगजधर्मसहकृतेन मनसा जिज्ञासितवस्तुसाक्षात्कारो जायते । यश्च भूतेन्द्रियजयी अणिमाद्या कामसिद्धीर्दूरश्रवणाद्याश्चेन्द्रियसिद्धीरासादितवान् समाध्यि... । यस्य च योगजधर्मस-

---

1. स एवेति । तादृशशम एव स्थायि... भवत इत्यर्थ ।

---

१ 'पुष्टि–' इति पङ्क्तिका नास्ति ग पुस्तके ... दे सकाशान्निदमाह' इत्यधिकं पुस्तके ३ 'नागानन्दादौ' इति नास्ति ... '–वाहनादौ' क-घ ५ आदि... द्वो नास्ति क घ पुस्तकयो ६ 'प्र...' ...स्यभिचिन्तुमर्हति' ग ८ 'नन्दे' घ ९ 'शमप्रधान' क ख ग १... कान्तरे ११ 'लोष्टकाञ्चनादि' ...स्ति पुस्तकान्तरे १२ 'राग–' इत्य... पाठो नास्ति पुस्तकान्तरे

द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥'

अथ शान्तः—

शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ॥ २४५ ॥
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ।
अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ॥ २४६ ॥
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ।
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ॥ २४७ ॥
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २४८ ॥
निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ।

यथा—

'रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्थालवस्याध्वगैः
सत्रासं च सकौतुकं च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः ।
निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
निःशङ्कः करटः कदा करपुटीभिक्षां विलुण्ठिष्यति ॥'

पर्यस्त उत्क्षिप्तः कपालसंपुटः पिधानपात्राकारब्रह्माण्डोपरिभागः तेन द्राक् झटिति मिलत्संगच्छमानं ब्रह्माण्डमेव भाण्डं क्षुद्रभाण्डं तस्योदरे भ्राम्यन् अतएव पिण्डितो बहुलीकृतश्चण्डिमा महत्त्वं यस्य । अद्यापि इदानीमपि । शरावाच्छन्नस्थालीमध्ये जायमानः शब्दो बहुलो भवतीत्यभिप्रायेणेदम् । अत्र लक्ष्मणस्य विस्मयो धनुष्टङ्कारालम्बनेन तस्यातिदीर्घत्वगुणोद्दीपनेन एतादृगुक्त्या अनुभावेन व्यक्तः आश्चर्यरसतामापद्यते ॥ शान्तरसमाह—**शान्त इति** । अत्र निर्वेदः स्थायिभावः । एतत्पक्षे अवमाननीयत्वमेवालम्बनम् । निर्वेदस्य व्यभिचारित्वेन स्थायित्वायोगात्, शमस्य स्थायित्वेनानुभूयमानत्वाच्च ग्रन्थकृता तदुपेक्षितम्[1] । रोमाञ्चाद्या इत्याद्यपदेन दयादीनामपि ग्रहणम् ॥ **रथ्यान्तरिति** । कस्यचिद्विरक्तनिर्वेदस्योक्तिरियम् । रथ्या गृहसमीपदेशः, तन्मध्ये चरतो भिक्षार्थं भ्रमतः । अध्वगैर्नागरैश्च बीभत्सवेषदर्शनेन त्रासः, अनुपादेयकन्थावधारणेन कौतुकम्, दीनत्वेन दया । निर्व्याजीकृतः कामादिनाशेन निष्प्रतिबन्धकीकृतो यश्चित्सुधायाः ज्ञानामृतस्य रस आस्वादस्तस्य मुदा तज्जन्यानन्देन निद्रायमाणस्य मुद्रितनेत्रस्य ।

1 **उपेक्षितमिति** । अत्र यदुक्तव्यं तत् 'शमो निरीहावस्थायाम्' इत्यत्राभिहितम् (१६६ पृ०) ॥

पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।

निरहंकाररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो ॥ २४९ ॥

दयावीरादौ हि नागानन्दादौ जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वाद्याप्तेर्दर्शनादहंकारोपशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वाकारेणाहंकारप्रशमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति । ततश्च नागानन्दादेः शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु

'न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥'

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात्तत्र सञ्चार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः ।
रसतामेति तदस्मिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

'निर्व्याजीकृत-' इति पदेऽपि बीजं चालना तच्छून्यीकृतेत्यर्थः । करट काक ॥ ननु शान्ते दयावीरादिनान्तर्भावेन दयावीरादिरेवायमित्यत आह—**निरहंकाररूपत्वादिति** । आदिना धर्मवीरदानवीरभक्तिप्रभृतीनां ग्रहणम् । एष शान्तरसः । तथा चाहंकारशान्तिरूपो दयादिरेव दयावीरादेर्घटकः । तदितरः शान्तरस इति विशेषः । **ततश्चे**त्यविशेषावधारणाच्च । **नागानन्दे** दयावीरादिप्रधाने ग्रन्थविशेषे ॥ **न यत्रेति** । द्वेषो विपक्षापचिकीर्षा । रागः सुहृदामुपचिकीर्षा । इच्छा द्वेषरागभिन्नजन्यमात्रेच्छा । भावेषु पदार्थेषु लोष्टकाञ्चनादिविभावादिषु सत्सु रागद्वेषराहित्येन समत्वनियमं प्रमाणं प्रतीतिर्येन । 'शमप्रधान' इति पाठस्तु न मनोरमः, अर्थासङ्गतेः । तदवस्थायां व्यभिचारिभावादीनामसम्भवात् । शम एव स्थायितया प्रधानं यत्र सः । आत्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां परमात्मस्वरूपप्राप्तिरूपायाम् ॥ **युक्तवियुक्तेति** । विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य साक्षात्कर्तव्ये वस्तुनि मनो निधाय वर्तमानश्चिन्तासन्तानवान् युक्तः । यस्य योगजधर्मसत्कृतेन मनसा जिज्ञासितवस्तुसाक्षात्कारो जायते । यश्च भूतेन्द्रियजयी अणिमाद्या कालनिर्धाद्दूरश्रवणाद्यैन्द्रियकनिर्वाहसाधनवान् समाध्यन्तिको वियुक्तः । यस्य च योगजधर्मस-

---

1. **स एवेति** । तादृशशम एव स्थायिभावो रसतां व्रजति इत्यर्थः ।

---

१ 'पुष्टि-' इति परिच्छेदान्तरे ग पुस्तके २ 'अत्र दयावीरादौ नागानन्देदमाह' इत्यधिकं ग पुस्तके ३ 'नागानन्दादौ' इति नास्ति ख घ पुस्तकयोः ४ '-वाहनादौ' ख घ ५ आदिशब्दो नास्ति ख घ पुस्तकयोः ६ 'मनसि' ग ७. 'तत्र स शमविश्रान्तिर्' ग ८. 'मन्दे' ख घ. ९ 'शमप्रधान' क ख घ १० 'पदार्थेषु' नास्ति पुस्तकान्तरे ११ 'लोष्टकाञ्चनादि' नास्ति पुस्तकान्तरे १२ 'रस-' इत्यादि '-रसत्वमाह' इत्यन्तः पाठो नास्ति पुस्तकान्तरे

[illegible]
[illegible] विरामयति ।

अथ शान्तः—

शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ॥ २४५ ॥
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ।
अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ॥ २४६ ॥
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ।
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ॥ २४७ ॥
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २४८ ॥
निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ।

यथा—

'रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्थालवस्याध्वगैः
सत्रासं च सकौतुकं च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः ।
निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
निःशङ्कः करटः कदा करपुटीभिक्षां विलुण्ठिष्यति ॥'

पर्यन्त उत्क्षिप्त कपालसम्पुट [illegible] तेन द्राग् अति मिलत्सुगच्छमान [illegible] । [illegible] भ्रमन् [illegible] पिण्डितो बहुलीकृत [illegible] इदानीमपि । [illegible] मध्ये जायमान शब्दो बहुलो [illegible] णादम् । [illegible] विस्मयो चतुष्टयारालम्बनेन तस्यातिदीर्घत्वगुणोद्दीपनेन [illegible] अनुभावेन व्यक्त आश्चर्यरसतामापद्यते ॥ शान्तरसमाह—शान्त इति । अत्र निर्वेदः स्थायिभावः । एतत्पक्षे अनुमाननीयत्वमेवालम्बनम् । [illegible] व्यभिचारित्वे स्थायित्वायोगात्, शमस्य स्थायित्वेनानुभूयमानत्वाच्च ग्रन्थकृता तदुपेक्षितम्[1] । रोमाञ्चाद्या इत्याद्यपदेन दयादीनामपि ग्रहणम् ॥ रथ्यान्तरिति । कस्यचित् तन्निर्वेदस्योक्तिरियम् । रथ्या गृहसमीपदेशः, तत्र [illegible] चरतो भिक्षार्थं भ्रमतः अध्वगैर्नागरैश्च बीभत्सनेपथ्यदर्शनेन त्रासः, अनुपादेयकन्थाधारणेन कौतुकम् दीनत्वेन दया । निर्व्याजीकृत कामादिनाशेन निष्प्रतिबन्धीकृतो यश्चित्सुधा ज्ञानामृतस्य रस आस्वादस्तस्य मुदा तज्जन्यानन्देन निद्रायमाणस्य मुद्रितनेत्र

1. उपेक्षितमिति । अत्र यद्वक्तव्यं तद् 'शमो निरीहावस्थायाम्' इत्यत्राभि-
हितम् (१६६ पृ.) ॥

पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्यौ ।

निरहंकाररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो ॥ २४९ ॥

दयावीरादौ हि नागानन्दादौ जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वद्यासेर्दर्शनादहंकारोपशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वाकारेणाहंकारप्रशमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति । ततश्च नागानन्दादेः शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु

'न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥'

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात्तत्र संचार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः ।
रसतामेति तदस्मिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

'निर्बीजीकृत–' इति पाठेऽपि बीजं वासना तच्छून्यीकृतेत्यर्थः । करटः काकः ॥ ननु शान्ते दयाद्यतिरिक्तसम्भवेन दयावीरादिरेवायमित्यत आह—**निरहंकाररूपत्वादिति** । आदिना धर्मवीरदेवताविषयरतिप्रभृतीनां ग्रहणम् । एष शान्तरसः । तथा चाहंकारसवलितो दयादिरेव दयावीरादेर्घटकः । तदितरः शान्तरस इति विशेषः । ततश्चेत्यादिविशेषावधारणपरं च । **नागानन्दे** दयावीरादिप्रधाने ग्रन्थविशेषे ॥ **न यत्रेति** । द्वेषो रिपूणामपचिकीर्षा । रागः सुहृदामुपचिकीर्षा । इच्छा वैषयिकवस्तुतदुपादानेच्छा । भावेषु पदार्थेषु लोष्टकाञ्चनादिविभावादिषु समत्वं रागद्वेषराहित्येन समत्वविषयकं प्रमाणं प्रतीतिर्येन । 'शमप्रधानः' इति पाठस्तु न मनोरमः, अर्थासंगतेः । तादृशदशायां व्यभिचारिभावादीनामसम्भवात् । शम एव स्थायितया प्रधानं यत्र सः । आत्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां परमानन्दस्वरूपत्वप्राप्तिरूपायाम् ॥ **युक्तवियुक्तेति** । विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य साक्षात्कर्तव्ये वस्तुनि मनो निधाय वर्तमानश्चिन्तासन्तानवान् युक्तः । यस्य योगजधर्मसहकृतेन मनसा निखिलवस्तुसाक्षात्कारो जायते । यश्च भूतेन्द्रियजयी अणिमाद्या [illegible] पायाद्येन्द्रियनिरोधादिमान् [illegible] । यस्य च योगजधर्मस-

---

1. स एवेति । [illegible]

---

१ [illegible]

उद्बुद्धमात्रस्थायिभावो यथा—

'हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥'

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः ।

ननूक्त प्रपाणकरसवद्विभावादीनामेकोऽत्राभासो रस इति (८८पृ०) तत्र संचारिणः पार्थक्याभावात्कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते—

**यथा मरिचखण्डादेरेकीभावे प्रपाणके ॥ २६१ ॥
उद्रेकः कस्यचित्क्वापि तथा संचारिणो रसे ।**

अथ रसाभासभावाभासौ—

अनौचित्यप्रवृत्तत्व आभासो रसभावयोः ॥ २६२ ॥

अनौचित्यं चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्रीरहितत्वे एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यम् । तच्च बालव्युत्पत्तये एकदेशतो दर्श्यते—

**उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च ।
बहुनायकविषयायां रतौ तथानुभयनिष्ठायाम् ॥ २६३ ॥**

दर्शितत्वात् ॥ **हरस्त्विति** । परिवृत्तेति ईषदित्यर्थः । **अत्रेति** । उमामुखावलोकनरूपानुभावमात्रेण व्यक्ता रतिरुद्दीपनविभावादिकृतपरिपोषराहित्येन रसतां नापद्यत इति भावव्यपदेश एवास्योचित इति भावः ॥ **अनौचित्येति** । रसभावयोरनौचित्येन प्रवृत्तत्वे वर्तमानत्वे सति रसाभासो भावाभासश्चेत्यर्थः ॥ अत्र रसानामौचित्यमाह—**अनौचित्यमिति** । अनौचित्यपदमित्यर्थः । **सामग्रीरहितत्वे** विभावादिरसकारणाभावत्वे । **एकदेशयोगित्वं** यत्किंचिल्लक्षणसंबन्धः, तदुपलक्षणपर तद्बोधतात्पर्यकम् । तच्च अनौचित्यं च **उपनायकेति** । शृङ्गारे 'दक्षिणाद्या नायका' इत्युक्तम् (१६९ पृ) नायकलक्षणे (९७ पृ) 'कुलीन' इत्यनेन सत्कुलजातत्वम् । 'शीलवान्' इत्यनेन सद्वृत्तत्वं च नायकस्य लभ्यते । 'नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासंभवैर्युक्ता' (१०७ पृ) इत्यनेन नायिकाया अपि सद्वृत्तत्वं लभ्यते । नायकस्य निषिद्धयोषिद्गमने नायिकाया निषिद्धपुरुषगमने सद्वृत्तत्वं न भवतीति तादृशनायकनायिकयोरालम्बनभावेऽनौचित्यम् । निषिद्धत्वमपि उक्तं **शृङ्गारतिलके**— '[illegible] प्रमदा न गम्या । [illegible] निकटिनामपि धर्माविरुद्धैर्निर्वि[illegible] ॥' इति । एवं योगिनामपि सम्बन्धादेव तुल्यता निषिद्धा । एवं च **मुनिगुरुपत्नीगतायां चेति** चकारेण तुल्यसम्बन्धादिपदो बोध्यः । **उपनायकसंस्थायामि**त्यत्र संबन्धाद्यन्यतम उपलक्षणीयो बोध्यः । अन्यथा 'बहुनायकविषयायाम्' इति 'अनुभयनिष्ठायाम्' इत्यनयोरन्तर्भावः व्यर्थं स्यात् । **बहुनाय-**

रौद्राभासो यथा—

'रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो मुहु-
र्मुक्त्वा कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्बाणो हरेः पश्यतः ।
आध्मातः कटुकोक्तिभिः स्वमसकृद्दोर्विक्रमं कीर्तय-
न्नंसास्फोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः ॥'

भयानकाभासो यथा—

अशक्नुवन्सोढुमधीरलोचनः सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः ॥'

स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

भावाभासो लज्जादिके तु वेश्यादिविषये स्यात् ॥ २६६ ॥

स्पष्टम् ।

भावस्य शान्त्याद्युदये संधिमिश्रितयोः क्रमात् ।
भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता मता ॥ २६७ ॥

रक्तोत्फुल्लेति । कर्णं सूतपुत्रं प्रतिशरम् । 'हरेः' इत्यनादरे षष्ठी । पश्यन्तं कृष्णमनादृत्येत्यर्थः । आध्मातो दग्धः । 'कटुकोक्तिभिः' इत्यत्र 'अनलैः' इति रूपकं व्यङ्ग्यम् । अंसं स्वकीयं स्कन्धस्य करेणाघातोऽसास्फोटस्तत्र पटुः । त[illegible] [illegible]त्यर्थः । अत्र ज्येष्ठभ्रातरि गुरौ रोषोऽनुचितः ॥ अशक्नुवन्निति । यस्य [illegible] [illegible] । कौशिक इन्द्रः । इन्द्रः पेचकश्च । अत्रानौचित्यं दर्शयति—स्त्रीति । **भावाभास** इति । प्रथमादिपदेन चिन्तादीनां द्वितीयादिपदेनानुरागिण्यादीनां ग्रहणम् । यथा—'गौरासुधाकरमुखी तरलायताक्षी सा स्मेरयौवनतरङ्गित[illegible]

---

1. भावस्येति । भावस्य शान्तिर्नाशः । स चोत्पत्ति[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]त्तिः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

2. [illegible]

क्रमेण यथा—

'सुतनु जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित्कोप एवंविधोऽभूत् ।
इति निगदति नाथे [1]तिर्यगामीलिताक्ष्या
नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किंचित् ॥'

अत्र बाष्पमोचनेनेर्ष्याख्यसंचारिभावस्य गमः ।

चरणपतनप्रत्याख्यानात्प्रसादपराङ्मुखे
निभृतकितवाचारेत्युक्त्वा रुषा परुषीकृते ।
व्रजति रमणे निःश्वस्योच्चैः स्तनस्थितहस्तया

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।
अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति ॥ ३ ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमितत्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

कदली कदली, करभः करभः, करिराजकरः करिराजकरः ।
भुवनत्रितयेऽपि बिभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयन्ति । जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

अविवक्षितवाच्यस्येति ध्वनेरिति शेषः । यत्रेति । प्रकृतान्वये' इति शेषः । स्वं मुख्यतावच्छेदकरूपेण स्वविशेषरूपे स्वकीयमुख्यतावच्छेदकव्याप्यधर्मे परिणमति विशेष्यतया भासते । अर्थान्तरे सङ्क्रमितत्वाद् विशेष्यतया भासमानत्वात् । एवं मुख्यार्थस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतान्वयानुपयोगित्वे बाधस्तस्यैव विशेषणान्तररूपेण बोध इत्युपादानलक्षणेति सूचितम् ॥ कदलीति । '[illegible] करभो बहिः' इत्यमरः । चमूरुदृश [illegible] । जाड्यादिति । जाड्यं शैत्यम् । यद्यपि शैत्यं पयस्येव तथापि तस्य परम्परया कदलीवृत्तित्वमवगन्तव्यम् । आदिना [illegible] ग्रहणम् । न च शैत्यादीनामन्यत्रापि सत्त्वात्कथं कदल्यादिष्व[illegible] वाच्यम् । शैत्यादिविशेषस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । जाड्याद्यतिशयश्चेति । व्यङ्ग्यो लक्षणप्रयोजनबोधविषयः सर्वत्रैव मुख्यार्थस्य [illegible] । एवं च कदल्यादिशीतादिना करभोऽतिहृद्यः करिराजकरोऽतिदीर्घ इति हेतोरमू[illegible] दृशः [illegible] मूरुयुगं भुवनत्रितयेऽपि तुला सादृश्यं न बिभर्तीत्यर्थः । यत्र तु कद[illegible] ल्यादौ सादृश्यं संभाव्यते तदतिशयादिनापकृष्टत्वमिति सुतरां भुवनत्रितये [illegible] नास्तीति भावः । अत्र व्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः । अत्र पुनरुक्तिः शब्दगतेति ध्येयम् ।

1. अर्थान्तरेति । [illegible] वाच्यं यत्र [illegible] ॥

2. अत्यन्तेति । [illegible] वाच्यं यत्र [illegible] ।

1. [illegible]

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

यथा—

निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।

अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितेऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति । अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावाभावान्नार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

भम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ देण ।
गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥

सर्वथेति । [illegible] ॥ अर्थान्तरे मुख्यार्थ[illegible] लक्षणया वर्तते । अत्यन्ततिरस्कृतत्वात् सर्वथा बाध्यत्वात् ॥ निःश्वासान्ध इति । [illegible] इत्यर्थः । मुख्यार्थे [illegible]

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।
अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति ॥ ३ ॥

[1]अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषेऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमितत्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

कदली कदली, करभः करभः, करिराजकरः करिराजकरः ।
भुवनत्रितयेऽपि बिभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयन्ति । जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

अविवक्षितवाच्यस्येति ध्वनेरिति शेषः । यत्रेति । प्रकृतान्वये' इति शेषः । स्वं मुख्यतावच्छेदकरूपेण स्वविशेषरूपे स्वकीयमुख्यतावच्छेदकव्याप्यधर्मे परिणमति विशेष्यतया भासते । अर्थान्तरे संक्रमितत्वाद् विशेष्यतया भासमानत्वात् । एवं मुख्यार्थस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतान्वयानुपयोगित्वे बाधस्तस्यैव विशेषणान्तररूपेण बोध इतीयमुपादानलक्षणेति सूचितम् ॥ कदलीति । 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । चमूरुर्मृगविशेषः । जाड्यादिति । जाड्यं शैत्यम् । यद्यपि शैत्यं पयस्येव तथापि तस्य परम्परया कदलीवृत्तित्वमवगन्तव्यम् । आदिना ह्रस्वत्वकर्कशत्वयोर्ग्रहणम् । न च शैत्यादीनामन्यत्रापि सत्त्वात्कथं कदल्यादिव्याप्यत्वमिति वाच्यम् । शैत्यादिविशेषस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । जाड्याद्यतिशयश्चेति । व्यङ्ग्यो लक्षणप्रयोजनबोधविषयः सर्वत्रैव मुख्यार्थस्यातिशय इत्यर्थः । एवं च कदल्यतिशीता करभोऽतिह्रस्वः करिराजकरोऽतिकर्कश इति हेतोश्चमूरुदृश इदमीदृशमूरुयुगं भुवनत्रितयेऽपि तुलां सादृश्यं न बिभर्तीत्यर्थः । यत्र तु कदल्यादौ सादृश्यं संभाव्यते तदतिशैत्यादिनापकृष्टत्वमिति सुतरां भुवनत्रितये तुल्यं नास्तीति भावः । अत्र व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः । यत्र पुनरिति शब्द इति शेषः ।

---

1. अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे उपयोगिनि लक्ष्यतावच्छेदके संक्रमितमाश्रयत्वेन परिणतं वाच्यं यत्र तादृशः ॥

2. अत्यन्तेति । अत्यन्ततिरस्कृतं न केनापि रूपेणान्वयप्रविष्टं वाच्यं यत्र तादृशः ।

---

1. 'अविवक्षित—' इत्यादिः '—तिरस्कृतवाच्यत्वाद्यर्थाः ।' इत्यन्तः पाठो ग-पुस्तके नास्ति

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

यथा—

[1]निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।

अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितेऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति । अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावाभावान्नार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

भम धम्मिअ वीसत्थो, सो सुणओ अज्ज मारिओ देण ।
गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥

अत्र 'भ्रम धार्मिक—' इत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्य नतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या। खलु विधिनिषेधावुत्पत्स्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव वसरः। यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोः अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव।

तदुक्तम्—

'क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित्ख्यातस्य बाधनम्।
पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं प्रवेश, न तु तिरोभावः अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा। द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्कृत त्वाज्जहत्स्वार्था।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः।
असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा॥ ४॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः।

गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन॥' इति संस्कृतम्। आश्रमस्थाया कुलटा गोदावरीकुञ्जरूपे सकेतस्थाने प्रत्यह पुष्पावचयेन कृतसकेतभङ्ग स्वप्रेरितदुर्द्रवेणाप्यनिवृत्त धार्मिक प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम्। गोदा गोदावरी। यो दिनान्तरे त्वामुद्वेजयति स श्वा गोदावरीतीरनिकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन मारित इत्यन्वय। **प्रकृते** तात्पर्यविषयीभूतस्वैरविहारे। **उत्पत्स्यमानौ** उत्पत्स्यमाना न्वयबोधौ। अन्वयबोधात्प्रागित्यर्थ। **तदवसरो** विपरीतलक्षणावसर। एव चात्र लक्षणामूलध्वनेरवसरो नास्तीत्यर्थ। **ध्वनित्वमभिधामूलध्वनित्वम्॥ वाच्य तया** विपरीतार्थे पर्यवसन्नतया ख्यातिरन्वयबोध। **ख्यातस्यान्वयबोधवि** षयीभूतस्य बाधनं बाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम्। **लक्षणा** लक्षणामूलो ध्वनि। **अभिधा** अभिधामूलो ध्वनि। **अत्र** लक्षणामूलध्वनौ। आद्येऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये। **द्वितीये**ऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये जहत्स्वार्था लक्षणेत्यनुषज्यते॥ **प्रथममिति।** पश्चादस्यापरे भेदा वक्तव्या इति भाव। **यत्र** ध्वनौ। **लक्ष्यक्रम इति।** व्यङ्ग्य

1. **असंलक्ष्येति।** सम्यक् न लक्षयितुं शक्य क्रमः पौर्वापर्यं यस्य तादृशो व्यङ्ग्यो रसादिः। स्फुटे प्रकरणे झटिति प्रतीतेषु विभावानुभावव्यभिचारिषु सहृदयधुरीणै

---

१. '—क्रमव्यङ्ग्य' ग. २. 'लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः पर' ग. ३ ग पुस्तके तु 'विवक्षित—' इत्यारभ्य 'द्विविध' इत्यन्त- पाठो नास्ति

अत्र 'भ्रम धार्मिक—' इत्यतो भ्रमणस्य विधिः [illegible] नतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या। खलु विधिनिषेधावुत्पत्स्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव [illegible] वसरः। यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधवि[illegible] अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव।

तदुक्तम्—

'क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित्ख्यातस्य बाधनम्।
पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु ॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं प्रवेशः, न तु तिरोभाव[illegible] अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा। द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्[illegible] त्वाज्जहत्स्वार्था।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः।
असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्य[क्रम]व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः।

गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन ॥' इति संस्कृतम्। आश्रमस्थाया कु[illegible] गोदावरीकुञ्जस्थे संकेतस्थाने प्रत्यहं पुष्पावचयेन कृतसंकेतभङ्गा स्वप्रेमिका[illegible] द्वेषेणास्वनिवृत्त धार्मिकं प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम्। गोदा गोदाव[री] यो दिनान्तरे त्वामुद्वेजयति स श्वा गोदावरीतीरकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन मा[रितः] इत्यन्वयः। **प्रकृते** [illegible] पर्यायपर्याभूतस्थलविहार। **उत्पत्स्यमानौ** [illegible] न्यच्चोर्थौ। अन्वयबोधात्प्रागित्यर्थः। **तदवसरो** विपरीतलक्षणावकाशः। [illegible] वात्र लक्षणामूलध्वनेरवसरः नास्तीत्यर्थः। **ध्वनित्वम**विवक्षितवाच्यध्वनित्वम् ॥ [illegible] **तया** विपरीतार्थप्रकाशकतया ख्यातिरन्वयबोध। **ख्यातस्यान्व**यबो[illegible] र्थभूतस्य बाधनं वाच्योऽर्थाद्विपरीत[illegible]मानम्। **लक्षणा** लक्षणामूलो ध्व[नि] **अभिधा** अभिधामूलश्च ध्वनिः। **अत्र** लक्षणामूलध्वनौ। आद्ये [illegible] चे। **द्वितीये** [illegible] जहत्स्वार्था लक्षणेत्यनुषज्यते ॥ **प्रथमभि**[illegible] [illegible] इति भाव। **यत्र** ध्वनौ। **लक्ष्यक्रम इति**। [illegible]

---

1. असंलक्ष्येति। [illegible]

1. [illegible]

तत्राद्यो लक्षणातिरिक्त एवात्र गण्यते ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात्संख्येयत्वं नैव यत् ॥ ५ ॥

[illegible]

अत्र 'भ्रम धार्मिक—' इत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्य- नतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या। खलु विधिनिषेधावुत्पत्स्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तन्नैव वसरः। यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयो- अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव।

तदुक्तम्—

'क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित्ख्यातस्य बाधनम्।
पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु ॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे संक्रमणं प्रवेश, न तु तिरोभाव- अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा। द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं तिर- त्वाज्जहत्स्वार्था।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः।
असंलक्ष्यक्रमो[1] यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रम- व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः।

गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन ॥' इति संस्कृतम्। आश्रमस्थाया कुलटा- गोदावरीकुञ्जरूपे सङ्केतस्थाने प्रत्यह पुष्पावचयेन कृतसङ्केतभङ्ग स्वप्रेरितशुनो- द्रवेणाप्यनिवृत्त धार्मिक प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम्। गोदा गोदावरी- यो दिनान्तरे त्वामुद्वेजयति स श्वा गोदावरीतीरनिकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन मारित इत्यन्वय.। **प्रकृते** तात्पर्यविषयीभूतस्वैरविहारे। **उत्पत्स्यमानौ** उत्पत्स्यमाना- न्वयबोधौ। अन्वयबोधात्प्रागित्यर्थ। **तदवसरो** विपरीतलक्षणावसर। ए- चात्र लक्षणामूलध्वनेरवसरो नास्तीत्यर्थ। **ध्वनित्वमभिधामूलध्वनित्वम्** ॥ बाध्य- **तया** विपरीतार्थे पर्यवसन्नतया ख्यातिरन्वयबोध। **ख्यातस्यान्व**यबोधवि- यीभूतस्य बाधनं बाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम्। **लक्षणा** लक्षणामूलो ध्वनि। **अभिधा** अभिधामूलो ध्वनि। **अत्र** लक्षणामूलध्वनौ। आद्येऽर्थान्तरसंक्रमितवा- च्ये। **द्वितीये**ऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये जहत्स्वार्था लक्षणेत्यनुपज्यते ॥ **प्रथममिति** पश्चादस्यापरे भेदा वक्तव्या इति भाव.। **यत्र** ध्वनौ। **लक्ष्यक्रम इति**। व्य-

---

1. **असंलक्ष्येति**। सम्यक् न लक्षयितुं शक्य क्रम· पौर्वापर्यं यस्य तादृशो व्यङ्ग्यो यस्मिन्सः। स्फुटे प्रकरणे झटिति प्रतीतेषु विभावानुभावव्यभिचारिषु सहृदयधुरे-

---

१. '—क्रमव्यङ्ग्य' ग २. 'लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः पर' ग. ३ ग पुस्तके तु 'विवक्षित—' इत्य- 'द्विविध' इत्यन्त पाठो नास्ति

अलंकारशब्दस्य पृथगुपादानादनलंकारं वस्तुमात्रं गृह्यते । तत्र ...नुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा—

पन्थिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।
उण्णअ पओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥

अत्र सत्थरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्स्वेति वस्तु ...ज्यते ।

अलंकाररूपो यथा—'दुर्गालङ्घितविग्रहः—' इत्यादौ (६२ पृ.) ।

अत्र प्राकरणिकस्योमानाममहादेवीवल्लभभानुदेवनामनृपतेर्वर्णने द्वि-

...इति । 'व्यङ्ग्यस्य' इति शेषः । अनलंकारमिति । अलंकारशब्दोऽत्र धर्म-... । तेन न विद्यते अलंकारो यत्रेति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषसमासे क्लीबत्वं न ...त् । 'शेषतत्पुरुषद्वन्द्वावन्त्यस्थपदलिङ्गकौ' इत्यनुशासनेन पुंस्त्वप्रसक्तेः ॥ ...न्थिअ इति । 'पथिक नात्र स्रस्तरमस्ति मनाक्प्रस्तरस्थले ग्रामे । उन्नतपयो-...र प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस ॥' इति संस्कृतम् । निवासार्थिनं पथिकं प्रति स्वयं-...त्या उक्तिरियम् । स्रस्तरं शयनीयकटं मनागल्पमपि तत्रास्ति । प्रस्तर एव ...यं स्वपिम इति दर्शयति—प्रस्तरस्थल इति । पयोधरं मेघम् तत्तदा निवा-...पयुक्तं शयनीयकटादिकमत्र नास्त्येव । मेघप्रतिरुद्धगतिकतया यदि वससि तद्व-...स्यापाततः प्रतीयते । तस्य व्यञ्जनमाह—अत्रेति । सत्थरादीत्यादिना पत्थरत्थ-...पओहरशब्दयोर्ग्रहणम् । परदारगमननिषेधकगम्यार्थक सत्थरपदं प्राकृतश्लिष्टम् । ...त्तरे स्त्रीजनं संभोगार्थं गृहाद्बहिर्लेपनार्थकं प्रस्तरस्थलपदं संस्कृतश्लिष्टम् । स्तनार्थक-...पि पओहरपदमुभयो श्लिष्टम् । एवं शक्त्या नानार्थेन परम्परयापि शब्दशक्त्यु-...त्थो यथा—'शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति, कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम् । यत्र प्रसी-...दसि पुनः, स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥' शनिर्ग्रहोऽशनिर्वज्रं च तमुच्चैर्निहन्ति । अनु-...दारोऽनुनतदारः । तत्राशनिशब्दबलेन शनिविरुद्धे व्यञ्जिते तदवत् निरुद्धवापि तद्-... [illegible] वस्तु व्यज्यते । उदारार्थे तु [illegible] । [illegible] ...नोऽनुदारोऽपि [illegible] उदारो भवतीत्यर्थः ॥ अलंकाररूप इति । '[illegible]-

1\. अत्रेति । [illegible]

[illegible]

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भ[illegible] अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात्संलक्ष्य[illegible] क्ष्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम् ।

तत्र

वस्त्वलंकाररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

ध्वनिः । तस्य खलु जनकीभूतशब्दोत्तरजायमानत्वरूपक्रमो लक्ष्यते [illegible] तत्तुल्ये व्यङ्ग्ये सतीत्यर्थः । **क्रमस्य** व्यङ्ग्यप्रतीतिपौर्वापर्यस्य **लक्ष्यत्वात्** प्रतीयमानत्वात् । **अनुरणनरूपः** प्रतिध्वनितुल्यः । वस्त्वलंकार[illegible]

शृङ्गारव्यभिचारी विस्मयाख्यो भावः साक्षाद्विरोधालंकारश्च प्रतिभासत इति वि[illegible] यानुग्राहिणि श्लेषस्यायं विषयः । न त्वनुस्वानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः । यत्र तु [illegible] सदलंकारान्तरं शब्दशक्त्या प्रकाशते स सर्व एव ध्वनेर्विषयः । यथा हर्षचरिते—[illegible] त्कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नजृम्भत ग्रीष्माभिधानः सफुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महा[illegible] अत्र ऋतुवर्णनप्रस्तावनियन्त्रिता अभिधाशक्तयः । अत एव 'अवयवप्रसिद्धे' [illegible] र्द्विर्बलीयसी' इति न्यायमपाकुर्वन्तो महाकालप्रभृतयः शब्दा एकमेवार्थमभि[illegible] कृत्वा । तदनन्तरमर्थावगतिः शब्दशक्तिमूलाद् ध्वननव्यापारादेव । तत्र केचि[illegible] यत एतेषां शब्दानां पूर्वमर्थान्तरेऽभिधान्तरं दृष्टं ततस्तथाविधेऽर्थान्तरे दृष्टतद[illegible] रेव प्रतिपत्तुर्नियन्त्रिताभिधाशक्तिकेभ्य एतेभ्यः प्रतिपत्तिर्ध्वननव्यापारादेवेति [illegible] मूलस्य व्यङ्ग्यात्मत्वं चेत्यविरुद्धम् । अन्ये तु—साभिधैव द्वितीयार्थसामर्थ्य [illegible] पणदेवताविशेषमाट्टहासात्मकं सहकारित्वेन यतोऽवलम्बते ततो ध्वननव्यापार[illegible] इति । एके तु शब्दश्लेषे तावद्भेदे सति शब्दार्थश्लेषेऽपि शक्तिभेदाच्छब्दभेद इति [illegible] द्वितीयः शब्दस्तत्रानीयते । स च कदाचिदभिधाव्यापाराद् यथोभयोत्तरदानाय 'श्वे[illegible] वति—अलम्बुसानां याता' इति प्रश्नोत्तरादौ । वा तत्र शब्दान्तरबलादपि तदर्[illegible] प्रतिपन्नं प्रतीयमानमूलत्वात्प्रतीयमानमेव युक्तमिति । इतरे तु—सफुल्लमल्लिका एव [illegible] लाट्टहासोऽस्येति व्याख्यानाश्रयणे तदर्थसामर्थ्यं तेन द्वितीयाभिधैव प्रतिपन्नेति । [illegible] वीयोऽर्थोऽभिधीयत एव न ध्वन्यते । तदनन्तरं तु तस्य द्वितीयार्थस्य प्रतिपन्नस्य [illegible] प्राकरणिकेन सार्कं या रूपणा तावद्भासैव न चान्यतः शब्दादिति सा ध्वनन[illegible] तत्राभिधाशक्तेः कस्याश्चिदप्यनापद्भावत्वात् । तस्याः च द्वितीया शब्दशक्तिर्मू[illegible] विना तस्या रूपणाया अनुत्थानात् । अत एवालंकारध्वनिरयमिति युक्तम् । [illegible] शब्दशक्त्या प्रकाशमाने त्वप्राकरणिकेऽर्थान्तरे [illegible] द्वितीयाप्राकरणिकप्राकरणिक[illegible] इति प्रवीनेषु [illegible] [illegible]यभावः कल्पयितव्यः [illegible] श्लेषो न शब्दोपारूढ इति [illegible]

---

२. [illegible] ग. ३ ग पुस्तके तु [illegible]

१. '[illegible]' पाठो [illegible]

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापह्नुत्यलंकारेण भविष्यद्राक्षसश्रीविन[illegible]रूपं वस्तु व्यज्यते ।

'धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं
हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।
एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक त्वत्कीर्तिराशिर्ययौ
नानामण्डनतां पुरंदरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे ॥'

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालंकारेण भूमिष्ठोऽपि स्वर्गस्था[illegible]मुपकारं करोपीति विभावनालंकारो व्यज्यते ।

'शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।
सुमुखि येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावकः ॥'

अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित्कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तु[illegible] तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

'सुभगे कोटिसंख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः ।
वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम् ॥'

प्रकृतानामश्रुबिन्दूना स्थापनमपह्नुति । अत्र राक्षसश्रियोऽश्रुबिन्दूनामन्तर्[illegible] कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धत्वम् ॥ कविप्रौढोक्तिसिद्धालंकारव्यङ्ग्यमलंकारमाह—धम्मिल्ले इति । 'धम्मिल्लाः संयताः कचाः' इत्यमरः । समुदयः समूहः । श्रीखण्डलेपः चन्दनप्रलेपः । विग्रहे देहे । अत्र कीर्तिराशेर्धावल्यरूपसादृश्यमप्रसिद्धमपि कविप्रौढि[illegible]मात्रसिद्धमिति तन्मूलकरूपकस्यापि तथात्वमिति भावः । स्वर्गस्थानामुपकारे [illegible] स्थितिरेव कारणं तां विनापि भवतीति विभावना । उपकारश्च यशआदिद्वारेण ॥ कवि[illegible]बद्धप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यङ्ग्यं वस्त्वाह—शिखरिणीति । अधरवत्पाटलं रक्तं शु[illegible] कस्य तपश्चरणं प्रौढोक्तिमात्रसिद्धम् । यत्सादृश्येनोत्कृष्टं वस्तु पुण्यं विना न [illegible] तस्य सुतरामेव पुण्यातिशयलभ्यत्वमिति भावः ॥ कविनिबद्धवस्तुव्यङ्ग्यमल[illegible]माह—सुभगे इति । पञ्चता पञ्चसंख्योपयोगित्वं मरणं च ॥ कविनिबद्ध[illegible]

---

1. त्रिकलिङ्ग । [illegible]देशभूषण ॥

दशतीति । दशति आस्वाद्यते । अनवच्छिन्नप्रबन्धतया न [illegible] [illegible] तु [illegible] तस्यातिशयेन [illegible] तपःप्रभावादेनेति । शुकशाव[illegible] [illegible] [illegible] तपस फलेति सहृदयाः ॥

क. २ '[illegible]' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामसगणा कोटिसङ्ख्यत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता शरान्विमुच्य वियोगिनः श्रितैवेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो व्यज्यते ।

'मल्लिकामुकुले चण्डि भाति गुञ्जन्मधुव्रतः ।
प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव ॥'

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेनोत्प्रेक्षालङ्कारेण कामस्यायमुन्मादकः कालः प्राप्तस्तत्कथं मानिनि मानं न मुञ्चसीति वस्तु व्यज्यते ।

'महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती ।
अणुदिणमणण्णकम्मा अङ्गं तणुअं पि तणुएइ ॥'

अत्रामाअन्तीति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत इति विशेषोक्त्यलङ्कारो व्यज्यते ।

न खलु कवेः कविनिबद्धस्येव रागाद्याविष्टता, अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारकारिणीति पृथ-

---

[illegible] —मल्लिकेति । चण्डि [illegible] । उन्मादकः [illegible]

तिपादितौ। एषु चालङ्कृतिव्यञ्जनस्थले रूपणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनमात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यम्, न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कृतेर्मुख्यत्वम्।

एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे—

उभयशक्त्युद्भवे व्यङ्ग्ये एको ध्वनेर्भेदः।

यथा—

'हिममुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको
मदयन्द्विजाञ्जनितमीनकेतनः।
अभवत्प्रसादितसुरो महोत्सवः
प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः॥'

[illegible]ता। ननु यत्रालङ्कार्यस्य व्यञ्जकत्वमुक्तं तत्रालङ्कार्यस्य वस्तुनोऽपि व्यञ्जक[illegible] [illegible] स्वयमलङ्कार्यस्य पृथगुपादानमत आह—**एषु चेति**। प्रागुक्तोदाहरणेषु [illegible] इत्यर्थः। **अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थले** [illegible]व्यञ्जनस्थले। रूप्यादीनां [illegible] **मुख्यत्वमिति**। [illegible] ॥ **हिममुक्तेति**। [illegible] वसन्तपक्षे—[illegible] शोभमानः। [illegible] पक्षे—[illegible] [illegible] मुग [illegible] [illegible] वसन्तश्च। [illegible] —प्रमदाजन[illegible]

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालंकारो व्यङ्ग्यः । एवं च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः ।

तदष्टादशधा ध्वनिः ॥ ९ ॥

अविवक्षितवाच्य[1], अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेनैकः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेत्यष्टादशभेदो ध्वनिः । एषु च—

वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थस्तदन्ये पदवाक्ययोः ।

तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा—

'धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च ।
युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य संमुखे सुमुखी ॥'

वसन्ते वसन्तस्यैव सामर्थ्यमित्यप्रतिनिधानमहत्त्वेन माधवपदेन वसन्त एव व्यज्यते न तदर्थान्तरम् । तस्य तत्र सामर्थ्याभावात् । न चात्र शब्दार्थोभयश्लेषसत्त्वेनोभयशक्तिव्यङ्ग्योपमेति वाच्यम् । तथा सति 'दुर्गालङ्घित-' (६२ पृ०) इत्यत्राप्युभयश्लेषसत्त्वेनोभयशक्तिव्यङ्ग्यत्वं स्यात् । गृहीतगौरीत्यर्थश्लेषस्यापि तत्र सत्त्वात् । ननूक्तभेदेषु व्यङ्ग्यस्यैव भेदो दर्शित । तत्र प्रकृतानुपयुक्तमत आह— **एवं चेति । तदिति ।** उक्तक्रमादित्यर्थः ॥ अष्टादशत्वमुपपादयति—**अविवक्षितेति ॥ वाक्ये** वाक्य एव । **तदन्ये** उभयशक्त्युत्थादन्ये ॥ **धन्य इति ।**

---

1. उपमेति । [illegible]

2. पञ्चदशेति । [illegible]

3. तदन्ये इति । [illegible]

---

1. [illegible]

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।
वेदखाग्निशराः(५३०४)शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः(५३५५)॥१२॥

शुद्धानुरोधेनैकपञ्चाशत्त्वमेव दर्शितम् । **संकरेणेति** । अलंकारपरिच्छेदे वक्ष्यमाणरीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः । यथा—'अङ्गाङ्गित्वेऽलंकृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ । संदिग्धत्वे च भवति संकरस्त्रिविधः पुनः ॥' इत्यलंकारसंकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण संकरत्रैविध्यं बोध्यम् । अत्र 'एकाश्रयस्थितौ' इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः । संदिग्धत्वे 'अयं ध्वनिः स ध्वनिर्वा' इति संशयेऽङ्गाङ्गिभावापन्नोऽनेकव्यञ्जकानुप्रविष्टः । असंदिग्धो ध्वनिसमुदायः संसृष्टिः । अनेकधेति यदुक्तं तदेवाह—**वेदेति** । वेदाश्चत्वारः, खं शून्यम्, अग्नयस्त्रयः, शराः पञ्च । सजातीयानेकसंख्याप्रस्तावे 'अङ्कानां वामतो गतिः' इत्यङ्कविदां नियमेन चतुरुत्तरशतत्रयाधिकपञ्चसहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतदेकपञ्चाशतश्चतुर्गुणेन चतुरधिकशतद्वयमेव भवतीति चेत्, न । यतः प्रथमस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः पञ्चाशता च संसृष्टावेकपञ्चाशत्त्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरूनपञ्चाशता च संसृष्टौ पञ्चाशत्त्वम् । तृतीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च संसृष्टावूनपञ्चाशत्त्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च संसृष्टावष्टचत्वारिंशत्त्वम् । एवमन्येषामेकैकह्रासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् । चरमस्य सजातीयेनैकेन संसृष्टावेकविधत्वमेवेति मिलित्वा षड्विंशत्यधिकत्रयोदशशतत्वं ध्वनिसंसृष्टेः । एवं क्रमेण अष्टसप्तत्युत्तरनवशताधिकत्रिसहस्रत्वं त्रिविधध्वनिसंकरस्य । मिलित्वा 'वेदखाग्नि—' इत्यादिसंख्याया उपपत्तिः । न चैकपञ्चा-

कारध्वनिः, (३१) प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३२) प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३३) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३४) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३५) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३६) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३७) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३८) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३९) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः (४०) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४१) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (४२) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (४३) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (४४) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४५) प्रबन्धगतोऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४६) वाक्यगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४७) पदगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४८) पदैकदेशगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४९) रचनागतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५०) वर्णगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५१) वाक्यगतोभयशक्तिमूलो ध्वनिरिति ॥

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया।
वेदखाग्निशराः(५३०४)शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः (५३५५)॥१२॥

शयानुरोधेनैकपञ्चाशत्त्वमेव दर्शितम्। **संकरेणेति**। अलंकारपरिच्छेदे वक्ष्यमाणरीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः। यथा—'अङ्गाङ्गित्वेऽलंकृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ। संदिग्धत्वे च भवति संकरस्त्रिविधः पुनः॥' इत्यलंकारसंकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण संकरत्रैविध्यं बोध्यम्। अत्र 'एकाश्रयस्थितौ' इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः। संदिग्धत्वे 'अयं ध्वनिः न ध्वनिर्वा' इति संशयेऽङ्गाङ्गिभावपक्षोऽनेकव्यञ्जकानुप्रविष्टः। असंदिग्धो ध्वनिसमुदायः संसृष्टिः। अनेकधेति यदुक्तं तदेवाह—**वेदेति**। वेदाश्चत्वारः, खं शून्यम्, अग्नयस्त्रयः, शराः पञ्च। सजातीयानेक संख्याप्रस्तावे 'अङ्कानां वामतो गतिः' इत्यङ्कविदां नियमेन चतुरधिकशतत्रयाधिक-पञ्चसहस्राणीत्यर्थः। ननु कथमेतदेकपञ्चाशतश्चतुर्गुणेन चतुरधिकशतद्वयेन भवतीति चेत्, न। यतः प्रथमस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः पञ्चाशता च [illegible]पञ्चाशत्त्वम्। एवं द्वितीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरेकोनपञ्चाशता च [illegible] पञ्चाशत्त्वम्। तृतीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च [illegible] पञ्चाशत्त्व भवति। चतुर्थस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः [illegible] च [illegible]चत्वारिंशत्त्वम्। एवमन्येषामेकैकन्यूनेन [illegible]। चरमस्य सजातीयेनैकेन [illegible]विषयत्वमेवेति मिलित्वा [illegible] ध्वनिसंसृष्टे। एवं [illegible] [illegible]। मिलित्वा 'वेदखाग्नि—' इत्यादिसंख्या भवति। न [illegible]

[illegible] (२१) [illegible], (२२) [illegible], (२३) [illegible] [illegible]

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।
वेदखाग्निशराः(५३०४)शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः (५३५५)॥१२॥

...यानुरोधेनैकपञ्चाशत्त्वमेव दर्शितम् । संकरेणेति । अलंकारपरिच्छेदे वक्ष्यमाणरीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः । यथा—'अङ्गाङ्गित्वेऽलंकृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ । संदिग्धत्वे च भवति संकरस्त्रिविधः पुनः ॥' इत्यलंकारसंकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण संकरत्रैविध्यं बोध्यम् । अत्र 'एकाश्रयस्थितौ' इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः । संदिग्धत्वे 'अयं ध्वनिः स ध्वनिर्वा' इति संशयेऽङ्गाङ्गिभावापन्नोऽनेकव्यञ्जकानुप्रविष्टः । असंदिग्धो ध्वनिसमुदायः संसृष्टिः । अनेकधेति यदुक्तं तदेवाह—वेदेति । वेदाश्चत्वारः, खं शून्यम्, अग्नयस्त्रयः, शराः पञ्च । सजातीयानेकसंख्याप्रस्तावे 'अङ्कानां वामतो गतिः' इत्यङ्कविदां नियमेन चतुरुत्तरशतत्रयाधिकपञ्चसहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतदेकपञ्चाशतश्चतुर्गुणेन चतुरधिकशतद्वयमेव भवतीति चेत्, न । यतः प्रथमस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः पञ्चाशता च संसृष्ट्यावेकपञ्चाशत्त्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरूनपञ्चाशता च संसृष्टौ पञ्चाशत्त्वम् । तृतीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च संसृष्टावूनपञ्चाशत्त्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च संसृष्टावष्टचत्वारिंशत्त्वम् । एवमन्येषामेकैकह्रासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् । चरमस्य सजातीयेनैकेन संसृष्टावेकविषयत्वमेवेति मिलित्वा षड्विंशत्यधिकत्रयोदशशतत्वं ध्वनिसंसृष्टेः । एवं क्रमेण अष्टसप्तत्युत्तरनवशताधिकत्रिसहस्रत्वं त्रिविधध्वनिसंकरस्य । मिलित्वा 'वेदखाग्नि—' इत्यादिसंख्याया उपपत्तिः । न चैकपञ्चा-

---

...कारध्वनिः, (३१) प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३२) प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३३) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३४) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३५) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३६) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३७) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३८) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३९) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (४०) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४१) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (४२) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (४३) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (४४) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४५) प्रबन्धगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४६) वाक्यगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४७) पदगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४८) पदैकदेशगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४९) रचनागतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५०) वर्णगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५१) वाक्यगतोभयशक्तिमूलो ध्वनिरिति ॥

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।
वेदखाग्निशराः(५३०४)शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः (५३५५) ॥१२॥

शादानुरोधेनैकपञ्चाशत्त्वमेव दर्शितम् । **संकरेणेति** । अलंकारपरिच्छेदे वक्ष्यमाणरीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः । यथा—'अङ्गाङ्गित्वेऽलंकृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ । संदिग्धत्वे च भवति संकरस्त्रिविधः पुनः ॥' इत्यलंकारसंकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण संकरत्रैविध्यं बोध्यम् । अत्र 'एकाश्रयस्थितौ' इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः । संदिग्धत्वे 'अयं ध्वनिः स ध्वनिर्वा' इति संशयेऽङ्गाङ्गिभावापन्नोऽनेकव्यञ्जकानुप्रविष्टः । असंदिग्धो ध्वनिसमुदायः संसृष्टिः । अनेकधेति यदुक्तं तदेवाह—**वेदेति** । वेदाश्चत्वारः, खं शून्यम्, अग्नयस्त्रयः, शराः पञ्च । सजातीयानेकसंख्याप्रस्तावे 'अङ्कानां वामतो गतिः' इत्यङ्कविदां नियमेन चतुरुत्तरशतत्रयाधिकपञ्चसहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतदेकपञ्चाशतश्चतुर्गुणेन चतुरधिकशतद्वयमेव भवतीति चेत्, न । यतः प्रथमस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः पञ्चाशता च संसृष्ट्यैकपञ्चाशत्त्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरूनपञ्चाशता च संसृष्टौ पञ्चाशत्त्वम् । तृतीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च संसृष्टावूनपञ्चाशत्त्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च संसृष्टावष्टचत्वारिंशत्त्वम् । एवमन्येषामेवं ह्रासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् । चरमस्य सजातीयेनैकेन संसृष्टावेकविधत्वमेवेति मिलित्वा षड्विंशत्यधिकत्रयोदशशतात्मक ध्वनिसंसृष्टेः । एवं क्रमेण ... [illegible] ... ध्वनिसंकरस्य । मिलित्वा 'वेदखाग्नि—' इत्यादिसंख्यासिद्धिः उपपद्यते । न चैकव्या-

---

[illegible], (२१) प्रबन्धगतवस्तुमात्रप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः,
(२२) प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (२३) पद-
[illegible]

इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यम् । *

यथा—

'अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥'

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

'मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-
स्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।
हा हा कथं नु भवतो रिपुराजधानी-
प्रासाद[1]संततिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥'

अपरभेदेन तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य रसाङ्गं रसरूपव्यङ्ग्यम् । उदाहरति—**अयमिति** । भूरिश्रवसः समरपतितं हस्तं विलोक्य तत्पत्न्या रोदनमिदम् । अयमीदृग्वस्य स तत्तत्कर्मणि मुहुरनुभूतः । तत्तत्कर्माह—**रसनेति** । रसना मम क्षुद्रघण्टिकामुत्कर्षयितुं मार्जनादिना उत्कृष्टीकर्तुमाक्रष्टुं वा शीलमस्य सः । नीव्या वस्त्रबन्धस्य विस्रंसनो मोक्षणकरः । अत्रालम्बनविच्छेदेन रतेररसाश्रयतया स्मर्यमाणानां तदङ्गानां शोकोद्दीपकत्वात्करुणानुकूलतेति शृङ्गारस्य करुणाङ्गत्वम् । अत एव प्राकरणिकत्वेन प्रधानस्य करुणस्य व्यञ्जकं वाक्यार्थमपेक्ष्य तदानीमप्राप्तरसभावस्य शृङ्गारस्य न्यूनत्वमचमत्कारित्वम् । ननु तदानीं शृङ्गारस्य रसत्वाप्राप्त्या कथमस्य रसाङ्गरसोदाहरणत्वं सङ्गच्छतामिति चेत्, न । तदानीं शृङ्गाररसस्य पूर्णरसत्वाभावेऽपि खण्डरसत्वस्य सत्त्वात् । तच्च दोषपरिच्छेदे निर्णेष्यते । शृङ्गारस्य करुणविरुद्धत्वेऽपि स्मृतिविषयत्वेन गुणत्वमेव, न तु दोषत्वम् ॥ भावाङ्गं रसमप्युदाहरति—**मानोन्नतामिति** । राजस्तुतिरियम् । मानोन्नतामुन्नतमा-

---

1. **प्रासादेति** । प्रासादपा[illegible]रीषु ॥

---

* [illegible]

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्—

अपरं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।

अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्व न्यूनतया साम्येन च सभवति ।

तत्र स्यादितराङ्गं काकाक्षिप्तं च वाच्यसिद्ध्यङ्गम् ॥ १३ ॥

संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् ।

व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ ॥ १४ ॥

भूतव्यङ्ग्यं निरूपयति—**अथेति** । **अपरं** ध्वनिभिन्नम् । **तत्र** गुणीभूतव्यः इतरस्य रसादेर्वा वाक्यार्थस्य वा अङ्गम् । रसादि अनुरणनरूपं वा व्यङ्ग्यं न्वय । एवमन्यत्रापि । **काकाक्षिप्तं** काकुवशात् झटिति वाच्यवत्प्रतीयमान वाच्यस्यान्वयबोधबीजं **वाच्यसिद्ध्यङ्गम्**, आपाततः प्रतीतस्य वाच्यस्य प्र धानानुपपत्तिनिरासकम् । **अस्फुटं** सहृदयैरपि झटित्यप्रतीयमानम् । अ स्फुटम्, तथा वाच्यायमानम् । **असुन्दरं** चमत्काराप्रत्यासन्नम् एव निरु

---

1. **गुणीभूतेति** । वाच्यापेक्षया अचमत्कारित्वेनेह व्यङ्ग्यस्य गुणीभाव । ध्वनि णाप्यभिहितम्—'प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्य काव्यस्य दृश्यते । यत्र व्यङ्ग्यान्वये च्यचारुत्व स्यात्प्रकर्षवत् ॥' इति । 'प्रतीयमान पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महा नाम् । यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्त विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥' इत्युक्तरूपो व्यङ्ग्य यः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्ये ध्वनिरित्याम्नातम् । तस्यैव गुणीभावेन वाच्यार्थचारुत्व गुणीभूतव्यङ्ग्यो नामापर. काव्यभेद इति तदाशय ॥

2. **काक्केति** । काका हठेनोपस्थापितमिति वा ॥

3. **संदिग्धेति** । सदिग्ध वाच्यकृत व्यङ्ग्यकृत वेत्यनिश्चित प्राधान्य यस्य य ।५ । यद्वा सदिग्ध चमत्कृतिजनने वाच्यव्यङ्ग्ययो. सशयास्पद प्राधान्य यत्र तत्

4. **तुल्येति** । तुल्य वाच्यसमान प्राधान्य यत्र तत् । चमत्कारोत्पादने वाच्यव्यङ्ग्ययोरपि क्षमत्वेन तुल्यत्वमवधेयम् ॥

5. **अगूढमिति** । अगूढ चासहृदयैरपि वेद्यम् । तादृश वाच्यायमानतया न तथा चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलशवद्गूढम् । तदुक्तम्—'नान्ध्रीपयोधर इवातितरा प्रकाशो नो गुर्जरीस्तन इवातितरा निगूढ । अर्थो गिरामपिहित पिहितश्च कश्चित्सौभा ग्यमेति मरहट्टवधूकुचाभ ॥' इति । एव च कामिनीकुचकलशन्यायेन सहृदयैकवेद्यत्वेन व्यङ्ग्य ध्वनित्वमुपयाति । सहृदयैरपि दु रसवेद्यमसहृदयैरपि वेद्य वेत्युभयमपि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेवेति बोध्यम् । एवमन्येष्वपि भेदेष्वनुभव एव साक्षीति प्रदीपादौ व्यक्तम् ॥

---

१ 'अपराङ्गं' ग. २ 'सिद्ध्यङ्गम्' घ

इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यञ्जकम् ।

यथा—

'अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥'

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

'मानोन्नता प्रणयिनीमनुनेतुकाम-
स्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।
हा हा कथं नु भवतो रिपुराजधानी-
प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥'

'[illegible] ।
[illegible] ॥' इति,

[illegible] ' इति [illegible]
[illegible] ।

[illegible] । [illegible]

[illegible] । तात्पर्येति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]—[illegible] । [illegible]
[illegible]

[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible], [illegible]
[illegible] काव्येन [illegible]
[illegible] काव्यशब्देष्वपि [illegible]
[illegible] वाच्यम् । [illegible]
[illegible] —[illegible]
[illegible] ॥' इति । [illegible]
[illegible], [illegible] तथाभिमतेष्टाशुल्कादिपु
[illegible] लाक्षणिको [illegible]
[illegible]ीति. ॥

1. शब्देति । वाचकस्य लाक्षणिकस्य वा शब्दस्य अभिधया लक्षणया वा [illegible]
[illegible]बोधमुत्पाद्य पुनरभिधया लक्षणया वा वाच्यान्तरबोधने सामर्थ्याभावादित्यर्थः ॥

2. किमितीति । यदि भवन्मते [illegible]भिधाव्यापारेण व्यङ्ग्यार्थोऽनुभूयते, [illegible]
[illegible]मर्थं लक्षणा स्वीक्रियते । लक्षणायामपि [illegible]भिधाव्यापारेणैव बोधात् । [illegible]
[illegible]मर्थं मीमांसादर्शने भगवता जैमिनिना 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां [illegible]
[illegible]रदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ३।३।७।' इति सूत्रेण श्रुत्यादिषु पूर्वपूर्वबलीयस्त्वं [illegible]
[illegible]तिस्थल इव लिङ्गादिस्थलेऽपि शब्दश्रवणानन्तरं प्रतीयमानानामर्थानां दीर्घदीर्घतरा[illegible]
व्यापारेणैव प्रतीतौ लिङ्गादीनां [illegible] [illegible]भावात् । निरपेक्षो रवः श्रुतिः । [illegible]
[illegible]सामर्थ्यं लिङ्गम् । परस्पराकाङ्क्षावशात्कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानि [illegible]

1. 'इति' नास्ति घ-पुस्तके 2 '[illegible]भावादिति' क

तदर्थबोधसिद्धेः । किमिति च 'ब्राह्मण, पुत्रस्ते जातः । कन्या ते गर्भिणी' इत्यादावपि हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् ।

यत्तु पुनरुक्तं "पौरुषेयमपौरुषेयं च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम्, अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत् । ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्र-

---

एवं चेति । अभिधयैव व्यङ्ग्यबोधस्वीकारे चेत्यर्थः । तदर्थेति । लक्ष्यार्थेत्यर्थः । लक्षणाजन्यबोधानन्तरमपि व्यङ्ग्यबोधायाभिधास्वीकारे लक्षणास्वीकारस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः । लक्षणाया अस्वीकारे इष्टापत्तेर्दोषान्तरमाह—किमिति चेति । न वाच्यत्वमित्यन्वयः । कन्या अदत्तपुत्री । प्रतिपाद्यस्य मुखप्रसादादिभिरनुमितानामपि हर्षशोकादीनां शब्दानन्तरप्रतीतत्वेन वाच्यत्वापत्तिरिति भावः । रसादीनां तात्पर्यग्राह्यत्वमनुमानेन साधयतां मतमाह—यत्पुनरिति । पौरुषेयं पुरुषनिष्पन्नं लौकिकं मन्वादिशास्त्ररूपं च । अपौरुषेयं वेदस्वरूपम् । सर्वमेवेति व्यापकताग्रहाय । यद्यदुपादेयं वाक्यं तत्कार्यपरम् । यथा 'घटमानय' इति लौकिकं वाक्यं जलाहरणरूपकार्यतत्परम् । यथा वा 'विश्वजिता यजेत' इति वैदिकं वाक्यं स्वर्गरूपकार्यतत्परमित्यन्वयव्याप्तिरत्रावधेया । व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति—अतत्परत्वे इति । यन्न कार्यतत्परं तदनुपादेयवाक्यम्, यथा उन्मत्तादिवाक्यम्, इति । अनुमितिं दर्शयति—ततश्चेति । प्रतिपाद्यस्य श्रोतुः काव्यश्रवणे प्रवृत्तिः, प्रतिपादकस्य वक्तुः काव्यपाठे प्रवृत्तिः, तयोरौपयिकं कारणीभूतफलेच्छाविषयो यत्प्रयोजनान्तरं चतुर्वर्गादि, तस्यानुपलब्धेः शब्देनानुपस्थानात् । अवधार्यते तात्पर्येण प्रतिपाद्यते । ननु कार्यान्तरवदानन्दि-

---

वाक्यम् । [illegible] प्रकरणम् । स्थानं [illegible] । समाख्या यौगिकम् । [illegible] ॥

1. किमिति चेति । [illegible] ॥

2. यत्पुनरिति । [illegible]

दः । पूर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः । शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघटनाश्रयत्वेन चाश्रयभेदः ।

'[1]कस्स व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआएँ सव्वणं अहरं ।
सभमरपडमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एह्निं ॥'

इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः । तस्मान्नाभिधेय एव व्यङ्ग्यः ।

मुपपादयति—**पूर्वेति** । वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः प्रतीतिपौर्वापर्येण कालभेदः । आश्रयभेदमुपपादयति—**शब्देति** । वाच्यस्य शब्दाश्रयत्वेन शब्दमात्रसंबन्धित्वेन व्यङ्ग्यस्य शब्दादिसंबन्धित्वेन तयोराश्रयभेदः । **तदेकदेशेति** । शब्दैकदेशेत्यर्थः । न च प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गादिरूपः । **तदर्थेति** । शब्दार्थेत्यर्थः । विषयभेदमुपपादयति—**कस्स वेति** । 'कस्य वा न भवति रोषः पश्यत प्रियायाः सव्रणमधरम् । सभ्रमरपद्माघ्रायिणि वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥' इति संस्कृतम् । उपनायकदष्टाधरां पत्नीं तर्जयन्तं कान्तं प्रतारयन्त्याः सख्या उक्तिरियम् । **सभ्रमरेति** । सभ्रमरपद्माघ्राणे निवारितापि तत्कारिणी, तत्सम्बोधने । तथा सहस्व पत्युस्तर्जनां भ्रमरदंशनजन्यव्रणवेदनां च । अत्र वाच्यार्थबोधे सखी उद्देश्या, भ्रमरेणास्या अधरो दष्टो न पुनः पुरुषान्तरेणेति व्यङ्ग्यार्थबोधे कान्त उद्देश्य इति विषयभेदः । सख्या कान्तेन चोभयबोधोऽभवतीति न बोद्धृभेदः । उपसंहरति—**तस्मादिति** । नैव व्यङ्ग्य इत्यर्थः ॥ व्यङ्ग्यान्तरबोधे यथा तथास्तु रसादिबोधस्तु व्यञ्जनाव्यापारमन्तरेण

---

1. **कस्स वेति** । कस्य वेति [illegible] ॥

नानुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमम् ।
आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः ॥ ४ ॥

[1]व्यक्तिविवेककारेण हि—"यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्र सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीति रसादिप्रतीतेः साधनमिष्यते' ते हि रत्यादीना भावाना कार सहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन्निष्पादयन्ति, त एव

संवेदनं प्रत्यक्षम्, ज्ञातता प्रकटता, इति । भट्टमते—नीलादौ ज्ञाते हि तारूप एको धर्म उत्पद्यते । अनुव्यवसाय इति । नैयायिकमते— ज्ञाने जाते 'नीलमहं जानामि' इति ज्ञानप्रत्यक्षरूपोऽनुव्यवसायो जायते फलफलिनोर्भेद एव दृश्यते । भवन्मते तयोरभेदापत्ति । एतदुपलक्षणम् । पदात्प्रतीयमानस्य पावनत्वादेस्तीरे वैशिष्ट्यासंभवोऽपि द्रष्टव्य । यदि पुनर्द्वारे पेक्षया समीपतीरे पावनत्वाद्यतिशय संभवति स एव गङ्गापदेनप्रत्याय्यत संभाव्यते तदा नाय दोष । अत एव तीरस्य मुख्यार्थत्व बाधितत्व च इत्यत्र ग्रन्थकृता 'पावनत्वाद्यतिशयेन लक्षणीयेन सवन्धश्च' इत्यापत्ति का काशोक्तापि नोक्ता । त-ो सवन्धसत्त्वेनापत्त्ययोगात् ॥ नाट्ये रामत्वेनाहार्य नविषये नटे, काव्ये तु राम एव विभावादिभी रत्याद्यनुमानं ततस्तदनुमानं तया सामाजिकाना वासनारूपप्रत्यासत्त्या साक्षात्कृतो रामादिरत्यादी रस इ श्रीशङ्कुमतानुयायिना व्यक्तिविवेककारादीना मत दूषयति—नानुमानमिति अनुमानं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानम् । आभासत्वेन व्यभिचारादिदोषप्रस्तत्वेन रसादिबुद्धे संस्कारजन्यज्ञानत्वेन स्मृतित्व साधयता मत दूषयति—स्मृ रिति । अत्रापि प्रागुक्तहेतोरन्वय । तन्मत दूषयितु परिष्करोति—व्यक्तिवि वेककारेण हीति । 'यदुक्तम्' इत्यग्रेणान्वितम् । यापीति । अनुमाने अनुमितावेव । एवकारेण परानुमतव्यञ्जनाजन्यबोधव्यवच्छेद । अत्र कारणमाह विभावानुभावेति । हिशब्दो हेतौ । ननु विभावादिप्रतीतेर्व्याप्तिज्ञानत्वाभाव तज्जन्यरसादिप्रतीतेरनुमितित्वम्, अतो विभावादीना व्याप्यत्वमुपपादयति इति । विभावादयो हीत्यर्थ । धूमादिकारणमार्द्रेन्धनादि यथा धूमादिव्याप्य वह्न्यादिकार्यं धूमादि वह्न्यादिव्याप्यम्, तथा रत्यादे कारण विभाव, कार्य नुभावश्च रत्यादिव्याप्य इति भाव । तान्रत्यादीन् अनुमापयन्त इति । स यकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानेन बोधयन्त इत्यर्थ । रसादि प्रति विभावादीना क

1. व्यक्तीति । व्यक्तिविवेककारेण महिमभट्टेनेत्यर्थ । एतेन सपरिकरस्य ध्वने मितावन्तर्भाव कर्तुं व्यक्तिविवेको निरमायि । तथा चोक्तम्—'अनुमानेऽन्तर्भावं लस्यैव ध्वने. प्रकाशितुम् । व्यक्तिविवेक कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम्' ॥

१ ग पुस्तके तु 'व्यक्ति—' इत्यादि ' '—लिङ्गिनो ज्ञानम्' इत्यन्त सदर्भो नास्ति

नाना आस्वादपदवीं गताः सन्तो रसा उच्यन्त इति. अवश्यंभावी स्तीतिक्रमः केवलमाशुभावितयासौ न लक्ष्यते, यतोऽयमद्याप्यभिव्यक्तिक्रमः'' इति यदुक्तम्. तत्र प्रष्टव्यम्—किं शब्दाभिनयसमर्पितविभावादिप्रत्ययानुमितरामादिगतरागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं भवतः, तद्भावनया भावकैर्भाव्यमानः स्वप्रकाशानन्दो वा। आद्ये न विवादः। किंतु 'रामादिगतरागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिः' इत्येव विशेषः। द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्धेतोराभासतयासिद्ध एव। यच्चोक्तं तेनैव—'यत्र यत्रैवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसंचारिणामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भावः' इति सुग्रहैव व्याप्तिः पक्षधर्मता च।

[illegible]—ते एवेति। विभावादय एवेत्यर्थः। आस्वादपदवीं प्रत्यक्षविषयत्वम्। तथा च यथा [illegible] दधित्वं प्राप्नुवन्त्य कारणमुच्यते तथा विभावादयोऽप्यनुभवविषयत्वादिसंयोगेन रसादिरूपतां प्राप्नुवन्तो रसादेः कारणमुच्यन्त इति भावः। नन्वेतादृशकार्यकारणभावस्वीकारे रसादेरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वं कथमुपपद्यत इत्यत आह—अवश्यंभावीति। तासां विभावादिप्रतीतिव्याप्तिपक्षधर्मताग्रहणादिरूपाणां प्रतीतीनां क्रमः पौर्वापर्यम्। आशुभावितया शीघ्रोत्पन्नतया। असौ क्रमः। तथा चात्र शतपत्रपत्रशतभेदवत्क्रमसत्त्वेऽपि सूक्ष्मकालतया स न लक्ष्यत इति भावः। ननु क्रमवत्त्वे किमधिकं कल्प्यत इत्यत आह—यत इति। अयं क्रमः, अद्यापि रसादेर्व्यक्तत्वस्वीकारेऽपि, अभिव्यक्तिक्रमः [illegible]बोधः। यथा भवतां प्रथमं विभावाद्युपस्थितिः, ततो रसादिज्ञानम्, ततः [illegible], ततो रसाद्युत्पत्तिः, इति क्रमसत्त्वेऽप्याशुभावितया रसादेरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वं तथास्माकमपीति भावः। शब्दाभिनयेति। [illegible]। समर्पितेति। उपस्थितेत्यर्थः। भवतस्तव। तद्भावनया विभावादिचर्वणेन। भावकैः सामाजिकैः। भाव्यमान आस्वाद्यमानः स्वेन आत्मना प्रकाशो यस्य सः। 'रसत्वेनाभिमतः' इति लिङ्गविपरिणामेनान्वयः। असिद्धो नानुमितिविषयः। [illegible] विभावादिसत्त्वेऽपि स्वप्रकाशानन्दानुत्पत्तिदर्शनादयं हेतुर्व्यभिचारीति व्याप्ति-

---

1. व्याप्तिरिति। यत्र यत्र [illegible] तत्र [illegible]। [illegible]त्यर्थः॥

2. पक्षेति। [illegible] ([illegible]) [illegible]॥

---

* [illegible]

इत्यादौ च रूपकालंकारादयोऽनुमेया एव । तथाहि— यत्
नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनो ज्ञा
तेतश्च वाच्यादसम्बद्धोऽर्थस्तावन्न प्रतीयते । अन्यथातिप्रसङ्गः स्या
इति बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित्संबन्धोऽस्त्येव । ततश्च बोधक
लिङ्गम्, बोध्यश्च लिङ्गी, बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निबद्धमेव ।
क्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वे अनिबद्धे अपि सामर्थ्यादवसेये । तस्माद्वा
च्यार्थाल्लिङ्गरूपाल्लिङ्गिनो व्यङ्ग्यार्थस्यावगमस्तदनुमान एव पर्यवस्य
इति । तन्न । तथा ह्यत्र "भम धम्मिअ–' इत्यादौ गृहे श्वनिवृत्त्या
विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति"[1]

चन्द्रबुद्ध्या रात्रिज्ञानेन विघटनम्, पिहिते सति चन्द्रानुपलब्ध्या रात्र्यभावा
तयोर्घटनम् । तयोर्भ्रान्त्या मुहुर्वियोगसंयोगदर्शनेन कौतुकमिति भाव ।
कावदने चन्द्रत्वारोपणेन रूपकालंकार । **अनुमेया एव,** न तु व्यङ्ग्या ।
मानत्वमुपपादयति—**तथाहीति** । सन्दिग्धसाध्यक, विधाविधानिरह
सिद्ध्यभाववान् वा पक्ष । निश्चितसाध्यवान् सपक्ष । साध्याभाववान् वि
तद्व्यावृत्तत्वं तदवृत्तित्वम् । इय व्याप्ति **लिङ्गात्साधनात्** । **लिङ्गि** साध्यम् ।
त्तावद्व्यङ्ग्य प्रतीयत इति वाच्यार्थस्य लिङ्गत्वमभिप्रेत्य तत्र पक्षसत्त्वादिक
दयति—**ततश्चेति** । **अन्यथा** असम्बद्धप्रतीतिस्वीकारेऽतिप्रसङ्ग स्यात् ।
धम्मिअ–' इत्यादौ भ्रमणाभावस्येव घटाभावादेरपि बोध स्यात् ।
बन्ध इव प्रकृते वैपरीत्यरूप सम्बन्ध, स एव व्यापकताघटक इति नात्र
ततश्च सम्बन्धस्यावश्य सत्त्वाच्च पक्षसत्त्वादिज्ञानस्यैवोपयोगित्वात् । तदुपपादन
पक्षसत्त्वमिति । निबद्ध शब्देनोपस्थितम् । **सामर्थ्यात्**सम्भारबलात् ।
सेये अवसेतव्ये । महावाक्यार्थं निरूपयति—**तस्मादिति** । दूषयति—**तन्नेति**
गृहे गृहसमीपे चत्वरादौ **श्वनिवृत्त्या** कुक्कुरमरणप्रदर्शनेन **विहितं** विधि
'अभ्रमणमनुमापयति' इत्यनेनान्वितम् । अत्र श्वनिवृत्तिविधीयमानग्रहणीय

1. **अनुमापयतीति** । 'गोदावरीतीरं भीरुभ्रमणायोग्य सिंहवत्त्वात्, यन्नैवं तन्नैवं
यथा गृहम्' इति भ्रमणाभावानुमितिः ॥

2. **पक्ष इति** । यथा धूमवत्त्वे हेतौ पर्वत ॥

3. **सपक्ष इति** । यथा तस्मिन्नेव हेतौ महानसम् ॥

4. **विपक्ष इति** । यथा पूर्वोक्त एव हेतौ जलाशयः ॥

१ 'वाच्यादसम्बद्धो व्यङ्ग्यार्थो न प्रतीयते । तथात्वेऽतिप्रसङ्गात् । ततश्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोस्सं
बन्धेन भवतीति व्याप्तत्वेन नियतधर्मिनिष्ठत्वेन त्रिरूपाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनो ज्ञानमनुमान यदत्र पर्यव
ग २. 'अनुमेये' क. ३ 'तत' इति नास्ति ग-पुस्तके

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन्, [illegible]धनहतक—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये,

'अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।

(आत्मानं निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—' इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥'

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्ग्यन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

'रतिकेलिकल. किंचिदेष मन्मथमन्थर ।
पश्य सुभ्रु समालम्भात्कादम्बश्चुम्बति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ।

सादृश्यजनितभ्रमात् । 'अनुभूतस्य' इति पाठे [illegible] ॥ **संक्षेपात्** [illegible] । **अन्यार्थे** [illegible] । **प्रयुज्यते** [illegible] ॥ **अय-मिति** । [illegible] ॥ **सादृश्यपुरःसरं** [illegible] ॥ **गाङ्गेये** [illegible] । **सैवेति** [illegible] ॥ [illegible] । **भङ्ग्यन्तरेण** [illegible] ॥ **रतिकेलि** [illegible] । **समालम्भात्** [illegible] । **कादम्बः** [illegible] ॥ **विशेषेति** । [illegible] ।

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible]

यथा वेण्याम्—द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छतीति यन्तं कर्णं प्रति 'राजा—साधु अङ्गराज, साधु। कथमन्यथा

दत्त्वाभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना।
सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा॥'

दूषणोद्घोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत्।

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति 'अश्वत्थामा—

निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात्किं मे तवेवायुधं
संप्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा।
जातोऽहं [1]स्तुतिवंशकीर्तनविदां किं सारथीनां कुले
क्षुद्रारातिकृताप्रियं प्रतिकरोम्यस्त्रेण नास्रेण यत्॥'

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मता॥ १९०॥

यथा तत्रैव—'सुन्दरकः—अज्जा, अवि णाम सारथिं दिट्ठो तुह्मेहि महाराओ दुर्योधणो ण वेत्ति।'

प्रसिद्धिर्लोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधनम्।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—'राजा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ।
स्वयं कृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः॥'

सारूप्यम[1]नुरूपस्य सारूप्यात्क्षोभव[2]र्धनम्॥ १९१॥

अर्थापत्तिरिति॥ अङ्गराज इति कर्णसंबोधनम्। **कथमन्यथेति**। भ वक्तव्यम्। इति शेषः॥ **स** द्रोणः। **सिन्धुराजं** जयद्रथम्। एवं पुत्राभि मिप्राय। **अन्यथा** प्रकारान्तरेण। अत्र सिन्धुराजोपेक्षारूपार्थान्तरोक्त्या द्रो पुत्राभिषेकाभिप्राय प्रतीयते॥ **दूषणोद्घोषणायामिति** कृतायामिति शेष **अभ्यर्थनापरैः** सविनयैः॥ **अज्जा इति**। 'आर्याः, अपि नाम सारथिं दृष्टो युष्माभिर्महाराजो दुर्योधनो न वेति'। इति संस्कृतम्॥ **लोकसिद्धा** लोकख्यातवस्तुभि। **अर्थसाधनं** पदार्थपरिचय॥ **सूर्याचन्द्रमसाविति** अत्र सूर्यादिभि प्रसिद्धार्थ पुरूरवस परिचय॥ **अनुरूपस्य** सदृशस्य सुन्द

1. **स्तुतिवंशेति**। स्तुतिवंशयो कीर्तनं विदन्ति ये तेषां सारथीनां सूतानां
2. **अस्त्रेणेति**। अस्रेण नयनाम्भसा॥

---

1 'अभिरूपस्य' क-ख-ग-घ. 2 'वर्धनं' घ

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन् दुर्योधनहतक—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये,

'अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।
(आत्मानं निर्दिश्य ।)
अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—' इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥'

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्ग्यन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

'रतिकेलिकलः किंचिदेष मन्मथमन्थरः ।
पश्य सुभ्रु समालम्भात्कादम्बश्चुम्बति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदाहृते ।

हृदयजनितभ्रमात् । 'अनुभूतस्य' इति पाठे साक्षादनुभूतस्य भ्रमविषयस्येत्यर्थः ॥ संक्षेपात् अविस्तरात् । अन्यार्थे अर्थान्तरस्थाने । प्रयुज्यते निर्दिश्यते ॥ अयमिति । अत्रापरिमितत्वेन आत्मा अन्यो वेति न विशेषकथनम् । अत एवार्थान्तरस्थाने आत्मनः प्रयोगः ॥ सादृश्यपुरःसरं सादृश्यप्रदर्शकम् ॥ गाङ्गेये भीष्मे । सैवेति तत्तुल्यश्लाघा तद्वर्णनं । यथा वृद्धस्य छलेन भीष्मघातः तथा अस्माकमपि [illegible] इति भावः ॥ उक्तिः कथनम् । भङ्ग्यन्तरेण प्रकारान्तरेण ॥ रतिकेलि [illegible] । [illegible] केलिकलः [illegible] । समालम्भात् [illegible] । कादम्बः [illegible] । [illegible] प्रियायै [illegible] ॥ विशेषेति । [illegible] ।

---

१. [illegible] २ [illegible] ३ [illegible].

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन् धनहतक—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये,

'अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।

(आत्मानं निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—' इत्यादि (२१० पृ.) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥'

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्ग्यन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन्, धनहतक—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये,

'अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।

(आत्मानं निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—' इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥'

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्ग्यन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

'रतिकेलिकलः किंचिदेष मन्मथमन्थरः ।
पश्य सुभ्रु समालम्भात्कादम्बश्चुम्बति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ।

सादृश्य[illegible]त्रनात् । 'अनुकूलस्य' इति पाठे सादृश्या[illegible] ॥ **संक्षेपात्** [illegible]विशेषात् । **अन्यार्थे** [illegible]र्थान्तरस्थाने । **प्रयुज्यते** निर्दिश्यते ॥ **अय-मिति** । [illegible] वेति न विशेषणम् । [illegible] स्थाने [illegible] ॥ **सादृश्यपुरःसरं** [illegible] ॥ **गाङ्गेये** भीष्मे । **सैवेति** तत्तुल्य[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । **भङ्ग्यन्तरेण** [illegible] ॥ **रतिकेलि** [illegible] । **समालम्भात्** [illegible] । **कादम्ब**[illegible] । [illegible] ॥ **विशेषेति** । [illegible] ।

---

१. [illegible] २. [illegible] ३. [illegible]

यथा वेण्याम्—द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छतीति यन्नं कर्णं प्रति 'राजा—साधु अङ्गराज, साधु । कथमन्यथा

दत्त्वाभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना ।
सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥'

दूषणोद्घोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत् ।

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति 'अश्वत्थामा—

निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात्किं मे तवेवायुधं
सम्प्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ।
जातोऽहं स्तुतिवंशकीर्तनविदां किं सारथीनां कुले
क्षुद्रारातिकृताप्रियं प्रतिकरोम्यस्रेण नास्रेण यत् ॥'

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मता ॥ १९० ॥

यथा तत्रैव—'सुन्दरकः—अज्जा, अवि णाम सारहिदुदिओ दिट्ठो तुम्हेहिं महाराओ दुर्योधणो ण वेत्ति ।'

प्रसिद्धिर्लोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—'राजा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।
स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥'

सारूप्यमनुरूपस्य सारूप्यात्क्षोभवर्धनम् ॥ १९१ ॥

अर्थापत्तिरिति ॥ अङ्गराज इति कर्णसंबोधनम् । **कथमन्यथेति** । भ[illegible] वक्तव्यम् । इति शेषः ॥ **स** द्रोणः । **सिन्धुराजं** जयद्रथम् । एवं पुत्रा[illegible] भिप्राय । **अन्यथा** प्रकारान्तरेण । अत्र सिन्धुराजोपेक्षारूपार्थान्तरोक्त्या [illegible] पुत्राभिषेकाभिप्रायः प्रतीयते ॥ **दूषणोद्घोषणायामिति** कृतवानिति [illegible] **अभ्यर्थनापरैः** सविनयैः ॥ **अज्जा इति** । 'आर्याः, अपि नाम सा[illegible] दृष्टो युष्माभिर्महाराजो दुर्योधनो न वेति' । इति संस्कृतम् ॥ **लोकसि[illegible]** लोकख्यातवस्तुभिः । **अर्थसाधनं** पदार्थपरिचयः ॥ **सूर्याचन्द्रमसावि[illegible]** अत्र सूर्यादिभिः प्रसिद्धार्थैः पुरूरवसः परिचयः ॥ **अनुरूपस्य** [illegible]

1. **स्तुतिवंशेति** । स्तुतिवंशयोः कीर्तनं विदन्ति ये तेषां सारथीनां [illegible]
2. **अस्रेणेति** । अस्रेण नयनजलेन ॥

---

१ [illegible] २ 'अर्थ' घ

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।

यथा मम प्रभावत्याम् 'वज्रनाभः—

अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।
लीलयोन्मूलयाम्येष भुवनद्वयमद्य च ॥'

विसर्पो यत्समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ २०४ ॥

यथा वेण्याम्—

'एकस्यैवाविपाकोऽयम्—' इत्यादि (३१२ पृ.) ।

कार्यदर्शनमुल्लेखः—

यथा शाकुन्तले—राजानं प्रति 'तापसौ—समिदाहरणाय प्रस्थितावाम् । इह चास्मद्गुरो साधिदैवत इव शकुन्तलयानुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्य (था) कार्यातिपात, प्रविश्य गृह्यतामतिथिसत्कारः' इति ।

उत्तेजनमितीष्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ २०५ ॥

यथा—

'इन्द्रजिच्चण्डवीर्योऽसि नाम्नैव बलवानसि ।
धिग्धिक्प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेऽस्मद्भयाकुल ॥'

यथा—

'प्राणप्रयाणदुःखार्त उक्तवानस्म्यनक्षरम् ।
तत्क्षमस्व विभो, किं च सुग्रीवस्ते समर्पितः ॥'

अवधीरितकर्तव्यकथनं तु निवेदनम् ॥ २१० ॥

यथा राघवाभ्युदये—'लक्ष्मणः—आर्य, समुद्राभ्यर्थनया… यतोसि । तत्किमेतत् ।'

प्रवर्तनं तु कार्यस्य यत्स्यात्साधुप्रवर्तनम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—कञ्चुकिन्, देवस्य देवकीनन्दन… मानाहृतस्य भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्त्यन्तां तत्रोचितः… रम्भाः ।'

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिर्—

यथा तत्रैव—

'देश. सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्ह्रदाः पूरिताः' इत्यादि ।

युक्तिरर्थावधारणम् ॥ २११ ॥

यथा तत्रैव—

'यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः
किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम् ॥'

॥ प्राणेति । विभो श्रीराम ॥ अवधीरितेति । अवज्ञातेत्यर्थः… प्रयोजनस्य अवधारणं कर्तव्यत्वनिश्चयः ॥ इतः समरात् । अन्यतः…

1. देश इति । पादस्तु—'सत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः… वाहिनमत्र्यसमरगुरुण्यस्त्राणि भान्ति मे यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रौ… क्रोधनः ॥' इति ॥

1. 'उपचिता' घ

प्रहर्षः प्रमदाधिक्यं—

यथा शाकुन्तले—'राजा—तत्किमिदानीमात्मानं पूर्णमनोरथं नाभिनन्दामि ।'

शिक्षा स्यादुपदेशनम् ।

यथा तत्रैव—'सहि, ण जुत्तं अस्समवासिणो जणस्स अकिदसक्कारं अदिधिविसेसं उज्झिअ सच्छन्ददो गमनम् ।'

एषां च लक्षणं नाट्यालंकाराणां सामान्यत एकरूपत्वेऽपि भेदेन व्यपदेशो गड्डलिकाप्रवाहेण । एषु च केषांचिद्गुणालंकारभावसंध्यङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्तव्यत्वात्तद्विशेषोक्तिः ।

एतानि च—

'पञ्चसंधि चतुर्वृत्ति चतुःषष्ट्यङ्गसंयुतम् ।
षट्त्रिंशल्लक्षणोपेतमलंकारोपशोभितम् ॥
महारसं महाभोगमुदात्तरचनान्वितम् ।
महापुरुषसत्कारं साध्वाचारं जनप्रियम् ॥

कर्तव्य एवेत्यर्थावधारणम् ॥ **सहि इति** । 'सखि, न युक्तमाश्रमवासिनो जनस्याकृतसत्कारमतिथिविशेषमुज्झित्वा स्वच्छन्दतो गमनम्' इति संस्कृतम् । अत्र शकुन्तलां प्रति तत्सख्या उपदेशोऽभिहितम् ॥ ननु भूषणादीनि यानि लक्षणान्युक्तानि तानि नाट्यभूषणहेतुत्वरूपसामान्यधर्मयोगेन नाट्यालंकारमध्य एवान्तर्भवितुमर्हन्ति, तदेषां भिन्नत्वेनोपादानमनतिप्रयोजनमित्यभिप्रायेणाह—**एषां चेति** । **गड्डलिकाप्रवाहेण** गतानुगतिकन्यायेन । ननु भूषणस्य यथायथं गुणेऽलंकारे च, शोभाया श्लेषे विशेषणस्य विशेषोक्त्यलंकारे, एवमादीनां नाट्यालंकाराणामपीतरालंकारेषु, एवं युक्त्यादीनां युक्त्यादिसंध्यङ्गेषु चान्तर्भावे सिद्धे पुनरेषामभिधानं किंनिमित्त आह—**एषु चेति** । लक्षणनाट्यालंकाराणामित्यर्थः । **एतानि** लक्षणादीनि 'नाटकेऽवश्यं कर्तव्यानि' इत्यनेनान्वयः । **भोगो** भोगादि महाव्ययो वा । रचनाया उदात्तत्वं विन्यासवैदग्ध्ययुक्तत्वम् । **महापुरुषस्य** धीरोदात्तनायकस्य सत्कारो

---

1. प्रमदेति । [illegible] ॥

---

१ [illegible] इति [illegible] पाठः. २ [illegible] इति [illegible] पाठः.
३. [illegible] इति [illegible] पाठः. ४. [illegible] इति [illegible] पाठः.

अथ वीथी—

वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते ।
आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥ २५३ ॥
सूचयेद्भूरि शृङ्गारं किंचिदन्यान्रसान्प्रति ।
मुखनिर्वहणे संधी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥ २५४ ॥

कश्चिदुत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्चास्याः कैशिकीवृत्तिबहुलत्वम् ।

अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः ।
उद्घात्य(त)कावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं छलम् ॥ २५५ ॥
वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।
असत्प्रलापव्याहारमृद(मार्द)वानि च तानि तु ॥ २५६ ॥

तत्रोद्घात्य(त)कावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं लक्षिते ।

मिथो वाक्यमसद्भूतं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—[illegible] ।

त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः ॥ २५७ ॥

यथा तत्रैव—'राजा—

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन्मया विरहिता त्वया ॥

(नेपथ्ये तथैव प्रति[illegible] ।) राजा—कथं दृष्टे[illegible] ।'

[illegible] —वीथ्यामिति । [illegible] अर्थप्रकृतयो [illegible] इति । [illegible] त्रिगतमिति । [illegible]

1. [illegible]

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम्। 'नटादित्रितयविषयमेतत्' इति केचित्।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम्।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयशरणोद्दीपनः, सोऽभिमानी
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम्।
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यस्य दासाः
क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत, न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः॥'

अन्ये त्वाहुश्छलं किंचित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित्॥ २५८॥
उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोषकृत्।
वाक्केलिर्हास्यसंबन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत्॥ २५९॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम्। यथा—

'भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मद्यं विना
मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह।
वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा
चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः॥'

केचित्—'प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाक्केलिः' इत्याहुः।
अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम्'।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिबलं मतम्।

'तया [illegible] मया [illegible]' इत्युत्तरम्॥ त्रितयपदव्युत्पत्तिमाह—नटादीति। [illegible] नटीप्रतिनटयोर्ग्रहणम्। इदं त्रितयम्॥ छलमाह—प्रियाभैरिति। प्रियतुल्यैरप्रियैः। छलना वञ्चना॥ जतुमयशरणोद्दीपनः [illegible] अङ्गराजस्य कर्णस्य। कृष्णा द्रौपदी तस्याः [illegible] पटुः। [illegible] 'आगतौ' इति शेषः॥ वाक्केलिमाह—वाक्केलिरिति। [illegible] ॥ अधिबलमाह—अन्योन्येति। [illegible]

1. [illegible]

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम्। 'नटादित्रितयविषयकं' इति केश्चित्[1]।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम्।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयशरणोद्दीपनः, सोऽभिमानी
　राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम्।
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यस्य दासाः
　क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत, न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्व॥

अन्ये त्वाहुश्छलं किंचित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित्॥ २५८॥
उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोषकृत्।
वाक्केलिर्हास्यसंबन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत्॥ २५९॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम्। यथा—

'भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मद्यं विना
　मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह।
वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा
　चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः॥'

केचित्—'प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाक्केलिः' इत्याहुः। अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम्।'

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिबलं मतम्।

'त्वया निरस्तिता मया दृष्टा' इत्युत्तरम् ॥ त्रिगतपदव्युत्पत्तिमाह—नटादीति। आदिना नटीप्रतिनट्योर्ग्रहणम्। इदं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियाभैरिति। प्रियतुल्यैरप्रियैः। छलना वञ्चना ॥ जतुमयशरणोद्दीपनः [illegible] अङ्गराजस्य कर्णस्य। कृष्णा द्रौपदी तस्याः केशोत्तरीयव्यपनयने पटुः। [illegible] भवाव। 'आवाम्' इति शेषः ॥ वाक्केलिमाह—वाक्केलिरिति। [illegible] प्रत्युक्तयन्तास्य। [illegible] ॥ [illegible] वाक्केलिरित्याहुरित्यन्वयः ॥ अधिबलमाह—अन्योन्येति। [illegible]

---

1. कश्चिदिति। तथा चाह [illegible]—'[illegible] नटादित्रितयाश्रयः [illegible] भविष्यति॥' इति॥

यथा मम प्रभावत्याम्—'वज्रनाभः—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया।
लीलयोन्मूलयाम्येष भुवनद्वयमद्य वः॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे असुरापसद, अलममुना बहुप्रलापेन। मम खलु

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-
कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः।
आस्तां समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं
क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया॥'

गण्डं प्रस्तुतसंबन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः॥ २६०॥

यथा वेण्याम्—'राजा—

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य
पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम्॥'

अनन्तरम् '(प्रविश्य) कञ्चुकी—देव, भग्नं भग्नं—' इत्यादि।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थे सबन्धे सबद्धम्।

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत्।

यथा छलितरामे—'सीता—जाद, काल्ह क्खु उज्झाज्झाएण गन्तव्वम्, तहिं सो राआ विणएण पणमिदव्वो। लवः—अथ किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम्। सीता—जाद, सो क्खु तुह्माणं पिदा। लवः—किमावयो रघुपतिः पिता। सीता—(साशङ्कम्।) मा अण्णधा सङ्कद्धम्। ण क्खु तुह्माणम्, सअलाए ज्जेव पुहवीएत्ति।'

[illegible] ॥ अस्य [illegible]। [illegible]— प्रस्तुतसंबन्धि [illegible] ॥ **पर्याप्तं** [illegible] ॥ [illegible]—व्याख्यानमिति। [illegible] '[illegible]' इति [illegible]। जाद इति। '[illegible]' (इति [illegible]।) '[illegible]' इति [illegible]। '[illegible]' इति [illegible]। [illegible] '[illegible]'

1. [illegible]—[illegible] इति।

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम्। 'नटादित्रितयविषयमेवेदं' इति केचित्।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम्।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयशरणोद्दीपनः, सोऽभिमानी
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम्।
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यस्य दासाः
क्वास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः॥'

अन्ये त्वाहुश्छलं किंचित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित्॥ २५८॥
उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोपकृत्।
वाक्केलिर्हास्यसंबन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत्॥ २५९॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम्। यथा—

'भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मद्यं विना
मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह।
वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा
चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः॥'

केचित्—'प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाक्केलिः' इत्याहुः।
अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम्।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिबलं मतम्।

'त्वया विरहिता मया दृष्टा' इत्युत्तरम् ॥ त्रिगतपदव्युत्पत्तिमाह—नटादीति। आदिना नटीप्रतिनटयोर्ग्रहणम्। इदं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियाभैरिति। प्रियतुल्यैरप्रियैः। छलना वञ्चना ॥ जतुमयशरणोद्दीपनः जतुम[illegible] अङ्गराजस्य कर्णस्य। कृष्णा द्रौपदी तस्याः केशोत्तरीययोरपनयने पटुः। [illegible] भवाव। 'आवाम्' इति शेषः ॥ वाक्केलिमाह—वाक्केलिरिति। द्वे त्रीणि [illegible] प्रत्युक्तयस्तास्य। समासान्तप्रत्ययानामनित्यत्वादत्र कप्प्रत्ययाभावः। अनेकस्य [illegible] उत्तरमिति वाक्केलिरित्याहुरित्यन्वयः ॥ अधिबलमाह—अन्योन्येति। [illegible]

---

1. क्वचिदिति। यथा चात्र दशरूपके—'[illegible] [illegible] पूर्वरङ्गे [illegible]॥' इति॥

यथा मम प्रभावत्याम्—'वज्रनाभः—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।
लीलयोन्मूलयाम्येष भुवनद्वयमद्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे असुरापसद, अलममुना बहुप्रलापेन । मम खलु

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-
कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।
आस्तां समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं
क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया ॥'

गण्डं प्रस्तुतसंबन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ २६० ॥

यथा वेण्याम्—'राजा—

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य
पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ॥'

अनन्तरम् '(प्रविश्य) कञ्चुकी—देव, भग्नं भग्नं—' इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थे सबन्धे सबद्धम् ।

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत् ।

यथा छलितरामे—'सीता—जाद, कल्लं क्खु उआज्झाएण गन्तव्वम्, तहिं सो राआ विणएण पणमिदव्वो । लवः—अथ किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम् । सीता—जाद, सो क्खु तुह्माणं पिदा । लवः—किमावयो रघुपतिः पिता । सीता—(साशङ्कम् ।) मा अण्णधा सङ्कदम् । ण क्खु तुह्माणम्, सअलाए ज्जेव पुहवीए त्ति ।'

धिक्षेपेण वाक्यातिशयेनोक्तिः ॥ अस्य प्रद्युम्नस्य । वो देवानाम् ॥ गण्डमाह— प्रस्तुतसंबन्धि प्रस्तुतार्थसंबद्धम् ॥ पर्याप्तं समर्थम् ॥ सबन्धे प्रस्तुते ॥ अवस्यन्दितमाह—व्याख्यानमिति । स्वरसोक्तस्य 'स्वरसस्य' इति क्वचि. ॥ जाद इति । 'पुत्र, कल्यं खलु उपाध्यायेन गन्तव्यम्, तत्र स राजा विनयेन प्रणमितव्यः ।' (इति संस्कृतम् ।) 'जात, स खलु युष्माकं पिता ।' इति संस्कृतम् । 'मा अन्यथा शङ्कितम् । न खलु युष्माकम् । सकलाया एव पृथिव्या इति ।' इति संस्कृतम् । अत्र सीतया [illegible] वाक्यम् । 'वक्र.'

---

1. स्थापितमिति । तत्पूर्वार्धं तु—[illegible] इति ।

कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते ।
आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ॥ ३२५ ॥
अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ।

यथा—हर्षचरितादिः ।

'अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात् ।' इति दण्डाचार्यवचनात्केचित् 'आख्यायिका नायकेनैव निबद्धव्या' इत्याहुः, तदयुक्तम् । आख्यानादयश्च कथाख्यायिकयोरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः । यदुक्तं दण्डिनैव—

'अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः ।' इति ।

एषामुदाहरणम्—पञ्चतन्त्रादि ।

अथ गद्यपद्यमयानि—

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ॥ ३३६ ॥

यथा—देशराजचरितम् ।

गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते ।

यथा—विरुदमणिमाला ।

करम्भकं तु भाषाभिर्विविधाभिर्विनिर्मितम् ॥ ३३७ ॥

यथा मम—षोडशभाषामयी प्रशस्तिरत्नावली ।

[illegible] ॥ दण्डाचार्यवचनादिति [illegible] ॥ [illegible]

इति [illegible] षष्ठः परिच्छेदः ।

---

1. [illegible]

2. [illegible]

3. [illegible]

अस्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः।

तद्विशेषानाह—

ते पुनः पञ्चधा मताः।

पदे तदंशे वाक्येऽर्थे संभवन्ति रसेऽपि यत् ॥ १ ॥

स्पष्टम्।

तत्र

दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः।
ग्राम्याप्रतीतसंदिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥ २ ॥
अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता।
अविमृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥ ३ ॥
दोषाः केचिद्भवन्त्येषु पदांशेऽपि पदे परे।
निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥ ४ ॥

परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वम्।

यथा—

'कार्तार्थ्यं[1] यातु तन्वङ्गी कदानङ्गवशंवदा ॥'

अस्यार्थ इति। प्रागेव प्रथमपरिच्छेद एव। श्रुतिदुष्टत्वादेः शब्दार्थ[illegible] रसापकर्षकत्वमिति नाव्याप्तिरिति भावः ॥ तद्विशेषान् दोषविभागान्। ते [illegible] तदंशे पदांशे ॥ दोषविशेषान्निर्दिशति—दुःश्रव इति। अयं भाव[illegible] निर्देशः। दुःश्रवत्रिविधाश्लीलेति समस्तपाठे भावप्रत्ययस्य [illegible] पृथक्दोषेषु ॥ उद्देशक्रमेण दुःश्रवत्वादिलक्षणं सोदाहरणमाह—परुषेति। [illegible] चित्स्पष्टत्वादुदाहरणस्यैव दर्शनम्। 'श्रुतिपतितमात्रं यद्वैरस्यमावहति [illegible] देयमिति प्रथमं तदुपन्यासः' इत्यन्ये। परुषवर्णानां वर्णानां पारुष्यं [illegible] [illegible]भविष्यति। श्रोतॄणां श्रोत्रावच्छेदेन दुःखजनकत्वं श्रुतिदुःखावहत्वम्। [illegible] [illegible]ति सह ख्यावह श्रुतिदुःखावहम्, तत्त्वं वा। कार्तार्थ्यमिति। [illegible] रेफयोर्योगेन पारुष्यम्। नन्वप्रयुक्तपदस्य दुःश्रवत्वं [illegible] मनस्य शब्दात्मस्य प्रकृष्टप्रतीतिं प्रतिबध्नाति। इदमेव 'श्रुतिकटु' [illegible] न्वेतच्छब्दानां पारुष्यमेव न तु पदपारुष्यमिति चेत्। न। [illegible]

---

1. कार्तार्थ्यमिति। '[illegible]। [illegible] कार्तार्थ्यं [illegible] कदा ॥' इति प्रकाशोदाहरणानुरूपम् ॥

---

१. 'पदम्' [illegible] २. [illegible] ३. [illegible]

अश्लीलत्वं व्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यञ्जकत्वात्त्रिविधम् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'दृप्तारिविजये राजन्साधनं सुमहत्तव ॥'

'प्रससार शनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ते तदा ॥'

अत्र साधन-वायु-विनाश-शब्दा अश्लीलाः ।

'शूरा अमरतां यान्ति पशुभूता रणाध्वरे ॥'

अत्र पशुपदं कातर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वम् ।

पारुष्यप्रयुक्तवाक्यवदु श्रवणकटुत्व [illegible] ट्ठकारादिवर्णपारुष्यप्रयुक्तमदु [illegible] नी-कारात् । [illegible] मश्लीलं तस्य भावस्तत्ता । [illegible] तु असभ्यस्मृतिहेतुत्वमेव । जुगुप्सा घृणा । अमङ्गलम् [illegible] । व्यञ्जकत्वमिह [illegible] मेव ॥ अत्रेति । सैन्ये प्रयुक्तः साधनशब्दो [illegible] श्रोतुर्लज्जाजननेन राजादिपदस्थितिभावस्य, समीरणे प्रयुक्तो वायुशब्दः [illegible] श्रोतुर्जुगुप्साजननेन, अदर्शने प्रयुक्तो विनाशशब्दः [illegible] [illegible] जननेन, शृङ्गारस्य प्रकर्षप्रतिबन्धक ॥ अनुचितार्थत्वं क्वचिद्ग्रा-म्यार्थदोषप्रतिपादकत्वेन, क्वचिदश्लीलत्वेन, क्वचिद् [illegible] । तत्र [illegible]— शूरा इति । पशुभूता [illegible] । अत्र वाच्यार्थस्य [illegible] दोषः ।

---

1. अश्लीलत्वमिति । [illegible] । '[illegible]' [illegible] ॥

2. अत्रेति । [illegible]

3. [illegible]

[illegible]

अप्रयुक्तत्वं तथाप्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वम् । यथा—

'भाति पद्मः सरोवरे ॥'

अत्र पद्मशब्दः पुलिङ्गः ।

ग्राम्यत्वं यथा—

'कटिस्ते हरते मनः ॥'

अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः ।

अप्रतीतत्वमेकदेशमात्रप्रसिद्धत्वम् । यथा—

'योगेन दलिताशयः ॥'

अत्र योगशास्त्र एव वासनार्थ आशयशब्दः ।

तस्य व्यञ्जकत्वात्पशुपदस्यानुचितार्थत्वम् । द्वितीयं यथा—'प्रज्वलज्ज्वल… पतन्ति शरान्तव ।' अत्र प्रज्वलदिति पदमनुचितार्थम् । तृतीयं यथा—'दि… राद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् । क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं … ममलमुच्चैः शिरसामतीव ॥' अत्रासद्भूतस्यान्धकारभयस्य ममर्थक द्विं … चितार्थम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ तथाप्रसिद्धावपि तेन रूपेण प्रसिद्धिरूपे… पुंलिङ्ग इति । 'अप्रयुक्त' इति शेषः ॥ ह्यालिकसाधारणप्रसिद्ध… ग्राम्यः । कटिरिति । अत्र श्रुङ्गारस्य गूढत्वकृतचारुत्वाभावात्प्रकर्षरुचि… रोध ॥ योगेन प्रकृतिपुरुषयोर्भेदचिन्तनेन दलितः खण्डितः आशयो व… यस्य सः । आशयशब्दोऽप्रतीत इति शेषः । अत्र योगशास्त्रानुशीलिना… पदार्थानभिज्ञाना योगिनिपद-भावावबोधविलम्बकरत्वमप्रतीतत्वम् ॥ प्रकरणादि…

---

1 पद्मेति । 'वा पुंसि पद्मम्' इत्यनेनाम्नानोऽपि पुंलिङ्गः पद्मशब्दः कविभिर्न … प्रयुक्तः । अत्र दूषकताबीजं तु तादृशकविसमयस्खलनप्रयोजनानुसन्धानजन्यानु… …ञ्जति । यमकादिप्रयोजनसत्त्वे तु नायं दोषः, अन्यथाऽसदुक्तदृष्टान्ति न… भि. प्रयोगस्य दर्शनेन व्यञ्जनाभावादिति ॥

2 कटीति । अत्रेदं तत्त्वम्—श्रोणीनितम्बादिकमेव विदग्धैः प्रयुज्यते, कटिर्… दग्धमात्रप्रयोज्यमिति ग्राम्यम् । पदं त्रिविधम्—ग्राम्यं नागरमुपनागरं च । नि… प्रसिद्धं नागरम्, ग्राम्यकक्षातिक्रान्तमप्राप्तनागरभावमुपनागरम्, नागरेणानागरे… ग्राम्यशब्दप्रयोगाद्वक्तुर्वैदग्ध्योत्प्रयनेनात्र दोषत्वम् । अत एव विदूषकादावधने वक्… दोषत्वम्, तस्य तथैवौचित्येन वैरस्याभावात् ॥ अत्र प्रकाशे सपूर्णश्लोकश्चेत्थम्… 'राकाविभावरीकान्तसङ्क्रान्तद्युति ते मुखम् । तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥'

3. योगशास्त्र इति । 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः' । पातञ्जलसूत्रे (१।२४) वासनार्थक आशयशब्दः प्रयुक्तः । वासना चात्र दु… निदानं मिथ्याज्ञानजन्यः संस्कारविशेषः । दूषकताबीजं तु तच्छास्त्रानभिज्ञस्य त…

'आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥'

अत्र वन्द्यामिति किं वन्दीभूतायामुत वन्दनीयायामिति संदेहः । नेयार्थत्वं रूढिप्रयोजनाभावादशक्तिकृतं लक्ष्यार्थप्रकाशनम् ।

यथा—

'कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि तेऽकरोत् ।

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यम् ।

लेपादिनार्थजनक शब्दः संदिग्ध । आशीरिति । कर्णे कृत्वा श्रुत्वा । अत्रेति । [illegible]ध्यामिति पदस्य संदिग्धत्व शाब्दबोधविलम्बेन [illegible] कृत् ॥ अशक्तिकृतं कवेरसामर्थ्यप्रयुक्तम् । [illegible] ॥ चरणाघातेन चरणाघातपदेन निर्जितत्वं पराभव । [illegible] न्यथानुपपत्ति । [illegible] सदन्ध । अत्र [illegible] निश्चय. ततो लक्ष्योपस्थिति तत शाब्दबोध [illegible] । केचित्तु—'[illegible]' [illegible]

[illegible]

1. [illegible]

2. [illegible]

यथा—

'नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः ॥'

उक्तोदाहरणे तु तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नञः पर्युदासतया निषेधस्य विधेयतयानवगमः। यदाहुः—

पदार्थतावच्छेदकेन सह सबन्धस्तत्र वाक्ये असौ नञ्। प्रसज्यप्रतिषेध इत्यर्थः॥ उदाहरति—यथेति। नवजलधर इति। गन्धर्वेणोर्वश्या [illegible] पुरूरवस्स्तद्विरहे नवजलधरादौ निशाचरत्वादिभ्रमोनिरूपणमिदम्। अयं सन्नद्धो न नवजलधरः, दृप्तनिशाचर इति। अयं नवजलधरत्वाभाव[illegible]। [illegible] उद्देश्यत्वम्, नवर्थस्याभावस्य विधेयत्वम्, [illegible] सह नवर्थस्य सबन्ध। न च विधेर्भावपदार्थस्येति [illegible]। [illegible] मानित्वाद्यसम्प्रापत्ते। विपर्ययेति। यथा [illegible] 'पद न [illegible]' इत्यादावप्रहेऽप्युक्तोदाहरणस्य [illegible]। न च [illegible] स्योदाहरणादौ नञ प्रसज्यप्रतिषेधत्वमेव नास्तीति वाच्यम्। [illegible] भावेन पर्युदासत्वा[illegible] प्रसज्यप्रतिषेधत्व[illegible] ध्यत्वात्। अत एव [illegible] गोपीचन्द्रे[illegible]—'[illegible] प्रसज्यप्रतिषेधो मा भूत्', '[illegible] न भवति', '[illegible]' इति। '[illegible]' इत्यादौ [illegible]। [illegible]

[illegible]

क्वचिदनुपात्तयोर्द्वयोरपि सामर्थ्यादवगमः । यथा—

'न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि मा शुचः ॥
नन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्त्यद्भुतपौरुषः ॥'

अत्र योऽस्ति, स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते ।

'यद्यद्विरहदुःखं मे तत्को वापहरिष्यति ॥'

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यम् । तथाहि—[1] त्यनेन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु विवक्षितम् । तथाभूत तच्छब्देन परामर्शः । एवमन्येषामपि वाक्यगतत्वेनोदाहरणं बोध्य

पदांशे दुःश्रवत्वं यथा—

'तद्गच्छ सिद्ध्यै कुरु देवकार्यम् ॥'[2]

'धातुमत्तां गिरिर्धत्ते ॥'

शनीय इति ॥ **द्वयोर्यत्तत्पदयोः । सामर्थ्यादा**काङ्क्षात ॥ ननु यत्र पूर्वं यत्पदद्वयं तत्र कथमेकतत्पदेन निराकाङ्क्षप्रतीति । तत्र तत्पदद्वयस्यैव योग्यत्वात् । यथा—'य यं कामयते कामं तं तमाप्नोति लीलया' इति । आह—**यद्यदिति । एक इति** । उत्तरवाक्ये एकतत्पदप्रयोगोऽर्ह इति **सर्वात्मकमिति** । विरहदुःखत्वेन सामान्येन सर्वं विरहदुःखमित्यर्थं ॥ तथा**भूतस्य** विरहदुःखत्वावच्छिन्नस्य । तथा च वीप्साया वक्तृतात्पर्यमेव निदानम् सामान्यरूपेण उपस्थापने वक्तृतात्पर्ये सति न तत्पदे वीप्सा । तत्तद्व्यक्ति उपस्थापने तात्पर्ये सति तत्पदे वीप्सा । क्वचित्तु तत्पदे एव वीप्सा, न यत्पदे । यथा—'ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य बाधेन ये ॥' **एवमिति** । अन्येषामनुचितार्थत्वादीनाम् । तच्च मया दर्शितमेव ॥ 'दोषाः केचिद्भवन्त्यु

---

1. **यद्यदिति** । परमार्थस्तु यद्यदिति न पदद्वयम् । किंतु 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वे या यदो द्वित्वापन्नोऽयमादेशः । एवं चादेशिनैकेन यत्पदेन तत्पदेन न सामान्य रूपेण दुःखपरामर्शः । आदेशस्तु साकल्येनान्वये तात्पर्यग्राहक इति यत्र न सम्बन्धभानोपपत्तौ न तत्पदेऽपि वीप्सायोगतो द्वित्वापन्न आदेशः । यत्र तत्पदेऽपि वीप्सा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः । किं तूभाभ्यां रूपद्वयेन सर्वोपस्थापक तत्त्वम् ॥

2. **सिद्ध्यै इति** । अत्र 'सिद्ध्यै' इति चतुर्थ्यन्तपदैकदेशः श्रुतिकटु ॥ अत्र 'सर्वे' मर्थान्तरलभ्य एव । अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलब्ध्यै बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भ ॥' इ वशिष्टा पादत्रयी ॥

---

१ 'प्रयोगात्' पुस्तकान्तरे

अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थे निहतः ।

'वर्ण्यते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः ॥'

अत्र विजेयं इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ।

'पाणिः पल्लवपेलवः ॥'

पेलवशब्दस्याद्याक्षरे अश्लीले ।

'संग्रामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः ॥'

अत्र वचःशब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वम् । तथा तत्रैव वाणयाने शरेति पाठे । अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिसहम् । जलध्यादौ

दाशेऽपि पदे परे' इति यदुक्तम्, तदुदाहरणमाह—**तद्वच्चेति** ॥ **अश्लीले इति** । व्रीडाव्यञ्जके ॥ **जुगुप्साव्यञ्जकं** यथा—'पूयते' इति । अत्र पूयशब्द । **अमङ्गलव्यञ्जकं** यथा—'अनिप्रेत' इति । अत्र प्रेतशब्द ॥ **वचोवाणत्वं** गीर्वाणत्वम् । **गीःशब्दवाचकत्वे इति** । लक्षणया गीःशब्दप्रतिपादकत्वे इत्यर्थः । **तथा** नेयार्थत्वम् । **तत्रैव** गीर्वाणशब्द एव । **परिवृत्तिसहं** श्रुतरा-

---

1. अत्र धातुमतो भावो धातुमत्तेति पदैकदेशेन क्षीवार्थेन मत्ताशब्देन मत्वर्थो नेष्यते । अत्र 'यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति । बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥' इति तन्मूलम् ॥

2. **विजेय इति** । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति सूत्रेणार्हार्थे 'अचो यत्' इति सूत्रेण विहितः कृत्यसंज्ञो यत्प्रत्ययो भूतत्वरूपे क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ॥ अत्र 'चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः शस्त्रन्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः । अस्त्येवैतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥' इत्यनर्घ्यम् ॥

3. **पेलवेति** । 'पेल' इति वर्णद्वयं लोकभाषायां पुंव्यञ्जनरूपत्वाद्व्रीडादायीति प्रकाशव्याख्यातारः ॥ अत्र 'अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः । परमार्थतः सहृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव ॥' इति प्रकाशोदाहरणं ज्ञेयम् ॥

4. **जलध्यादाविति** । यथा चोक्तं रविसिंहेन—'जलध्यादिषु पूर्वपदे नरोत्तमादेषु चोत्तरपदेषु । इत्यादिष्वेषु चोभयपदेषु पर्यायवृत्तिः ॥ इति परिवृत्तिसहा ये योगास्ते दैविकाः शब्दाः । परिवृत्त्यसहा ये तु निदर्शनं गीर्वाणतुल्याद्याः ॥' योगरूढिमन्तो गीर्वाणादिशब्दाः परिवृत्तिं न सहन्ते इत्यर्थः ॥ अत्र वचोवाणेत्युदाहरणम् 'निःश्वासोऽस्य भूषणानि नासानदानैः । कुर्वन्ति वचोवाणैर्दोष इति निगद्यते ।' इत्येतदुक्तम् । वचोदा । गीर्वाणाः इत्यादिरुदाहार ॥

अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।
अर्थानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ।

रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च । क्रमेण यथा—

'तामुद्वीक्ष्य कुरङ्गाक्षीं रसो नः कोऽप्यजायत ॥'

'चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरम् ॥'

स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वं यथा—

'अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे ॥'

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा—

'जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने ॥'

अत्र प्रथमे पादे 'आसीन्मुकुलिताक्षी सा' इति लज्जाया अनुभावमुखेन कथने युक्तः पाठः ।

'मानं मा कुरु तन्वङ्गि ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम् ॥'

अत्र यौवनास्थैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्तरसस्याङ्गं शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रहो न युक्तः ।

'धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतले लोकलोचनानन्दे ।
ईषत्स्मितकटाक्षा स्मेरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी ॥'

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावपर्यवसायिनौ स्थिताविति क्लिष्टकल्पना ।

स्थितं रसस्यैव । प्रकृतीनां नायकोचितधर्माणां विपर्ययोऽन्यथाकरणम् । [illegible] । अन्यत्प्रकृतिविपर्ययादि [illegible] ॥ कोऽप्यनिर्वचनीय [illegible] ॥ व्यभिचारिणः स्वशब्देनोपादान एव स्वशब्दवाच्यत्वं दोषः, [illegible] तु न दोषः । यथा [illegible] । स्वशब्दवाच्यत्वं [illegible] ॥ [illegible]—मानमिति । शान्तस्यैव चेति । [illegible] । विभाव [illegible] । तत्परिग्रहो [illegible] ॥ [illegible]—धवलयतीति । शिशिररोचिषि चन्द्रे [illegible] । अत्रेति । [illegible]

1. मानिनि । '[illegible]' इति [illegible] ।

2. चन्द्रेति । '[illegible]' इति [illegible] ।

एवं च विशेषणमात्रस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न वाक्यान्तरस्येति विज्ञेयम् ।

गर्भितत्वं गुणः क्वापि—

यथा—

'दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मात्प्रादुरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥'

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्कारातिशयं पुष्णाति ।

पतत्प्रकर्षता तथा ॥ २८ ॥

तथेति क्वचित् गुणः । यथा—'चञ्चद्भुज–इत्यादि (३०२ पृ.) । अत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाडम्बरत्यागो गुणः ।

क्वचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।
अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥ २९ ॥

हरस्यैव पिनाकसंबन्धेन दुर्जयत्वमिति व्यञ्जकत्वाद् गुणत्वम् । नायं निक्षुवैरयुवतिमार्गो तिनिक्षुर्धनुष्मान्राजपुत्रो नहि नहि जटाजूटभारं दधानः । नायं व्याधो नवगुणधरः पश्य कस्मादकस्मात्पुण्येऽरण्ये नवजलधरश्यामलः कोऽयमेति ॥' अत्र द्वितीयस्य नहीति निपातसमुदायस्य वाचकत्वाभावेन कथितपदस्य न विषयः, किं त्वधिकोपि राजपुत्रस्य जटाधारणमत्यन्तासंभवीति व्यञ्जकत्वाद् गुण एव ॥ **न वाक्यान्तरस्येति** । पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न दोष इत्यर्थः । **दिङ्मातङ्गेति** । दिङ्मातङ्गसमूहेन विभक्ताः परिच्छिन्नाश्चत्वार आघाटाः सीमा यस्याः सा । साध्यते स्ववशीक्रियते । सिद्धा साधितापि सा मही । विप्राय प्रतिपाद्यत इत्युत्तरेणान्वयः । किमपरमिति वाच्यमिति शेषः । कथैवाद्भुतमाश्चर्यम् । **यत्रैवेति** । तथा च तत्तुल्यो न भूतो न वर्तमानो न भविष्यतीति भावः ॥ **चमत्कारातिशयमिति** । तेन युद्धवीरदानवीरयोः परिपोषः ॥ **क्वचिदिति** । यत्र पद्यान्ते सुकुमारार्थत्वं तत्रेत्यर्थः ॥ इदानीं रसदोषाणां विषयविशेषे यथायथमदोषत्वं गुणत्वं चाह—**क्वचिदिति** । स्वशब्देन । विभाव-

वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ॥ ११ ॥
श्लेषाद्विभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥'

अत्र 'विधौ' इति विधु-विधि-शब्दयो[illegible] ।

'किरणा हरिणाङ्कस्य दक्षिणश्च समीरणः ।
कान्तोत्सङ्गजुषां नूनं सर्व एव सुधाकिरः ॥'

'महदे सुरसंधं मे तमव समासङ्गमागमाहरणे ।
हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा ॥'

अत्र [1] संस्कृतमहाराष्ट्रयोः ।

पदश्लेषोऽपीत्यवधेयम् ॥ भाषाश्लेषमाह—महदे इति । संस्कृतार्थो यथा—हे महदे उत्सवदे, हे उमे हे गौरि आगमाहरणे विद्याग्रहणे मे मम तं प्रसिद्धं समासङ्गं अव रक्ष । कीदृशम् । सुरसधं देवप्रार्थनीयम् । अवसरे समये तं प्रसिद्धं चित्तमोहं सहसा झटिति हर अपनय । कीदृशम् । बहुसरणं बहुविषयगामिनम् । प्राकृतार्थस्तु—मह–मम, देसु–देहि, रस–रतिम् । धम्मे–धर्मे, तमवस–तमोवशाम्, आस–आशाम्, गमागमा–संसारात्, हर–अपनय, णे–अस्माकम्, हरवहु–शिववधू, सरणं–रक्षयित्री, तं–त्वम्, चित्तमोहं–चित्तमोह, अवसरउ–अवसरतु, मे–मम, सहसेति । भाषासमे तु भाषाणामैकरूप्यमेव, न त्वर्थभेदः ।

1. संस्कृतेति । संस्कृतप्राकृतयोरित्यर्थः । उत्कृष्टं प्राकृतं महाराष्ट्रीति व्यपदिश्यते । न तु 'भक्तिविना वश नोहे वीण्यानें वा मृदङ्गनादानें । कन्यादानफलानें केलीं पाने मृदंगनादानें ॥' इत्यादिमहाराष्ट्रजनसुप्रसिद्धगाथेति । तथा चोक्तं दण्डिना—'महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः । सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥' इति । संस्कृतमागध्योः श्लेषो यथा—'कुल्लालिलावल्लोले शलिलेशे शाल्शालिल्नशूले । कमल्राशवलाशिवल्लेऽमाले दिशमन्तकेऽनिशमे ॥' 'कुरालिरावरोल मशिल तरमारम.शिरवशूरम् । कमल्रामवल्लालिरर मारयति शाम्यतो विषमम् ॥' इति मागधी छाया । 'कुलानि लालयन्ति पोषयन्त्येवंशीला ये तेषां लाने छेदने लोल्मलिन् । शल्लन्तीति शला. मोयमाः ते सन्ति यत्र देशे स शली त लिशल्परीकरोतीति शलि[illegible]शल्सिन् । शालैर्वृक्षैः शालन्ते शोभन्ते ये तालुनातीति शालशालिन्त. स चासौ शू[illegible]चेति, तु [illegible], तवाभूते । [illegible] लक्ष्मीस्तस्याः शला दरिद्रास्तेषु [illegible] [illegible]शीलेवर्गील वल्ल यस्य स तस्मिन् । मल्लन मान, न विद्यते मानो यस्यामारमाल[illegible]स्मिन् । 'मल धारणे' । अनिवार्य इत्यर्थः । अन्तके मृत्यौ सति स वासुदेवे शिवे वा [illegible] दिशमनिशं प्रविष्टोऽस्मि ।' इति संस्कृतच्छायार्थः । मागधस्तु—'कुराणां [illegible] या आलिः पङ्क्तिस्तस्यां रोल. कलकलो यत्र तत् । मारमाना यशि[illegible] [illegible] [illegible]मसर्वम् । कमलानामासव मकरन्द ये [illegible] ते च ते[illegible] [illegible]म् । विषम विषोमितनदुःसावहं तन्मलिङ शाम्यत. समुपोऽपि [illegible] । [illegible] [illegible] विशेषस्य मुनयोऽपि क्षुभ्यन्ति ।' इति । संस्कृतपैशाच्योर्यथा—'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] सकने [illegible] ॥' '[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥' इति पैशाचीच्छाया । [illegible]

[illegible]

पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥

एतद्भेदत्रयं चोक्तभेदाष्टके यथासंभवं ज्ञेयम् ।

यथा वा—

'येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजंगहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।

इह त्वर्थभेदोऽपीति भेदः ॥ यथासंभवमिति । 'पृथुकार्तस्वर—'इत्यादौ सभङ्गः । 'नीतानाम्—'इत्यादावभङ्गः । 'नवेसं हर—'इत्यादौ सभङ्गाभङ्गः ॥ एकत्रैव तत्त्रितयमुदाहरति—यथा वेति । सर्वदः सर्वाभीष्टदाता माधवः, सर्वदा

दानानि यस्य तम् । तत्प्रसिद्ध [illegible] मायामासीननागिनम् । अप्यनेवंरागस्येव मानो यस्य तम् । अगा अचला लिकाना दीप्तिर्यस्य तम् ।' इति संस्कृतवाक्यार्थः । पैशाच्यां तु 'स पुरुषो रञ्जयितुमात्मरञ्जनाय कानविषये [illegible] सुवर्णरत्नाभ्यामुच्छलन्त्यो [illegible] तथाभूतानां गणिकानामप्रतिमान न [illegible] न [illegible] न तदानीमादरमनिच्छन् कस्यचिदुपकृतगणिकस्योक्तिरियम् ।' इति । संस्कृतसूरसेन्योर्यथा—'तोदी नदिगगा-मदोऽकलदं स नदा वदं विदन्तरिदन् । आर दनेदावनर सानदनार गदामारन् ॥' तदो [illegible] गगनमदः [illegible] । [illegible] गदामा-रन् ॥' इति । सूरसेनीच्छाया । 'तुदति परानिति तोदी, देशन दिक्षु [illegible] नदा मद वर्तन इति नदिक्षु न गगेन [illegible] मदो यस्य स, स निद, सदा सर्वकालमेव अन्-लद परिभूतत्वान्निवेरन्, अत एव दनेदावा [illegible] यस्य तद्, तथाप्यन्ते [illegible] इत्याना [illegible] मद [illegible] इति मान-दम्, गदामारन्, [illegible] आर सनार ।' इति संस्कृतवाक्यार्थः । सौरसेन्यस्तु—'आरनो [illegible] यत्र । [illegible] । सन आमारो [illegible] ।' इति । संस्कृतपञ्चंशयोर्यथा—'[illegible] तेज सु ॥' 'धीरा [illegible] मेघनमो दुर्धरवाधिकवस्तु । [illegible] यस्य ॥' इत्यपभ्रंश-च्छाया । 'हे [illegible] तथाभूता, [illegible] मा [illegible] । [illegible] हे धीराः, दुर्धरा [illegible] यस्य [illegible] ।' इत्यपभ्रंशवाक्यार्थः ।

---

1. पुनरिति । [illegible] त्रिधा भवतीत्यर्थः ॥

पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥

एतद्भेदत्रयं चोक्तभेदाष्टके यथासंभवं ज्ञेयम् ।

यथा वा—

'येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजंगहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।

इह त्वर्थभेदोऽपीति भेदः ॥ यथासंभवमिति । 'पृथुकार्तस्वर-'इत्यादौ सभङ्गः । 'नीतानाम्-'इत्यादावभङ्गः । 'सर्वस्वं हर-'इत्यादौ सभङ्गाभङ्गः ॥ एकत्रैव तत्त्रितयमुदाहरति—यथा वेति । सर्वदं सर्वाभीष्टदातारं माधवम्, सर्वदा

दानानि यस्य तम् । [illegible] । [illegible] मानो यस्य तम् । भगा [illegible] दीप्तिर्यस्य तम् ।' इति संस्कृतवाक्यार्थः । पैशाच्यां तु 'स पुण्यो रञ्जयितुमात्मरञ्जनाय [illegible] सुवर्णरत्नाभ्यामुच्छन्नो दास्यो [illegible] तथाभूताना गणिकानामसतिमान न [illegible] न [illegible] न तदानीमादर[illegible] कस्यचिदुपहत[illegible]गणिकस्योक्तिरियम् ।' इति । संस्कृतशूरसेन्योर्यथा—'तोदी तदिगगा-नदोऽकलट स सदा बलं निरस्यादिदम् । आर दनेदावनर मानदमार गदामानम् ॥' [illegible] इति । शूरसेनीच्छाया । 'तुदति परानिति तोदी, [illegible] इति तदिकु न गणेन [illegible] नदो यस्य सः, स [illegible], सदा सर्वगात्मेव [illegible] परिभूतत्वादिदम्, अत एव दनेदावा [illegible] यस्य तत्, [illegible] इति [illegible], [illegible] ।' इति संस्कृतवाक्यार्थः । शौरसेन्यां तु—'आरनो [illegible] ।' इति । संस्कृतापभ्रंशयोर्यथा—'धीरा-[illegible] ॥' 'धीर [illegible] ॥' इत्यपभ्रंश-च्छाया । 'हे [illegible] ।' इति संस्कृतवाक्यार्थः । 'हे धीर, [illegible] ।' इत्यपभ्रंशवाक्यार्थः ॥

---

1. पुनरिति । [illegible] विषयनेदैर्निपते ॥

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥'

अत्र 'येन—' इत्यादौ सभङ्गश्लेषः। 'अन्धक—'इत्यादावभङ्गः। अनयोश्चैकत्र संभवात्सभङ्गाभङ्गात्मको ग्रन्थगौरवभयात्पृथङ्नोदाहृतः।

अत्र केचिदाहुः—'सभङ्गश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः। यत्रोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषः। अभङ्गस्त्वर्थश्लेष एव। यत्र स्वराभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदादर्थयोरेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः। यो हि यदाश्रितः स तदलंकार एव। अलंकार्यालंकरणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनोपपत्तिः' इति। तदन्ये न क्षमन्ते।

उमाधवश्च त्वा पायात्। माधवपक्षे—येन अभवेन जन्मरहितेन अन शकटं ध्वस्तं पादेन परावर्तितम्। बलेरसुरराजस्य जेता। काय पुरा अमृतपरिवेषणावसरे स्त्रीकृत: स्त्रीत्वं प्रापितः। अमृतार्थं विवदमानानां देवासुराणाममृतपरिवेषणाय मायया नारायणेन मोहिनीरूपं धृतमिति पुराणवार्ता। यश्चोद्वृत्तस्य उन्मत्तस्य अभङ्गस्य अघासुरस्य हन्ता। यद्वा कालियस्य पीडाकरः। आरवलयः अरिसवन्वि सैन्यं यातीत्यर्थः। यद्वा उद्वृत्तभुजंगहार बलं यस्य तेन गरुडेन यातीत्यर्थ। अगं गोवर्धनं कृष्णरूपेण, गां पृथ्वीं च कूर्मरूपेण योऽधारयत्। शशिनं मथ्नातीति शशिमद्राहुः तस्य शिरोहर इति स्तुत्यं नाम यस्य चामरा आहुः। अन्धकानां यादवानां क्षयकरो द्वारकाख्यनिवासनिर्माता। उमाधवपक्षे—येन ध्वस्तमनोभवेन विनाशितकामेन बलिजितो विष्णोः कायः पुरा स्त्रीकृतः। मोहिनीरूपदिदृक्षुणा शिवेन प्रेपितो विष्णुः पुनर्मोहिनीरूपं दधारेति पुराणवार्ता। यश्च उद्वृत्तौ उत्कर्षेण वर्तितौ भुजंगरूपौ हारवलयौ येन सः। यश्च शिरसि गङ्गामधारयत्। यद्वा शरीरार्धेन गौरीम्, शिरसि गङ्गां चेत्यभिप्रायेण चकार। यस्य शिरः शशिमच्चन्द्रयुक्तं हर इति स्तुत्यं नाम चामरा आहुः। अन्धकस्य असुरविशेषस्य विनाशकरः॥ श्लेषस्तावच्छब्दालंकारोऽर्थालंकारश्च भवति, तयोः परमतनिराकरणपूर्वकं भेदं निरूपयति—अत्रेति जतुकाष्ठेति। पृथगुपलभ्यमानयोरपि जतुकाष्ठयोर्योगे यथैकत्वप्रतिभासस्तथेहापीत्यर्थः। लोकव-

1. यत्रेति। समासभेदेनोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चारणयोग्ययोरपि शब्दयोः श्लेषभङ्गभयेन स्वरभेदानादराऽदेकप्रयत्नोच्चारणे जतुकाष्ठन्यायेन शब्दश्लेष इति भावः॥

2. यत्र स्वरेति। समासाभेदेनोदात्तादिभेदाभावादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन शब्दभेदाभावे केवलमर्थयोरेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लिष्टत्वादर्थश्लेष इति भावः॥

3. पुराणवार्तेति। अर्धोऽहम् इति चेष्टः। त्रिपुरवधे विष्णुर्यस्य वाणो बभूवेत

1. 'येन' क पुस्तके नास्ति. 2. 'हर' ग. 3. 'नमन्ते' ग.

तथाहि—अत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यदोषगुणालंकाराणां [1]शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति।" न च 'अन्धकक्षय–' इत्यादौ शब्दाभेदः, 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति [2]दर्शनात्। किं चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यबोधोपायत्वेन कविप्रतिभयोट्टङ्कनाच्छब्दालंकारत्वमेव। विसदृशशब्दद्वयस्य बन्धे चैवंविधस्य वैचित्र्याभावाद् वैचित्र्यस्यैव चालंकारत्वात्। अर्थमुखप्रेक्षितया चार्थालंकारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसादिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयार्थालंकारत्वप्रसङ्गः। शब्दस्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालंकारत्वे 'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ' इत्यादौ [3]शब्दभेदेऽप्यर्थालंकारत्वं तवापि प्रसज्यतइत्युभयत्रापि शब्दालंकारत्वमेव। यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि न [4]श्लेपत्वखण्डना, तत्र—

दिति। यथा लोके मौल्यादिगतं मुकुटादि मस्तकाद्यलंकारत्वेन व्यपदिश्यते तथा काव्येऽपीत्यर्थः॥ दूषयति—**तदन्ये इति**। शब्दाभेदादर्थश्लेप इति यदुक्तं तद्दूषयति–**न चेति**। दर्शनस्य प्रामाण्यानभ्युपगमे त्वाह–**किं चेति**। **कविप्रतिभया** कवीनामनुभवेन **उट्टङ्कनाद्** विषयीकरणात्। शब्दस्यान्वयानुविधायित्वं प्रदर्श्य व्यतिरेकानुविधायित्वं दर्शयति—**विसदृशेति**। बन्धे चेति चकारस्य वैचित्र्याभावश्चेत्यन्वयः। ननु वैचित्र्यस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन किमायातमत आह—**वैचित्र्यस्यैवेति**। अलंकारत्वादलंकारनियामकत्वात्। **अर्थमुखप्रेक्षितया** अर्थानुसंधानसापेक्षत्वेन [3]**अर्थालंकारत्वे** अर्थालंकारत्वाङ्गीकारे। **रसादिपरत्वेन** रसाद्युत्कर्षाभिप्रायप्रयोज्यत्वेन। **शब्दभेदेऽपीति**। 'विधौ' इत्यादौ स्वरभेदाभावेन एकप्रयत्नेनैव शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयप्रतीतिरिति भावः। **उभयत्र**

पुराणवार्ता इति तु युक्तम्॥ तथा च शिवमहिम्नः स्तवे—'रथः क्षोणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणिः शर इति'॥

1. शब्दार्थेति। पर्यायान्तरपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां शब्दार्थगतव्यवस्थितिरिति भावः॥

2. दर्शनादिति। 'यावन्त एवनर्थाः स्युः शब्दास्तावन्त एव हि।' इत्याद्युक्तिभूमिकादित्यर्थः॥

3. शब्दभेद इति। विधिविधुशब्दयोः पार्थक्येऽपीत्यर्थः॥

4. श्लेपत्वेति। श्लेपत्वखण्डना श्लेपभङ्गः॥

---

१. 'अर्थ' इति नास्ति कच्चपुस्तके। २. 'लोके' इति मुद्रितपुस्तके नास्ति. ३. 'अर्थालंकारत्वे' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

लम्–' इत्यादौ च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' इत्याद्यस्ति पूर्णोपमाया विषय इति चेत् । न । यदि 'सकल–' इत्यादौ शब्दश्लेषतया नोपमा तत्किमपराद्धं 'मनोज्ञम्' इत्यादावर्थश्लेषेण ।

'स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ, किं तु ।
आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥'

इति रुद्रटोक्तदिशा गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैवोपमाप्रयोजकता युक्ता, तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात् । शब्दसाम्यस्य तु न तथा, तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात् । ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुपपत्त्या, गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविषयत-

मित्यादौ चेति । श्लेषो नोपमाबाधक इति भावः । तत् तदा । शब्दमात्रं सामान्यमाश्रित्यापीहालंकारमध्ये संभवत इत्यन्वयः । यद्यपि 'सकलकलम्–' इत्यादावेकप्रयत्नेन शब्दद्वयोत्पत्त्या शब्दस्याप्येकत्वं न संभवति, तथाप्येकानुपूर्व्यवच्छिन्नत्वेन शब्दयोरेकत्वप्रतिभास इति भावः । समुच्चयालंकारे एकधर्माभिसंबन्धस्य निवेशाभावात्तत्समुच्चयपदमत्र तुल्ययोगितापरं दीपकपरं च तयोस्तत्संभवात् । नन्वेवं 'किं च तुल्ययोगितायाम्–' इत्यादिना श्लेषतुल्ययोगितयोर्यो विषयविभागः कृतः स न संगच्छते 'येन ध्वस्त–' इत्यादावपि शब्दरूपैकधर्मसंबन्धस्य सत्त्वेन तुल्ययोगिताया विषयत्वसंभवादिति चेत् । सत्यम् । यत्रानेकस्यैकधर्मसंबन्धावगमे द्विवचनबहुवचनचकाराद्यपेक्षा तत्रैव दीपकतुल्ययोगितयोर्विषयः । 'येन ध्वस्त–' इत्यादौ तु द्विवचनाद्यपेक्षाविरहेण तुल्ययोगिताया विषय एव नास्ति । एवं ययोरेकधर्मसंबन्धस्तयोरनेकप्रयत्नोच्चार्यपदवाच्यत्वं दीपकतुल्ययोगितालक्षणे निवेशनीयमतो नातिप्रसङ्गः । एवं च 'स्वेच्छोपजातविषयोऽपि–' इत्यादिदीपकस्य 'किरणा हरिणाङ्कस्य–' इत्यादि, 'विकसन्नेत्रनीलाब्जे–' इत्यादि च तुल्ययोगितायाश्च विषय इति ध्येयम् । गुणक्रियासाम्यवद्गुणक्रियासाम्यस्येव । तत्र गुणक्रियासाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । वास्तवत्वाद् वस्तुसमवेतत्वात् । न तथा नोपमाप्रयोजकता । तत्र शब्दसाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । साधर्म्यस्य शब्दरूपसामान्यस्य धर्मस्य । अवास्तवत्वाद् उपमानोपमेयरूपवस्तुनोरसमवेत-

1. कमलेति । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कचतितराम्' इत्यत्र मनोज्ञत्वलक्षणस्य गुणस्य, प्रकाशलक्षणायाः क्रियायाः, गुणक्रिययोर्वा साम्यात्पूर्णोपमाविषयोऽस्तीत्यर्थः ॥

2. मनोज्ञमिति । मनोज्ञत्वस्योपमानोपमेयभूतयोः कमलमुखयोर्भेदेन श्लिष्टत्वादर्थश्लेष इत्यर्थः ॥

१. 'रुद्रटोक्त' क. २. 'च' इति नास्ति ख-पुस्तके. ३. 'दस्यते' ख. ४. 'विषयता' ग. ५. 'यत्र यदि नैकानेकपदार्थसंबन्धबोधकत्वं तत्र द्विवचनचकाराद्यपेक्षा' इति पुस्तकान्तरे. ६. 'एवं च पूर्वोक्तनिरूपणे च तत्त्वार्थ' इति पुस्तकान्तरे पाठः. ७. 'अत्र' इति पुस्तकान्तरे.

'प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकौ' इति च मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यङाद्योः साम्यमेवेति। यच्च केचिदाहुः—'वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते, क्यङादयस्त्वाचाराद्यर्थे' इति। तदपि न। न खलु क्यङादय आचारमात्रार्थाः, अपि तु सादृश्याचारार्था इति। तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता।

उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः।

उदाहरणम्—

'तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्।'

दितं प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय, **वाचकं** प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थप्रतिपादकम्। **स्वस्वार्थबोधकौ** क्रमेण स्वार्थप्रतिपादकौ। **वत्यादीति**। आदिपदेन कल्पादिपरिग्रह। **साम्यमेवेति**। सादृश्यवाचकत्वेन साम्यमित्यर्थः। **आचाराद्यर्थ इति**। 'अनुशिष्यन्ते' इत्यन्वय.। **अपि त्विति**। किन्त्वित्यर्थ.। 'अपि तर्हि' इति पाठे किं तर्हीत्यर्थ। उपसंहरति—**तदेवमिति**। वस्तुतस्तु 'चन्द्रायते शुक्लरुच्यापि हंस' इत्यादौ साधारणधर्मोपादानेऽपि क्यङादियोगे उपमादर्शनादार्थ्या उपमायास्तद्धितादित्रितयगतत्ववत् क्यजादिपञ्चकगतत्वेन विशेषो बोध्य। एवं चाष्टप्रकाराया आर्थ्या धर्मलोपालोपाभ्यां षोडशप्रकारत्वं बोध्यम्। क्यजादिपञ्चके धर्मलोपे उदाहरण यथा—'वीर. प्रीतिकरत्वेन पर्यङ्कीयति मञ्चके। मित्रीयति परं प्रेम्णा भक्त्या देवायते नृणाम्॥ देवदर्शं जनै साधु प्रतीक्ष्यत्वेन दृश्यते। कृपया विष्णुसचार नित्यं सचरति क्षितौ॥' अत्र तृतीयान्तपदार्थाना क्यजाद्यर्थे सादृश्येऽभेदेनान्वय॥ उपमानलुप्तामुपमामाह—**उपमानेति**। 'लुप्तोपमा' इत्यनुपङ्ग॥ **न वेति**। न वा नयनतुल्यरम्यमास्त इत्यन्वयः। अन्यथा

त्वनिष्टमेव। अन्यथा उपास्यते हरः, अनुभूयते सुखम्, इत्यादौ धात्वर्थासनभवनक्रिययोरकर्मकत्वेन कर्मलकारोपपत्तिर्न स्यात्। इवादीना तु वाचकत्वमेव। उपमानोपमेयतावाचिनामिवादिवाचकताया प्रतिबन्धकराहित्येन दृष्टान्तवैषम्यस्य सद्भावाद् विशेषणविशेष्ययोरेकविभक्तिकत्वे 'विशेष्येण सहैकार्थं मनेयत्र विशेषणम्। तत्र लिङ्गादय: प्रायो विशेष्यस्या विशेषणे॥' इत्यनुशासनस्येवोपमानोपमेययोरपि तत्र 'लिङ्गसंख्याविभेदेऽपि उपमानोपमेयता। विभक्ति पुनरेकैव उपमानोपमेययो.॥' इत्यनुशासनस्य जागरूकत्वेन 'शरैरुस्रैः—' इत्यादावुपमानपदोत्तरतृतीयादेः सूपपादकत्वाच्च। प्रायोग्रहणेन 'श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः करिण्यः कारुण्यास्पदम्—' इत्यादौ विशेष्यविशेषणयोर्लिङ्गादिभेदेऽपि न काचिदनुपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः॥

1. क्यङादय इति। अयमभिप्रायः—'कर्तुं क्यङ् सलोपश्च' इत्यत्र 'उपमानादाचारे' इत्यत उपमानपदमनुवर्तते, तेनेवार्थसादृश्यादपि बोधे सादृश्याचारार्थः क्यङिति।

---

1. 'स्वार्थबोधकौ' क. 2. 'षोडशप्रकारा बोध्या' इति मुद्रितपुस्तके.

अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च 'मुखेन सदृशं' इत्यत्र 'मुखं यथेदं', 'नयनतुल्यं' इत्यत्र 'दृगिव' इति पाठे श्रौत्यपि संभवतीति । अनयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्वसंभवेऽपि प्राचीनानां रीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् ।

औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा ॥ २० ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

'वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकरमनोहरम् ।'

'गर्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः ।'

अत्र 'गर्दभति' इत्यत्रौपम्यवाचिनः क्विपो लोपः । न चेहोपमेयस्यापि लोपः । 'निनदन्' इत्यनेनैव निर्देशात् ।

द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः ।

'तस्या मुखेन' इत्यादौ 'रम्यं' इति स्थाने 'लोके' इति पाठेऽनयोरुदाहरणम् ।

क्विप्समासगता द्वेधा धर्मेवादिविलोपने ॥ २१ ॥

धर्मोपमानलोपोदाहरणमिदं स्यात् । **प्रतितिनिधीति** । [illegible] ॥ [illegible]माह—**औपम्येति** । [illegible] द्विवि[illegible]मुदिष्यते ॥ **वदनमिति** । [illegible] इवार्थस्य [illegible] । [illegible] धर्मोपमानलोपोदाहरणम् । सुधाकर इव मनोहरमिति [illegible] इति कर्मधारय । [illegible]—**गर्दभतीति** । गर्दभ इवाचरतीत्यर्थे क्विपि [illegible] । [illegible] इत्यादौ क्विपो लोपेऽपि [illegible] । [illegible] । **निर्देशादिति** । [illegible]

1. सुधाकरेति । [illegible]

2. गर्दभतीति । [illegible]

यथा—

'चन्द्रायते शुक्लरुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता।
कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः॥'

मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते।

यथा—

'वारिजेनेव सरसी शशिनेव निशीथिनी।
यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा॥'

क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते—

'हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा।
विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे॥'

'अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपानां ता विभूतयः।
पुरंदरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव॥'

तस्योपमानता यदि स्यादित्यर्थः। इयं साधारणधर्मस्याभेदे भेदे च संभवतीति द्विधा॥ तत्राद्या यथा—'महात्मनो वदान्यस्य भारतीवामला मतिः। चेष्टा मतिरिव स्वच्छा चेष्टेव गुणसंततिः॥' अत्र स्वच्छत्वमेकमेव साधारणो धर्मः॥ द्वितीयामाह—**चन्द्रायत इति**। चन्द्र इवाचरतीत्यर्थः॥ मालोपमामाह—**मालोपमेति**। बह्वित्येकाधिकपरम्। तेन 'तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां महौषधीं नक्तमिवात्मभासः। स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः॥' इत्यादावुपमाद्वयेऽपि मालात्वमक्षतम्। इयमपि पूर्ववद्द्विधा। तत्राद्यामाह—**वारिजेनेति**। अत्र मनोहरत्वमेकमेव सादृश्यहेतुः। द्वितीया यथा—'ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुधेव मदकारणम्। प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी॥' अत्र नेत्रानन्दजननादयो विभिन्नधर्मा एव सादृश्यानां हेतवः॥ उपमेयस्य प्रकृतत्वमुपमानस्याप्रकृतत्वं प्रायिकमित्यभिप्रायेणाह—**क्वचिदिति**। प्रकृतत्वं वर्णनीयस्योत्कर्षाधायकत्वेनाकाङ्क्षितत्वम्॥ **हंस इति**। हंसादय इव चन्द्रादयोऽपि वर्णनीयशरत्कालस्योत्कर्षाधायकत्वेनाकाङ्क्षिताः। 'विमलाः' इति पाठो न रमणीयः, मम [illegible] कुमुदानीत्युपमानान्वयायोग्यत्वात्। तस्मात् 'लसन्ति' इति पाठो द्रष्टव्यः॥ प्राचीनसमतानाक्षेपोपमादीनुपमाप्रकारान्वैचित्र्यातिशयानाधायकत्वेनोपेक्षमाण आह—**अस्य राज्ञ इति**। कल्पवृक्षभवाः कल्पवृक्षोत्पन्ना विभूतय इत्यर्थः॥

1. **मालेति**। यथा काचिन्माला सजातीयैः कुसुमैः काचिच्च विजातीयैर्निर्मीयते तथैवेयमपि सजातीयैर्विजातीयैर्वा बहुभिरुपमानैरिति भावः। एकस्य उपमेयस्येत्यर्थः॥

१. 'यथा' पुस्तकान्तरे नास्ति। २. 'वस्तुतस्तु प्रकृतयोरेकधर्माभिसंबन्धरूपतुल्ययोगितेयं न तूपमा। एव चात्र यथेवशब्दप्रयोगस्तुल्ययोगिताद्योतकत्वार्थत्वेन न गौणः पर्वेत्यवधेयम्।' इति मुदितपुस्तकेऽधिकम्।

तत्रैकदेशविवर्ति श्लिष्टं यथा मम—

(करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।
विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः ॥)

समस्तवस्तुविषयं यथा—अत्रैव 'विचुम्बति—' इत्यादौ 'चुचुम्ब हरिदबलामुखमिन्दुनायकेन' इति पाठे । न चात्र श्लिष्टपरम्परितम् । तत्र हि[1] 'भूभृदावलिदम्भोलिः—'(५२३) इत्यादौ राजादौ पर्वतत्वाद्यारोपं[2] विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपाणां सर्वथैव सादृश्याभावा[3]दसंगतम् । तर्हि कथं 'पद्मोदयदिनाधीशः—' इत्यादौ परंपरितम्, राजादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य संभवात्—इति न वाच्यम् । तथा हि—राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न न प्रकृते विवक्षितम् । पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया विवक्षितत्[4] । इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुङ्गत्वादिना सु[व्यक्तम्] एव—इति न श्लिष्टपरम्परितम् । क्वचित्समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते—

'मुखं तव कुरङ्गाक्षि सरोजमिति नान्यथा ॥'

क्वचिद्वैयधिकरण्येऽपि यथा—

'सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुण-
ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्वपुच्छच्छटा ।
यैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता
तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत्कौशलम् ॥'

सितच्छत्रत्वारोपे निमित्तम् ॥ **करमिति** । कर किरणमेव हस्तम् ॥ **पद्मोदयादेरेव** पद्मोदयादिशब्दस्यैव । **द्वयो** रूप्यरूपकयो राजादिसूर्याद्यो: ॥ नन्वत्र शब्दसाम्यविवक्षावशात्प्रसिद्धतेजस्वितादिरूपसाम्यविवक्षायास्तु 'त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भा' इत्यादौ तु दीर्घत्वपीवरत्वादिसाम्यसम्भवेनात्र तन्मूलक एव स्तम्भत्वाद्यारोपोऽस्तु त्रैलोक्यादौ मण्डपत्वाद्यारोपस्य तत्कारणत्वस्वीकारेण किमिति चेत् । न । स्तम्भा यथा मण्डपभारसहिष्णवस्तथा हरिवाहवस्त्रैलोक्यभारसहिष्णव इति साम्यस्यैव प्रकृते विवक्षितत्वात् । तच्च त्रैलोक्यादौ मण्डपत्वाद्यारोपं विना दुर्बोधम् । **समासाभावेऽपीति** । अत एव दण्डिना व्यस्तं समस्तं व्यस्तसमस्तं चेति त्रिविधं रूपकमुक्तम् । 'शूलतया' इत्यभेदे तृतीया । अन्यथा तादात्म्यारोपो न स्यात् ॥ सुचरितमे-

1. 'हि' इति क-पुस्तके नास्ति. 2. '—रूपम' ख-घ. 3. 'असंभवात्' ख घ. 4 'शालिनि' क

इदं मम[1] । अत्र[2] केषांचिद्रूपकाणां शब्दश्लेषमूलत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थालंकारमध्ये गणनम् । एवं वक्ष्यमाणालंकारेषु बोध्यम् ।

अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् ।

तदेवादिकारूढवैशिष्ट्यसंज्ञकम्[3] । यथा मम—

'इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः
सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं बिम्बमधरः ।
इमे नेत्रे रात्रिंदिवमधिकशोभे कुवलये
तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥'

अत्र कलङ्कराहित्यादिनाधिकं वैशिष्ट्यम्[4] ।

विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ॥ ३४ ॥

दार्ढ्यं चित्रम्, घुनितिराकारकुड्यम् । सरलता कौटिल्यराहित्यमेव दाक्षिण्यम् । तस्या योगे श्वपुच्छच्छटा कुक्कुरलाङ्गूलकुण्डली । भक्तिमात्रतुलने केवलयापि भक्त्या प्राप्ये ॥ **अत्र केषांचिदिति** । साधनस्य श्लेषस्य शब्दालंकारत्वेऽपि साध्यत्वेन प्रधानस्यार्थालंकारमध्ये गणनमिति भावः । वक्ष्यमाणानां श्लेषापह्नवादीनाम् ॥ अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकमाह—**अधिकारूढेति** । अधिकमत्यर्थमारूढं वैशिष्ट्यं विशेषणं यत्र तदित्यर्थः ॥ सुधाधाराधार इति बिम्बस्य विशेषणम् । कलङ्करहितत्वादिविशेषणं चन्द्रादेरत्यन्तासंभवीति तत्र तदारोपणादधिकारूढवैशिष्ट्यम् । 'कलङ्कराहित्यादिना' इत्यभेदे तृतीया । परिणामालंकारमाह—**विषयात्मतयेति** ।

---

1. वैशिष्ट्यमिति । अत्रेदमप्यनुसंधेयम्—"विषय्यभेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्य यत् । रूपकं तत्त्रिधाऽधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः" ॥ (१) अयं हि धूर्जटिः साक्षात् येन दग्धाः पुरः क्षणात् । (२) अयमास्ते विना शम्भुस्तार्तीयीकं विलोचनम् ॥ (३) शम्भुर्विश्वमवत्यद्य स्वीकृत्य समदृष्टिताम् । (४) अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥ (५) साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोदिता । (६) अयं कलङ्किनाङ्कजन्मा मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते ॥" इति । इत्येतेषु राज्ञो विषयस्य पूर्वमनुक्तविशेषणेन [illegible] भावतो धूर्जटिविषयिणोऽभेदकथनात्, उपमानोपमेययोः न्यूनाधिक्याभाववर्णनाच्च प्रथममनुभयाभेदरूपकम् ॥ तार्तीयीकविलोचनराहित्यरूपन्यूनताकथनेन द्वितीयं न्यूनाभेदरूपकम् । 'तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः' इति वार्तिकेन स्वार्थे ईकक् ॥ समदृष्टितास्वीकारेण विश्वावनरूपस्य भावतो [illegible] आधिक्याभेदरूपकम् । अत्र समदृष्टिरिव [illegible] ॥ एवमस्या मुखेन्दुत्वे [illegible] मुखेन्दोश्च नेत्रानन्द[illegible] न्यूनत्वाधिक्ययोरनुपादानादनुभयताद्रूप्यरूपकं चतुर्थम् ॥ [illegible]

---

१ 'इदं मम' इति क्वचित् पुस्तके नास्ति । २ 'अत्र च' ग. ३ 'संज्ञकम्' घ. ४ '[illegible]' इति क्वचित् पुस्तके.

दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।

मूषिकेण दण्डो भक्षित इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षणमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमापततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका । अत्र च क्वचित्प्राकरणिकादर्थादप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिकार्थात्प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणम्—

'हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।
मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिंकराः ॥'

'विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अतितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम् ॥'

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथोदाहृते 'हारोऽयं—' इत्यादौ । न चेदमनुमानम् । समानन्यायस्य संबन्धरूपत्वाभावात् ।

विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयु(य)तः ॥ ८३ ॥

अर्थापत्त्यलंकारमाह—**दण्डापूपिकयेति** । दण्डापूपन्यायेनेत्यर्थः । अन्यार्थागमो भिन्नार्थप्रतीतिः ॥ दण्डापूपन्यायमाह—**मूषिकेणेति** । इतिशब्दो हेतौ । अनेन मूषिकेण तत्सहचरितं दण्डभक्षणसहचरितमर्थाद्[illegible]दायातमवगतं भवतीत्यनन्तरं 'तदन्यत्रापि' इति पूरणीयम् । **नियतेति** । नियतस्य तद्व्रत्वेन निश्चितस्य समानन्यायात्तुल्यसामर्थ्यादर्थान्न तु शब्दात् । आपतति प्रतीतिविषयो भवति । मूषिकस्य हि दण्डभक्षणं दुष्करं तन्निष्पत्तौ तत्सहचरितापूपभक्षणमतिसुकरत्वादयत्नसंपाद्यते तथात्रापि सहचारित[illegible]संभाव्यत इति भावः ॥ **हारोऽयमिति** । मुक्तानां हारघटकरत्नविशेषाणां निवृत्तसंसार[illegible] च । मुक्तानां तावदीदृशी[illegible] दुर्घटं [illegible] तस्मादिति पुंस्त्वमत्र समानो धर्मः । मुक्तानां वर्णनीयत्वेन प्राकरणिकत्वम् ॥ **विललापेति** । सोऽजः । [illegible] समानो धर्मः । [illegible] वर्णनीयत्वाभावादप्राकरणिकत्वम् । **संबन्धरूपत्वाभावादिति** । व्याप्तिरूपत्वाभावादित्यर्थः । व्याप्तिश्च [illegible] । प्रकृते तु एकस्य [illegible] प्रतीतिरिति भावः ॥ विकल्पालंकारमाह—**विकल्प इति** । तुल्यबलत्वं [illegible]।

---

1. दण्डेति । [illegible] ॥

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥'

इह केचिदाहुः—'शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्याशोभनत्वमपि सदसद्योगः' इति । अन्ये तु—'शशिप्रभृतीनां स्वतःशोभनत्वं धूसरत्वादीनां त्वशोभनत्वमिति सदसद्योगः ।' अत्र हि शशिप्रभृतिषु धूसरादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति विच्छित्तिविशेषस्यैव शोभनत्वे प्रक्रमादिति । इह च खलेकपोतवत्सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः । समाध्यलङ्कारे त्वेककार्यं प्रति साधके समग्रेऽप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेनापतनमिति भेदः ।

'अरुणे च तरुणि नयने तव मलिनं च प्रियस्य मुखम् ।
मुखमानतं च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः ॥'

अत्राद्येऽर्धे गुणयोर्यौगपद्यम्, द्वितीये क्रिययोः । उभयोर्यौगपद्ये यथा—

'कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः ।
पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥'

गतत्वपर्यन्तानां ग्रहणम् । खलस्य तु स्वतोऽशोभनत्वं नृपाङ्गनगतत्वस्य शोभनत्वमिति वैपरीत्येन सदसद्योगः । मनोदुःखं प्रति धूसरत्वादिविशिष्टाश्चन्द्रादयः कारणानि कारणीभूतानां विशेष्याणां विशेषणानां च यथासंभवं सतामसतां च योग एव सदसद्योग इति भावः । अन्येषां मतमुपपादयति—**अत्र हीति** । विच्छित्तिविशेषस्यैवेत्येवकारेण मनसीत्यादेर्व्यावृत्तिः । नन्वेतन्निरर्थकमत आह—मनसीति । तथा च वाक्यसमापकत्वेनैव तत्सार्थकमिति भावः । प्रथममतं दूषयति—नृपाङ्गनगत इति । विशेषस्यैवेत्येवकारेण विशिष्टव्यवच्छेदः । तथा चात्र विशेष्यविशेषणयोर्योग एव वैचित्र्यावहो न तु विशिष्टानां योगः । कृतभेदरूपदोषावहत्वादिति भावः । समाध्यलंकारादस्य भेदमाह—**इहेति** । साहित्येन मिलितत्वेनावतारः । **समग्रे** समर्थे पर्याप्ते काकतालीयन्यायेन अप्रतिसंहितत्वेनापतनमुपस्थापनम् । यत्र कार्यविशेषं मिलितान्येव कारणानि जनयन्ति समुच्चयस्य विषयः । यत्र त्वेकस्मिन्कारणे फलसाधनायानुष्ठीयमाने दैवादुत्पन्नेन कारणान्तरेण तत्फलस्य सुकरत्वं स समाधिरिति भावः ॥ गुणयौगपद्ये समुच्चयमाह—**अरुणे चेति** । नायिकां प्रति सख्या उक्तिरियम् । नयने स्तः इति शेषः ॥ **कलुषमिति** । रोषकषायितमित्यर्थः । सितपङ्केरुहस्य सोदरी सदृशी श्रीः शोभा यस्य तत् । अस्य वैयधिकरण्ये एव प्रयोगप्राचुर्यं विच्छित्तिविशेषजनकत्वं च । क्वचि-

१. 'मनस्यानं' इति क्वचित्पुस्तकेऽधिकम् ।

SÂHITYA-DARPAṆA

BY

VIS'VANÂTHA KAVIRÂJA

With the commentary of

RÁMACHARANA TARKAVÂGÎS'A BHATTÂCHÂRYA

ANNOTATED

With Introduction and Explanatory Commentaries

BY

MAHAMOHAPADHYAYA

PANDIT DURGÂPRSÂDA DVIVEDA

Principal, Maharaja's Sanskrit College, Jaipur

Member of the Court and Faculty of Oriental Learning of the Benares Hindu University.

Fourth Edition.

PUBLISHED BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,

Proprietor of the "Nirnaya-Sâgar" Press,

BOMBAY.

1922.

Price 4 Rupees.

SÂHITYA-DARPAṆA

BY

VIS'VANÂTHA KAVIRÂJA

With the commentary of

RÁMACHARAṆA-TARKAVÂGÍS'A BHATTÁCHÁRYA.

ANNOTATED

With Introduction and Explanatory Commentaries

BY

MAHAMOHAPADHYAYA

PANDIT DURGÂPRSÂDA DVIVEDA

Principal, Maharaja's Sanskrit College, Jaipur

Member of the Court and Faculty of Oriental Learning of the Benares Hindu University

Fourth Edition

PUBLISHED BY

PÂNDURANG JÂWAJI,

Proprietor of the "Nirnaya-Sâgar" Press,

BOMBAY

1922.

Price 1 Rupee

साहित्यदर्पणः ।

श्रीविश्वनाथ-कविराज-प्रणीतः ।

श्रीरामचरण-तर्कवागीश-भट्टाचार्य-कृतया

विवृत्या समेतः ।

जयपुरराजकीयसंस्कृतकालेजाध्यक्ष-काशीहिन्दुयूनिवर्सिटी-

सभास्तार-सत्संप्रदायाचार्य-महामहो-

पाध्यायपदभाजा

श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदेन

संकलितया छायाख्यविवृतिपूर्त्या परिष्कृतः ।

स च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिनाङ्कयित्वा

प्राकाश्यं नीतः ।

४ संस्करणम् ।

शके १८४४, सन १९२२.

मूल्यं ४ रूप्यकाः

इति । तदेतद्, सूक्तिरत्नैस्य [illegible] [illegible] [illegible] भावकत्व [illegible] [illegible] [illegible] एवं च [illegible] [illegible], [illegible] प्रतिभान परिभावनीयम् । तथा—[illegible], [illegible] वा [illegible] वा [illegible] [illegible] वा [illegible] वा प्रतिभानिनो वा [illegible], [illegible] [illegible] वा [illegible] वा [illegible] । प्रकृते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तत्र शिक्षा तावत्—(१) [illegible] वा शिक्षा [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] पतञ्जलिना [illegible]—[illegible] —' इत्यादि (प) । तथा प्राकृत [illegible]—[illegible] [illegible]' (गाथा १।२) इत्यादि । एतदनन्तरं [illegible] —

'अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य
　सरस्वती विभ्रम-जन्मभूमिः ।
वैदर्भरीतिः [illegible]
　[illegible] ।'
'जयति [illegible]
　[illegible] ।
[illegible]

ऽति निरवाचि । निघण्टुप्रभृतीनां मध्वादीनामेतदनुसारेणैव व्युत्पादनम् । बहुत्र ग्रन्थान्तरे सत्स्वप्यहोरात्रादिनो होगैरिदवद्व्युत्पादनमेतदुपदर्नेव निर्धीयत इत्यलं ग्रन्थान्तरेण । प्रकृते चैतानि स्वार्तानि चोदाहरणानि बहूनि । तत्रिदन्तु—

> 'मधुकैटभदानवेन्द्रमेदः-
> स्रुवविन्स्रा विषमेव मेदिनीयम् ।
> अधिवास्य यदि स्वकैर्यशोभि-
> र्भिरसैनामुपभुञ्जते नरेन्द्राः ॥' (अनर्घ. १।२४)

इत्यादिकमूह्यम् । एवं च मेदसो मेदिनीति नैरुक्ता । मिद्यतेस्तु वैयाकरणाः ॥

(५) छाद्यते, वा छाद्यतेऽनेनेति छन्द इति नैरुक्ताः । चन्दतेऽनेनेति तु वैयाकरणाः । तत्र वेदस्तावदपि कुत्सितु पापकेभ्य: ... कर्माणि ... छादयतीति ... । ...—

> 'द्विजपुरपरिभवकारी यो
> नरपतिरतिधनलुब्धात्मा ।
> ... निपतति पापोऽसौ
> ... पवनहतं वृन्तात् ॥'

पुरुषस्त्वमेव किल पञ्चविंशकः
स्फुटचूलिकार्थवचनैर्निगद्यसे ॥'
(हरविजये ६।१८)

'मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः ।
ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥'
(शिशु. ४।५५)

[illegible] —

'श्रौतं शुभे जागरूकमसि फलयोगे ऋतुमतां
क्रतौ ध्वस्ते प्रध्वस्तं फलति पुरुषाराधनमृते ।
अतस्त्वां संप्रेक्ष्य क्रतुषु फलदानप्रतिभुवं
श्रुतौ श्रद्धां बद्ध्वा कृतपरिकरः कर्मसु जनः ॥'
[illegible] ।

[illegible] ।
[illegible] ॥'

'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा
भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्या।
संयोग एषां न त्वात्मभावा-
दात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः॥' (१।२)

इति कालस्वभावादिवादवादिन्या **श्वेताश्वतराणां** मन्त्रोपनिषदा व्यक्ततरमवसीयते। एवं **वाजसनेयिना** ब्राह्मणोपनिषदा—'इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि' इति। एवमेव **छान्दोग्योपनिषदापि**—'इतिहासपुराणं पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या' इति। साहित्यप्रतिपाद्यं दृश्यकाव्यमधिकृत्य भगवता **भरतेन** तु स्पष्टमाम्नातम्—

'जग्राह पाठ्यमृग्वेदात्सामभ्यो गीतमेव च।
यजुर्वेदादभिनयान्रसानाथर्वणादपि॥'
(नाट्यशा० १।१७)

आग्नेये तु श्रव्यदृश्ये उभे अपि काव्ये सम्यग् व्युत्पादिते इत्युपरिष्टान्निवेदयिष्यते। एतेनान्यशास्त्रवत् साहित्यस्यापि वेदोपजीवकत्वम्, तत एव साहित्यमूलस्य वेदाङ्गोपाङ्गसमानकालिकत्वं च प्रतिपत्तव्यम्॥

तत्रभवतो **राजशेखरस्य** काव्यमीमांसायां कविरहस्ये तु निरूपितार्थो महतार्थवाचेन प्रस्तूयते—"यथोपदिदेश श्रीकण्ठः परमेष्ठिवैकुण्ठादिभ्यश्चतुःषष्टये शिष्येभ्यः। सोऽपि भगवान् स्वयम्भूरिच्छाजन्मभ्यः स्वान्तेवासिभ्यः। तेषु सारस्वतेयः वृन्दीयसामपि वन्द्यः काव्यपुरुष आसीत्। तं च सर्वसमयविदं दिव्येन चक्षुषा भविष्यदर्थदर्शिनं भूर्भुवःस्वस्त्रितयवर्तिनीषु प्रजासु हितकाम्यया प्रजापतिः काव्यविद्याप्रवर्तनार्थं प्रायुङ्क्त। सोऽष्टादशाधिकरणीं दिव्येभ्यः काव्यविद्यास्नातकेभ्यः सप्रपञ्चं प्रोवाच। तत्र कविरहस्यं सहस्राक्षः समाम्नासीत्, औक्तिकमुक्तिगर्भः, रीतिनिर्णयं सुवर्णनाभः, आनुप्रासिकं प्रचेतायनः, यमकानि-चित्रं चित्राङ्गदः, शब्दश्लेषं शेषः, वास्तवं पुलस्त्यः, औपम्यमौपकायनः, अतिशयं पाराशरः, अर्थश्लेषमुतथ्यः, उभयालङ्कारिकं कुबेरः, वैनोदिकं कामदेवः, रूपकनिरूपणीयं भरतः, रसाधिकारिकं नन्दिकेश्वरः, दोषाधिकरणं धिषणः, गुणौपादानिकमुपमन्युः, औपनिषदिकं कुचमार इति। ततस्ते पृथक् पृथक् स्वशास्त्राणि विरचयांचक्रुः।

इत्थं गुरुभ्यो गिरः पुण्याः पुराणीः शृणुमः स्म, यस्मिन् **धिषणं** शिष्याः कथाप्रसङ्गे पप्रच्छुः, कीदृशः पुनरसौ **सारस्वतेयः** काव्यपुरुषो वो गुरुरिति। स तान् बृह-

---

* काल इति कालवादिनः, स्वभाव इति लौकायतिकाः, नियतिरिति मीमांसकाः, [illegible]ति [illegible]ः, भूतानीति [illegible]वादिनः, योनिरिति प्रकृतिवादिनः, पुरुष इत्यात्मवादिनः कारणं प्रतिपेदिरे॥

तापतिरुचे । पुरा पुत्रीयन्ती सरस्वती तुषारगिरौ (तपस्यामास) प्रीतेन मनसा तां विरिञ्चिः प्रोवाच–पुत्रं ते सृजामि । अथैषा काव्यपुरुषं सुषुवे । सोऽभ्युत्थाय सपादोपग्रहं छन्दस्वतीं वाचमुदचीचरत् ।

यदेतद्वाङ्मयं विश्वमर्थमूर्त्या विवर्तते ।
सोऽस्मि काव्यपुमानम्ब पादौ वन्देय तावकौ ॥

तामाम्नायदृष्टचरीमुपलभ्य भाषाविषये छन्दोमुद्रां देवी ससंभ्रममङ्कपर्यङ्केनादाय तमुदलापयत् । वत्स, सच्छन्दस्काया गिरः प्रणेतः, वाङ्मयमातरमपि मातरं मां विजयसे । प्रशस्यतमं चेदमुदाहरन्ति यदुत 'पुत्रात्पराजयो द्वितीयं पुत्रजन्म' इति । त्वत्तः पूर्वे हि विद्वांसो गद्यं ददृशुर्न पद्यम् । त्वदुपज्ञमथातः छन्दस्वद्वचः प्रवर्त्स्यति । अहो श्लाघनीयोऽसि । शब्दार्थौ ते शरीरम्, संस्कृतं मुखम्, प्राकृतं बाहुः, जघनमपभ्रंशः, पैशाचं पादौ, उरो मिश्रम् । समः प्रसन्नो मधुर उदार ओजस्वी चासि । उक्तिचणं च ते वचः, रस आत्मा, रोमाणि छन्दांसि, प्रश्नोत्तर-प्रवह्लिकादिकं च वाक्केलि, अनुप्रासोपमादयश्च त्वामलंकुर्वन्ति । भविष्यतोऽर्थस्याभिधात्री श्रुतिरपि भवन्तमभिस्तौति—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति
महो देवो मर्त्यां आ विवेश ॥ (ऋ सं. ३ अष्ट. ८ अ. १० व.)

'तथापि संवृणु प्रगल्भस्य पुंसः कर्म, बालोचितं चेष्टस्व' इति निगद्य निवेद्य चैनमनोकहाश्रयिणि गण्डशैलतलतल्पे स्नातुमभ्रगङ्गां जगाम । तावच्च कुशान् समिधश्च समाहर्तुं निःसृतो महामुनिरुशनाः परिवृत्ते पूषण्युष्मोपहतं तमद्राक्षीत् । कस्यायमनाथो बाल इति चिन्तयन् स्वाश्रमपदमनैषीत् । क्षणादाश्वस्तश्च स सारस्वतेयस्तस्मै छन्दस्वतीं वाचं समचारयत् । अकस्माद्विस्मापयन् स चाभ्युवाच—

या दुग्धापि न दुग्धेव कविदोग्धृभिरन्वहम् ।
हृदि नः संनिधत्तां सा सूक्तिधेनुः सरस्वती ॥ इति ।

तत्पूर्वकमध्येतॄणा च सुमेधस्त्वमादिदेश । ततः प्रभृति तमुशनसं सन्तः कविरित्याचक्षते । तदुपचाराच्च कवयः कवय इति लोकयात्रा कविशब्दश्च 'कवृ वर्णे' इत्यस्य धातोः काव्यकर्मणो रूपम् । काव्यैकरूपत्वाच्च सारस्वतेयोऽपि काव्यपुरुष इति भक्त्या प्रयुज्यते । ततश्च विनिवृत्ता वाग्देवी तत्र पुत्रमपश्यन्ती मध्येहृदयं चक्रन्द । प्रसङ्गतश्च वाल्मीकिर्मुनिवृषा सप्रश्रयं तमुदन्तमुदाहृत्य भगवत्यै भृगुसूनोराश्रमपदमदर्शयत् । सापि प्रस्नुतपयोधरा पुत्रायाङ्कपालीं ददाना शिरसि च चुम्बन्ती स्वस्तिमता चेतसा प्राचेतसायापि महर्षये निभृतं सच्छन्दांसि वचांसि प्रायच्छत् । अनुप्रेषितश्च स तया निषादनिहतसहचरीकं क्रौञ्चयुवानं करुणकेङ्कारयाणिरं क्रन्दन्तमुदीक्ष्य शोकवाञ्श्लोकमुज्जगाद—

[illegible] । तमात्मदेवं शरण प्रपद्ये संसारसागरनिमज्जनत्रासत्रम [illegible] । [illegible] योगदर्शने—'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट' [illegible] ' (१ । २४) इत्येष लक्षणत सूत्रित पुनर्व्याचिख्यासायां— [illegible] ' (१ । २६) इत्यनेन गुणप्राधान्यविभक्त [illegible] । [illegible] न 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे—' (ऋ. सं. ८ [illegible]) [illegible] 'स वै शरीरी प्रथम स वै पुरुष उच्यते। [illegible] ॥' इति स्मृत्या प्रथमशरीरिणो ब्रह्मणो [illegible] प्रतीयते । तत्र पूर्वं द्वितीयस्य शरीरिण श्रवणस्मरणा [illegible] हरि वेदा प्रादुर्बभूवुरिति । तत एव 'तेने [illegible]' इत्यादि स्मर्यते गोप्यमादिकालो ब्रह्मद्वारको वेदाना [illegible] । [illegible]—'यज्ञेन वाच पदवीयमायन्तामन्व [illegible]' ([illegible] ८. २. २३) इति । 'युगान्तेऽन्तर्हितान्वे [illegible] । [illegible] पूर्वमनुज्ञाता स्वयंभुवा ॥' इति ।

[illegible] सृष्ट्यादिरपि तत्प्रणयनकालो न भवितु [illegible] 'वाचा विरूप नित्यया' (ऋ. स. ६. ५. २५) [illegible] । एतदेवाकलय्य भगवता जैमिनिना पूर्वमी [illegible]' (१ । १ । ६) इत्यादिद्वादशसूत्रैरनित्यत्वं [illegible] परार्थत्वात्' (१ । १ । १८) इत्यादि [illegible] । [illegible]मीमांसायामपि भगवता पाराशर्येण [illegible] सूत्रयताऽपि । 'अत एव च नित्यत्वम्' [illegible] व्यवस्थापितम् ।

[illegible]—'उतासि मैत्रावरुणो वसि[illegible] । [illegible] ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवा पुष्करे [illegible]) इति । [illegible] निरुक्तम् (५. अ [illegible]) इति च, [illegible] निरुक्त ([illegible]) [illegible] म[illegible] । [illegible]

[illegible]

उपलभ्यन्ते । तथाहि—**छान्दोग्ये** "यो ह वै वसिष्ठं वेद, वसिष्ठो ह स्वानां भवति. वाग्वाव वसिष्ठः" इति **वसिष्ठपदार्थव्युत्पादनम्** । एवमन्येषामपि व्यवस्था द्रष्टव्या । **निरुक्ते** "—इन्द्रशत्रुः तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्ताः, त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः अपां च ज्योतिषा च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति, अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च—" (२. ५. २) इति **वृत्रवधतत्त्वम्** । एवं **प्रजापतेः** सुतानुगमनम्, **इन्द्रस्य** अहल्योपगमनम्, इत्यादि निगूढतात्पर्यतया [illegible]मुपलभ्यते । श्रूयते हि ऋक्संहितायां 'इम [illegible] उषो न जार—' (१. ५. १३) इति । 'उषो न जार [illegible]—' (५ २ १३) इति च । एतदेव पुनर्ऋक्संहितायाः **ऐतरेये** ब्राह्मणे—'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद् दिवमित्यन्य आहुरुषसमित्यन्ये तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैत्—' इति कथारूपेण निरूपितम् । अत्र कुमारिलभट्टास्तन्त्र**वार्तिककाराः**—'प्रजापतिस्तावत्प्रजापालनाधिकारादादित्य एवोच्यते । स चारुणोदयवेलायामुषसमुद्यन्नभ्यैत् । सा तदागमनादेवोपजायत इति तद्दुहितृत्वेन व्यपदिश्यते । तस्यां चारुणकिरणाख्यबीजनिक्षेपात्स्त्रीपुरुषयोगवदुपचारः इत्यादि' । [illegible] 'प्रजानाथ [illegible] स्वां दुहितरं [illegible] रिरंसुम् [illegible] वपुषा । [illegible] दिवमपि [illegible] ॥' इति [illegible] । एवमेव **ऋक्संहितायां** 'उदीरय पितरा जार [illegible]—' (७. ३ १०) इति । [illegible] **तैत्तिरीयारण्यके** '—[illegible], [illegible] जार. [illegible]—' (१. १२) इति **पाणिनि**-सूत्रे [illegible] (१ । २ । २७) तथा **शतपथ**ब्राह्मणे (३. ३. ४. १८) । [illegible] (१ ४८-४९) [illegible] **निरुक्तकाराः**—'[illegible] जार उच्यते [illegible]—' (३. ३ ४) । **वार्तिककाराः** [illegible]—'[illegible]

[illegible]

[illegible]

भूमिका ।

...तस्यसत्यापूर्तिरपि [illegible] विवेचनीयात्र । अतो नित्या वेदा इत्येत्र [illegible] ऋग्वेदादिभाष्यभूमि-
स्थितम् ॥

यत्वत्र साम्प्रतिका वेदव्याख्यातारो दयानन्दस्वामिन [illegible] त्रेधा भ्रमोऽस्ति । [illegible] काणां वेदानां नित्यत्व[illegible] तदुत्पत्तिगणनात्मकाद्यन्तत्र [illegible] उत्पत्तिकालप्रदर्शने स्वायंभुवादिमन- नित्यस्योत्पत्तिकालप्रदर्शनं प्रथमो भ्रमः । एतावद्वर्षपर्यन्तम् [illegible] परिगणितो द्वितीयो [illegible] मन्वन्तराधिकालस्य (१२०९६०००) [illegible] मनु [illegible] चतुर्दश भ्रमः । [illegible] भवति ७१×१४=९९४ । तत्पूर्वं [illegible] मन्व एवं [illegible] उत्पत्तिकालोऽपि यदि [illegible] वेदनित्यत्वं [illegible] घटते । [illegible] तीयो भ्रमः । परं नहि [illegible] [illegible] मानुषयुगानि ।

[illegible]पद्धति —

दैवयुगानि ।

१२००००=(३६०×१२००००)=४३२००००

[illegible]=(१०००×४३२००००)=४३२००००००० [illegible]

ब्र. दि=१०००×१२०००००=[illegible] ४३२४०८००००

अथवा, एवमनुमान [illegible] चतुर्दशगुणं [illegible]

[illegible] =५९२००००=[illegible]१५७२८००० [illegible]

[illegible]—

[illegible]=२०६७२००००

७१×मनु ४३२००००=१८४०३२००००

६×२०६७२००००= १२०९६०००

७×[illegible] १२०९६००० = [illegible]

=७×४३२०००० = १७२८०००

[illegible] = १२९६०००

त्रेता = ८६४०००

द्वापरम् = [illegible]

[illegible] = [illegible]

[illegible]

न च वेदविहारोऽयं संश्राव्यः शूद्रजातिषु ।
तस्मात्सृजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥
एवमस्त्विति तानुक्त्वा देवराजं विसृज्य च ।
सस्मार चतुरो वेदान् योगमास्थाय तत्त्ववित् ॥
धर्म्यमर्थ्यं यशस्यं च सोपदेशं ससंग्रहम् ।
भविष्यतश्च लोकस्य सर्वकर्मानुदर्शकम् ॥
सर्वशास्त्रार्थसंपन्नं सर्वशिल्पप्रवर्तकम् ।
नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥
संकल्प्य भगवानेवं सर्वान्वेदाननुस्मरन् ।
नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसंभवम् ॥'

(१ अ. २—१६ श्लो)

एतेन वैवस्वताख्यस्य सप्तमस्य मनोः कस्मिंश्चित्त्रेतायुगे राज्ञो नहुषस्य राज्य[illegible], यद्वा [illegible] प्राग् द्वापरयुगे प्रोक्तेभ्यः पुराणेभ्यः पूर्वं त्रेतायुगे नाट्यशास्त्रस्य प्रणयनमिति व्यक्तम् । तत्र प्रथमकोटावन्यो नहुषो द्वितीयको[illegible] [illegible] । नहुषश्च आयुषः पुत्रो ययातेः पितेति महाभारतम् (आदिपर्व. ९५ अध्या ७ ग.) ॥

अत्र मनुष्यस्य यावदायु संभाव्यते तावतो बहुधिकनिबन्धनादिदानींतना इतिहासपुराणेषु [illegible]ऽन्यथा गमयन्तोऽपि वस्तुतो न विश्रान्तिं संधत्ते । [illegible] । यद् यथोत्पादितं तत् तथैव परीक्षितं स्वरूपप्रतिष्ठितं भवति । [illegible] तु [illegible]प्रतिष्ठितमेव । नहि मृद्व्यतिरेकेण निभा[illegible] [illegible] । एवमस्माकमार्यावर्तभुवामितिहास पुराणं [illegible], किंतु पात[illegible]लादिप्रख्यातयोगवि[illegible] (यो ० सि पा) तत्रतत्र विलक्षणदेशकालपात्रघटितमपि [illegible] । अत एव भगवता वेदव्यासेन—

'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥

(म. भा. आदिप. १ अ, २६७ श्लो.)

[illegible] निर्धार्यते । न स्यादप्येवमादरसूरिति[illegible], यदि [illegible] प्रवर्तमानं सिध्येत् । [illegible] । अत एव यत्र प्रमेयानवबोधेन कुतर्का[illegible] [illegible] न पश्यति' इत्यनेन परिक्षिप्यते ।

[illegible] प्रयोगेन [illegible]

[illegible] नवसंयम ।

[illegible], [illegible]

यदि चात्र सांप्रतिकपर्यालोचनदृष्ट्या कालसंकोचचिकीर्षया मीमांसकानां सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिनपरताधिकरणन्यायोऽवतार्येत (जैमिनिद. ६ अ. ७ पा. १३ अधि.), तदापि विसंवादाधिक्यदवस्थ एवाभिलक्ष्यते । यतस्तत्र साधारण्येनाधिकारिचिन्तायां ब्राह्मणानुगृहीतः कालसंकोच आश्रीयते; इह पुनरविशेषेण कालकलनायां गमकाननुगृहीतः कालसंकोचो विकाशो वा कथमाश्रीयेत । या च शतायुःश्रुतिः, सापि युगपरतया मन्वादिभिः स्मर्यते (म. स्मृ. १ अ. ८१–८४ श्लो.), इत्थं सेतिहासपुराणाभ्यामेव किमपराद्धम् । यत्तदुक्तजातं गमकानुपलम्भेऽप्यन्यथा नीयते । एतेन हि भगवन्तं **रामभद्रं** तत्पितरं तत्रभवन्तं **दशरथं** चाभिलक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तम्—

'दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥'

रा. वा. का. १. स. ९७ श्लो.

'षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ।'

(रा. वा. का. २० स. १० श्लो.)

इत्यादिवाक्यं नासंगतं मन्तव्यम् । बलादन्यथानयने तु सौरमानेन $\frac{१०१००}{३६०}$= २८$\frac{१}{१८}$ इति $\frac{६००००}{३६०}$=१६६$\frac{२}{३}$ इति तयोः कालावागच्छतः । अत्र द्वितीयस्याश्रद्धेयत्वेऽपि प्रथमः सर्वथाऽनुपपन्न एव । तथा तत्रैव **रामायणे** 'ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः' इत्येवमादिरप्येककालो दिनत्वेन परिणममानोऽतितरामनुपपन्नो द्रष्टव्यः । नैवमत्रैवानुपपत्त्या पराक्रम्यते । यानि पुनर्ज्यौतिषे **होरा**स्कन्धे नानाप्रकाराणि योगोत्थितानि पुरुषायुषाणि पठितानि तत्रापि विसंवादगलप्रहान्न मुच्यामहे । जैमिनीयन्यायोऽपि स्वातन्त्र्येणावतार्यमाणः कालकलनासु प्रमाणपदवीं नाधिरोहतीत्यपि दर्शितमेव । देशकालविषयविप्रकृष्यमाणानेकस्वरालापोऽपि दूरदर्शिभिरेकहेल्याऽवहेलयितुमशक्यः । प्रक्षेपोऽपि साक्षात्कारान् विशिष्य मूलस्कन्धादि कर्णेहत्य परीक्षणीयम् । तस्माद् वेदेष्विव तदङ्गोपाङ्गेष्वपि यद् यथा स्मर्यते व्यवस्थाप्यते वा तत् तथैव नीयमानं पूर्वापरं भवितुमर्हतीति स्थितम् ॥

इत्थमपि पुरातत्त्वं प्रकृत पर्यालोच्यम्—

'श्रुतौ शतायुः पुरुषः प्रदिष्टो
बहुत्वयोगी शतशब्दशक्त्यः ।
रामादिकानामधिकायुराप्तौ
युक्तं प्रतीमः फलितेऽमितायुः ॥' इति ।

बहुधं चात्र स्वमतानुसारेण अभिधातव्यम् । इदं च [illegible]
पुनरिदमपि पर्यालोच्यमेव—

'स धार्मिको [illegible] ([illegible])-

तत्रापरं (न्तिमं) ब्राह्मणगौरवेण (दर्शनेन)
स स्वीचकारेति विरोधभङ्गः ॥' इति ।

अथवा भवृत्तीयापरभोगस्य प्रथमान्तत्वे । महर्षिणाग्राहि (ऽमानि) विरोधशान्त्यै' इत्येवं चरमपाद पठनीयः ॥

प्रास्तावयं च प्राक् (भूमि. १८ पृ.) साहित्यस्य प्रबन्धा वन्धकाश्च क इति । तत्रावशिष्यते **पौराणिकी** कोटि । यत्र सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षणायामनेके वैज्ञानिका विषया पुरस्क्रियन्ते । इदानीं तु प्रस्तुतमुपक्षिप्यते यत्पुराणेष्वन्यतममाग्नेयमिति । इह विषयान्तरवत् साहित्यविषयोऽपि **भामहा**दिग्रन्थेभ्यस्तत्पूर्वेभ्यो वा संक्रामित , आहोस्विद् वेदार्थोपवृंहकेभ्य आग्नेयादिभ्य एव भामहादिग्रन्था व्यधायिषत । तत्राद्यकोटिर्विशीर्यते **बृहत्कथा**रघुवंशादिपर्यालोचनेन तत्कर्तृकालेऽपि कविकर्मपद्धतेरवश्यंभावाद्, यत्प्रयातान्येतानि **गुणाढ्य**कालिदासादिसूक्तान्यसाकमवलम्बनानीति । आलंकारिकेषु भामहवर्जं नान्य कश्चन चिरतनत्वेन सम्प्रति सभावनामारूढ इति वहव । भामहग्रन्थस्तदुपज्ञमित्यपि न सिध्यति । यस्मात्तस्मादेव—

'रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः ।
न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् ॥ १३ ॥
रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे ।
सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलंकृतिम् ॥ १४ ॥
तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।
शब्दाभिधेयालंकारभेदमिष्टं द्वयं तु नः ॥ १५ ॥'

(१ परिच्छे)

इत्येवेन, तथा—

'इति निगदितास्तास्ता वाचामलंकृतयो मया
बहुविधकृतीर्दृष्ट्वान्येषां स्वयं परितर्क्य च ।
प्रथितवचसः सन्तोऽभिज्ञाः प्रमाणमिहापरे
गुरुतरधियामस्याराध्यं मनोऽकृतबुद्धिभिः ॥ १६ ॥

(१५ परिच्छे)

इत्येवमन्तिमेन च पद्येन सूचित प्राचां काव्यानुशासनानां ज्ञापनात् । नाट्यशास्त्रे हि—

'उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा ।
काव्यस्यैते ह्यलंकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥'

(१६ अ ४१ श्लो.)

[illegible] उद्दिश्य तथैव तत्र—

गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीनं
भिन्नार्थमेकार्थमभिप्लुतार्थम् ।

[illegible] ष्वभ्युद्धृतम् ।'

न्यायादपेतं विषमं विसंधि
शब्दच्युतं वै दशकाव्यदोषाः ॥'
(१६ अ. ८४ श्लो.)

श्लेषः प्रसादः समता समाधि-
र्माधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम्।
अर्थस्य च व्यक्तिरुदारता च
कान्तिश्च काव्यार्थगुणा दशैते ॥'
(१६ अ. ९२ श्लो.)

[illegible] दश दोषान्तरवन्तो गुणा उद्दिष्टा यथोद्देशं लक्षिताश्च। एत एव काव्या[illegible] [illegible]—'[illegible]प्रसाद[illegible]समतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारता[illegible]व्यक्ति[illegible] [illegible]गुणा' ([illegible] १ अध्या ४ सू) इति वामनेनोक्ता 'मा[illegible] [illegible] इति प्रकाशकारादिभि[illegible] प्रसादेन [illegible] [illegible] प्रसाद [illegible] न पुनर्दश [illegible]। परमेते (दश गुणा) वामनत [illegible] [illegible]। [illegible]वामन[illegible]तो गुणा[illegible] [illegible] दण्डिन काव्यादर्शेऽपि सन्ति। [illegible] ख्यातिनारदपुष्कराद्दीना [illegible] [illegible]। [illegible] इति [illegible] (२।२।११८—[illegible] [illegible] एतेऽपि [illegible] [illegible]। [illegible] 'पारसर्ष्व[illegible] [illegible] शिलालिकृशा[illegible] [illegible] इति पाणि[illegible] [illegible]। दण्डिन [illegible]। एव [illegible]

[illegible]

वर्षाणां द्वादशशती षष्टिः षड्भिश्च संयुता ।
भूभुजां कालसंख्यायां तद्द्वापञ्चाशतो मता ॥'

इत्ययं द्वापञ्चाशतो राज्ञां कालः =१२६६ स च न संवदति । एतदुक्तं भवति— यदि नाम प्रकृतोपयुक्ता सप्तर्षीणां गतिर्नोपलभ्यते, तर्हि तया युधिष्ठिरकालनिर्णयोऽशक्यः । अत्र सिद्धान्ततत्त्वविवेके कमलाकरभट्टाः ।

'अद्यापि कैरपि नरैर्गतिरार्यवर्यै-
    र्दृष्टा न या च कथिता किल संहितासु ।
तत्काव्यमेव हि पुराणवदत्र तज्ज्ञा-
    स्तेनैव तत्त्वविषयं गदितुं प्रवृत्ताः ॥'

(भग्रह. ३२)

इत्यादि निर्णयन्ति । तथा सिद्धान्तदर्पणे चन्द्रशेखराचार्या अपि—

'सप्तर्षीणां ध्रुवः प्राग्भिर्नोक्तः संचारसंभवात् ।
तथाप्यनुभवात्तेषां व्यवस्था क्रियतेऽधुना ॥
पूर्वाग्रं शकटाकारमुदक्स्थमुडुसप्तकम् ।
सप्तर्षिमण्डलं प्रोक्तं व्यक्तं विश्वनमस्कृतम् ॥
तत्पूर्वोन्नतरेखाग्रे मरीचिः पश्चिमे ततः ।
वसिष्ठोऽरुन्धतीयुक्तस्तत्पश्चादङ्गिराः स्थितः ॥
तत्पश्चाच्चतुरस्रस्य शम्भुदिश्यत्रिरस्य तु ।
पुलस्त्यो दक्षिणे तस्य पश्चिमे पुलहः स्थितः ॥
क्रतुस्तदुत्तरस्थानस्तत्प्रोक्तौ पुलहक्रतू ।
ध्रुवसूत्रेण यद्भस्थौ तद्भक्षस्था महर्षयः ॥
कथ्यन्ते सांप्रतं (४९७०)सिंहे भूभुजां(२१)शान्तगौ हि तौ ।
कालांशैर्विश्वकैः १३ प्राच्यां पुलस्त्यो वर्तते ततः ॥
ततस्तैः सायके (५) रत्रिरङ्गिरा नवभि(९)स्ततः ॥
ततोऽष्टाभि(८)र्वसिष्ठोऽस्मान्मरीचिर्वर्ततेऽष्टभिः(८) ॥'

[illegible]—

'प्रत्यब्दं प्राग्गतिः प्रोक्ता पुराणैरष्टलिप्तिकाः ।
नैषां नो निश्चिता पूर्वानुभवाद्दर्शनान्मया ॥'

[illegible] । एतेन [illegible]भावात् ६५३ एतावत्कलिगतमानं तदानीं [illegible] । [illegible] वर्षानन्तरमेव ६५३ वर्षानन्तरमपि [illegible] सप्तर्षिसंवत् (लौकिकाब्द·) इव कलियुगसंवत् ([illegible]) [illegible] । नहि ३१७५-२५२२=६५३ [illegible], वा [illegible], [illegible] युधिष्ठि[illegible] । तस्मात्—

भारतं द्वापरान्तेऽभूद्वार्तयेति विमोहिताः ।
केचिदेतां मृषा तेषां कालसंख्यां प्रचक्रिरे ॥'

इत्यन्यथा परिणतां महामात्यचण्यकसूनोः कल्हणस्य कृतिमुपेक्ष्यात्रायमष्ट-नृपावल्यां ६५२ एतावन्ति वर्षाणि सङ्कल्प्य ३१७९ एतावदेव सर्वसमत्या कलि-गतं (कलियुगसंवत्) शकारम्भसमये मन्तव्यम् । एवमप्यत्र नीलमुनिरात्मन काश्मीरिकपुराणमतं न जहातीति परीक्षणीयम् । इत्थंच पूर्वदत्तसंहितावाक्ये युधिष्ठिर इत्यत्र लक्षणया कलिंश्चित्तत्सुताने नृपर्नाः पृथ्वीं शासतीत्युन्नेयम् । किंवा, यथाश्रुतार्थे 'गोद्विसूगाङ्कत्रियुतः' इति पाठश्च स्यादिति संक्षेपः ॥

अथात्र किञ्चिदैतिहासिकदृष्ट्यापि विविच्यते—राज्ञः शंतनोर्गङ्गायां गाङ्गेयो भीष्मो जज्ञे (म. भा. आदिप. १०० अ.) । कन्या पराशरात् सत्यवत्या पारा-शर्यो व्यासः कानीनश्च (म. भा. आदिप. १०५ अ.) शंतनुर्विवाहितायां सत्यवत्यां चित्राङ्गदविचित्रवीर्यौ जनयामास । तत्र विचित्रवीर्योऽम्बिकाऽम्बा-लिके काशिराजसुते उपयेमे । ततश्च—

'ताभ्यां सह समाः सप्त विहरन्पृथिवीपतिः ।
विचित्रवीर्यस्तरुणो यक्ष्मणा समगृह्यत ॥
सुहृदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः ।
जगामास्तमिवादित्यः.

(म. भा. आदि प. १०२ अ) । मातुः सत्यवत्या आज्ञया पाराशर्यो विचित्रवी-र्यस्य क्षेत्रेऽम्बिकायां धृतराष्ट्रं तथाम्बालिकायां पाण्डुमुत्पादयामास (म. भा. आदिप. १०६ अ.) । पाण्डोर्युधिष्ठिरादयः (म. भा. आदिप. १२३ अ) 'सव्य-साचिनोऽर्जुनाद् अभिमन्युः, अभिमन्योः परीक्षित्, परीक्षितो जनमेजयः' । एवं पाण्ड-वानां वंशजो जनमेजय, येन पृष्टः पाराशर्यो महाभारतं (जय) चक्रे (म. भा. आदि-प. १ अ.) । [illegible] जनमेजय [illegible] ३६ वर्षाणि [illegible], तथा—

'आकर्णपलितः श्यामो वयसाशीतिपञ्चकः (८५)
रणे पर्यचरद् द्रोणो वृद्धः षोडशवर्षवत् ।'

(म. भा. द्रोणप. १२५ अ. ७२ श्लो.) इत्यनेन, तथा—

'वयः प्राप्य परीक्षित्तु [illegible] च । ३६ ।'
[illegible] सर्वास्त्राण्युपलब्धवान् ।
[illegible] । १४ ।
षष्टिं (६०) वर्षाणि [illegible] ।'

(म. भा. [illegible] अ.) [illegible] ८५-६०-३६=१०९ [illegible] महाभारत [illegible] । [illegible]
[illegible] —

'[illegible] ।
[illegible] ।'

(म. भा. [illegible]) [illegible]

र्थात् ३१००—४८७=२६१३ कलिगतम् । एष च—'यदुदुम्बरवर्णानां मण्डलं महत् । पीतं न गमयेत्स्वर्गं तत्किं क्रतुगतं नयेत् ॥' इत्येवमुक्तवान् शायाम्—'प्रमत्तगीत एष तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम्' इत्येवं भाष्यकारेण प्रत्युच्यते । यद्युक्तो बुद्धनिर्वाणकालः सर्ववादिसंमत. तीर्थंकर-**महावीर**सत्ताकालो व्यक्त एव, यतो वीरनिर्वाणसंवत्—५२७ ऊर्ध्वम् अर्थात् कलिगतम् २५७३। 'चन्द्रगुप्तसभा' इति प्रत्युदाहरणं तु महाभाष्ये काशिकायामपि न दृश्यते, केवलं सिद्धान्तकौमुद्याम् । चन्द्रगुप्तत्वेन तया संभाव्यमानः पुष्यमित्रो वर्तमाने लट्सूत्रभाष्ये—'इह पुष्यमित्रं याजयामः' (३।२।१२३) इत्येवं स्मृतोऽपि कुशकाशावलम्बनायितः । नहि देवदत्तेन्द्रदत्तेन्द्रपालितप्रायैरुदाहरणे (८।२।८३) केचन नियता व्यक्तिविशेषा भाष्यकाराभिमता भवितुमर्हा इति दिक् ।

अथ किंचिद्दर्शनान्तरमुपक्षिप्य भूय. प्रकृतप्रघट्टकफलं दर्शयिष्यते । दर्शनेष्वनुयोगितया प्रतियोगितया वा परस्परस्य परस्परं प्रवेशो लक्ष्यते । सोऽयं शब्देऽर्थेऽर्थस्त इति यथोत्तर भूयान् प्रेक्षाविषयः । तद्बीजं तु—'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छाभूतानि योनि—' पृ. ८) इत्येवं जातीया भगवती श्रुतिरेव । नहि श्रुतिरुपालभ्या, तदनुवर्तिप्रमातृणा प्रवृत्तिर्वा, यदेष प्रमेयस्य प्राकृतिको दोषः स्वभावो वा यथार्थं विचार सहते, तथागत्या तैर्थिकैर्नीयत इति । अत्रेदं स्थूलं पर्यालोचनम्—

वैशेषिकं न्यायश्चेति द्वये दर्शने समानतन्त्रे तत्र उलूकापरनाम्ना महामुनिना **कणादेन** विशेषं पञ्चमं पदार्थभेदमधिकृत्य कृतो ग्रन्थो वैशेषिकम् । नित्यद्रव्यसाधर्म्यैतरेभ्यो व्यावर्तनाय प्रभवतीति वैशेषिकस्तत्प्रमाता । तथाचोक्तमौलूक्यदर्शने **माधवाचार्य**—'द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे । यस्य न [illegible] बुद्धिर्न वै वैशेषिकं विदु. ॥' इह भूतात्मपुरस्कारेण पदार्थानां साधर्म्य [illegible] प्रथमपर्यन्तिकी परमात्मचिन्ता । अत्र दश अध्यायाः । [illegible] द्वे आह्निके । सर्वसूत्राणि ३६६। इदं न्यायदर्शनतः प्राचीनं तत्रेयं तुलना—

वैशेषिक.	न्यायद.
[illegible] आत्मनो [illegible] ३।२।४ ॥ [illegible] २।२।२ ॥	इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदु खज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् १।१।१० ॥ नित्य [illegible] र्थानिष्पत्तेः [illegible] ४।३।८ ॥

[illegible]—'अप्रसिद्धोऽनपदेश'—(३।१।१५-१७) इत्यादिना [illegible] अत एव हेत्वाभासा दर्शिताः । न्याये तु—'सव्यभि

[illegible] इदं [illegible] शास्त्रदर्शिभिः, [illegible] । [illegible], औलूक्य । [illegible]

चार—' (१।२।४५—५०) इत्यादिना पश्चाप्युपदिष्टाः । एतेन पूर्वं त्रय एव हेत्वाभासा आकल्पिताः, पश्चात् पञ्चत्वमुपनीता इति व्यक्तम् । अत्र 'विरुद्धासिद्धसंदिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्' इति वैशेषिक-पदार्थधर्मसंग्रहकारः प्रशस्तपादाचार्योऽपि उवाच । एवं वृत्तौ जयनारायण-तर्कपञ्चाननोऽपि । तदेतन्महामहोपाध्याय-चन्द्रकान्तभट्टाचार्यः स्वभाष्यभूमिकायां स्पष्टमुक्तवान् । किञ्च, न्यायसूत्रापेक्षया वैशेषिकसूत्राणां ग्रथनशैलीसारल्यमपि तत्प्राचीनतामवगमयतीति प्रत्यक्षं परीक्षकाणाम् । एतदपि न्यायकोशभूमिकायां महामहोपाध्यायभट्टभीमाचार्येण विपरीतमुच्यते तन्न हृदयारोहीति द्रष्टव्यम् ।

प्रमाणैः प्रमेयपरीक्षणं न्यायः, नीयते प्रमेयसिद्धिरनेनेति वा । एषोऽक्षपादापरनाम्ना महामुनिना गोतमेन न्यरूपि । इहान्तरात्मपुरस्कारेण पदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसपर्यन्तिकी परमात्मचिन्ता । अत्र पञ्च अध्यायाः । प्रत्यध्यायमाह्निकद्वयम् । सर्वसूत्राणि ५३१ । भगवतो गोतमस्य समये आयुर्वेद इव मन्त्रकाण्डोऽपि दृष्टफलप्रद आसीत्, तत एव दृष्टान्तविधया द्वयोरप्युपादानं वेदप्रामाण्याय कृतम्—'मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् २।१।६८' इति । सारस्वातिरिक्तेषागमविधया मन्त्रा लभ्यन्ते । आगम च—'आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजामुखे । मतं श्रीवासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते ॥' इति शब्दार्थचिन्तामणौ निरुक्तम् । वक्त्राणि—तत्पुरुष-घोर-सद्योजात-वामदेवे-शानरूपाणि पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वरूपाणि पञ्च । तत्पुरुषादिवक्त्रप्रतिपादका मन्त्रास्तु तैत्तिरीये आरण्यके दशमप्रपाठके श्रूयन्ते ॥

सांख्यं योगश्चेति समानतन्त्रे । तत्र तत्त्वानां समाख्या यत्र स [illegible] कपिलेनोपदिष्टः । तथा चोक्तम्—'पञ्चमे कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥' इति भागवते (१ स्क. ३ अ. १० श्लो.) । [illegible]

[illegible]

१. [illegible]

नैमित्तिकी । शब्दादिनिमित्तेन चतुर्धा त्रिधा भूमितो भवति ॥ द्रव्याश्रयश्चाश्रितो भवति गुणो निरवलम्बितस्वभाव । सत्त्वाऽऽश्रयोऽवच्छिन्नस्वभावविशेषादथ त्रेधा ॥ नित्यं क्रियानुबन्धा व्यभिचारेण भवति भावार्थः । साध्यमाना द्वेधा सकर्मिकाऽकर्मिका चेति ॥ विशेषितासुर्वेष्वपि वस्तुषु द्रव्येषु भिन्नवानेषु । एकाकारा बुद्धिर्भवति यत सा भवेज्जातिः ॥” इत्येवं शब्दविभाग । एष एवालङ्कारिकाणामभिमतो जातिगुण-क्रियाद्रव्याणामुपरक्तत्वेन निरूपणात् । शब्दोऽर्थो रसश्च मुख्यः । शब्दो वाचक, लाक्षणिकव्यञ्जकाभ्यां प्रागुपस्थानात्; अर्थो वाच्य, लक्ष्यव्यङ्ग्य-तात्पर्येभ्यः प्रागवगमनात्, मुख्यान्मुख्य इति व्यपदिश्यते । रसस्तु सर्ववादि-नामादरास्पदं मुख्य एव । रसादिशब्दस्य रसादिप्रत्यायने संकेताभावान्नाभिधा-व्यापार प्रभवति । अत एवाभिधेयेन अविनाभूतस्य प्रतीतिराहित्याल्लक्षणापि नाक्रमते । अभिधापूर्वको हि लक्षणाव्यापार इति । अतएव च “साक्षात्संकेत-विषयो मुख्य ॥ मुख्यार्थबाधे निमित्ते प्रयोजने च भेदाभेदाभ्यामारोपितो गौण । मुख्यार्थसम्बद्धत्वेन लक्ष्यमाणो लक्ष्य ॥” इति सूच्यते । अथ तात्पर्याख्या वृत्तिरपि संसर्गमात्रे विरतव्यापारा । इत्थमत्रा अभिधादिपथातिशायिनी तुरीया व्यञ्जनावृत्ती रसादिबोधने स्फोटायनमतानुसारिभिरालङ्कारिकैरङ्गीकृता । यद्यपि रसो न केनापि निह्नोतुं पार्यते तथापि तस्य बोधनव्यापारे वैमत्याद् विकल्पा । व्यञ्जनावृत्तिप्रतिपाद्यो व्यङ्ग्यो हि वस्त्वलंकाररसादिलक्षणः, स तावत्प्रतीयमान एव (छा० २३८ पृ०) । अन्येनाप्यन्वयाचि—‘मुख्यादव्यतिरिक्तः प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो ध्वनि. ।’ ध्वनति, ध्वन्यते, ध्वननं चेति यथायोगमवधातव्यम् । अस्य व्यतिरेकविधा, यथा खलु ध्वनिकारेण अङ्कुरिता, आलोककारेण पल्लविता; लोचनकारेण पुष्पिता, तथैव प्रकाशकारेण फलिता, नान्येन केनापि कोऽपि विशेषोऽद्यावधि वस्तुतोऽत्र प्राकाशि ॥

अथ प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो ध्वनिरित्यपि रसादिवेदनभङ्गिमात्रम्, न प्रत्येक-मर्थान्तरम् । यथा खलु व्यवहारभूमौ वाच्यस्तात्पर्यार्थो लक्ष्यो वेति । ‘विभावानु-भावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः’ (छा० ७२ पृ०) इति सर्ववादिसमता भारतीया रसनीती । एतदुक्तं भवति—कारणादीनां विभावनादिव्यापारवत्त्वाद् विभावादिपदाभिधाने दृष्टान्तमर्यादया विभावादिविभागलाभ । संयोगादिति सौत्र-पञ्चम्या विभावानुभावव्यभिचारिण. समूहालम्बनतया रसं प्रति हेतुता प्रतिपन्नाः । तत्र शब्दोपहितरूपाणां विभावादीनां व्यापाराद् उत्पाद्योत्पादक–गम्यगमक–पोष्य-पोषक–व्यङ्ग्यव्यञ्जकरूपा भावा वादिभिरादृता. । रसबोधने निरूपितदशा अभि-धातात्पर्ये निरस्ते अपि पुनर्मीमांसकमतेन लोल्लटादिभिरुत्प्रेक्ष्यमाणोऽभिधाया दीर्घदीर्घतरो व्यापारो रसस्यानुकार्यगतत्वं च निरस्यते (सा. द. ८९ पृ० २५३ पृ०) “भट्टलोल्लटादयस्तु—रसस्य व्यङ्ग्यत्वमेवाङ्गीकुर्वन्ति” इति विवृतिग्रन्थस्तू-पेक्ष्यः (८० पृ०) एव संयोगादिति बुद्धो रसस्य विभावादेश्च ७८ । । ५५ सुदूर निरस्तो मन्तव्य. । लक्षणापि निरस्तैव, यत्पुनस्तार्किकमन्यै श्री २। महिमभट्टप्रभृतिभी रसोऽनुमाप्य इत्यास्थीयते, तदपि तस्यानुकर्तृगतत्वेन

स्यात्काव्याङ्गत्वं, न रूपिता ॥ शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः। अर्थतत्त्वेन युक्तं तु वदन्त्याख्यानमेतयोः ॥ द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यधीर्भवेत्। अभिधा भावना चान्या तद्भोगीकृतिरेव च ॥ अभिधाधामतां याते शब्दार्थालंकृती ततः। भावनाभाव्य एषोऽपि शृङ्गारादिगणो मतः ॥ तद्भोगीकृतिरूपेण व्याप्यते सिद्धिमान्नरः। दृश्यमानाथवा नोक्ते यालक्षलमियं स्फुटम् ॥" इति। तदित्थमन्यथान्यथा प्रतीयमानो नीत इत्यपि द्रष्टव्यम्। इति शब्दार्थीयम् ॥

अथ श्रव्यदृश्यीयस्य शब्दार्थीयस्य च विभावनाद् व्याकरणानिशायीवाच्यवाचकत्वाश्रयणान्मीमांसादिसमयातिक्रान्तस्फोटवादाभ्युपगमान्न्यायादिविप्रवादिव्यञ्जनारोहणाच्च साहित्यमलंकारशास्त्रं काव्यानुशासनं न कस्याप्यनुयायि पुच्छमङ्गं वा भवितुमर्हति, किंतु—

'प्रसक्तेर्यः पात्रं, तिलकमतिर्यं सूक्तरचना,
य आद्यः साधूनां श्रुतिचुलुकलेह्येन मधुना।
यदात्मानो विद्याः, परिणमति यश्चार्थवपुषा,
स गुम्फो वाणीनां कविवृषनिषेव्यो विजयते ॥'

इत्येवमादिनिरूपितलिङ्गबलेन प्रधानमङ्गीति सिध्यति। अत एव मयाप्यवोचि—

'शब्दार्थयोरुक्तिविशेषसत्त्वे लक्ष्येषु काव्यव्यवहारयोगात्।
न्यायादिवद् दर्शनकोटिमाप्तं साहित्यमङ्गीति वदन्ति विज्ञाः ॥

साहित्यस्य भामहालंकारादयः कतिपये प्रबन्धाः प्रागुक्ताः, (भू० ४४ पृ०) टीकाप्रबन्धा मम्मटसमयदर्शने निर्दिष्टाः, अन्येऽपि यत्र तत्र प्रसङ्गादुपात्ताः। केचिदिह लक्ष्यभूता निरूप्यन्ते—

तत्र ध्वनिग्रन्थाः।

(१) ध्वनिकारिका। (२) आलोकः। (३) लोचनम्। (४) हृदयदर्पणः। (५) व्यक्तिविवेकः। एते पञ्चापि कश्मीरजन्मानोऽत्यन्तप्रौढाः।

वृत्तिप्रकरणानि।

(१) कश्मीरवास्तव्यस्य भट्टकल्लटसूनोर्मुकुलस्य अभिधावृत्तिमातृका। (२) सुप्रसिद्धराजानक—मम्मटस्य शब्दव्यापारविचारः। (३) दाक्षिणात्यस्य अप्पयदीक्षितस्य वृत्तिवार्तिकम्।

अस्यैव शिष्यः प्रतीहारेन्दुराज उद्भटालंकारवृत्तिकर्ता, य आत्मानं कौङ्कणं नि स.

अलंकारग्रन्थाः ।

(१) काश्मीरकस्य राजानक—रुय्य[1](रु)कस्य **अलंकारसर्वस्वम्** । (२) काश्मीरकस्य राजानक—जयरथस्य[2] अलंकारविमर्शिनी । (३) काश्मीरकस्य भट्टशोभाकरमिश्रस्य **अलंकाररत्नाकरः** । (४) दाक्षिणात्यस्य अप्पय[3]दीक्षितस्य **चित्रमीमांसा** । (५) दाक्षिणात्यस्य पण्डितराज—जगन्नाथ[4]स्य **चित्रमीमांसाखण्डनम्** ।

नायिकारसप्रकरणानि ।

(१) रुद्रटस्य शृङ्गारतिलकम् । मैथिलस्य भानुदत्तमिश्रस्य (२-३) **रसमञ्जरी-रसतरङ्गिण्यौ** । (४) शिवरामत्रिपाठिनो **रसरत्नहारः** ।

कतिपयविचारप्रकरणानि ।

(१) काश्मीरिकस्य राजानक—रुय्यकस्य **सहृदयलीला** । (२-४) काश्मीरिकस्य व्यासदासापरनाम्नः क्षेमेन्द्रस्य **कविकण्ठाभरणसुवृत्ततिलकौचित्यविचारचर्चाः** । (५) राजशेखरस्य **काव्यमीमांसा** । (६) जैनयोररिसिंहामरचन्द्रयोः **काव्यकल्पलतावृत्ती**[5] । (७) देवेश्वरस्य **कविकल्पलता** । (८) पर्वतीयस्य विश्वेश्वरपण्डितेन्द्रस्य **कवीन्द्र**[6]**कर्णाभरणम्** ।

साहित्यग्रन्थाः ।

(१) धारापतेर्भोजदेवस्य **सरस्वतीकण्ठाभरणम्** । (२) महामाहेश्वरस्य **एकावली**[7]शास्त्रम् । (३) दाक्षिणात्यस्य विद्यानाथस्य **प्रतापरुद्रीयम्**[8] । (४) केशव-

---

१. अस्यैव महापण्डितस्य शिष्यो राजानक-मङ्खक-महाकविरित्येतेन कृतस्य **श्रीकण्ठचरितस्य** पञ्चविंशसर्गाद् व्यक्तम्. २. अयमेव जयरथ आचार्याभिनवगुप्तकृतस्य **श्रीतन्त्रालोकमहार्णवस्य** कर्णधारो जज्ञे. ३. अयं महानुभावो वेदान्तकल्पतरु-परिमलादिकर्ता । उक्तं चानेन—'कणभक्षपदक्षकपक्षपरिष्करणक्षणतत्परदक्षगिरम् । अतिकर्कशतर्कशतक्षुभितक्षमितक्षपणक्षणभङ्गपदम् ॥ कपिलोक्तिनिराकरणप्रवणं कृतपन्नगसूक्तिपरिष्करणम् । नयमौक्तिकभूषितमङ्गमतं विमलाद्वयचित्सुखमप्यधिपम् ॥ महतामपि मान्यतमं विदुषां विनिवेश्य गुरुं (श्रीरङ्गराजदीक्षित) हृदि वैश्वजितम् । नयसंहतिशालिनि कल्पतरौ विवृतश्रमणः प्रथमः प्रथितः ॥' इत्यादि. ४. अनेनैव सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायाः प्रौढमनोरमायाः खण्डनरूपं **मनोरमाकुचमर्दनं** निरमायि । उक्तं च तदारम्भे—'लक्ष्मीकान्तपदाम्भोजमानम्य श्रेयसां पदम् । पण्डितेन्द्रो जगन्नाथः स्मरति गर्वं गुरुद्रुहां (**भट्टोजिदीक्षितानाम्**)' इत्यादि. ५. काव्यकल्पलता—कविकल्पलते श्लोकरचनाप्रकारदर्शिके. ६. कवीन्द्रकर्णाभरणं बौद्धस्य धर्मदासस्य **विदग्धमुखमण्डन**मप्यतिशेते. ७. अस्यैकावलीनाम्नोऽलंकारशास्त्रस्योपरि सुप्रसिद्धानां कोलाचलमल्लिनाथसूरीणां तरलाख्या व्याख्या वर्तते । अत्रोदाहरणनायकः कलिङ्गेश्वरो नृसिंहभूपः । नृसिंहवर्णनश्लोका अत्रत्याश्चित्रमीमांसादावुदाहृताः. ८. कोलाचलमल्लिनाथसूरिसूनुना कुमारस्वामिसोमपीथिना कृता प्रतापरुद्रीयस्य रत्नापणाख्या व्याख्या । अत्रोदाहरणनायकः काकतीयकुलोत्पन्नो रुद्रभूपालः प्रसिद्धः.

मिश्रस्य अलंकारशेखरः । (५) जैनस्य आचार्यहेमचन्द्रस्य स्वोपज्ञालंकारचूडामणिवृत्तिसहितं काव्यानुशासनम् । (६) जैनस्य वाग्भटस्य काव्यानुशासनम् । (७) जैनस्य वाग्भटस्य वाग्भटालंकारः । (८) दाक्षिणात्यस्य अच्युतराजस्य स्वोपज्ञरसामोदसहितः साहित्यसारः । (९) दाक्षिणात्यस्य कृष्णकवेर्मन्दारमरन्दः ।

रूपकप्रकरणानि ।

धनंजयस्य दशरूपकं धनिककृतालोकसवलितम् । भारतीयस्य नाट्यशास्त्रस्य अष्टादश एकोनविंशो विंशश्चतुस्त्रिंशश्चाध्यायाः । अनेके रूपकग्रन्थाः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य राघवभट्टपादस्य अभिज्ञानशाकुन्तलार्थद्योतनिकातोऽवधेया इति ।

अथ प्रसङ्गात्साहित्यस्य लक्ष्यभूताः प्राच्योदीच्यप्रतीच्यदाक्षिणात्याः कतिचन कविकर्मणः श्रव्यदृश्यग्रन्था निरूप्यन्ते—

तत्र काव्यग्रन्थाः ।

(१–३) कालिदासस्य रघुवंश–कुमारसम्भव–मेघदूतानि । (४) छत्र–भारवेः किरातार्जुनीयम् । (५) घण्टा–माघस्य शिशुपालवधम् । (६) श्रीहर्षस्य नैषधीयचरितम् । (काव्यशास्त्रम्) (७) काश्मीरिकस्य तालरत्नाकरस्य हरविजयम् । (८) काश्मीरिकस्य बिह्लणस्य विक्रमाङ्कदेवचरितम् । (९) काश्मीरिकस्य जगद्धरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलिः । (१०) शालिवाहनस्य गाथासप्तशती (गाहासत्तसई)। (११) प्रवरसेनस्य सेतुबन्धम् (दसमुहवहो)। (१२) वाक्पति·

१. काव्यानुशासनं काव्यप्रकाशानुसारि । वाग्भटीय काव्यानुशासनं तु प्राचीनशैलीकम्. २. एते हालसाटिवै. समुद्रिते दशरूपकपुस्तके सक्षेपिताः. ३. दक्षिणापथे गोदावरीतीरे कुन्तलेषु प्रतिष्ठानं नाम नगरमासीत् । यत्स्वामी हालसातवाहनादिनामा शकप्रवर्तकः शालिवाहनः । येन च गाथासप्तशती सकलिता । इय बाणस्य हर्षचरिते कोषतया स्तुता । गोवर्धनाचार्यस्य आर्यासप्तशत्या–'वाणी प्राकृतसमुचितरसा बलेनैव संस्कृतं नीता । निम्नानुरूपनीरा कलिन्दकन्येव गगनतलम् ॥' इत्येव स्मृता । सरस्वतीकण्ठाभरणे तु द्वितीयपरिच्छेदे 'केऽभूवन्नाढ्यराजस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः । काले श्रीसाहसाङ्कस्य के न संस्कृतभाषिणः ॥' इत्युक्तम् । तत्र आढ्यराजः शालिवाहनः; साहसाङ्को विक्रमादित्य इति तट्टीकाकृतो रत्नेश्वरमिश्राः । शालिवाहनस्यैव सभायां भूतभाषामयबृहत्कथानिर्मातृ–गुणाढ्य–कातन्त्रव्याकरणकर्तृ–शर्ववर्मप्रभृतयो महाविद्वांस आसन् । अतः शकप्रवृत्तेरासन्नकाले गाथासप्तशतीसकलनकालो भवितुमर्हतीति दिक्. ४. राजतरङ्गिणीगणनया एकः प्रवरसेनः ३१८९ कलिगतेऽभूत् । अस्यैव पौत्रो द्वितीयः प्रवरसेनः । एतत्समये उज्जयिन्यां [illegible] विक्रमादित्योऽप्यभूत् । उक्तप्रवरसेनयोरन्यतरेण सेतुबन्धापरनामधेयं प्रणीतं स्यात् । अकब्बरजह्वालदीन्द्र (अबुल्मुजफ्फरजलालुद्दीनमहम्मद) सचिवो रामदासभूपतिस्तु स्वकृतसेतुबन्धटीकाप्रारम्भे–'महाराजप्रवरसेननिर्मितं

देवस्य गउडवहो (गौडवधम्)।

आख्यानग्रन्थाः।

(१) दण्डिनो **दशकुमारचरितम्**। (२) सुबन्धोर्**वासवदत्ता**। (३-४) बाणभट्टस्य **हर्षचरित-कादम्बर्यौ**। (५) विष्णुशर्मणः **पञ्चतन्त्रम्**। (६) नारायणस्य **हितोपदेशः**।

चम्पूग्रन्थाः।

(१) त्रिविक्रमस्य **दमयन्तीकथा**। (२) भोजदेवस्य **रामायणचम्पूः**। (३) अनन्तस्य **भारतचम्पूः**।

नाटकग्रन्थाः।

(१-३) कालिदासस्य **अभिज्ञानशाकुन्तल-विक्रमोर्वशीय-मालविकाग्निमित्राणि**। (४-६) श्रीहर्षस्य **रत्नावली-प्रियदर्शिका-नागानन्दानि**। (७-९) भवभूतेर्**महावीरचरित-मालतीमाधवोत्तररामचरितानि**। (१०-१२) राजशेखरस्य **बालरामायण-विद्धशालभञ्जिका-कर्पूरमञ्जर्यः**। (१३) भट्टनारायणस्य **वेणीसंहारम्**। (१४) मुरारेरनर्घराघवम्। (१५) विशाखदत्तस्य **मुद्राराक्षसम्**। (१६) श्रीकृष्णमिश्रस्य **प्रबोधचन्द्रोदयम्**।

एतेष्वनेकान्काव्यसाहित्यग्रन्थान्काव्यमालाप्रसङ्गादुद्धरद्भिरस्मत्तातपादानां सुहृद्भिर्महामहोपाध्यायश्रीदुर्गाप्रसादपण्डितवरैः काव्यसंसारः साधूपकृत इति॥

५। साहित्यदर्पणस्य च किमितिवृत्तम्? अयं दर्पणो यावदुपयुक्तकाव्यशिक्षादायकत्वात् साहित्यशास्त्रमिति व्यपदिश्यताम्। यदयं न **सरस्वतीकण्ठाभरणवद्** अनतिप्रयोजनीयविषयविस्तीर्णो नवीनविचारविकलश्च, न **काव्यप्रदीपवद्** रूपकप्रकरणरहितोऽतिस्थगितप्रमेयश्च, न **साहित्यसारवद्** विषयसकलनैकतात्पर्यो दुरूहरचनश्च। एकदेशीयैः सह तु तुलनावकाश एवास्य नास्ति। सोऽयं कारिकावृत्त्युदाहृतिभिस्त्रिधा विभज्यते। तत्र कारिका वृत्तयश्च स्वकीया एव, उदाहृतयस्तु क्वचिदेव स्वकीयाः। प्रमेयाणामुपपादनशैली प्रायेण सर्वत्र प्राञ्जलैव, यत्र क्वापि

महाराजाधिराजविक्रमादित्येनाहूत. कालिदासमहाशयः सेतुबन्धं चिकीर्षुः' इत्यनेन कालिदासस्यैव सेतुबन्धकर्तृत्वं व्यलिखत्। तत्र तादृशसम्बन्धदर्शने मूलं मृग्यम्। विक्रमकालिदासयोः सम्बन्धस्तु न विरुध्यते तयोरनेकत्वात्। वाकाटकवंशे गृहीतजन्मनोः खिस्ताब्दस्य चतुर्थ-पञ्चमशतकयोर्वर्तमानयोः प्रवरसेनभूभुजोः सेतुबन्धकर्तृत्वं तु दण्डिनः स्थितिकालात्तत्रे भवति। यतो दण्डी काव्यादर्शे सेतुबन्धं स्मरतीति दिक्.

१. गौडवधे का(क)न्यकुब्जाधिपतेर्यशोवर्मणो महिमा आश्चर्यकर्मा अस्या वाक्पतिराजेनावर्णि अत्र १२०९ गाथाः। रामाभ्युदयादिनाटकरचयिता स्वयमेव यशोवर्मा कालगत्या कश्मीराधिपतिना ललितादित्येन पराजितः। 'कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः। जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम्॥' इति राजतरङ्गिणी ४।१४४)। अस्य समयः खिस्ताब्दीयसप्तमशतकोत्तरार्धम्.

गहना सा तावद् विषयस्वभावात्समुद्भूता । शास्त्रकारेण तु सुखाववोधायैव यतितम् । उक्तं च चरमे—'साहित्यदर्पणममुं सुधियो विलोक्य साहित्यतत्त्वमखिलं सुखमेव वित्त ॥' इति ॥

यत्त्वत्र कुत्रचिच्छृङ्गारतरङ्गितः प्रस्तावः स चापरिहार्यतया नैतस्य दूषणाय प्रभवति । इति दोषमाशङ्क्यैव काव्यालंकारे रुद्रटेनाभ्यधायि—

'नहि कविना परदारा एष्टव्या नापि चोपदेष्टव्याः ।
कर्तव्यतयान्येषां न च तदुपायोऽभिधातव्यः ॥
किं तु तदीयं वृत्तं काव्याङ्गतया स केवलं वक्ति ।
आराधयितुं विदुषस्तेन न दोषः कवेरत्र ॥'

कि यद्दृत्तया, अङ्गिनि कामसूत्रेऽप्येवमभिहितम्—'धर्ममर्थं च कामं च' इति (श्लो. ११९ पृ०)।

साहित्यदर्पणकारो विश्वनाथः । अयं दर्पणस्य चतुर्थे परिच्छेदे (२४४ पृ.) अलावदीनं स्मरति । 'यः कौमारहर—' इति काव्यप्रकाशोदाहरणविचारे ग–सञ्ज्ञकपुस्तकपाठे (सा. द. १७ पृ०) जयन्तं स्मरति । काव्यप्रकाशस्य दर्पणव्याख्याने 'यदाहुः श्रीकलिङ्गभूमण्डलाखण्डलमहाराजाधिराजश्रीनरसिंहदेवसभायां **धर्मदत्तं** स्थगयन्तः सकलसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितास्मत्पितामहश्रीमन्**नारायणदास**पादाः' इत्युद्गिरति । तत्र **अलावद्दीनः** (अलाउद्दीन मसऊद) दिल्लीपरिवृट्., यः खीस्ताब्दे १२४६ मारितः । **जयन्तः** काव्यप्रकाशस्य दीपिकाव्याख्यान्ते संवत् १३५० अर्थात् खिस्ताब्द १३५०–५७=१२९३ लिखति । एवमेनाभ्यामवस्तनो दर्पणकारो **विश्वनाथः** खिस्तीयचतुर्दशशतकस्य पूर्वभागेऽवश्यं भवितुमर्हति । यस्मादयं कलिङ्गेश्वरस्य नरसिंहदेवस्य सभायां स्वपितामहं नारायणं निर्दिशति । स च नरसिंहदेवः 'अस्मिन्नद्योनद्वादशशतकवत्सरे (१२१८) चतुर्दशभुवनाधिपत्यादिविरुदावलीविराजमान श्रीवीरनरसिंहदेवमहीपतिः स्वराज्यसंवत्त्रिंशदङ्केऽभिलिख्यमाने सिंहशुक्ल[illegible] सोमवारे' इत्यैतिहासिकपङ्क्तिकया खिस्ताब्दे ११६० सिध्यति । यद्यपि १२९३–११६०=१३३ उक्तखिस्ताब्दयोरन्तरं पुरुषत्रयपर्याप्ते किञ्चिदधिकं प्रतीयते तथापि दर्पणे (७८ पृ) नारायणस्य वृद्धप्रपितामहत्वेन लेखात्तन्ना[illegible] । प्रकाशदर्पणे नारायणस्य अन्ते दास–दर्शनात्, साहित्यदर्पणे [illegible] व्यक्तिरेकस्तु नाग्रहः । विश्वनाथात्मजस्य **अनन्तदास**नाम्नो[illegible] विश्वनाथानुजस्य **चण्डीदास**स्यापि तथानामनिर्देशाच्च (सा. [illegible] पृ०) । दर्पणे विश्वनाथपित्रा **चन्द्रशेखरेण** वर्णिताद्**उमाभानु**[illegible] (सा. द० ६३)।

१. [illegible] । नरसिंह [illegible]

विश्वनाथस्य नाम सान्धिविग्रहिक-महापात्र-कविराजेत्युपाधिविनिर्घटितं दृश्यते । तत्र सान्धिविग्रहिक इति राज्याधिकारविशेषः । तदानीं विद्याप्रणयिनां कलिङ्ग-पार्थिवानां राज्याधिकारे विश्वनाथस्य पूर्वपुरुषास्तदनुबन्धिनः श्रीधर-राघवानन्द-कृष्णानन्दप्रभृतयश्चासन् । अत एतन्नामापि सान्धिविग्रहिक-महापात्र-विशेषणाभ्यां भूषितम् । अत्र **श्रीधर-राघवानन्दौ** काव्यप्रकाशस्य टीकाकृतावपि । कृष्णानन्दस्तु वैदर्भरीतिप्रधानस्य सहृदयानन्दाख्यस्य नलचरित-महाकाव्यस्य रचयिता । राघवानन्दनाम दर्पणस्य प्रथमपरिच्छेदे; सहृदयानन्दस्य 'सुधांशुनेन-'इति पद्यं सप्तमपरिच्छेदे वर्तते । सान्धिविग्रहिक इति संधिविग्रहाधिकृतः । 'तत्र नियुक्तः-' (पा० सू० ४।४।६९) इति ठक् । एष उपाधी **राजतरङ्गिण्यादौ** सुप्रसिद्धः । महापात्रो ब्राह्मणविशेष इति केचित्, सद्वेत्यपरे । नतु महापात्र इति संभावनीयम् । कविराज इति महाकविसमानार्थकम् । नतु अवध(अयोध्या)प्रान्तीयप्रधानहिंदीभाषाया 'भाट' इति प्रसिद्धब्राह्मणजातेरवगमकम् । श्रीनारायणचरणारविन्देत्यादि तु आस्तिक्यादिप्रदर्शनार्थम् । काव्यप्रकाशदर्पणे तु '...सगीतविद्याविद्याधर कलाविदानाल्तीनमधुकर-विविधविद्यार्णवकर्णधार...'इति विश्वनाथस्य त्रीणि विशेषणान्यधिकानि । वस्तुतोऽयं महाकुलप्रसूतो बहुज्ञः सहृदयश्चेति । एतत्प्रणीतग्रन्थास्त्वेते ज्ञायन्ते—(१) राघवविलासमहाकाव्यम् (२) कुवलयाश्वचरितप्राकृतमहाकाव्यम् (३) चन्द्रकला नाटिका (४) प्रभावती नाटिका (५) षोडशभाषामयी प्रशस्तिरत्नावली (एतेषां निर्माणोत्तर) (६) साहित्यदर्पण (७) नरसिंहविजयम् (८) काव्यप्रकाशदर्पणः । एतत्पितुश्चन्द्रशेखरस्य पुष्पमाला नाटिका, भाषार्णव इति ग्रन्थद्वयी दर्पणतो व्यक्ता । तत्र—

'भाषार्णवमपात्राणां नाटकोक्तौ विशेषतः ।
मागधी शौरसेनीत्युक्ता भाषा द्विधा बुधैः ॥
हीनैर्भाष्या विभाषा स्यात्सा च सप्तविधा स्मृता ।
प्राच्यावन्ती मागधी च शाकारी च तथापरा ॥
चाण्डाली शाबरी चापि तथाऽऽभीरीति भेदतः ।'

[illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] इति [illegible] 'देवीं [illegible] इति [illegible] । अत्र [illegible], [illegible] 'कुवलयाश्व' [illegible] इति [illegible] । [illegible]

'धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्ट-घटखर्पर-कालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥'

इत्येवमादिश्लोकाः परीक्षापेक्षा । अत्रेयं भ्रान्तिदिक्—वराहमिहिरो हि 'सप्ताश्विवेदसङ्ख्य शककाल-(४२७)' इति स्वसमयं निर्दिदेश । तेन [illegible] समयो व्यभिचरितो द्रष्टव्य । कालकलनानादरे तु—

'भासो रामिल-सोमिलौ वररुचिः श्रीसाहसाङ्कः कवि-
र्मेघो भारवि-कालिदास-तरलाः स्कन्धः सुबन्धुश्च यः ।
दण्डी बाणदिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽप्यमी ॥'

इत्येवमादिश्लोका अदुष्टा इत्यलम् ।

दण्डी ।

[illegible]माचार्यदण्डी कवि कुत्र कदा बभूवेति विज्ञानं दु शकम् । दण्डीति नाम [illegible] मन्यन्ते कतिपये । कतिपये पुनः काव्यादर्शे वैदर्भीरीतेर्भू[illegible] [illegible] विदर्भजनपदस्थं दाक्षिणात्य कीर्तयन्ते । अथ—

'त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो गुणाः ।
त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥'

इति [illegible]-राजशेखरमहाकविश्लोकाद्दण्डिनो ग्रन्थत्रयकर्तृत्वं [illegible] । तत्र काव्यादर्श-दशकुमारचरिते तावदतिरोहिते । तृतीयो ग्रन्थ [illegible]—'छन्दोविचित्या सकलस्तत्प्रपञ्चो निरूपित' इति काव्यादर्शेन, '[illegible]' इति सौबन्धवीयवासवदत्ताश्लेषेण 'छन्दो[illegible]' इति त्रिपाठिशिवरामप्रणीतया तट्टीकया च छन्दोविचिति[illegible] । [illegible] मन्यन्ते । तथाच विचिति[illegible] । [illegible] ग्रन्थं कलापरिच्छेद कलयन्ते । मल्लिकामारुतनिर्म[illegible] [illegible] । [illegible] समयस्तु प्रबरसेनादर्वाक् [illegible] ॥

धनिकः ।

[illegible], दशरूपकं तु विष्णुसूनुजन्मना धन[illegible] [illegible] । धनञ्जय —

[illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] १२०० [illegible] ।

विष्णोः सुतेनापि धनञ्जयेन विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः ।
आविष्कृतं मुञ्जमहीशगोष्ठीवैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत् ॥'

इत्यनेनात्मानं वाक्पतिराजदेवापरनाम्नो मुञ्जभूभुजः सभासदमाख्यत । स च मुञ्जः ९९४ खिस्ताब्दे आसीदिति सुभाषितरत्नसन्दोहतो ज्ञायते । अयमेव काले धनिकस्यापि भवितुं युक्तः । धनिकेन काव्यनिर्णयोऽपि निरमायीति दशरूपालोकतो व्यक्तम् ॥

नखकुट्टः ।

कोऽयं कदैतन्निर्मितो निबन्ध इति नाद्यावधि ज्ञायते । एतन्मतं तु दर्पणस्य षष्ठपरिच्छेदे 'नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र' इत्याद्युक्तम् ॥

पुरुषोत्तमः ।

द्वौ पुरुषोत्तमौ ज्ञायेते । एकस्त्रिकाण्डशेषकर्ता, अन्यो विष्णुभक्तिकल्पलतारचयिता । तत्राद्यस्य त्रिकाण्डशेषसमाप्तौ पुरुषोत्तमदेव इति नाम, द्वितीयस्य तु पुरुषोत्तम इति । परमाद्यस्यापि ग्रन्थरचनायां पुरुषोत्तम इत्येव नामधेयं दृश्यते । तथाहि त्रिकाण्डशेषप्रारम्भे '[illegible] पुरुषोत्तमस्य' इति । हारावलीप्रारम्भे 'हारावली विरचिता पुरुषोत्तमेन' इति च । अतो द्वयोरेकता सम्भवति । [illegible] दर्पणस्य नवमपरिच्छेदे 'पुरुषोत्तमस्त्वाह' इत्यादिना [illegible] पुरुषोत्तमकर्ता [illegible] ॥

भरतः ।

एतद्गुरुत्वेनैव नाट्यशास्त्रं लोके प्रसिद्धम् । एतस्य द्विपुरुषत्वं [illegible] निर्दिष्टम् । एतस्मादादिभरतनामकमपि [illegible] । [illegible] भरत, आदि-भरत इति द्वेधा [illegible] । [illegible] ॥

भर्तृहरिः ।

[illegible]

व्याख्यानार्थं । तत्र तेषामत्र ... प्राचीन । शतकानि तु स्वपरपद्योपनिबद्धानीति ग्रन्थान्तरस्वरूपादवगम्यते । दुःशीलस्त्रियमानभङ्गेन भर्तृहरिणा राज्यलक्ष्मीवञ्चनाय वैराग्यमाश्रितमिति निगमः प्रथितः । तत्र—"यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता, सा चान्यमिच्छति जनं, स जनोऽन्यसक्तः । अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या, धिक् तां च, तं च, मदनं च, इमां च, मां च ॥" इदं तदीयं पद्यं विज्ञम । इदं-राज्ञो ... , ... पुष्पाले, पुष्पालस्य अन्यनाडुगमयतीति किंवदन्ती । अयमेव भर्तृहरिर्हरिहरोपाध्यायविरचितस्य भर्तृहरिनिर्वेदव्यनाटकस्य कथानायको विभाव्यते । तत्र राज्ञी भानुमती विशुद्धचरित्रैव, तद्वत् किंवदन्तीगन्धोऽपि । राज्ञो योगि-गोरक्षतो दीक्षाग्रहणं चेति दिक् ॥

भोजदेवः ।

सरस्वतीकण्ठाभरणादिनानाविधसदभरचयिता कृतिशकुन्तकल्पतरुर्धारानगरनाथो भूपालरत्नं भोजदेवो विक्रमार्कसंवत् १०७८ आसीत्, तदेतदस्यो निर्दिष्टतदानपत्राद्व्यक्तम् ।

रुद्रटस्य काव्यालङ्कारात्परस्मिन् मम्मटस्य काव्यप्रकाशात् पूर्वस्मिन् काले सरस्वतीकण्ठाभरणमालङ्कारिकाणां वस्तुतः कण्ठाभरणमेवाभूत् । तत एवास्य बहवो विषया उदाहृतयश्चालङ्कारग्रन्थेषूद्धृता लभ्यन्ते । अस्य च पञ्च परिच्छेदाः । तत्र प्रथमे परिच्छेदे विस्तरतो दोषगुणविवेचनम् । द्वितीये बाह्यसंज्ञाः शब्दालंकाराः, तृतीये आभ्यन्तरसंज्ञा अर्थालङ्काराः, चतुर्थे बाह्याभ्यन्तरसंज्ञा उभयालङ्कारा विवेचिताः । पञ्चमे तु प्राचीनरीत्या रसादिर्दर्शितः । यद्यप्यत्र मौलिकविषयाणामवान्तरभेदा नातिप्रयोजनीयास्तथाप्यनेके पदार्था उदाहरणश्लोकाश्च साहित्यसामाजिकविवेकादर्शभूता अवश्यं पर्यालोचनीयाः ।

एतत् कण्ठाभरणं महाराजश्रीभोजदेवेन अलङ्कारशास्त्रत्वेन व्यपदिष्टम् । एतस्य प्रारम्भसमाप्ती—

"ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम् ।
यस्याः सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपास्महे ॥'
'यावन्मूर्ध्नि हिमांशुकन्दलभृति स्वर्वाहिनी धूर्जटे-
र्यावद्वक्षसि कौस्तुभस्तवकिते लक्ष्मीर्मुरद्वेषिणः ।
यावच्चित्तभुवस्त्रिलोकविजयप्रौढं धनुः कौसुमं
भूयात्तावदियं कृतिः कृतधियां कर्णावतंसोत्पलम् ॥"

इत्येवमुपलोकिते ।

तद्दानपत्रस्यापेक्षिताशोऽयम्—

"...... परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्री-सीयकदेवपादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीवाक्पतिराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीसिन्धुराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिरा-

जपरमेश्वरश्रीभोजदेवः कुशली नागहृदपश्चिमपथकान्त-पातिवीराणके समुपगता-न्समस्तराजपुरुषान्ब्राह्मणोत्तरान्प्रतिनिवासिपट्टकिलजनपदादींश्च समादिशति—अस्तु वः संविदितम्, यथा अतीताष्टसप्तत्यधिकसाहस्रिकसंवत्सरे (१०७८) माघासित-तृतीयायां रवावुदगयनपर्वणि कल्पितहलाना लेख्ये श्रीमद्धारायामवस्थितैरस्माभिः स्नात्वा चराचरगुरुं भगवन्तं भवानीपतिं समभ्यर्च्य संसारस्यासारतां दृष्ट्वा

'वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-
मापातमात्रमधुरो विषयोपभोगः।
प्राणास्तृणाग्रजलबिन्दुसमा नराणां
धर्मः सखा परमहो परलोकयाने॥
भ्रमत्संसारचक्राग्रधाराधारामिमां श्रियम्।
प्राप्य ये न ददुस्तेषां पश्चात्तापः परं फलम्॥'

इति जगतो विनश्वरं स्वरूपमाकलय्य उपरिलिखितग्रामः स्वसीमातृणगोचर-यूतिपर्यन्तः सहिरण्यभागभोगः सोपरिकरः सर्वदायसमेतो ब्राह्मणधनपतिभट्टाय भट्टगोविन्दसुताय बह्वृचाश्वलायनशाखाय त्रिप्रवराय वेल्लप्रतिबद्धश्रीवादाविनि-र्गततराधरस्थकर्णाटाय मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोविवृद्धये अदृष्टफलमङ्गीकृत्य आचन्द्रार्कार्णवक्षितिसमकालं यावत्परया भक्त्या शासनेनोदकपूर्वं प्रतिपादित इति मत्वा यथा दीयमानभोगकरहिरण्यादिकमाज्ञाश्रवणविधेयैर्भूत्वा सर्वमस्मै समुपनेतव्यम्। सामान्यं चैतत्पुण्यफलं बुद्ध्वा अस्मद्वंशजैरन्यैरपि भाविभोक्तृभिरस्मत्प्रदत्तधर्मदायोऽय-मनुमन्तव्यः पालनीयश्च ....

इति कमलदलाम्बुबिन्दुलोलां श्रियमनुचिन्त्य मनुष्यजीवितं च।
सकलमिदमुदाहृतं च बुद्ध्वा नहि पुरुषैः परकीर्तयो विलोप्याः॥

इति। संवत् १०७८ चैत्र[illegible] १४ स्वयमाज्ञा[illegible] [illegible]। स्वहस्तोऽयं श्रीभोजदेवस्य॥

(इण्डियन्‌ आण्टिक्वेरी ६।५३—५४)

महिमा।

[illegible] श्रीमत्सु राजानकमहिमभट्टो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], अर्थात् [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] व्यक्तिविवेकं[1] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] श्रीधैर्यः [illegible] [illegible] परिच्छेदे—

'दोषं व्यक्तिविवेकेऽस्तु [illegible]।
काव्यमीमांसिषु [illegible] महिमाऽऽहृत।'

[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]

---

१. [illegible]

जपरमेश्वरश्रीभोजदेवः कुशली नागह्रदपश्चिमपथकान्त-पातिवीराणके समुपगता-न्समस्तराजपुरुषान्ब्राह्मणोत्तरान्प्रतिनिवासिपट्टकिलजनपदादींश्च समादिशति—अस्तु वः संविदितम्, यथा अतीताष्टसप्तत्यधिकसाहस्रिकसंवत्सरे (१०७८) माघासितृतीयायां रवावुदगयनपर्वणि कल्पितहलानां लेख्ये श्रीमद्धारायामवस्थितैरस्माभिः स्नात्वा चराचरगुरुं भगवन्तं भवानीपतिं समभ्यर्च्य संसारस्यासारतां दृष्ट्वा

'वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-
मापातमात्रमधुरो विषयोपभोगः।
प्राणास्तृणाग्रजलबिन्दुसमा नराणां
धर्मः सखा परमहो परलोकयाने॥
भ्रमत्संसारचक्राग्रधाराधारामिमां श्रियम्।
प्राप्य ये न ददुस्तेषां पश्चात्तापः परं फलम्॥'

इति जगतो विनश्वरं स्वरूपमाकलय्य उपरिलिखितग्रामः स्वसीमातृणगोचर-यूतिपर्यन्तः सहिरण्यभागभोगः सोपरिकरः सर्वादायसमेतो ब्राह्मणधनपतिभट्टाय भट्टगोविन्दसुताय बह्वृचाश्वलायनशाखाय त्रिप्रवराय वेल्लप्रतिबद्धश्रीवाडाविनि-र्गतकर्णाटाय मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोभिवृद्धये अदृष्टफलमङ्गीकृत्य आचन्द्रार्कार्णवक्षितिसमकालं यावत्परया भक्त्या शासनेनोदकपूर्वं प्रतिपादित इति मत्वा तथा दीयमानभागभोगकरहिरण्यादिकमाज्ञाश्रवणविधेयैर्भूत्वा सर्वमस्मै समुपनेतव्यम्। सामान्यं चैतत्पुण्यफलं बुद्ध्वा अस्मद्वंशजैरन्यैरपि भाविभोक्तृभिरस्मत्प्रदत्तधर्मदायोऽयम-नुमन्तव्यः पालनीयश्च ....

इति कमलदलाम्बुबिन्दुलोलां श्रियमनुचिन्त्य मनुष्यजीवितं च।
सकलमिदमुदाहृतं च बुद्ध्वा नहि पुरुषैः परकीर्तयो विलोप्याः॥

इति। संवत् १०७८ चैत्र सुदि १४ स्वयमाज्ञा मङ्गलं महाश्रीः। स्वहस्तोऽयं श्रीभोजदेवस्य॥

(इण्डियन् एण्टिक्वेरी ६।५३–५४)

महिमा।

[illegible]

'[illegible]।
[illegible]।'

[illegible]

व्या[illegible] । [illegible] । [illegible]काले तु [illegible]नीति [illegible] । [illegible]नमानयेन [illegible] राज[illegible]वशाय [illegible] । [illegible]—"मा [illegible] मयि मा [illegible], [illegible] । अस्मा[illegible] परितुष्यति [illegible], [illegible], [illegible] न, मा न ॥" [illegible] तदीय पद्य[illegible] । [illegible] पूर्णालम[illegible] गमयन्तीति [illegible] । [illegible] भर्तृहरि[illegible] [illegible]नाटकस्य [illegible] । [illegible] भानुमती [illegible], [illegible] किंवदन्तीगत[illegible]ऽपि । [illegible]-गोरक्षनो [illegible] ॥

भोजदेवः ।

सरस्वतीकण्ठाभरणा[illegible] [illegible]नाथो भूपालरत्नं भोजदेवो [illegible] । [illegible], [illegible] निर्दिष्ट[illegible] दानपत्राद्युक्तम् ।

एतदस्य [illegible] पूर्वस्मिन् काले [illegible]तीकण्ठाभरणमालङ्कारि[illegible] । तत एतास्य [illegible] विषया उदाहरणश्चालङ्कारग्र[illegible] । अस्य च पञ्च परिच्छेदा । [illegible] प्रथमे परिच्छेदे [illegible] । [illegible] शब्दालङ्का[illegible] तृतीये आभ्यन्तरसंज्ञा अर्थालङ्कारा, चतु[illegible] उभयालङ्कारा [illegible]चिता । पञ्चमे तु प्राचीनरीत्या [illegible] । [illegible] वान्तरभेदा नातिप्रयोजनीया[illegible] । उदाहरण[illegible] साहित्यसाम्[illegible]कालिकविवेकादर्शभूता अस्य पर्यालोचनायाम् ।

एतत् कण्ठाभरण महाराज[illegible] व्याहृतम् । एतत् प्रारम्भसमासौ—

"ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम् ।
यस्याः सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपास्महे ॥'
'यावन्मूर्ध्नि हिमांशुकन्दलभृति स्वर्वाहिनी धूर्जटे-
र्यावद्वक्षसि कौस्तुभस्तवकिते लक्ष्मीर्मुरद्वेषिणः ।
यावच्चित्तभुवस्त्रिलोकविजयप्रौढं धनुः कौसुमं
भूयात्तावदियं कृतिः कृतधियां कर्णावतंसोत्पलम् ॥"

इत्येतमुप[illegible] ।

तद्दानपत्रस्यापेक्षितांशोऽयम्—

परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीसीयकदेवपादानुध्यातप[illegible]रमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीवाक्पतिराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारक-महाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीसिन्धुराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिरा[illegible]

जपरमेश्वरश्रीभोजदेवः कुशली नागद्रपश्चिमपथकान्तःपातिवीराणके समुपगता-न्समस्तराजपुरुषान्ब्राह्मणोत्तरान्प्रतिनिवासिपट्टकिलजनपदादींश्च समादिशति—अस्तु व संविदितम्, यथा अतीताष्टसप्तत्यधिकसाहस्रिकसंवत्सरे (१०७८) माघासित-तृतीयायां रथोदगयनपर्वणि कल्पितहलाना लेख्ये श्रीमद्धारायामवस्थितैरस्माभिः स्नात्वा चराचरगुरुं भगवन्तं भवानीपतिं समभ्यर्च्य संसारस्यासारतां दृष्ट्वा

'वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-
मापातमात्रमधुरो विषयोपभोगः ।
प्राणास्तृणाग्रजलबिन्दुसमा नराणां
धर्मः सखा परमहो परलोकयाने ॥
भ्रमत्संसारचक्राग्रधाराधारामिमां श्रियम् ।
प्राप्य ये न ददुस्तेषां पश्चात्तापः परं फलम् ॥'

इति जगतो विनश्वरं स्वरूपमावलम्ब्य उपरिलिखितग्रामः स्वसीमातृणगोचर-यूतिपर्यन्तः सहिरण्यभागभोगः सोपरिकरः सर्वादायसमेतो ब्राह्मणधनपतिभट्टाय [illegible]गोत्राय [illegible]सुताय बह्वृचाश्वलायनशाखाय त्रिप्रवराय [illegible]प्रतिबद्धश्रीवादा[illegible] [illegible] मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोऽभिवृद्धये [illegible] [illegible] यावच्चन्द्रार्कार्णवक्षितिस्थिति [illegible] भक्त्या शासनेनोदकपूर्वं प्रतिपादित इति मत्वा [illegible] [illegible] सर्वमस्य [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पालनीयश्च ....

इति कमलदलाम्बुबिन्दुलोलां श्रियमनुचिन्त्य मनुष्यजीवितं च ।
सकलमिदमुदाहृतं च बुद्ध्वा नहि पुरुषैः परकीर्तयो विलोप्याः ॥

[illegible] । संवत् १०७८ [illegible] १४ [illegible] । [illegible] श्रीभोजदेवस्य ॥

([illegible])

[illegible] ।

[illegible]

'[illegible] ।
[illegible] ।'

[illegible]

१. [illegible]
[illegible]

विवेके प्रथमविमर्शे शब्दानौचित्यविचारः। अत्र "विधेयाविमर्शः, प्रक्रमभेदः, क्रमभेदः, पौनरुक्त्यं, वाच्यावचनम्," इति पञ्च दोषजातीः पुरस्कृत्य महाकवि-गव्यो बहुधा परीक्षिताः। तृतीयविमर्शे ध्वन्युदाहरणानामनुमानेऽन्तर्भावदर्शन-मिति। व्यक्तिविवेकस्य—

'अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम्।
व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम्॥'

इत्यारम्भः;

'अन्यैरनुल्लिखितपूर्वमिदं ब्रुवाणो
नूनं स्मृतेर्विषयतां विदुषामुपेयाम्।
हासैककारणगवेषणया नवार्थ-
तत्त्वावमर्शपरितोषसमीहया वा॥'

इति समाप्तिश्च।

मम्मटः।

काव्यप्रकाशकर्ता राजानकसंज्ञब्राह्मणकुलोत्पन्नो **मम्मटाचार्यः** कश्मीरे बभूव। अयमेव चिराय रूढान् गण्डुलिकाप्रवाहेण विततान् दोषगुणरीत्यलंकार संक्षिप्य यथाशास्त्रं परिष्कृत्य च स्वोन्मीलिते काव्यप्रकाशे प्रथमं दर्शितवा अचिरव्यवहृतान् ध्वनिविषयान् यथायथं संकलय्य परिसंख्याय च यथा ननामव्यामान्यां निबध्नवान्; पाठ्यदृष्ट्या कारिकासदृशान् प्रमेयान् मनाग् व्याहृतवान्। एवं यथा शब्दार्थपरिशुद्धये सूत्रवृत्त्युदाहरणैर्व्याकरणे न्वकौमुदी विभज्यते, तथैव काव्यप्रकाशः शब्दार्थगुम्फपरिष्कृतये। स ए परालंकारपर्यन्तो मम्मटेन तत उर्वरितः किंचिद् **अल्लटेन** (अलके त्यन्तटीकायां निदर्शनाख्यायामुक्तम्—

'कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः परिकरावधिः।
प्रबन्धः पूरितः शेषो विधायाल्लटसूरिणा॥'

एतद्धि काव्यप्रकाशस्य 'इत्येष मार्गो विदुषा—' इत्यन्तिमश्लोकव्याख्या निर्दिश्यते। एतस्य टीकाकर्तारश्च—

(१) संकेतः ... ... जैनमाणिक्यचन्द्राचार्यैः कृतः
(२) बालचित्तानुरञ्जनी ... सरस्वतीतीर्थैः कृता।
(३) दीपिका ... ... जयन्तभट्टैः कृता।
(४) आदर्शः (संकेत.) ... सोमेश्वरभट्टैः कृतः।
(५) दर्पणः ... ... विश्वनाथकविराजैः कृतः।
(६) विस्तारिका ... ... परमानन्द-चक्रवर्ति-भट्टाच
(७) निदर्शनम् (काव्यकौतुक) राजानकानन्दकविभिः कृ
(८) सारबोधिनी ... ... श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यैः

मुसलचापबाणशूलशक्तिहलबन्धगर्भितैरष्टभिः श्लोकैर्यदष्टारं महाचक्रमुत्पद्यते तन्निर्गतात्—

'शतानन्दापराख्येन भट्टवामकसूनुना ।
साधितं रुद्रटेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥'

इति श्लोकाज्ज्ञायते । शिशुपालवधादिविलक्षणोऽयं बन्धः कान् विस्मयति । शृङ्गारतिलककर्ता रुद्र इति ननु रुद्रटः । उक्तं च तिलकान्ते श्लेषेण—'शृङ्गारतिलकविधिना पुनरपि रुद्रः प्रसादयति' इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम अलंकारसंदर्भः । यस्य रचयिता आचार्यकुन्तकः । अस्यैव—

'संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।
इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽप्यसंरब्धवा-
न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥'

इति पद्यं व्यक्तिविवेके द्वितीयविमर्शे महिम्ना अनेकधा दूषयित्वा पर्यन्ते—

'काव्यकाञ्चनकषाभिमानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।
यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया ॥'

इत्युक्तम् ॥

वाचस्पतिमिश्रः ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रमिश्रोऽयम् उद्द्योतकाराद् अधस्तनः उदयनाद् ऊर्ध्व-

---

शूलबन्धो यथा—

नानुपो राजन स्वाद्रोहपूर्वादेवतान् ।
तां शिवावादितां शिवाध्यासितां हि स्तुतां स्तुहि ॥ ६ ॥

शक्तिबन्धो यथा—

नाहिपारदे रसेऽस्मान्तु सानु मानेऽस्मद हि ।
हिमालयादिपतुं [illegible] ॥ ७ ॥

हलबन्धो यथा—

नातमान्मनिधिनानुना पादं तनुदतन् ।
तमयित्वा [illegible] ॥ ८ ॥

एतैः शूलादिभिर्बन्धैर्गर्भितो महाचक्रबन्धो निष्पद्यते । [illegible]

टस्य काश्मीरिकत्वमतितरां प्रसिद्धम् । इतश्च काश्मीरिक आनन्दकविर्निदर्शनारम्भे—'···शिवागमप्रसिद्धषट्त्रिंशत्तत्त्वदीक्षाक्षपितमलपटलः प्रकटितसरस्वतश्चिदानन्दघनो राजानककुलतिलको मम्मटनामा दैशिकवरः···' इति निर्दिशति। अभिनवगुप्तस्य समयस्तल्लेखात् (१०७१) इति संवत् सिध्यति । काव्यप्रकाशसंकेताख्यटीकासमयः (१२१६) इति संवत् पूर्वमुक्तः । (१२१६–१०७१= १४५ इति समयान्तरम् । एतेन आचार्यमम्मटविषयेऽस्मदनुमानं साधूपपद्यत इति परीक्षणीयम् ॥

रुद्रटः ।

अयं काव्यालंकारप्रणेता महाकविर्धारापतेर्भोजदेवात्प्राचीनः । यतः—

'किं गौरि मां प्रति रुषा ननु गौरहं किं
कुप्यामि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
जानाम्यतस्त्वमनुमानत एव सत्य-
मित्थं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥'

इति काव्यालंकारपद्यं सरस्वतीकण्ठाभरणे द्वितीयपरिच्छेदे उदाहृतम् । रुद्रटस्य नामान्तरं शतानन्दः, जनको वामकभट्टः, वेदः सामेति सर्वं तत्कृतैः खड्ग-

१ बन्धसष्टिरत्नभूतस्य वक्ष्यमाणस्य चक्रबन्धस्य स्वरूपख्यात्यै दर्पणीयबन्धप्रकारन्यूनतापूर्त्यै च खड्गादिबन्धश्लोकाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र

खड्गबन्धो यथा—

मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंहसा ।
साराराब्धस्तवा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥ १ ॥
माता नतानां संघट्टः श्रियां बाधितसंभ्रमा ।
मान्याथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमादिजा ॥ २ ॥

मुसलबन्धो यथा—

मायाविनं महाहावा रसायातं लसद्भुजा ।
जातलीला ययासारवाचं मद्दिप मावधी ॥ ३ ॥

चापबन्धो यथा—

मानमीटा शरण्या मुत्सुदैवारक्षदा च धीः ।
धीरा पवित्रा संत्रासात्रासीष्टा मातरारम ॥ ४ ॥

बाणबन्धो यथा—

नाननापदसं लोकदेवीं सद्रस सभ्रम ।
मनसा सादरं गत्वा सर्वदा दास्यमङ्गताम् ॥ ५ ॥

मुसलचापबाणशूलशक्तिहलबन्धगर्भितैरष्टभिः श्लोकैर्यदष्टारं महाचक्रमुत्पद्यते तन्निर्गतात्—

'शतानन्दापराख्येन भट्टवामकसूनुना ।
साधितं रुद्रटेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥'

इति श्लोकाज्ज्ञायते । शिशुपालवधादिविलक्षणोऽयं बन्धः कान्न चित्रयति । शृङ्गारतिलककर्ता रुद्र इति नतु रुद्रटः । उक्तं च तिलकान्ते रुद्रेण—'शृङ्गारतिलकविधिना पुनरपि रुद्रः प्रसादयति' इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम अलंकारसंदर्भः । यस्य रचयिता आचार्यकुन्तकः । अस्यैव—

'संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।
इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽप्यसंरब्धवा-
न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥'

इति पद्यं व्यक्तिविवेके द्वितीयविमर्शे महिम्ना अनेकधा दूषयित्वा पर्यन्ते—

'काव्यकाञ्चनकषाभिमानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।
यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो मया ॥'

इत्युक्तम् ॥

वाचस्पतिमिश्रः ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रापरपर्यायोऽयम् उद्द्योतकाराद् अधस्तनः उदयनाद् ऊर्ध्व-

---

मुसलबन्धो यथा—

मानुषो राजस स्वासूरोबपूरेशदेवतान् ।
तां शिवावासितां तिग्माध्वासितां हि स्वतां स्तुहि ॥ ६ ॥

शक्तिबन्धो यथा—

नाहिपारदे स्पेन्द्रानु सानु मानेयनन्द हि ।
हिमातङ्कादिदानुं च कं कम्बिन्दुमनुनम् ॥ ७ ॥

हलबन्धो यथा—

मातङ्गान्कृन्दिधिनाजुना दार्दं स्तुपवन ।
दशदिवा हिरसस्स निपालान्ति रंहसा ॥ ८ ॥

एतैः खड्गादिभिर्बन्धैरष्टभिर्महाचक्रबन्धो निष्पद्यते । स्वेन विरचिते ग्रन्थे प्रत्याह ।

[illegible] प्रसिद्धम् । इतश्च काश्मीरिक आनन्दकविनिर्दर्शी [illegible]—'... [illegible]दीक्षाक्षपितमलपटलः प्रकटितसत्त्व[illegible] [illegible] मम्मटनामा दैशिकवर....' इति निर्दर्शी [illegible] (१०७१) इति संवत् सिध्यति । काव्यप्रकाश[illegible] (१२१६) इति संवत् पूर्वमुक्तः । (१२१६–१०७[illegible] [illegible] । एतेन आचार्यमम्मटविषयेऽस्मदनुमानं साधूपप[illegible] [illegible] ॥

रुद्रटः ।

[illegible] भोजदेवात्प्राचीनः । यतः—

'[illegible] मां प्रति [illegible] ननु गौरहं किं
[illegible] कां प्रति मयीत्यनुमाननोऽहम् ।
[illegible]मनुमानन [illegible]
[illegible] गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥'

[illegible] द्वितीयपरिच्छेदे उदाहृतम् । [illegible] [illegible] वामकभट्टः, [illegible] नामेति सर्वं तत्[illegible]

[illegible] दर्पणीयबन्धप्रक[illegible] [illegible] । तत्र

[illegible]बन्धो यथा—

[illegible] ।
[illegible] ॥ १ ॥
[illegible] श्रिया बाधितसभ्रमा ।
[illegible] ॥ २ ॥

[illegible]बन्धो यथा—

[illegible] ।
[illegible] ॥ ३ ॥

[illegible] यथा—

[illegible] धी. ।
[illegible] ॥ ४ ॥

[illegible]बन्धो यथा—

[illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible]—

'शतानन्दापराख्येन भट्टवामुकसूनुना ।
साधितं रुद्रटेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥'

इति [illegible] । [illegible] ।
[illegible] इति [illegible] । [illegible]—'[illegible] [illegible]' इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम [illegible] । [illegible] ।
[illegible]—

'[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।'

इति [illegible]—

'[illegible] ।
[illegible] ।'

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]

[illegible]—

[illegible]
[illegible]

[illegible]—

[illegible]
[illegible]

[illegible]—

[illegible]

साहित्यदर्पणे विशेषतोऽवलोकनार्हा विषयाः।

प्रथमे परिच्छेदे–काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३–६ पृ.)। काव्यस्वरूपनिर्वचनावसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६–२० पृ.) तत्र 'तददोषौ–' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य खण्डनग्रन्थगताष्टिप्पण्यो दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे–अभिधा सकेत(२२ पृ.)पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा। इतरग्रन्थविशिष्टं लक्षणाभेदाना निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७–५६ पृ)। यद्यप्यत्र कतिपये भेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया मन्दप्रयोजनास्तथापि लक्षणाभेदव्युत्पादनाय त्वावश्यका एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन–' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं विभावनीया। उत्तमादिस्वरूपजिज्ञासुभिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९७–१०० पृ)। पुरा भारतवर्षेऽन्त पुरसहायाः किंविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुभिः 'वामन–' (१०३ पृ) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणान्वेषणपूर्वकं समाकलनीया। तत्र किरात–म्लेच्छ–आभीरशब्दगता विशेषा अप्युत्प्रेक्ष्या.। साधारणस्त्रीलक्षण (११७ पृ.)निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्यवेदिनिरवद्यमनुसधेया। स्वदारगुप्त्यर्थमनुरागेङ्गितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि। तत्र शिल्पिन्याद्या अभिसंधायिका भवन्तीति वात्स्यायनसंमतिर्द्रष्टव्या (१४१ पृ.)। शृङ्गारादीनां स्वरूपाणि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव। तत्र 'प्रधान–' (२४८ पृ) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनावृत्तेः स्थापनमितरग्रन्थापेक्षया स्फीतं प्राञ्जलं दर्शनार्हं चास्ते ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः। किंबहुना, यथात्र नाटकादीना दशरूपकाणा नाटिकादीनामष्टादशोपरूपकाणां तद्गतविशेषजातानामन्येषा चोच्चावचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न तथा दशरूपकादिषु। सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता प्रतीयते। यदि किमपि नाट्यशास्त्रस्याविकलं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोल्लिखितविषयजातानां परीक्षा मौलिकदृश्यकाव्यान्वेषणाय विधातुं पार्येत। सति कुड्ये चित्रमिति न्यायात्। श्रीमता हॉल्साहिबेन दशरूपकेण सह तदुपकारिणो येऽध्यायाः (१९–२०।३४) मुद्रापितास्तेऽपि नाविकलाः।

तातपादो रामभजो बापुदेव इति त्रयी ।
त्रेतेव स्मर्यतां चेतो यया शास्त्रावगाह्यभूः ॥
गुणदोषानुषङ्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी
वैक्रमाब्दाः १९७७

इत्याशास्ते
श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

साहित्यदर्पणे विशेषतोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे–काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३–६ पृ.)। काव्यस्वरूपनिर्वचनावसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६–२० पृ.) तत्र 'तददोषौ–' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य खण्डनग्रन्थगताष्टिप्पण्यो दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे–अभिधा सङ्केत(३३ पृ.)पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा । इतरग्रन्थाविदितं लक्षणाभेदानां निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७–५६ पृ)। यद्यप्यत्र कतिपये भेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया मन्दप्रयोजनास्तथापि लक्षणाभेदव्युत्पादनाय त्वावश्यका एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन–' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं विभावनीया । उत्तमादिस्वरूपजिज्ञासुभिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९७–१०० पृ.) । पुरा भारतवर्षेऽन्तःपुरसहायाः किंविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुभिः 'वामन–' (१०३ पृ.) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणान्वेषणपूर्वकं समाकलनीया । तत्र किरात–म्लेच्छ–आभीरशब्दगता विशेषा अप्युत्प्रेक्ष्या । साधारणस्त्रीलक्षण (११७ पृ.)निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्यवेदिभिरवश्यमनुसन्धेयाः । स्वदारगुप्त्यर्थमनुरागेङ्गितानि (१२९ पृ.) दर्शनार्हाणि । तत्र शिल्पिन्याद्या सन्निधापयिका भवन्तीति वात्स्यायनवचनतिर्द्रष्टव्या (१४१ पृ.)। शृङ्गारादीनां स्वरूपाणि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यात्मककाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव । तत्र 'प्रधान–' (२४८ पृ) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनावृत्तेः स्थापनमितरग्रन्थापेक्षया स्फीतं प्राञ्जलं दर्शनार्हं चास्ते ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः । किंबहुना, यथात्र नाटकादीनां दशरूपकाणां नाटिकादीनामष्टादशोपरूपकाणां तद्गतविशेषजातानामन्येषां चोच्चावचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न तथा दशरूपकादिषु । सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता प्रतीयते । यदि किमपि नाट्यशास्त्रस्याविकलं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोल्लिखितविषयजातानां परीक्षा मौलिकदृश्यकाव्यान्वेषणाय विधातुं पार्येत । सति कुड्ये चित्रमिति न्यायात् । श्रीमता हॉल्साहिबेन दशरूपकेण सह तदुपकारिणो येऽध्यायाः (१९–२०।३४) मुद्रापितास्तेऽपि नाविकलाः ।

तातपादो रामभजो वापुदेव इति त्रयी ।
त्रेतेव स्मर्यतां चेतो यया शास्त्रावगाह्यभूः ॥
गुणदोषानुषङ्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ।

जयपुरराजधानी
वैक्रमाब्दाः १९७७

इत्याशास्ते
श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः

साहित्यदर्पणे विशेषतोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिरूपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३–६ पृ.)। काव्यस्वरूपनिर्वचनावसरे सर्वाणि प्रमाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६–२० पृ.) तत्र 'तददोषौ–' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्वरूपस्य खण्डनग्रन्थगताष्टिप्पण्यो दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा संकेत(३२ पृ.)पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा । इतरग्रन्थाविशिष्टं लक्षणाभेदानां निरूपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७–५६ पृ.)। यद्यप्यत्र कतिपये भेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया मन्दप्रयोजनास्तथापि लक्षणाभेदव्युत्पादनाय त्वावश्यका एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन–' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं विभावनीया । उत्तमादिस्वरूपजिज्ञासुभिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९७–१०० पृ) । पुरा भारतवर्षेऽन्तःपुरसहायाः किंविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुभिः 'वामन–' (१०३ पृ.) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणान्वेषणपूर्वकं समाकलनीया । तत्र किरात–म्लेच्छ–आभीरशब्दगता विशेषा अभ्युह्या । साधारणस्त्रीलक्षण (११७ पृ.)निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्यवेदिभिरवश्यमनुसंधेयाः । स्वदारगुप्त्यर्थमनुरागेङ्गितानि (१२९ पृ.) दर्शनार्हाणि । तत्र शिल्पिन्याद्या अतिसंधायिका भवन्तीति वात्स्यायनसंमतिर्द्रष्टव्या (१४१ पृ.)। शृङ्गारादीनां स्वरूपाणि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यात्मककाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव । तत्र 'प्रधान–' (२४८ पृ) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यञ्जनावृत्तेः स्थापनमितरग्रन्थापेक्षया स्फीतं प्राञ्जलं दर्शनार्हं चास्ते ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वस्तुतो दर्शनयोग्यः । किंबहुना, प्रधानं नाटकादीनां दशरूपकाणां नाटिकादीनामष्टादशोपरूपकाणां तद्गतविशेषज्ञानानन्देषां चोपायवचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निपुणतमं प्राप्यते, न तथा दशरूपकादिषु । सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु बहुत्र न्यूनता प्रतीयते । यदि किमपि नाट्यशास्त्रस्याधिकं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोल्लिखितविषयजातानां परीक्षा मौक्तिकदृश्यकाव्यान्वेषणाद् विधातुं पार्येत । यदि तुल्ये चित्रमिति न्यायात् । श्रीमता हॉल्साहिबेन दशरूपकेण सह तदुपकरणे येऽध्यायाः (१९–२०।२४) मुद्रापितास्तेऽपि नातिकल्पाः ।

तातपादो रामभजो बापुदेव इति त्रयी ।
त्रेतेव स्मर्यतां चेतो यया शास्त्रावगाह्यभूः ॥
गुणदोषानुषङ्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी
वैक्रमाब्दाः १९७७

इत्याशास्ते
श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्विश्वनाथकविराजप्रणीतः

साहित्यदर्पणः ।

श्रीमद्रामचरणतर्कवागीशकृतया विवृत्या समेतः ।

प्रथम परिच्छेद ।

ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामो वाङ्मयाधिकृततया वाग्देवतायाः साम्मुख्यमाधत्ते—

विवृतिः ।

[illegible]

अस्य ग्रन्थस्य काव्याङ्गतया काव्यफलैरेव फलवत्त्वमिति काव्यफलान्याह—

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।
काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥ २ ॥

[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] —**अस्येति** । [illegible] । **काव्याङ्गतया** [illegible] । **काव्यफलैरिति** [illegible] । [illegible]

'त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्' इति च । विष्णुपुराणेऽपि—

'काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च ।
शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥' इति ।

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते । एतेनाभिधेयं च प्रदर्शितम् । तत्किंस्वरूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षायां कश्चिदाह—'तददोषौ शब्दार्थौ

कृतिशक्त्यन्यतरजनक संस्कारविशेष ॥ **त्रिवर्गो** धर्मार्थकामा । **नाट्यम**भिनयप्रधानं नाटकादि ॥ **काव्यालापा इति** । रसव्यञ्जका. शब्दार्था इत्यर्थ ॥ कारिकास्थं 'तेन–' इत्यादि व्याख्यायते—**तेनेत्यादि** । एतेन 'चतुर्वर्गफलप्राप्ति–' इत्यादिश्लोकेन । **अभिधेयं चेति** । चकारेण प्रयोजनसम्बन्धयोर्लाभ । सम्बन्धश्चात्र प्रयोजनाभिधेययो कार्यकारणभावरूप ॥ **कश्चिदिति** । काव्यप्रकाशकृत्कारिकाकार इत्यर्थः । **तदिति** । काव्यमित्यर्थ । **शब्दार्थाविति** । विनिगमनाविरहेण उपस्थापकत्वसंबन्धेनार्थविशिष्ट शब्द । उपस्थाप्यत्वसम्बन्धेन शब्दविशिष्टश्चार्थ. काव्यमित्यर्थ । अत्र शब्दार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावे व्यञ्जकत्वाव्यञ्जकत्वाभ्यां वैचित्र्यविशेषरूपालंकारप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वाभ्यां प्रधानाप्रधानभावो नियामक । न च यत्रोभयोर्व्यञ्जकत्व वैचित्र्यविशेषाधायकत्वं वा तत्र का गतिरिति वाच्यम् । बाहुल्येन व्यञ्जकत्वेन चमत्कारातिशयाधायकत्वेन वा तत्र व्यवहारोपपत्ते । नच तथापि यत्र व्यञ्जकयोर्वैचित्र्यविशेषप्रयोजकयोर्वा तुल्यत्व तत्र व्यवहारानुपपत्ति

1. स्वरूपमिति । वस्तुनो मन्त्रस्येव काव्यस्य तद्विदा व्यवहारमन्तरेण किमपि निर्दुष्ट लक्षण नास्ति । तत. सुन्दोपसुन्दन्यायेन सर्वाणि लक्षणानि खण्डितानि भवन्ति ग्रन्थकारैरपि महत्या आरभट्या यल्लक्षण स्थिरीकृत तदपि लक्ष्यासंग्राहकत्वेन परै खण्डितमेव । तदेतद् यथावसर निरीक्षणीयम् । एव यदधिकलक्ष्यसंग्राहकं तदेव लक्षणं व्यवहार्यम् । तादृक् शब्दार्थावेव । उक्त चाचार्यरुद्रटेन 'ननु शब्दार्थौ काव्य' इत्यादि । तत्र शब्दार्थयो. परिष्कारका गुणालङ्कारादयो द्रष्टव्याः । एतदादि पद्ये [illegible] 'कविकर्म काव्यमाहुस्तच्छब्दार्थौ वगाहते स्पष्टम् । तावपि लक्ष्याभिमतौ [illegible] [illegible] ॥' इति निबद्धम् । इह आत्मत्वव्यपदेशोऽर्थभागस्यैव वास्तविकसारभूतत्वात् । अन्यत्र तु औपचारिक इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

2 काव्यप्रकाशेति । वृत्तिकार एव कारिकाकार. । तथाहि—'माला तु पूर्ववत्' इति [illegible] 'पूर्ववत्' इति कथनेन वृत्तिकारकारिकाकारयोरैक्यम् । [illegible] 'पूर्ववत्' इति [illegible] सगच्छते । 'मालेव [illegible] तु सा दृष्टान्तीकृतेन वृत्तिकृत्कारिकाकृतोरैक्य स्वयमेव रा[illegible] [illegible] ॥' इति सुधासागर भीमसेनदीक्षिता अपि वदन्ति ॥

[illegible] 'तेन–' इत्यादि [illegible]
[illegible]
[illegible]

'त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्' इति च। विष्णुपुराणेऽपि—

'काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च।
शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः॥' इति।

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते। एतेनाभिधेयं च प्रदर्शितम्। तत्किंस्वरूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षायां कश्चिदाह—'तददोषौ शब्दार्थौ

कृतिश्चस्यन्यतरजनकः संस्कारविशेषः ॥ त्रिवर्गो धर्मार्थकामाः। नाट्यमभिनयप्रधानं नाटकादि ॥ काव्यालापा इति। काव्यात्मकाः शब्दार्था इत्यर्थः ॥ कारिकास्थं 'तेन—' इत्यादि व्याख्यायते—तेनेत्यादि। एतेन 'चतुर्वर्गफलप्राप्ति—' इत्यादिश्लोकेन। अभिधेयं चेति। चकारेण प्रयोजनसम्बन्धयोर्योगः। सम्बन्धश्चात्र प्रयोजनाभिधेययोः कार्यकारणभावरूपः ॥ कश्चिदिति। काव्यप्रकाशकारिकाकार इत्यर्थः। तदिति। काव्यमित्यर्थः। शब्दार्थाविति। विनिगमनाविरहेण उपस्थापकत्वसम्बन्धेनार्थविशिष्टः शब्दः। उपस्थाप्यत्वसम्बन्धेन शब्दविशिष्टश्चार्थः काव्यमित्यर्थः। अत्र शब्दार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावे व्यञ्जकत्वाव्यञ्जकत्वाभ्यां वैचित्र्यविशेषरूपालंकारप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वाभ्यां प्रधानाप्रधानभावो नियामकः। न च यत्रोभयोर्व्यञ्जकत्वं वैचित्र्यविशेषाधायकत्वं वा तत्र का गतिरिति वाच्यम्। बाहुल्येन व्यञ्जकत्वेन चमत्कारातिशयाधायकत्वेन वा तत्र व्यवहारोपपत्तेः। नच तथापि यत्र व्यञ्जकयोर्वैचित्र्यविशेषप्रयोजकयोर्वा तुल्यत्वं तत्र व्यवहारानुपपत्ति

---

1. स्वरूपमिति। वस्तुतो गद्यस्येव काव्यस्य तद्विदां व्यवहारमन्तरेण किमपि निर्दुष्टं लक्षणं नास्ति। ततः सुन्दोपसुन्दन्यायेन सर्वाणि लक्षणानि खण्डितानि भवन्ति। ग्रन्थकारैरपि महत्या आरभट्या यल्लक्षणं स्थिरीकृतं तदपि लक्ष्यासंग्राहकत्वेन परैः खण्डितमेव। तदेतद् यथावसरं निरीक्षणीयम्। एवं यदधिकलक्ष्यसंग्राहकं तदेव लक्षणं व्यवहार्यम्। तादृक् शब्दार्थावेव। उक्तं चाचार्यरुद्रटेन 'ननु शब्दार्थौ काव्य—' इत्यादि। तत्र शब्दार्थयोः परिष्कारका गुणालंकारादयो द्रष्टव्याः। एतदादि पर्यालोच्यैव 'कविकर्म काव्यमाहुस्तच्छब्दार्थावगाहते स्पष्टम्। तावपि लक्ष्याभिमतानि युक्तं शास्त्रसद्भावः॥' इति निबद्धम्। इह आत्मत्वव्यपदेशोऽर्थभागस्यैव वास्तविकः, सारभूतत्वात्। अन्यस्य तु औपचारिक इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

2. काव्यप्रकाशेति। वृत्तिकार एव कारिकाकारः। तथाहि—'माला तु पूर्ववत्' इति काव्यप्रकाशकारिकायां 'पूर्ववत्' इति कथनेन वृत्तिकारकारिकाकारयोरेकत्व एव वृत्तिमात्रप्रदर्शितमालोपमायाः 'पूर्ववत्' इति दृष्टान्ततयोपन्यासः संगच्छते। 'मालोपमा
हि लक्षिता कारिकायां तु सा दृष्टान्तीकृतेति वृत्तिकृत्कारिकाकृतोरैक्यं स्वयमेव राजानकैः सूचितम् ॥' इति सुधासागरे भीमसेनदीक्षिता अपि वदन्ति ॥

---

१ क ख, 'अपि' इति घ पुस्तके नास्ति २ 'तेन—' इत्यादि 'पुनः क्वापि, इति' (८) ग पुस्तके नास्ति ३ 'तावत्' ग पुस्तके नास्ति ४ 'आह' क ख घ-पुस्तकेषु
५ 'अत्र शब्दार्थयो—' 'इत्यादि 'विशेष्यत्वोपगमात्' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति

आसत्तिर्बुद्ध्यविच्छेदः । बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चारितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चारितेन गच्छतीति पदेन संगतिः स्यात् । अत्राकाङ्क्षायोग्यतयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् ।

वाक्योच्चयो महावाक्यम्—

योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त इत्येव ।

'विमलं जलं, नद्याः कच्छे महिषश्चरति' इत्यत्र नद्या इति पदार्थोपस्थितेर्जलमिति पदार्थेनान्वयबोधे सति सिद्धे 'इच्छाविरहात्' इति न्यायेन 'कच्छे' इत्यनेन श्रोतुरन्वयबोधे इच्छाविरह । यदि पुनरुभयान्वयेच्छया प्रयुज्यते तदा 'नद्या ' इत्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायादनुषङ्गाद्वा 'कच्छे' इत्यनेन सबन्धाद्गृहीतवक्तृतात्पर्यस्य श्रोतुरुभयान्वयबोधेच्छा संभवतीति ध्येयम् । आसत्तिमाह—**आसत्तिरिति** । बुद्धे पदार्थोपस्थितेरविच्छेदोऽव्यवधानम् । अव्यवहितपदार्थोपस्थितिरिति तात्पर्यार्थ । व्यवधानं च कालबाहुल्येन प्रकृतानुपयोगिपदार्थोपस्थित्या च सभवति । तत्राद्यमाह—**बुद्धीति** । वाक्यत्वे वाक्यत्वस्वीकारे । दिनान्तरेत्यत्यन्तव्यवधानदर्शनाय । प्रहरादिव्यवधानेनाप्यनासन्नत्वं बोध्यम् । **संगति**र्वाक्यव्यवहारोपयोगिमेलक. । द्वितीयं यथा—'गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेन' इत्यत्र गिरिरग्निमान्, भुक्तं देवदत्तेनेति वाक्यार्थबोधद्वयं प्रकृतम् । तत्र प्रथमानुयोगिन्या भुक्तमिति पदार्थोपस्थित्या, द्वितीयानुयोगिन्या अग्निमानिति पदार्थोपस्थित्या व्यवधानम् । प्रकृतोपयोगिपदार्थोपस्थित्या व्यवधाने त्वासत्तिरस्त्येव । तेन 'अश्वेन ग्रामं गच्छति' इत्यादौ ग्रामपदार्थोपस्थितिव्यवधानेऽपि अश्वपदस्य गच्छतीत्यनेनासत्तिरव्याहतैव । स्वार्थबोधसमाप्तत्वमपि पदोच्चयविशेषणं बोध्यम् । तेन 'शून्यं वासगृहं–' इत्यादिभागस्य न वाक्यत्वम् । योग्यताकाङ्क्षयो पदोच्चयधर्मत्वमुपपादयति—**आकाङ्क्षेति** । आकाङ्क्षाया इच्छारूपत्वाद्विपरीतबुध्यभावरूपयोग्यतायाश्चात्मनिष्ठतयान्वयबोधहेतुत्वादात्मवृत्तित्वमेव । **उपचारा**त्स्वजन्यजनकत्वरूपपरम्परासंबन्धात् । एकपदार्थेऽपरपदार्थसद्भावरूपयोग्यतायास्तु पदार्थनिष्ठत्वेऽपि स्वाश्रयोपस्थापकत्वसंबन्धेन पदोच्चयधर्मत्वमेवावगन्तव्यम् । निरुक्तासत्तेरप्यात्मधर्मत्वात् तत्राप्येषैव रीतिरनुसर्तव्या । यदि पुन समभिव्याहारविशेष आकाङ्क्षा, अव्यवधानोच्चरितत्वमासत्ति , तदानयो साक्षादेव पदोच्चयधर्मत्वमित्यास्ता विस्तर । महावाक्यमाह—**वाक्योच्चय इति** । योग्यताद्यभावे महावाक्यत्वस्वीकारे 'चक्षुषा

---

1. उपेति । उपचारो लक्षणा । तात्पर्यानुपपत्तिश्चोपचारे बीजम् ॥

१ 'चैव' ग. २ 'पदस्य' ख. ३. 'उच्चरितेन' घ. ४ 'तत्र' क. ५ 'योग्यता–' इति [illegible] ग पुस्तके नास्ति, घ पुस्तके तु 'वाक्योच्चय –' इत्यस्य प्राग्दृश्यते ६ अव्यवहितपदार्थोपस्थितिरिति तात्पर्यार्थ ' इति पुस्तकान्तरे नास्ति ७ 'प्रकृतोप– इत्यादि '–अव्याहतैव' इत्यन्त पुस्तकान्तरे न दृश्यते ८ 'आत्मवृत्तित्वमेव । एकपदार्थे–परपदार्थसद्भावरूपयोग्यताया [illegible] । [illegible] पदोच्चयधर्म [illegible] इत्युपलभ्यते पाठभेद पुस्तकान्तरे.

प्रथमं प्रतिपद्यते, अनन्तरं च 'गां बधान' 'अश्वमानय' इत्यादावावापो-द्वापाभ्यां गोशब्दस्य 'सास्नादिमानर्थः' आनयनपदस्य च 'आहरणमर्थः' इति सङ्केतमवधारयति । क्वचिच्च प्रसिद्धपदसमभिहारात्, यथा—'इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति' इत्यत्र । क्वचिदाप्तोप-

---

[illegible] गवानयनगोचरं ज्ञानमनुमिनोति, तद्गोचरप्रवृत्तिं प्रति तद्गोचरज्ञानस्य [illegible], [illegible] हेतुरित्याशङ्कायामुपस्थितत्वात् 'गामानय' इति [illegible] हेतुना [illegible]यतीति भावः । **अश्वमानयेत्यादाविति ।** [illegible] । **आवापोद्वापाभ्यामिति ।** आवापोद्वापाभ्यामन्वयव्यतिरे-[illegible] 'गां बधान' इत्यत्र गोपदसत्त्वे सास्नादिमत्पदार्थबोधः । आनयनपदव्यति-[illegible] । 'अश्वमानय' इत्यत्र गोपदव्यतिरेकेण सास्नादिमत्-[illegible] । [illegible]पदसत्त्वे आहरणपदार्थबोधः, इत्येवंरूपान्वयव्यतिरेकौ । [illegible] । [illegible] न तस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इती-[illegible] । [illegible] पामरादीनामपि शाब्दबोधोदयादतिप्रसङ्गाच्च । अत एवा-[illegible] पदानामपि सङ्केत [illegible]गच्छते । न चाशाचव्यपगमे पिता [illegible] पदानामपीश्वरसङ्केतित्वमिति वाच्यम् । तत्र [illegible] पदाना सङ्केतासङ्गतिप्रसङ्गात् । त-[illegible] 'अय पटपदाभिधेय' इत्यादिप्रती-[illegible] । **क्वचिदिति ।** प्रसिद्धस्य गृहीतसङ्केतस्य पदस्य सम-[illegible] । प्रेक्षावद्भिः प्रायेण योग्यपदा-[illegible] प्रयुज्यते [illegible] प्रसिद्धपदार्थान्वययोग्यपद-[illegible] । [illegible] योग्यतासत्त्वेऽपि वक्तुरा[illegible] । [illegible] । **प्रसिद्धेति ।** [illegible] । 'इह [illegible] मधुकरो मधु पिबति' इति पदा-[illegible] मधुकरपदस्य [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

... जातिगुणसैव द्रव्यस्योत्पत्ति। 'जन्मना जायते ...' इत्युक्तेः। ... जातिगुणयोरिदा-नीमेद इति बहव.। प्रदीपकृतस्तु—'यद्यपि शुक्लादीना ... गो जातिना समवा-यमेव संनिवेशित्वम्, तथापि तस्य सत्त्व. कदाचिदपैत्यपि, न तु गोत्वादावपि विशेष' इत्याहु.। कदाचित्पाकाद्यवस्थायाम्। आदिपदेन ... ग्रहणम्। पाकेन रूपा-न्तरेण न वर्णान्तरसपादन इति तदर्थ.। एव च 'सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण.॥' इति गुणलक्षणं बोध्यम्। अयमर्थ.—द्रव्य-माश्रयते, तत एव च द्रव्यान्निवर्तते, भिन्नजातीयेषु द्रव्येषु दृश्यते य. स गुण.। एतेन जातेर्गुणत्वं वारितम्। सा हि द्रव्ये निविशमाना द्रव्यं न कदाचिज्जहाति। नच भिन्नजा-तीयानि द्रव्याण्यभिनिविशते। यद्यपि गवाश्वादिषु प्राणित्वमस्ति, तथापि प्राणित्वेन तेषा-मेकजातीयत्वमेव। ननु क्रियाया. पूर्वोक्तलक्षणयोगाद्गुणत्वं प्राप्नोति, सापि हि द्रव्ये निवि-

वस्तुधर्मः । शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयेभ्यः कृष्णगवादिभ्यो

न्मते गुणानामपि नित्यत्वम् । आविर्भावतिरोभावाभ्यां उत्पत्तिविनाशप्रतीतिरित्यर्थः ।
वस्तुधर्मो द्रव्यमात्रवृत्ति । विशेषाधानहेतुत्वमुपपादयति—शुक्लादयो हीति ।

[illegible]

'कलिङ्गः साहसिकः' इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देशविशेषादिरूपे स्वार्थेऽसंभवन्यया शब्दशक्त्या स्वसंयुक्तान्पुरुषादीन्प्रत्याययति, यया च 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात्प्रकृतेऽसंभवन्स्वस्य सामीप्यादिसंबन्धसंबन्धिनं तटादिं बोधयति, सा शब्दस्यार्पिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम। पूर्वत्र हेतू रूढिः प्रसिद्धिरेव। उत्तरत्र 'गङ्गातटे घोषः' इति प्रतिपाद-

---

[illegible] 'ग्रामोऽस्मि गर्गं गहे' इति वक्ष्यमाणाया स्वार्थसंग [illegible] [illegible] बोधिकाया [illegible]लक्षणायामव्याप्त्याधायकत्वाच्च। अत एव [illegible] [illegible]लक्षणामूलध्वनेरुदाहरणमपि संग[illegible]। [illegible] पौनरुक्त्या [illegible] अन्वयमल[illegible] [illegible] मुख्यार्थस्यैव बोधकत्वेन लक्षणास्वीकारात्। [illegible] अत्र द्वितीय[illegible] [illegible] लक्षणा। एवं च [illegible] लक्षणा संभवति। शक्यतावच्छेदकघटित[illegible] [illegible] यथा 'त्वामस्मि वच्मि'[illegible] [illegible] प्रयोजन[illegible]। प्रयोजन[illegible] [illegible] हेतुत्वमुपात्तम्। [illegible] अत्र [illegible] [illegible] लक्षणा। [illegible] इति। [illegible] इति। [illegible]

नालभ्यस्य शीतत्वपावनत्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम्। हेतुं विनापि यस्य कस्यचित्संबन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यात्, इत्युक्तम्—'रूढेः प्रयोजनाद्वापि' इति।

केचित्तु 'कर्मणि कुशलः' इति रूढावुदाहरन्ति। तेषामयमभिप्रायः—कुशाँल्लातीति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसंभवन्विवेचकत्वादिसाधर्म्यसंबन्धसंबन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति। तदन्ये[1]

इति। प्रतिपादयतीति प्रतिपादनं वाक्यम्, तदलभ्यस्य। मुख्यशब्दघटितवाक्येनाप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः। तीरस्य विप्रकृष्टांशगतशीतत्वाद्यपेक्षया संनिकृष्टांशगतशीतत्वादेराधिक्यमत्रातिशयः। एवं च 'अतिशीतेऽतिपावने तीरे घोषः' इति व्यञ्जनाजन्यबोधो लाक्षणिकशब्दप्रयोगस्य प्रयोजनमिति भावः। 'काश्चिन्नैव लगन्ति' इति लक्षणाया निषेध उक्तः। अशक्तितो रूढिप्रयोजनविरहात्। यथा—'कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि तेऽकरोत्'। अत्र निर्जितत्वं लक्ष्यते। एषा नेयार्थलक्षणा दोषतया वक्ष्यते। सा च कविप्रयोगानर्हत्वात् प्रकृतलक्षणस्य लक्ष्या न भवतीति तत्रातिव्याप्तिवारणाय चरमहेतुद्वयं न्यस्तम्। तदेव दर्शयति—**हेतुमिति**। रूढिप्रयोजनयोरन्यतरमित्यर्थः। **संबन्धिनो** मुख्यार्थसंबन्धिनः। **लक्षणे** लक्षणायाम्। उदाहरन्ति 'काव्यप्रकाशकारादयः' इति शेषः। **लाति** गृह्णाति। **व्युत्पत्तिः** प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना, ताभ्यां लभ्यः प्रतिपाद्यः। **प्रकृते** कर्म-कर्मान्वये**ऽसंभवन्** योग्यताविरहात्। पदार्थस्यान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानाद्वा लक्षणायामनुपयोगित्वमित्यभिप्रायेणेदम्। **अन्ये इति**। स्वपक्षाभिप्रायेण दक्ष-

1 **तदन्य इति**। [illegible]

रोपा। इयमेव रूपकालंकारस्य बीजम्। रूढावुपादानलक्षणा सारोपा यथा—'अश्वः श्वेतो धावति'। अत्र हि श्वेतगुणवानश्वोऽनिगीर्णस्वरूपः स्वसमवेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते। प्रयोजने यथा—'एते कुन्ताः प्रविशन्ति'। अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात्सारोपत्वम्। रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा—'कलिङ्गः पुरुषो युध्यते'। अत्र पुरुषकलिङ्गशब्दयोराधाराधेयभावः संबन्धः। प्रयोजने यथा—'आयुर्घृतम्'। अत्रायुष्कारणमपि घृतं कार्यकारणभावसंबन्धसंबन्ध्यायुस्तादात्म्येन प्रतीयते। अन्यवैलक्षण्येनाव्यभिचारेणायुष्करत्वं प्रयोजनम्।

यथा वा—राजकीये पुरुषे गच्छति 'राजासौ गच्छति' इति। अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः संबन्धः। यथा वा—अग्रमात्रेऽवयवभागे

धावति'. इत्यत्रापि 'धावति' इत्यत्र 'शोभते' इति द्रष्टव्यम्। अन्यथोपादानलक्षणा न स्यादिति प्रागेव दर्शितम् (४३पृ)। अत्र निरुक्तारोपमत्त्वमुपपादयति—**अत्र हीति**। 'लक्षणाजन्यपदार्थोपस्थितेः प्राक्काले' इति शेषः। अनिगीर्णस्वरूपः प्रयुक्तशब्देन प्रतिपाद्य। **एते कुन्ता इति**। विषयस्य सामान्यवाचिना सर्वनाम्ना निर्देशेऽपि विशेषरूपेणानुपस्थितौ साध्यवसाना लक्षणेति **काव्यप्रकाशकारमतम्**। तद्भूतलमिति प्रतीतिसत्त्वे 'घटाभाववद्भूतलम्' इति प्रतीत्यनुदयात्सर्वनाम्नोऽपि विशेषरूपेणोपस्थापकत्वं कल्प्यत इत्यभिप्रायेण पूर्वमतमनङ्गीकृत्य तत्रापि सारोपा लक्षणेति दर्शयति—**अत्र सर्वनाम्नेति**। **आयुर्घृतमिति**। अत्र शक्यसंबन्धारोपं च दर्शयति—**आयुष्कारणमपीति**। अन्यवैलक्षण्येनाव्यभिचारेणेत्यत्र वाकारो बोध्यः। लक्षणाबीजं विविधं शक्यसंबन्धं दर्शयन्बहून्युदाहरणान्याह—**राजकीय इति**। अत्र राजकर्मातिशयपरिच्छदातिशयौ राजवदलङ्घ्यशासनत्वं वा प्रयोजनम्। **अवयवभागे** इत्यत्र भागशब्दः स्वरूपार्थः। अत्र प्रयोजनाभावाद्रूढिरेव। इत्य-

1. एत इति। 'इदमस्तु संनिकृष्टे समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात्॥' इति, स्मरणात् भूतभविष्यद्विशेषणत्वेनमपि नियतमेकत्वतः [illegible]। तत एव 'पूर्वं प्लवामहे' 'अभूद्भूमिः' 'बभूव रक्षः' इति 'अनु पुरः पश्यसि' 'असौ मित्र त्वं' इति चैवमादयो रघुवंशशिशुपालवधप्रयोगाः।

2 अग्रेति। अग्रस्य [illegible] लाक्षणिकः। इत्यादय-

१ [illegible] सारोपा [illegible] ग पुस्तके २ [illegible] ३ [illegible] इति ग पुस्तके नास्ति ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible]

साहश्येतरसंबन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ॥ ९ ॥
साहश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडश भेदिताः ।

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । साहश्येतरसंबन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव[1] । रूढावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा—'एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि' । अत्र तैलशब्दस्तिलभवस्नेहरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्षपादिषु स्नेहेषु वर्तते[2] ।

विना प्रतीयमानस्य विषयस्य निरुक्ताध्यवसानविशेष्यत्व । पूर्वोदाहरणान्येवेति । श्वेतो धावति । कुन्ताः प्रविशन्ति । कलिङ्गः साहसिकः । गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति । एतानीत्यर्थः । एष्वश्वादीनां विशेष्याणां शब्दं विनैव प्रतीयमानत्वात् 'गङ्गायाम्' इत्यादौ तीरं विशेष्यम् । तच्च शब्दं विनैव प्रतीयते । पुनरपि लक्षणाया द्वैविध्यमाह—**साहश्येतरेति** । साहश्यादितरे संबन्धा हेतवो यस्या इति समासः । 'साहश्यात्संबन्धात्' इति शेषः । साहश्यसंबन्धहेतुका लक्षणा गौणीत्यर्थः । तेन निरुक्तद्वैविध्येन पूर्वोदाहरणान्येवेति । 'अश्वः श्वेतो धावति' इत्यादीन्येवेत्यर्थः । **एतानीति** । हेमन्ते हि तैलाद्यभावादत्यन्तं दुःखमुत्पद्यते । तन्निराकरणेन तैलानामत्युपकारित्वमिति सूचनाय 'हेमन्ते' इत्युक्तम् । **उपादायैव** अपरित्यज्यैव । **सार्षपादि स्नेहेषु वर्तत** इति घृतादिविलक्षणद्रवत्वरूपैकधर्मसंबन्धेन सर्षपादिस्नेहान्प्रतिपादयतीत्यर्थः । 'छत्रिणो यान्ति' इतिवत्तिलस्नेहस्यापि

---

1. **गौण्य इति** । गुणेभ्य आगता गौण्य इति विग्रहः । 'तत आगतः' इत्यण् 'टिड्ढा—' इति ङीप् ॥

---

१ 'तत्र' ग. २ ग पुस्तके तु 'एव' इत्यस्मात् 'साहश्येतर—' इत्यादि पद्यस्य वर्तते, तत्र "आदिमध्यावसानेषु [illegible] साहश्यं [illegible] । क्वचित्स्वस्वामिभावात् 'राजकीयः पुरुषो राजा' इति । क्वचित्तात्कर्म्यात् 'अतक्षा तक्षा' इति । क्वचिदवयवावयविभावात् 'अग्रहस्त इत्यादौ हस्तोऽयम्' इति । क्वचित्साहचर्यात् 'छत्रिणो यान्ति' इति । एवमन्यान्यप्युदाहरणान्यूह्यानि । [illegible] पदार्था इति वचनात् । साहश्यसंबन्धात्तु ता एवाष्टधा लक्षणा गौण्यो भवन्ति ।" इति पाठान्तरं वर्तते ३ 'नैव प्रयोजनवती । नारिकेलादिस्नेहस्याकृष्टा सर्पपस्नेहादिनानीय एव प्रसिद्धा निरूढलक्षणा' इति ग-पुस्तकेऽधिकः पाठः ४ 'इति' पुस्तकान्तरे नास्ति ५ क्वचित् 'एषु यथायथमेकदा[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]वच्छेदेन सारोपात्वसाध्यवसानात्वादिना धर्मयोर्नित्यं न संगतम् । वस्तुतस्तु त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति' इत्यादौ 'उपदिशति कामिनीनां' इत्यादौ चाध्याहारेणापि समानविभक्तिकपदासत्त्वात् 'कदली कदली करभः करभः' इत्यादौ 'रानी[illegible]' इत्यादौ च [illegible] [illegible] व्यभिचारः । [illegible] [illegible] 'सारोपा तु ययोर्नि विषयो विषयस्तथा । [illegible] [illegible] [illegible] ॥' इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] सारोपा[illegible] [illegible] प्रतीयते । न तु पार्थिवानां [illegible] । एवं च 'गङ्गायां घोष' इत्यादावपि [illegible] लक्षणा संगच्छते ।" इत्यधिकं दृश्यते.

प्रयोजने यथा—राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च गच्छत्सु 'एते राजकुमारा गच्छन्ति' । रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—'तैलानि हेमन्ते सुखानि' । प्रयोजने यथा—'राजकुमारा गच्छन्ति' । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा—'राजा गौडेन्द्रं कण्टकं शोधयति'। प्रयोजने यथा—'गौर्वाहीकः' रूढौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—'राजा कण्टकं शोधयति' । प्रयोजने यथा—'गौर्जल्पति' ।

अत्र केचिदाहुः—गोसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यन्ते। ते च गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति । तदयुक्तम् ।

[illegible]

गोशब्दस्यागृहीतसंकेतं वाहीकार्थमभिधातुमशक्यत्वाद् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभिधाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात् ।

अन्ये च पुनर्गोशब्देन वाहीकार्थो नाभिधीयते । किंतु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । तदप्यन्ये न मन्यन्ते । तथाहि—अत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रतीयते, न वा । आद्ये गोशब्दादेव वा । लक्षिताद्वा गुणाद् । अविनाभावाद्वा । तत्र, न

[illegible] बोधयन्ति [illegible] आह—**गोशब्दार्थमात्रबोधनादिति** । **विरत** [illegible] प्रतीतियोग्यतावि[illegible] नष्टप्रायत्वात् । [illegible] नन्वस्य नियमस्य [illegible] पुनरपि प्रतीतियोग्यता कल्पनीयेत्यत आह—**विरताया इति** । **उत्थाना**[illegible] प्रतीतिजननोन्मुखीभावविरहात् । [illegible] धर्मान्तरे [illegible] बोधयतु । प्रकृते तु गोत्वे गृहीता शक्तिर्गोत्वाद्यर्थं बोधयित्वा [illegible] लक्ष्यार्थबोधप्रभवेन लक्षणया [illegible] । **स्वार्थेति** । स्वार्थो गोत्वम् । [illegible] । **गुणसाजात्येनेति** । [illegible] इति भाव । **आद्ये** [illegible] । **न प्रथम**, न [illegible] । **असंकेतितत्वाद्** [illegible] । **न तृतीयः**, [illegible] । **शाब्दे** [illegible] । अत्र हेतुमाह—**शाब्दीति** । [illegible] । [illegible] । [illegible] न स्यात् । न च [illegible] । [illegible] । [illegible]

1. [illegible]
2. [illegible]

प्रथमः । वाहीकार्थस्यासंकेतितत्वात् । न द्वितीयः । गोगवयचन्द्रमुखादिशब्दद्वन्द्वानामवयवप्रसादादिसाम्येऽप्यन्योन्यस्यान्यतमशब्दार्थानभिधायकत्वात् । न तृतीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशासंभवात् । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते । न द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयेत, तदास्य वाहीकशब्दस्य च सामानाधिकरण्यमसंगतं स्यात् ।

तस्मादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्थं लक्षयति । वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् । इयं च गुणयोगाद्गौणीत्युच्यते । पूर्वा तूपचारामिश्रणाच्छुद्धा । उपचारो हि नामात्यन्तं विशकलितयोः शब्दयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम् । यथा—

र्थविप्रकर्षात्' इति जैमिनिसूत्रोक्तं न स्यात् । आक्षेपापेक्षया लक्षणाया मुख्यार्था[illegible] धारितनिबधानतापेक्षत्वेन विलम्ब्यार्थोपस्थापकत्वात् **समवाये** विरोधेऽ**विप्रकर्षा**द्विलम्ब्यार्थोपस्थापकत्वात् । 'श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु संहतानि । सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा[illegible] ॥' इति कारिका सूत्रार्थव्याख्या । **न द्वितीयः**, न प्रतीतिरित्यस्य पक्ष । **अस्य** गोशब्दस्य, वाहीकशब्दस्येत्यनन्तर चकारो योज्यः । **सामानाधि**करण्यमेकार्थप्रतिपादकत्वम् । [illegible]—**तस्मादत्रेति** । [illegible] । **अन्वयमिति** । [illegible] । **अज्ञत्वादीति** । [illegible] निर्देशनम् । अन्यथा [illegible] न सम्भवति । **प्रयोजनमिति** । [illegible] । **इयं चेति** । [illegible] । तदुक्तम्—'[illegible]' इति । [illegible] । **पूर्वा** [illegible] । [illegible] **अत्यन्तमिति** । [illegible] । **विशकलित**[illegible]

1. [illegible]

'स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥'

[illegible]—**धर्मोति** । धर्मो लक्ष्य । तद्वृत्तिपदार्थो धर्मं । **स्निग्धश्यामलेति** । [illegible] श्रीरामस्योक्तिरियम् । **लिप्तेति** । व्याप्तेत्यर्थः । वेल्लद्बलाका चञ्चद्बकपङ्क्तयः । पयोदसुहृदां मयूराणामानन्दजनिका आनन्दजनिता वा केकाध्वनयः ।

1. स्निग्धश्यामलेति । व्याख्यातोऽप्ययं श्लोकः चमत्कारातिशयलाभाय पुनर्व्याख्यायते—[illegible] । तथाहि—स्निग्धया [illegible] श्यामलया [illegible] कान्त्या [illegible] नियतमो ये । [illegible] बलाकाः सितपक्षिविशेषा [illegible] । [illegible] वर्णने । विशेषोऽपि तु महान् । यत [illegible] बहुवचनेन सूचितम् । [illegible]—पयोदो मेघः [illegible] केकाननकारक [illegible] केका शब्दविशेषाः [illegible]

[illegible]

विजनत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदिति कयापि संनिहितं प्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते[1]। अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपं व्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम्[2]।

'भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते'[2] इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरेभ्यो ज्ञातव्याः। एतद्वैशिष्ट्ये यथा—

गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्।
अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ ॥'

अत्र नैष्यति, अपि तर्हि एष्यत्येवेति काक्वा व्यज्यते।

चेष्टावैशिष्ट्ये यथा—

[3]'संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया।
[3]हसन्नेत्रार्पिताकूत लीलापद्मं निमीलितम् ॥'

अत्र संध्या सकेतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचिद्द्योत्यते।

सनिधि· सामानाधिकरण्यम्, तस्य प्रच्छन्नकामुकनिरूपितत्वं वैशिष्ट्यम्, उच्यते व्यज्यते। **अत्रैव** अस्मिन्नुदाहरण एव निर्जनत्वातिशयो वैशिष्ट्यं प्रयोजनं तृतीयव्यञ्जनायाः कारणम् ॥ **भिन्नेति**। शोकहर्षभयादिकृतेत्यर्थः। **आकरेभ्य** उपजीव्यभरतादिग्रन्थेभ्य ॥ **सुरभिसमये** वसन्तकाले। **अपि तर्हीति**। अपि त्वित्यर्थ· ॥ **संकेतेति**। विटमुपपतिम्। हसत्प्रफुल्लम्। नेत्राभ्यामर्पितमाकूतमात्माभिप्रायो यत्र तद्यथा स्यात्तथा निमीलितमित्यर्थ। यद्वा, हसदिति नेत्रविशेषणम्। एतदेव पद्मनिमीलनस्य नेत्रार्पिताकूतत्वं वैशिष्ट्यम्। **चेष्टादिकस्ये**त्यादिपदाच्चेष्टाविरहादिग्रह।

---

1. उच्यत इति। व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ॥

2. काकुरिति। कायत्यर्थान्तरमिति काकु.। यद्वा काकुर्जिह्वेति पस्पशायां भाष्यकारः। तद्व्यापारविशेषसवाद्यत्वाच्छोकहर्षभयादिभिर्ध्वनेर्विकारः काकु। तथा चोक्तम्—'वाक्यामिधेयमानेऽर्थे येनान्य प्रतिपद्यते। भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरै· स काकुरिति कथ्यते ॥' इति ॥

3. सकेतेति। सकेतकाले मनो यस्य। त जिज्ञासुमित्यर्थः। अत एव हसद्भ्यां नेत्राभ्यामर्पितं सूचितमाकूतं रहस्य येन। हसदिति भिन्न प्रफुल्लमित्यर्थक पद्मविशेषणं वा। शेषं व्यक्तम्। इह नेत्रेङ्गितेन लक्षितो गूढाभिप्राय. कामिन्या निशासूचकेन पद्मनिमीलनेन प्रकाशित. ॥

---

1. '–व्यङ्ग्यार्थ–' ख० ग० 2. 'प्रयोजकम्' ... ग पुस्तके न 'अत्रैव–' इति ...

एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम् ।

त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥ १७ ॥

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा—'कालो मधु'—' इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा—'निःशेषच्युतचन्दनं—' इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा—'उअ णिच्चल—' इत्यादि । प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जकत्वं तु प्रपञ्चयिष्यते ।

शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।
एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ॥ १८ ॥

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽप्यर्थान्तरमपेक्षते, अर्थोऽपि शब्दम्, तदेकस्य व्यञ्जकत्वेऽन्यस्य सहकारितावश्यमङ्गीकर्तव्या ।

अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः ।
शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा ॥ १९ ॥

तद्वैशिष्ट्ये यथा—'नादत्ते भूषणं दत्तं नाहूता [illegible]च्छति । मृगाक्षी न क्षिपत्यक्षि सादरं मयि पश्यति ॥' अत्र चेष्टाविरहेण कोपो व्यज्यते । तस्य च कान्तापराधज[illegible]त्वं वैशिष्ट्यम् । व्यस्तानां प्रत्येकं समस्तानां द्वित्र्यादिसंकीर्णानाम् ॥ **त्रैविध्यादिति** । इयं व्यञ्जना ॥ **प्रपञ्चयिष्यते** । '[illegible]उदाहरणे' इति शेषः ॥ ननु शाब्द्या व्यञ्जनायामार्थ्यामपि शब्दस्योपयोगित्वमस्त्येव [illegible] भेदकारणमत आह—**शब्दबोध्य इति** । अर्थान्तराश्रयः अर्थान्तरेणान्वि[illegible] । 'व्यनक्ति' इत्यनुषज्यते । इत्यनुपपत्तिदर्शनानन्तरमुपपत्तिमाह—**एकस्येति** । सहकारिता अप्रधानकारणत्वम् । अप्रधानत्वं च [illegible] । एवं च यत्र [illegible] इति भावः । [illegible] **अभिधेति** । [illegible]

---

१. [illegible]

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः । व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः ।

किं च—

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।
तात्पर्यार्थं तदर्थं च वाक्यं तद्बोधकं परे ॥ २० ॥

अभिधाया एकैकपदार्थबोधनविरमाद्वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य

विर्व्यापार । अभिधया लक्षणया वा शब्दैः प्रत्येकमुपस्थापितानां पदार्थानां संसर्गो वाक्याद्भासमानस्तात्पर्याख्यां वृत्तिमपेक्षत इति प्राचीननैयायिकमतमाह—किं चेति । मतान्तरसूचनाय 'आहुः' इति । 'परे' इति परेणान्वय । इयमेवाधुनिकैः संसर्गमर्यादोच्यते । अभिधाया इति लक्षणाया उपलक्षणम् । अभिहितानामभिधया लक्षणया वा पदोपस्थापितानामन्वयबोधवादिना प्राचीननैयायिकानामित्यर्थः ।

---

1. तात्पर्येति । एतदुक्तं भवति—लाघवात्पदानां पदार्थमात्रे शक्तिः, नत्वन्वयेऽपि । गौरवादनन्यलभ्यत्वाच्च । तदंशो हि तात्पर्यार्थो वाच्याद्यर्थविलक्षणशरीरः आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिवशादपदार्थोऽपि प्रतीयते । न चापदार्थविषयस्यापि शाब्दबोधविषयत्वे कथंचिदुपस्थितस्य गगनादेरपि तद्विषयत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अपदार्थविषयस्य शाब्दबोधविषयतायामप्रयोजकत्वात् । इत्यभिहितान्वयवादिनो नैयायिक-भाट्ट-मीमांसकाः । तेषामयमभिप्रायः—'घटं करोति' इत्यादौ घटवृत्तिकर्मत्वानुकूला कृतिरित्यर्थो बोध्यते । तत्र घटपदस्य घटोऽर्थः, अम्प्रत्ययस्य च कर्मता, वृत्तिता तु न कस्यापि, इत्यपदार्थोऽपि वृत्तिता तात्पर्यवशादनयोः संसर्गविधया भासते । अन्विताभिधानवादिनः प्राभाकरास्तु—'अन्वयरूपे वाक्यार्थेऽपि पदानां शक्तिः । व्यवहारेणान्वितस्यैवोपस्थापनात्तत्रैव शक्तिग्रहात् । तथाहि—'देवदत्त, गामानय' इत्युत्तमवृद्धप्रयोगात्सास्नादिमन्तीं व्यक्तिं मध्यमवृद्धे संचारयति, तच्चेष्टया तस्य वाक्यस्य तदर्थबोधकतामनुमाय पश्चात् 'गां नय, अश्वमानय' इति प्रयोगे गवापसरणमश्वाहरणं च दृष्ट्वान्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियापदार्थान्विते कारके कारकपदस्य, कारकपदार्थान्वितायां क्रियायां च क्रियापदस्य शक्तिं बालोऽवधारयति । ततः प्रयोगकाले तस्य प्रथमत एवान्वितबुद्धिर्जायते । न च गौरवेणान्वयांशपरिहारः । प्रथमगृहीतान्वयशक्तेरुपजीव्यत्वेन तदपरित्यागात् । शाब्दबोधे तु आकाङ्क्षादिवशाद्वृत्तितादिविशेषरूपमेव भासत इति नापदार्थो वाक्यार्थः' इति वदन्ति । अत्रारुचिबीजं तु—'अन्वितत्वेन शक्तावपि अन्वयविशेषावगमाय आकाङ्क्षादिकं कारणमवश्यमङ्गीकार्यम् । एवं च विशेषाकारेण अशक्यस्यैव भानमिति तैरप्यवश्यमभ्युपेयम्' इति ॥

---

१. 'पदार्थमात्रबोधविरमात्पदार्थानामन्वयप्रतिपादिका तात्पर्याख्या शक्तिः' ग. २ 'पदानां क…' स.

बोधिका तात्पर्यं नाम वृत्तिः । तदर्थश्च तात्पर्यार्थः । तद्बोधकं च वाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ॥

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

अत्र मूलकारिका = २० । पूर्वाभिः सह २३ ।
उदाहरणश्लोका = ९ । पूर्वैः सह १५ ।

अन्विताभिधानवादिनो मीमांसकगुरवस्तु—'क्रियाकारकयोः प्रथमत एवान्वयबोधो जायते, ततः नाकिञ्चह, पदविशेषसन्निधानात्तु विशेषस्फूर्तिरिति । किं तात्पर्याख्यवृत्तिस्वीकारेण' इत्याहुः ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां साहित्यदर्पणविवृतौ
द्वितीयः प्रकाशः ।

---

1. अभिहितेति । अभिहितानां स्वस्ववृत्त्या पदैरुपस्थितानामर्थानामन्वय इति ये वदन्ति तेऽभिहितान्वयवादिन इत्यन्वर्थनामधेयम् ॥

2. अन्वितेति । पदान्यन्वितानि भूत्वानन्तरं विशिष्टमर्थं बोधयन्तीति ये वदन्ति तेऽन्विताभिधानवादिन इत्यन्वर्थं नाम ॥

---

१. 'तदर्थं च तात्पर्यार्थं' प

'रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते' । इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वम् । तस्योद्रेको रजस्तमसी अभिभूय आविर्भावः । तत्र हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् । अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः । अत्र हेतुं वक्ष्यामः स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्यायः । तत्प्राणत्वं चास्मद्वृद्धप्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैरुक्तम् । तदाह **धर्मदत्तः** स्वग्रन्थे—

'रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।
तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥' इति ।

चमत्कारसारः । **स्वाकारवदिति** । यथा स्वस्माद्भिन्नोऽपि देहोऽहं स्थूल इत्यादिभेदोल्लेखाभावेन प्रतीयते, तथा रसोऽपि ज्ञातृज्ञानभेदोल्लेखाभावेनास्वाद्यत इत्यर्थः । घटादिज्ञाने जाते वेद्मीति यथा ज्ञातृज्ञानभेदः प्रतीयते तथात्र नेति भावः । यद्वा स्वाकारवत्स्वविषयवत् । **परिणाम**वादिभिर्ज्ञानतद्विषययोर्भेदानङ्गीकारादिति भावः । कामलोभादिबीजभूतौ मनोधर्मौ रजस्तमसी, ताभ्यामस्पृष्टं स्वकार्यजननेऽसंस्पृष्टं मनो मनोधर्मः । विवृणोति—**इत्युक्त इति** । उक्तस्वरूप इत्यर्थः । **बाह्यं** बहिर्भवम् । लौकिकमिति यावत् । **मेयं** वस्तु । **विमुखता** ज्ञानानुकूलव्यापाराभावः । तस्यापादकः प्रयोजकः । ज्ञानानुकूलव्यापारश्चात्र इन्द्रियमनोयोगः । **अभिभूय** स्वकार्याक्षमे कृत्वा । **आविर्भावः** प्रतिबन्धकाभावेन स्वकार्यक्षमत्वेनावस्थानम् । **तत्र** सत्त्वोद्रेके । अलौकिको यः काव्यार्थो विभावादिस्तस्य परिशीलनमसकृदभिनिवेशः । **प्रकाशः** प्रतीतिः । ननु मिलिता विभावादयो रसस्तत्कथमस्याखण्डत्वमत आह—**अत्रेति** । अखण्डत्वादावित्यर्थः । **हेतुमिति** । समूहालम्बनज्ञानतादात्म्यमेव हेतुर्वक्ष्यते । **स्वप्रकाशत्वाद्यपी**त्यादिना सुखतादात्म्यपरिग्रहः । **स्वरूपार्थ इति** । न तु [illegible] यत्र इतिवत्प्राचुर्यार्थः । लोकातीतार्थकल्पनेन किमेतदिति [illegible] चित्तस्य [illegible] चित्तविस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसम्भावितकार्यदर्शने मनोव्यापारविशेषश्चित्तविस्तार इत्यपरे । **विस्मयो** विस्मयशब्दोऽत्र [illegible] । यद्वा अपरपर्यायोऽस्य । **तत्प्राणत्वं** [illegible] । [illegible] । **सर्वत्र** शृङ्गारादौ । **चमत्कारसारत्वे**

[illegible]

कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः । यदुक्तम्—

'पुण्यवन्तः प्रमिण्वन्ति योगिवद्रससन्ततिम् ।' इति ।

यद्यपि 'स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः ।' इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वम्, तथापि 'रसः स्वाद्यते' इति काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य कर्मकर्तरि वा प्रयोगः । तदुक्तम्—'रस्यमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्य एव हि रसः' इति । एवमन्यत्राप्येवंविधस्थले उपचारेण प्रयोगो ज्ञेयः ।

नन्वेतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवति । व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वात् द्वयोरैक्यमापतितम् । ततश्च—

[illegible]

अथ धीरोद्धतः—

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहंकारदर्पभूयिष्ठः ।
आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥ ३३ ॥

यथा—भीमसेनादिः ।

अथ धीरललितः—

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ।

कैला नृत्यादिका । यथा—रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः ।

अथ धीरप्रशान्तः—

सामान्यगुणैर्भूयान्द्विजादिको धीरेशान्तः स्यात् ॥ ३४ ॥

यथा—मालतीमाधवादौ माधवादिः ।

एषां च शृङ्गारादिरूपत्वे भेदानाह—

एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ।

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन षोडशप्रकारो नायकः ।

एषु त्वनेकमहिलासमरागो दक्षिणः कथितः ॥ ३५ ॥

द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणनायकः ।

यथा—

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता, वारोऽङ्गराजस्वसु-
र्द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया, देवी प्रसाद्याद्य च ।

अहंकारः अहं महानिति ज्ञानविशेषः । दर्पः शौर्यवीर्याद्यतिशयः । **मृदुः** अप्रचण्डचरितः ॥ **सामान्यगुणै**र्नायकसामान्यगुणैः । धीरोदात्तादित्रितयभिन्नो नायको धीरप्रशान्त इत्यभिप्रायः ॥ **एषां** धीरोदात्तादीनाम् । **षोडशधेति** । शृङ्गारे षोडशप्रकारो नायको भवति रसान्तरे तु चतुष्प्रकार इत्यवधेयम् ॥ **स्नाता** ऋतुस्नाता । वारः सुरतार्थं नियमितदिवसः । जिता जयेनात्मसुरतार्थं प्राप्ता । देवी कृताभिषेका राजपत्नी । देवेन राज्ञा । अप्रतिपत्त्या कर्तव्यानिश्चयेन मूढं व्याकुलम्

---

1. **एभिरिति** । दक्षिणधीरोदात्तः, दक्षिणधीरोद्धतः, दक्षिणधीरललितः, दक्षिणधीरप्रशान्तः, एवं धृष्टादिपदयोगेनेन षोडशप्रकारका नायका इत्यवधेयम् ॥

---

१ ग पुस्तके [illegible] नास्ति. ख पुस्तके तु 'कला रत्नादिका' इति पाठः. २ 'धीरप्रशान्त' [illegible] ३ '[illegible]' घ. ४ '[illegible]' इति क पुस्तके नास्ति. ५ 'नायक' इति नास्ति ग पुस्तके

इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिका[2]ः ॥

कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।
दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक्कथितो धृष्टनायकः ॥ ३६ ॥

यथा[1] मम—

शोणं[3] वीक्ष्य मुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं, ततः
पादेन प्रहृतं तया, सपदि तं धृत्वा सहासे मयि ।
किंचित्तत्र विधातुमक्षमतया बाष्पं सृजन्त्याः सखे
ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः ॥

अनुकूल एकनिरतः—

एकस्यामेव[2] नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।

यथा—

अस्माकं सखि वाससी न रुचिरे, ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं,
नो वक्रा गति, रुद्धतं न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः ।
किंत्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो[3] नान्यतो
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्[4] ॥

अप्राप्तिनिश्चयशून्यं वा मनो यस्य तेन ॥ **कृतागाः** कृतापराधः । मिथ्यावाक् मयैतन्न कृतमित्ययथार्थवचनः ॥ तं पादम् । अत्र प्रथमपादेन कारिकायाः प्रथमपादोक्तं द्वितीयपादेन द्वितीयपादोक्तं लक्षणं वेदितव्यम् ॥ **अस्माकमिति** । कस्याश्चिन्नायिकाया उक्तिरियम् । ग्रैवेयकं कण्ठभूषणम् । वक्रा चित्रा । उद्धतमुत्कटम् ।

---

1. **इतीति** । इति अन्तःपुरसुन्दरीः प्रति विज्ञाय यस्या यद् वक्तव्यं तदवगम्य मया विज्ञापिते विनिश्चित्य निवेदिते सति । एतदुक्तं भवति—ऋतुस्नातैव तावदनुपेक्षणीया [illegible] कुन्तलमहाराजतनया, साधारणोऽपि समयो दुर्लङ्घ्यः [illegible], सामान्येऽपि [illegible] [illegible] प्रमुक्ते । एवमुत्तरोत्तराधिककार्यसम्पादनेऽपि महाराज्ञ्याः प्रसादनं तावत्सर्वोपरीति रहस्यम् ॥

2. **नाडिका इति** । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

3. 'वक्त्रमेत्य चुम्बितुमहं' इति [illegible] पाठः ॥

---

१. [illegible] तु [illegible] [illegible] इति [illegible] दृश्यते २. [illegible] इति [illegible] ३. [illegible] 'दुःस्थितं' इत्यधिकं [illegible].

अर्थचिन्तने सहायमाह—

मन्त्री स्यादर्थानां चिन्तायां—

अर्था[1]स्तन्त्रावापादयः। यत्त्वत्र सहायकथनप्रस्तावे— 'मन्त्री स्वं चोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने' इति केनचि[2]ल्लक्षणं कृतम्, तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षयितव्यम्, न तु सहायकथनप्रकरणे। 'नायकस्यार्थचिन्तने मन्त्री सहायः, इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात्। यदप्युक्तम्— 'मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः' इति, तदपि स्वलक्षणकथनेनैव लक्षितस्य धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम्। न चार्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः। किं तु स्वयमेव सपादकः। तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात्।

शरीरचेष्टाविशेष इत्यर्थ. ॥ **मन्त्रीति** । अस्य इति सहायः इति चानुषज्यते। चिन्तायामुपायनिरूपणे। स्वमण्डले क्रियमाणं कर्म तन्त्रम्। परमण्डले क्रियमाणं कर्म आवाप। आदिना शत्रुनिग्रहादय। **यत्त्विति**। स्वं चेति चकारो वार्थ। उभयं मन्त्रिसद्वयम्। **तस्य** नायकस्य। सहायकथनपरत्वे दोषमाह—**नायकस्येति**। एवं च स्वं चेत्यादि निरर्थकम्। तदनुपादानेऽपि तल्लाभात्। स्वयं चिन्तापक्षे स्वस्य सहकारित्वरूपसहायत्वानुपपत्तेरुभयचिन्ताया कारणान्तरप्रसङ्गाच्चेति भाव। सखिशब्दस्योपायार्थत्वम्, न तु सहायपरत्वमित्यवगन्तव्यम्। **मन्त्रिणेति**। आयत्तसिद्धिरित्यन्वय। ललितो धीरललित। शेषा धीरोदात्तादयः। **स्वलक्षणेति**। **चिन्तन इति**। धीरललितलक्षणनिविष्टेन तस्यार्थचिन्तनाद्यभाव.। तेन च मन्त्रिमात्रायत्तार्थसिद्धिकत्वं प्रतीयत इति भाव। **तस्य** धीरललि-

---

1. **तन्त्रेति**। तन्त्रण तन्त्रम्। स्वाधीनत्वात्स्वराष्ट्रे क्रियमाण कर्मापि तन्त्रशब्देनोच्यते। आ समन्ताद् वपन्ति इतिकर्तव्यताबीजमत्रेत्यावापः। 'डुवप् बीजतन्तुसन्ताने' 'हलश्च' इति घञ्। 'पर प्रत्यावाप फलति कृतसेकस्तरुरिव' इति ॥

2. **केनचिदिति**। दशरूपके धनञ्जयेनेत्यर्थ.। तत्राय सुगमः सन्दर्भः—अथ नेतुः कार्यान्तरसहायानाह—'मन्त्री स्व चोभय वापि सखा तस्यार्थचिन्तने। तस्य नेतुः अर्थचिन्ताया तन्त्रावापादिलक्षणाया मन्त्री वा आत्मा वा उभय वा सहाय.। तत्र विभागमाह—'मन्त्रिणा ललित, शेषा मन्त्रिस्वायत्तसिद्धय.।' उक्तलक्षणो ललितो नेता मन्त्रायत्तसिद्धि.। शेषा धीरोदात्तादय अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन वा उभयेन वा अङ्गीकृतसिद्धय इति ॥

---

1 क पुस्तके तथा मुद्रितपुस्तकेषु 'मन्त्री स्यादर्थाना चिन्ताया तद्वदवरोधे ।' इत्यार्धे
[illegible] न 'मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्त्रावापादय ।' [illegible]

अथान्तःपुरसहायाः—

तद्वदवरोधे ।
वामनशण्ढकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः ॥ ४३ ॥
मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्यसंयुक्तः ।
सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥ ४४ ॥

आद्यग्रहणान्मूकादयः । तत्र शण्ढवामनकिरातकुब्जादयो यथा रत्नावल्याम्—

नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥

शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथादर्शनं ज्ञातव्याः ।

अथ दण्डसहायाः—

दण्डे सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च ।

दुष्टनिग्रहो दण्डः । स्पष्टम् ।

ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मे ॥ ४५ ॥

त्वम् । सचिव एव नृपदेव निष्पादकः प्रधानकारणम् ॥ **तद्वदिति** । अवरोधेऽन्तःपुरे । वामनादयो नायकस्य सहाया इत्यर्थः । [illegible] क्लीबो वा । शकारमाह—**मदेति** । मदमूर्खताभ्यामभिमानी अहं महानिति ज्ञानवान् । मदाभिमानवान् वा ॥ **नष्टमिति** । वानरवेगेनान्तःपुरप्रविष्टं विद्रवन्तमालोक्य भयेनान्तःपुरस्थानां पलायनवर्णनमिदम् । [illegible] । वर्षवरः षण्ढः । 'सौविदल्लाः कञ्चुकिनः' इत्यमरः । [illegible] पर्यन्तदेशं [illegible] इत्यर्थः ॥ मृच्छकटिकं नाटकविशेषः । अन्ये म्लेच्छाभीरादयः । आटविका वनचारिणः ॥ **ऋत्विगिति** । धर्मे धर्मकर्मणि

---

1. [illegible]

2. [illegible]

अथ विलासः—

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ।

यथा—

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥

संक्षोभेष्वप्यनुद्वेगो माधुर्यं परिकीर्तितम् ॥ ५२ ॥

ऊह्यमुदाहरणम् ।

भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ।

यथा—

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

व्यवसायादचलनं धैर्यं विघ्ने महत्यपि ॥ ५३ ॥

यथा—

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्[1]हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां नहि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥

अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ ५४ ॥

तादि ॥ **तृणीकृतौ** तुच्छीकृतौ जगत्त्रयस्य सत्त्वमुत्साह सारो बलं च यया सा । धीरा मन्थरा । उद्धता उद्भटा च । एतेन गतेश्चित्रत्वं नैकरूपत्वं च । अत्र नायकस्य उत्साहदर्पयोरतिशयसूचनाय वीररसत्वेन दर्पत्वेन चोल्लेख ॥ **ऊह्यमुदाहरणमिति** । यथा मम रामविलासे—'तन्निपीय कटु कर्णपदव्या खेदमाप न मनागपि राम । शूलपाणिरिव घोरमुदग्रं कालकूटपटलं किल पूर्वम् ॥' [2]**तस्य** श्रीरामस्य । **आकारो** मुखनेत्रादि तस्य विभ्रमो वैपरीत्यं येन हर्षशोकादयो लक्ष्यन्ते ॥ **व्यवसायात्** प्रारब्धकर्मणः । **अचलनम्** अप्रच्यवनम् ॥ **प्रसंख्यानपरो** योगनिष्ठ । **आत्मेश्वराणा** मनोनिरोधक्षमाणाम् ॥ **अधिक्षेपो**

1. **अस्मिन्निति** । अस्मिन्क्षणे वसन्ताविर्भावसमये ॥

घ. २. 'तस्य—' इत्यादि लक्ष्यन्ते' इत्यन्त पाठो हि 'मनोनिरोधक्षमाणाम्' इत्यत्रादर्शे

वाग्वेषयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितम् ।
दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ॥ ५५ ॥

एषामुदाहरणान्यूह्यानि ।

अथ नायिका त्रिभेदा स्वान्या साधारणस्त्रीति ।
नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासंभवैर्युक्ता ॥ ५६ ॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्यागादिभिर्यथासंभवैर्युक्ता भवति । सा च स्वस्त्री अन्यस्त्री साधारणस्त्रीति त्रिविधा ।

तत्र स्वस्त्री—

विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ।

यथा—

'लज्जापज्जत्तपसाहणाइं परभत्तिणिप्पिदामाइं ।
अविणअदुम्मेधाइं धण्णाण घरे कलत्ताइं ॥'

[illegible]

पुनश्च—

अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।
स्वाधीनभर्तृका तद्वत्खण्डिताथाभिसारिका ॥ ७२ ॥
कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।
अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥ ७३ ॥

तत्र—

कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।
विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात्स्वाधीनभर्तृका ॥ ७४ ॥

यथा—'अस्माकं सखि वाससी—' इत्यादि (९२पृ.) ।

पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसंभोगचिह्नितः ।
सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता ॥ ७५ ॥

यथा—'तदवितथमवादीः—' इत्यादि (११३पृ.) ।

अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।
स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका ॥ ७६ ॥

क्रमेण यथा—

न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां, करुणां यथा च कुरुते स मयि ।
निपुणं तथैनमभिगम्य वदेरभिदूति काचिदिति संदिदिशे ॥

'उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदं, बद्धा दृढं मेखला,
यत्नेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता ।

[illegible] । ईर्ष्याकषायिता ईर्ष्या [illegible] ॥ अभिसा[illegible] [illegible]—अभिसारयत इति ॥ न चेति । स [illegible] ॥ उत्क्षि-

[illegible]

[illegible]

आरब्धे रभसान्मया प्रियसखि क्रीडाभिसारोत्सवे,
चण्डालस्तिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विधत्ते विधुः ॥'

संलीना स्वेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।
अवगुण्ठनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि ॥ ७७ ॥
विचित्रोज्ज्वलवेषा तु रणन्नूपुरकङ्कणा ।
प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याभिसरेद्यदि ॥ ७८ ॥
मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
आविद्धगतिसंचारा स्यात्प्रेष्याभिसरेद्यदि ॥ ७९ ॥

तत्राद्ये 'उरसिक्षिप्तं—'इत्यादि (१२० पृ.) । अनयोस्त्वनुदाहरणम् ।
प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते—

क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।
मालापञ्चः श्मशानं च नद्यादीनां तटी तथा ॥ ८० ॥

[illegible]

'तव कितव किमाहितैर्वृथा नः क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।
ननु जनविदितैर्भवद्व्यलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥'
'मुहुरुपहसितामिवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।
वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः शठ कलिरेष महांस्त्वयाद्य दत्तः ॥'
'इति गदितवती रुषा जघान स्फुरितमनोरमपक्ष्मकेसरेण ।
श्रवणनियमितेन कान्तमन्या सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥'

इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्णोत्पलताडनेन च धीरमध्यताधीरमध्यताधीरप्रगल्भताभिः संकीर्णा । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

[1] [2] इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥ ८८ ॥

ता नायिकाः ।

पिवति पाति वेति व्युत्पत्तिद्वयेन सव विटपा अयमपि विटप इति तुल्ययोर्योगो योग्यो भवतीत्यर्थ. । भवद्व्यलीकैर्भवतोऽप्रियवचनं । स्फुरितो मनोरमः पक्ष्मवत्केसरो यस्य तेन । चक्षु पक्षे—पक्ष्मैव केसरो यस्य तेन । वक्रोक्त्येति । विटशब्दस्य नानार्थकल्पनाविचित्रोक्त्येत्यर्थ. ॥ इतरा अपि पद्मिनीहस्तिनीप्रभृतय. ॥

अमु विटान्पातीति विटपं पल्लवम् । 'विटपः पल्लवे पिङ्गे' इति विश्व. । ददस्व प्रयच्छ । व्रज गच्छ । यतो दानाच्चिराय सदृशोरनुरूपयोर्योगो भवतु । उभयोरपि विटपत्वादिति भाव. ॥ हे कितव धूर्त, वृथा व्यर्थमेवाहितैः । तत्कार्यस्यान्यथासिद्धत्वादिति भावः । तव सवन्धिभिः क्षितिरुहाणा पल्लवा. पुष्पाणि च तान्येव कर्णं पूरयन्तीति कर्णपूराः कर्णावतसाः । तैर्नोऽस्माक कि तत्साध्यम् । न किंचिदस्तीत्यर्थ । ननु अङ्ग, जनविदितैर्भवद्व्यलीकैस्तवाप्रियवचनैः कर्णयुग्म चिरपरिपूरित नित्य पूर्णमेव । अतः पूरितस्य पूरणायोगादलमेभिरिति ॥ अलिनादैर्मुहुरुपहसिता प्रतारणार्थेति प्रहस्यमानामिव स्थितामेना कलिका कोरकम्, अत्र कलि कलह च । 'कलहे च युगे कलि.' इति वैजयन्ती । स्त्रीप्रत्ययस्त्वविवक्षितः श्लेषे । नः अस्माक किमर्थ वितरसि । हे शठ गूढविप्रियकारिन्, तस्या· त्वत्प्रियाया धाम्नि भवने वसतिं स्थितिमुपगतेन त्वया अद्यैव वर्तमानो महान् कलि. कलहो दत्त· । स्वदत्त एव महति कलौ स्थिते किं कल्यन्तरेणेत्यर्थः ॥ इति गदितवती उक्तवती अन्या स्त्री रुषा कान्त स्फुरितान्युज्ज्वलानि मनोरमाणि च पक्ष्माणीव केसराणि । अन्यत्र केसराणीव पक्ष्माणि, यस्य तेन श्रवणे नियमितेन श्रोत्रे निरुद्धेन असिताम्बुरुहेण नीलोत्पलेन चक्षुषा च सम युगपज्जघान ताडयामासेति ॥

1. इतरा इति । तथा चोक्तम्—'पुनश्च तास्त्रिधा ज्ञेया दिव्यादिव्योभयात्मना । चतुर्धा चोद्धतोदात्ता ललिता शान्तिका तथा ॥ अक्षता च क्षता यातायाता यायावरेत्यपि ।

---

१ अयं श्लोक क-ग-घ पुस्तके नास्ति, २ 'इतरा—' इति कारिकार्धं नास्ति ग पुस्तके.

अथ विब्बोकः—

विब्बोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

'यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा,
याः प्राणान्[1]वरमर्पयन्ति, न पुनः संपूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि[2] विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्तास्[3]त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते ॥'

अथ किलकिञ्चितम्—

स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।
सांकर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसंगमादिजाद्धर्षात् ॥ १०१ ॥

यथा—

'पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स्म कुरुते करभोरूर्हारि शुष्करुदितं च सुखेऽपि ॥'

यासामिति । कंचित्कामिनं प्रति [illegible]वचनमिदम् । सद्गुण[illegible] [illegible] दोषाणामनुवृत्तिः सैव पुनः पुनर्[illegible] ॥ सांकर्यं मेलनम् ॥ पाणिरोधं [illegible] । हारि मनोहरम् । [illegible]

---

1. प्राणानिति । [illegible]
2. वस्तूनीति । [illegible] ॥
3. तास इति । [illegible]

अथ विलासः—

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ॥ ९९ ॥
विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिना ।

यथा—

'अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः ।
तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य-
माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥'

अथ विच्छित्तिः—

स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् ।

यथा—

'स्वच्छाम्भःस्नपनविधौतमङ्गमोष्ठ-
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्त्वितीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः ॥'

जूटो यस्या अस्तीति ॥ **अत्रान्तरे** नायकसंदर्शनादिसमये । वाग्विभवमतिवृत्तमतिक्रम्य स्थितं वैचित्र्यं गमनादिचातुरी यस्मात्तत् । ते प्रसिद्धा भूरिसात्त्विकविकाराः स्तम्भादयो यस्मात्तत् । आचार्यकमुपाध्यायकर्म । उपदेश इत्यर्थः ॥ **स्तोका** अल्पा आकल्परचना वेषविन्यासः । **प्रतनु** अतिसूक्ष्मम् । **विविक्तं** निर्मलम् ॥

महाकुलोत्पन्ना, कुलं स्वामिकुलमनति निष्कलङ्कम् । अयं मल्लक्षणो जनः न त्वेन स्थिरः, जीवितं च न स्थिरम् । अचिरावस्थायिनः शरीरस्य कृते मातृपितृभर्तृकुलकलङ्कनमतितरामनुचितमिति भावः ॥

1. इतीति । इत्येवंरूप इयान् एतावानेव विलासिनीनामाकल्पो नेपथ्यमस्तु । [illegible]रित्यर्थः । यदि स कुसुमेषुणा कामेन शून्यो न स्यात् । अन्यथा [illegible] [illegible] भावः ॥

[illegible] इति ग. २. 'स्तोकभूषणादौ [illegible] इति ग. ३ '[illegible]' इति ग.

अथ विब्बोकः—

विब्बोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

'यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा,
याः प्राणान्वरमर्पयन्ति, न पुनः सपूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते ॥'

अथ किलकिञ्चितम्—

स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।
सांकर्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसंगमादिजाद्धर्षात् ॥ १०१ ॥

यथा—

'पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स कुरुते करभोरूर्हारि शुष्करुदितं च सुखेऽपि ॥'

यासामिति । कंचित्कामिनं प्रति सख्युराशीर्वचनमिदम् । सद्गुणानामनुसरणे परैरुद्भावने दोषाणामनुवृत्तिः स्वय पुन पुनरुद्भावनम् ॥ **सांकर्यं** मेलनम् ॥ **पाणिरोधं** वस्त्रक्षेपणादिप्रवृत्तनायककरप्रतिबन्धम् । हारि मनोहरम् । कारणं विना रुदितं

---

1. **प्राणानिति** । मानमहत्त्वात्प्राणार्पणं तावत्कुर्वन्, न पुनः सपूर्णदृष्ट्यर्पणम् ॥

2. **वस्तुनीति** । नीवीवसनादिरूपे ॥

3. **वामा इति** । वामा योषितः । इष्टेऽपि वस्तुनि अनिष्टोद्भावनं विलक्षणप्रकृतित्वे बीजम् ।

4. **पाणीति** । करभोरूः स्त्री अविरोधितवाञ्छमनिवारितप्रियमनोरथं यथा तथा कामिनः पाणिरोधं नीवीमोक्षणे व्यापृतस्य प्रियपाणेर्निवारणं कुरुते स्म । तथा मधुरं स्मितं गर्भे अन्तर्वर्ति यासु ता मन्दहासमिश्रा भर्त्सनास्तर्जनाश्च कुरुते स्म । तथा सुखेऽपि अधरपीड-

---

१ 'गर्वाभिमानादिष्टेऽपि विब्बोकोऽनादरक्रिया । तथा वात्स्यायने —'[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] अभिनवगुप्तपादास्तु [illegible] । [illegible] (न) [illegible] [illegible] [illegible]' इति ग.
२ 'वामा—' इति श्लोको नास्ति ग-पुस्तके. ३. '[illegible] [illegible]' इति ग ४ '[illegible] [illegible]' इति ग.

यथा—

'वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः, स्थूणावशेषं गृहं,
कालोऽभ्यर्णजलागमः, कुशलिनी वत्सस्य[1] वार्तापि नो ।
यत्नात्सञ्चिततैलबिन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं[2] श्वश्रूश्चिरं रोदिति ॥'

अथ श्रमः—

खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्च्छ्रमः[3] ।

यथा[2]—

'सद्यः[3] पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्वी
सीता जवात्त्रिचतुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम्[4] ॥'

अथ मदः—

संमोहानन्दसंभेदो मदो मद्योपयोगजः[5] ॥ १४६ ॥

स्थूणा स्तम्भः । अभ्यर्णजलागमो निकटस्थवर्षासमयः । तैलबिन्दूनां घटिका क्षुद्रभाजनम् ॥ **सद्य इति** । वारवारं गन्तव्याध्वपरिमाणजिज्ञासया सीताया स्वल्पपथलङ्घनश्रममवधार्य श्रीरामस्य रोदनम् ॥ **संमोहानन्दयोः** संभेदो मेलक

---

1. **वत्सस्येति** । वत्सस्य पुत्रस्य ॥

2. **निजवधूमिति** । निजवधूं आत्मस्नुषाम् ॥

3. **श्रम इति** । बहुतरशारीरव्यापारजन्मा निःश्वासाङ्गसमर्दननिद्रादिकारणीभूतः खेदविशेषः श्रम इति । यदाहुः—'अध्वव्यायामसेवाद्यैर्विभावैरनुभावकैः । गात्रसंवाहनैरास्यसंकोचैरङ्गमोटनैः ॥ निःश्वासैर्जृम्भितैर्मन्दैः पादोत्क्षेपैः श्रमो मतः ॥' इति । अयं च सत्यपि बले जायते, शारीरव्यापारादेव च जायते न तु ग्लानिः । अतो ग्लानितः श्रमस्य भेदः ॥

4. **प्रथमेति** । प्रथमावतारं पूर्वाविष्करणम् ॥

5. **मद इति** । मद्याद्युपयोगजन्मा उल्लासाख्यः शयनहसितादिहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषो

---

१ '—श्रमः खेदादिकारकः रतान्मार्गगमनादेश्च यः खेदः स श्रमः खेदमर्दनाद्यनुभावजनकः ।' इति ग. २ 'यथा' ग-पुस्तके नास्ति ३ ग-पुस्तके तु 'सद्य' इति श्लोकस्य स्थाने 'अइ पिहुलं घेत्तूण समागदम्हि कहिं तुरिअम् । समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमानि खणम् ॥' इति ४ 'च' घ ५ 'हर्षोत्कर्षो मदः पानात्स्खलदङ्गवचोगतिः । मद्यादिपानाद्यो हर्षोत्कर्षवचनगत्यादिस्खलनानुमापकः ।' इति ग.

अमुना चोत्तमः शेते, मध्यो हसति गायति ।
अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥ १४७ ॥

यथा—

'[1]प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।
गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रववृते परिहासः ॥'

[2]अथ जडता—

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र ॥ १४८ ॥

[3]यथा मम कुवलयाश्वचरिते प्राकृतकाव्ये—

'णवरिअ तं जुअजुअलं अण्णोण्णं णिहिदसजलमन्थरदिट्ठिं ।

मद्यस्यानवस्य उपयोगाद् भक्षणाज्जात । **अमुना** मदेन ॥ **प्रातिभं** प्रागल्भ्यम् । त्रिसरकेण मद्येन । गूढं सूचितं रहस्य यत्र स चासौ हासश्चेति ॥ **अप्रतिपत्तिः** कर्तव्यानिश्चयः । तूष्णींभावो मौनम् । तत्र जडतायाम् ॥ **णवरिअ**

मद इति । तत्रोत्तमे पुरुषे स्वापोऽनुभावः । मध्यमे हसितगाने । अधमे तु रोदनपरुषोक्त्यादि । अयं च मदस्त्रिविधः । तरुणमध्यमाधमभेदात् । अव्यक्तालगनवाक्यैः सुकुमारस्खलद्गत्या च योऽभिनीयते स आद्यः । भुजाक्षेपस्खलितघूर्णनादिभिर्मध्यमः । गतिभङ्गस्मृतिनाशहिक्काछर्द्यादिभिरधमः । प्रदीपे तु 'उत्तमसत्त्वः प्रहसति गायति तद्वच्च मध्यमप्रकृतिः । परुषवचनाभिधायी शेते रोदित्यधमसत्त्वः ॥' इति व्यत्यासोऽस्ति ॥

1. प्रातिभमिति । मदानुभाववर्णनमिदम् । त्रयाणां सरकाणां समाहारस्त्रिसरकं त्रिवारमधुपानम् । 'सरकः शीधुपात्रे स्याच्छीधुपाने च शीधुनि ।' इति विश्वः । तेन त्रिसरकेण । 'त्रिपान मदाभिभूतिः' इति पाठप्रसिद्धिः । प्रतिभैव प्रातिभं प्रतिभाविशेषः । तत्प्रातिभं गतानां त्रिवारसुरापानोत्कटमदोद्रेकप्रागल्भ्यभाजां सुभ्रुवां वक्रवाक्यरचनारमणीयः वक्रोक्तिमनोरमः । गूढानि पूर्वं लज्जया गुप्तानि, सूचितानि सम्प्रति मदेन प्रकाशितानि रहस्यानि मान्मथवचश्चेष्टाप्रभृतीनि यस्मिन् स गूढसूचितरहस्यः, स चासौ सहासश्चेति विशेषणसमासः । प्रववृते प्रवृत्तः ॥

2. जडतेति । चिन्तोत्कण्ठाभयविरहेष्टानिष्टदर्शनश्रवणादिजन्यावश्यकर्तव्यार्थप्रतिसंधानविकला चित्तवृत्तिर्जडता । इयं च मोहात्पूर्वतः परतश्च जायते । यदाहुः—
'कार्याविवेको जडता पश्यतः शृण्वतोऽपि वा । तद्विभावाः प्रियानिष्टदर्शनश्रवणे रुजा ॥
अनुभावास्त्वमी तूष्णींभावविस्मरणादयः । सा पूर्वं परतो वा स्यान्मोहादिति विदां मतम् ॥' इति ॥

3. यथेति । स्कन्धकमिदम् । तदुक्तम्—'स्कन्धकमिति तन्निगदितं यत्र चतुष्प-

---

१. 'अथ जडता' इति नास्ति क्वचित्. २. 'यथा—' इत्यादिरंशो नास्ति क्वचित्.

आलेक्खओपिअं विअ खणमेत्तं तत्थ संट्ठिअं मुअसण्णं ॥'

अथोग्रता[1]—

शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता ।
तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १४९ ॥

यथा—

'प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥'

अथ मोहः—

मोहो[2] विचित्तताभीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।
मूर्च्छनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥ १५० ॥

यथा—

'तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

इति । 'केवलं तद्युवयुगलमन्योन्यं निहितसजलमन्थरदृष्टि । आलेख्यार्पितमिव क्षणमात्रं तत्र संस्थितं मुक्तसंज्ञम् ॥' इति संस्कृतम् । णवरिअशब्दः केवलार्थे देशी ॥ चण्डत्वमत्यन्तासहिष्णुत्वम् । प्रणयिनी या सखी तस्याः परिहासरसेनाधिगतैः प्राप्तैः । **अकाण्डयमदण्ड इति ।** अकालयमदण्ड इत्यर्थः । अत्र मालतीशरीरे शस्त्रप्रहारं कुर्वतोऽघोरघण्टस्यापराधेन माधवस्य चण्डत्वमेतादृशोक्त्या व्यज्यते ॥ चित्तस्य निमीलनत्वं **विचित्तता** । सुषुप्तिवारणायाह—**भीतीति** । आवेगः संभ्रमः । **अनुचिन्तन**मत्यन्तचिन्ता । **अदर्शन**मज्ञानम् ॥ **अभिषङ्गः**

लगाष्टकेनार्धं स्यात् । तत्तुल्यमग्रिमदलं भवति चतुःषष्टिमात्रकशरीरमिदम् ॥' इति दामोदरमिश्राः ॥

1. **उग्रतेति ।** अधिक्षेपापमानादिप्रभवा किमस्य करोमीत्याद्याकारा चित्तवृत्तिरुग्रता । यदाहुः—'नृपापराधोऽसद्दोषकीर्तनं चोरधारणम् । विभावाः स्युरथो बन्धो वधस्ताडनभर्त्सने ॥ एते यत्रानुभावास्तदौग्र्यं निर्दयतात्मकम् ॥'

2. **मोह इति ।** भयवियोगादिप्रयोज्या वस्तुतत्त्वानवधारिणी चित्तवृत्तिर्मोहः । 'तत्त्वानवधारणवती चित्तवृत्तिः' इति तु नव्याः ॥

---

१. 'अथोग्रता' इति नास्ति क पुस्तके. २ इतोऽग्रे [illegible] । [illegible] इत्यधिकं क पुस्तके. ३ [illegible] इति ग.

अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥'

अथ विबोधः—

निद्रापगमहेतुभ्यो [1]विबोधश्चेतनागमः ।
जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् ॥ १५१ ॥

यथा—

'[2]चिररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां
चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणा-
मशिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः ॥'

अथ स्वप्नः—

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।

[illegible] । **संलक्ष्यमदता** [illegible] । **व्यसनं** [illegible] । **निद्रापगमहेतुभ्यो** [illegible] । **नयनमीलनं** [illegible] । **चरमं** [illegible] । **पूर्वं** [illegible] । [illegible]

---

1. विबोध इति । [illegible]

2. चिरेति । [illegible]

कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥ १५२ ॥

यथा—

'मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेन ।
पश्यन्तीना न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥'

अथापस्मारः—

मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः ।
भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः ॥ १५३ ॥

'आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गम् ।
फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥'

अथ गर्वः—

गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ।
अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥ १५४ ॥

तत्र शौर्यगर्वो यथा—

'धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।
यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन साध्यताम् ॥'

भुजाक्षेपं कर्तुमर्हतीति । अस्य निद्राभङ्गो नोचित इति भाव ॥ **मामिति** । यक्षस्य मेघं प्रति प्रियायै वाचनिकार्पणमिदम् । मा यक्षम् । कथमपि महता कष्टेन । मुक्ता इव स्थूला ॥ **मनःक्षेप इति** । मनसो नाडीविशेषनिवेशेन घूर्णनमित्यर्थः । ग्रहादीत्यादिना भूतादिपरिग्रह । मध्यमादिपदेन धातुवैषम्यादिपरिग्रहः ॥ **फेनायमानं** फेनमुद्वमन्तम् । असौ श्रीकृष्णः आशशङ्के ज्ञातवान् ॥ **मद**श्चित्तविकारविशेषः । राज्ञ कोशदण्डादिजन्यः प्रतापः **प्रभावः** । श्रीरित्रि-

1. **मामिति** । मया कथमपि स्वप्नसंदर्शनेन लब्धायास्ते तव निर्दयाश्लेषहेतोः गाढालिङ्गनार्थम् आकाशप्रणिहितभुजं शून्यार्पितबाहुं मा पश्यन्तीनां स्थलीदेवतानां वनदेवतानां

१. 'मात्सर्यमयशोकादेरुन्मादस्य कारणम् । निद्राणस्यापि विषयज्ञानं स्वप्नः । मात्सर्याद्युन्मादहेतु ।' इति ग. २ 'भूयश्चाह त्वमसि शयने कण्ठलग्ना पुरा मे—'इत्युदाहरणान्तरं ग पुस्तके ३ 'आवेशो ग्रहदुःखाद्यैरपस्मारः स्मृतो बुधैः । घुर्घुरध्वनिभूपातफेनाक्रान्दोलनादिकृत् ॥' इति ग ४. 'लोलद्' ग ५ 'औद्धत्यलक्षणावज्ञाहेतुर्गोरवनादिकृत् । प्रभावादिजन्यो मदो गर्वः । आदिशब्दाद्धारण्यसौभाग्यादिः । स चाविनयाद्यनुभावहेतुः ।' इति ग. ६. 'यथा' क घ. ७ अस्याग्रे 'नमन्यदप्यूह्यम्' इत्यधिकं ग-पुस्तके

अथ मरणम्—

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् ।

यथा—

'राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥'

अथालस्यम्—

आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत् ॥ १५५ ॥

वर्गसपत्ति । अवज्ञा परस्मिन् ॥ अन्यैर्मद्भुतायुधनिन्ने ॥ रामेति । सा निशाचरी ताडका राक्षसी, सैव निशाचरी अभिसारिका नायिका । राम एव मन्मथस्तस्य शरेण हृदये वक्षसि मनसि च ताडिता सती जीवितेशो यम एव जीवितेशः प्रियस्तस्य वसतिं जगाम । कीदृशी । गन्धवद्रुधिरमेव चन्दनं तेनोक्षिता लिप्ता ॥ 'जाड्यम्' इत्यत्र क्वापि 'जड्यम्' इति पाठः । स न सम्यक् असंगतार्थापत्तेः ।

मुक्तास्थूला अश्रुलेशा नयनोदबिन्दवः तरुकिसलयेषु बहुशः न खलु न पतन्ति । अपि तु पतन्त्येव । एवंविधं मामवलोक्य वनदेवता अपि रुदन्तीति भावः ॥

1. शरेति । अत्र विशेषमाह रसगङ्गाधरकाराः 'रोगादिजन्या मूर्च्छारूपा मरणप्रागवस्था मरणम् । न चात्र प्राणवियोगात्मकं मुख्यं मरणमुचितं ग्रहीतुम् । चित्तवृत्त्यात्मकेषु भावेषु तस्याप्रसक्तेः । भावेषु च सर्वेषु कार्यसहवर्तितया शरीरप्राणसंयोगस्य हेतुत्वात् । उदाहरणम्—'दयितस्य गुणाननुस्मरन्ती शयने संप्रति या विलोकितासीत् । अधुना खलु हन्त सा कृशाङ्गी गिरमङ्गीकुरुते न भाषितापि ॥' प्रियविरहोऽत्र विभावः । वचननिरासोऽनुभावः । [illegible] भावः [illegible] । दयितस्य गुणाननुस्मरन्तीत्यनेन [illegible] [illegible] निप्रलम्भस्य [illegible] वा [illegible] । अत्र च [illegible] विप्रलम्भस्य, अन्यथा तु करुणस्य [illegible] इति विवेकः । [illegible] न वर्णयन्ति । [illegible] ।' इति । प्रदीपेऽप्युक्तम्—'[illegible] परिकीर्तितम् । [illegible] ॥' इति ॥

2. आलस्यमिति । [illegible] । अत्र च [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥

---

१ [illegible] २. [illegible] ३. [illegible] ४. [illegible] ५. [illegible]
[illegible]

अथ मतिः—

नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्धारणं मतिः ।
स्मेरता धृतिसंतोषौ बहुमानश्च तद्भवाः ॥ १६३ ॥

यथा—

'असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥'

अथ व्याधिः—

[2]व्याधिर्ज्वरादिर्वाताद्यैर्भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत् ।

तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः । शैत्यमयत्वे उत्कम्पनादयः । स्पष्टमुदाहरणम् ।

अथ त्रासः—

[3]निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः ॥ १६४ ॥

पुनः स्मितयुक्तं वदनं स्मरामीत्यर्थः ॥ **नीतिमार्गो** नीतिशास्त्रं तस्यानुसृतिरनुगमः । आदिना अनुमानादेर्ग्रहणम् । **निर्धारणं** निश्चयः ॥ **असंशयमिति** । शकुन्तलामालोक्य दुष्यन्तस्यानुमानमिदम् । क्षत्रपरिग्रहक्षमा क्षत्रियविवाहोचिता । 'इयम्' इति शेषः । अस्यां शकुन्तलायाम् । समर्थयति—**सतामिति** । प्रमाणं निश्चयबीजम् । अन्तःकरणस्य मनसः प्रवृत्तयः सङ्कल्पादयः ॥ **वाताद्यैरिति** । आद्यपदेन पित्तश्लेष्मणोर्ग्रहणम् । भूमीच्छा भूमिपतनेच्छा । तत्र व्याध्युदाहरणं यथा मम—'प्रियजनपरिशङ्कोद्वेपमाना कृशाङ्गी [illegible] [illegible] स्वेदसिक्तगात्रीम् । विपुलपुलकलेखामाकलय्य स्मरार्तां [illegible] [illegible] ॥' **निर्घात इति** । 'यदान्तरिक्षे बलवान्मारुतो मरुता

---

1. [illegible] ॥

2. [illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

यथा—

'परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।
उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥'

अथ व्रीडा—

धाष्टर्याभावो व्रीडा वदनानमनादिकृद्दुराचारात् ।

यथा—'मयि सकपटं—' इत्यादि (१५७ पृ.) ।

अथ हर्षः—

हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः ॥ १६५ ॥

हत. । पतत्यध स निर्घातो जायते वायुसंभव ॥' इत्युक्तलक्षणो निर्घात । 'वृह-च्छिखा च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला । पौरुषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता ॥' इत्युक्तलक्षणा चोल्का । आद्यपदेन भूकम्पादेर्ग्रहणम् । अत्र 'मन क्षोभ' इति पूरणीयम् ॥ परिस्फुरदिति । जलविहारवर्णनमिदम् । अपिना नायकस्य

1. परीति । परितः स्फुरद्भिर्विवर्तमानैर्मीनैर्विघट्टिता ऊरवो याना ताः [illegible] त्रासविलोलदृष्टयः कम्पितपाणिपल्लवाश्च सुराङ्गना सखीजनस्यापि विलोकनीयतामुपययुः । किमुत प्रियजनस्येति भाव. ॥

2. व्रीडेति । [illegible] पुरुषमुखावलोकनादेः पुना च प्रतिज्ञाभङ्ग[illegible] वैवर्ण्याधोमुखत्वादिकारणीभूतश्चित्तवृत्तिविशेषो व्रीडा । केचित्—'चेतोनिमीलनं व्रीडा [illegible]' इत्याहुः । [illegible] ॥

3. हर्ष इति । [illegible] सुखविशेषो हर्षः । [illegible]—'[illegible] प्रसादः प्रियसंगम. । मनोरथादिसम्प्राप्तिर्[illegible] ॥ [illegible] जायते । [illegible] प्रियोक्तिः [illegible] ॥ [illegible] ।' इति ॥

[illegible]

तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ १६९ ॥

यथा—

'अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग
लोल विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ॥'

अथ ग्लानिः—

रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसंभवा ।
ग्लानिर्निष्प्राणताकम्पकार्श्यानुत्साहतादिकृत् ॥ १७० ॥

यथा—

'किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डुक्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥'

अथ चिन्ता—

ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् ।

मुष्मिकी' परलोकभवा । नीवारस्तृणधान्यम्, कृते निमित्तम्। साम्प्रतं वार्धके । अत्र तत्त्वज्ञानेन निःस्पृहत्वम् ॥ अन्यास्विति । मधुपानकालीनश्चरणप्रहारादिरुपमर्दः । पक्षे संभोगकालीनश्चुम्बनालिङ्गनादिः । लोलं सतृष्णम् । मुग्धा कोमला सुरतमूढा च । रजः परागः आर्तवं च । अकाले मकरन्दाभावदशायां बाल्ये च । अत्रोपभोक्तरि बालाया अस्थैर्यं परुषवचनेन प्रतीयते ॥ निष्प्राणता असामर्थ्यम् ॥ बन्धनात् उत्पत्तिस्थानात् । निष्प्राणत्वानौजस्यसत्त्वसंक्षयाणां बलहानिरूपत्वेऽपि

1. नवेति । सप्तलायाः 'सप्तला नवमालिका' इत्यमरः । 'नवमल्लिकायाः' इति पाठे तु मुग्धेत्यादिनैव नवत्वलाभे पुनर्मल्लिकाया नवत्वविशेषणं व्यर्थम् । नवा तुला माला अस्याः, कप् । इति भानुजिदीक्षिताः ॥

2. चिन्तेति । इष्टाप्राप्त्यनिष्टप्राप्त्यादिजनिता ध्यानापरपर्याया वैवर्ण्यभूलेखनाधोमुखत्वादिहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषश्चिन्ता । यदाहु—'विभावा यत्र दारिद्र्यमैश्वर्यभ्रंशनं तथा ।

'उद्वेगास्थितिनैरस्यप्रमुखैरवबुध्यते ।' इति ग. २ 'नवमल्लिकायाः' इति क. ३ 'रत्याद्यायासनिनिष्प्राणता मता । अनुत्साहाङ्गदौर्बल्यखेदाद्यैर्व्यक्तिमेति सा ॥' ग. ४ 'कार्श्य' घ. 'उन्नितनयनतारा क्षामपक्ष्मेन्दुबिम्बा रजनय इव निद्राक्लान्तनीलोत्पलाक्ष्य । तिमिरमिव दधाना केशपाशानवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्वः ॥' इति ग.

तद्भेदानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र

रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।
वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥ १७६ ॥
इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं शोकशब्दभाक् ।
प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥ १७७ ॥
कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।
रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयम् ॥ १७८ ॥

त्वेन सबन्धी । तैर्भावैः पुष्यते रसरूपता नीला प्रवृद्ध क्रियते ॥ तद्भेदान् स्थायिभावान् । अष्टौ भावाः स्थायिभावाः । **शमोऽपि च** । स्थायिभाव इत्यर्थः ॥ **रतिरिति** । मनसोऽनुकूले प्रिये वस्तुनि प्रवणायितम् । प्रेमार्द्रं मनो रतिरित्यर्थः । तच्चोत्कटावेश एव पर्यवस्यति । स चानुराग एव सोऽपि प्रकृते सुरतेच्छारूप एव । केचित्तु—"स चानुराग एव सोऽपीष्टसाधनताज्ञानधारारूपः, अभिलापहेतुत्वेनोक्तत्वात्" इत्याहुः । तन्न । सुरतेच्छाया आलम्बनप्राप्त्यभिलापं प्रति हेतुत्वसंभवेन लक्षणाया अयोगात् । **चेतोविकास** उपहसनीयत्वेन ज्ञानमुखविकासरूपहास्यहेतुः । **चेतोवैक्लव्यं** दुःखम् । **तैक्ष्ण्यस्य** अपचिकीर्षाया अवबोध उत्कटत्वम् । **कार्यारम्भेषु** चानिकृष्टकार्येषु **संरम्भ** उत्कट आवेशः । केचित्तु—'संरम्भः सहर्षप्रवृत्तिः' इत्याहुः । तन्न । आद्यप्रवृत्तिरूपस्यारम्भस्य प्रवृत्त्यसंभवात्, वीररसे उत्कटावेशस्यैव स्थायित्वेनाख्यायमानत्वाच्च । **रौद्रशक्त्येति** । शत्रवादेरनिष्टदर्श-

---

1. **रतिरिति** । रत्यादीनां विशदतरं लक्षणमभिहितं **रसगङ्गाधरे**—'स्त्रीपुंसयोरन्योन्यालम्बनः प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो **रतिः** । गुरुदेवतापुत्राद्यालम्बनस्तु व्यभिचारी । वागङ्गादिविकारदर्शनजन्मा विकासाख्यो **हासः** । पुत्रादिवियोगमरणादिजन्मा वैक्लव्याख्यश्चित्तवृत्तिविशेषः **शोकः** । गुरुबन्धुवधादिपरमापराधजन्मा प्रज्वलनाख्यः **क्रोधः** । अयं च परविनाशादिहेतुः । क्षुद्रापराधजन्मा तु परुषवचनालापनादिहेतुः । अयमेवामर्षाख्यो व्यभिचारीति विवेकः । परपराक्रमदानादिस्मृतिजन्मा औन्नत्याख्य **उत्साहः** । व्याघ्रदर्शनादिजन्मा परमानर्थविषयको वैक्लव्याख्यः स **भयम्** । परमानर्थविषयकत्वाभावे तु स एव त्रासो व्यभिचारी । अपरे तु—औत्पातिकमन्युभिस्त्रासः, स्वापराधोत्थं भयमिति भेदमाहुः । कदर्यवस्तुविलोकनजन्मा विचिकित्साख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो **जुगुप्सा** । अलौकिकवस्तुदर्शनादिजन्मा आश्चर्याख्यो **विस्मयः** ॥

---

१. 'वैक्लव्य' घ. २. 'प्रातिकूल्यादिचित्तविशेषः क्रोध उच्यते ।' इति ग. ३ 'अवष्टम्भात्मिका कार्येषूत्साहोऽध्यवसायिता । रौद्रदर्शनं भीतिर्व्याघ्रदर्शनादिभिः ।' इति ग.

वाच्या। हासः पुनरुत्पद्यमानो व्यभिचार्येव। व्यभिचारिलक्षणात्। तदुक्तम्—

'रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते।' इति।

तत्कस्य स्थायिनः कस्मिन्रसे संचारित्वमित्याह—

शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ॥ १७२ ॥
शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः।
इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं तथा भावितबुद्धिभिः ॥ १७३ ॥

अथ स्थायिभावः—

अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः।
आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति संमतः ॥ १७४

यदुक्तम्—

'स्रक्सूत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामकः।
न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परम् ॥' इति।

[illegible] ॥ परमिति। [illegible] ॥ अक्षमा इति। [illegible] ॥ स्रक्सूत्रवृत्त्या [illegible]। अनुगामकः [illegible]

1. स्थायीति। [illegible]

तद्भेदानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र

रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।
वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥ १७६ ॥
इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं शोकशब्दभाक् ।
प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥ १७७ ॥
कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।
रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयम् ॥ १७८ ॥

त्वेन सम्बन्धी। तैर्भावैः पुष्यते रसरूपता नीत्वा प्रकृष्टः क्रियते ॥ **तद्भेदान्** स्थायिभावान्। अष्टौ भावाः स्थायिभावाः। **शमोऽपि च**। स्थायिभाव इत्यर्थः ॥ **रतिरिति**। मनसोऽनुकूले प्रिये वस्तुनि प्रवणायितम्। प्रेमार्द्रं मनो रतिरित्यर्थः। तच्चोत्कटावेश एव पर्यवस्यति। न चानुराग एव सोऽपि प्रकृते सुरतेच्छारूप एव। केचित्तु—“स चानुराग एव सोऽपीष्टसाधनताज्ञानधारारूप, अनिष्टपरेष्टत्वेनो-त्कटत्वात्” इत्याहुः। तन्न। सुरतेच्छादा आलम्बनप्राप्त्यभिलाषं प्रति हेतुत्वस्य [illegible] लक्षणाया अयोगात्। **चेतोविकासः** [illegible] हेतुः। **चेतोवैक्लव्यं** [illegible]। **तैक्ष्ण्यस्य** [illegible] अवबोध [illegible]। **कार्यारम्भेषु** [illegible] **संरम्भ** [illegible] आवेशः। केचित्तु—‘[illegible] सहर्षप्रवृत्ति’ इत्याहुः। तन्न। [illegible], [illegible] स्थायित्वेन [illegible]। **रौद्रशक्त्येति**। [illegible]

---

1. रतिरिति। रत्यादीनां [illegible] रसगङ्गाधरे—‘[illegible] [illegible] रतिः। [illegible] [illegible] हासः। [illegible] शोकः। [illegible] क्रोधः। [illegible] [illegible] उत्साहः। [illegible] भयम्। [illegible] [illegible] जुगुप्सा। [illegible] विस्मयः ॥

---

1. [illegible]

तत्र

यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।

अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

स च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥१८७॥

तत्र

श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः ।

ग्रहणम् ॥ तद्भेदौ शृङ्गारभेदौ ॥ तत्र तयोर्मध्ये । विप्रलम्भमाह—यत्र त्विति । तुशब्दश्चार्थः । तत्र रसे प्रकृष्टा प्रकरणादिना प्रधानत्वं प्राप्ता रतिरस्ति । नायिका नायको वा अभीष्टं नायकं नायिका वा नोपैति नोपभुङ्क्ते असौ विप्रलम्भ इत्यर्थः । तथा चोपभोगाभावसवलितप्रकृष्टरतिविषयो रसो विप्रलम्भ इत्यर्थः । करुणादौ शोकोद्दीपनतया रतिसत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृष्टेति । सभोगेऽतिव्याप्तिवारणाय उपभोगाभावेति । विप्रलम्भसमानविषयके ज्ञानान्तरे संस्कारे वा अतिव्याप्तिवारणाय रस इति । अन्ये तु—'यत्र दुःखसंवलितत्वाद्रतिर्न प्रकृष्टा अभीष्टमुपैति विषयीकरोति स विप्रलम्भः' इति व्याकुर्वन्ति । तन्न । करुणेऽतिव्याप्तेः । यदि च 'यत्र' इत्यस्य 'शृङ्गारे' इति व्याकारात्करुणे नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा 'अभीष्टमुपैति' इत्यस्यानर्थक्यम् । अभीष्टविषयरतेरेव शृङ्गारत्वेन परिणामात् । अपरे तु—'नायिकादिभिरभीष्टं नोपैति न सगच्छते । तथा चाभीष्टविच्छेदसवलिता रतिर्यत्र स विप्रलम्भः' इत्याहुः । तन्न । प्रणयमानादावभीष्टविच्छेदाभावेनाव्याप्तेः । केचित्तु—"संयोगः सुखसमितो विप्रलम्भस्तु दुःखयुग् । रतिस्तयोः प्रकर्षं स्यादाधिक्यात्सुखदुःखयोः ॥" इति दर्शनाद् दुःखसवलितरतिस्थायिभावको रसो विप्रलम्भः" इत्याहुः । तन्न । प्रणयमाने दुःखायोगादव्याप्तेः ॥ स च विप्रलम्भः चतुर्धा इतीदमुपलक्षणम् । विरहोऽपि वेदितव्यः । स च गुर्वादिपरतन्त्रत्वात् । संगमप्रतिरोधो यथा—'किं रुद्धः प्रियया-' इत्यादि (१२४ पृ.) । अन्यथा

ग्रन्थे प्रथनः । वियोगकालावच्छिन्न वै [illegible]नाशः । संयोगश्च न दम्पत्योः सामानाधिकरण्यम् । [illegible]शयनेऽप्यालिङ्गने विप्रलम्भस्यैव वर्णनात् । एवं वियोगोऽपि न [illegible]त्वम् । [illegible]त्वात् । तस्मादाविमौ संयोगवियोगाख्यावन्तःकरणवृत्तिविशेषौ । [illegible] । तत्रादौ यथा—'[illegible] ॥' इति । [illegible] यथा—'[illegible]' ॥ [illegible] रसगङ्गाधरे ॥

[illegible]

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ १८८ ॥
श्रवणं तु भवेत्तत्र दूतबन्दिसखीमुखात् ।
इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम् ॥ १८९ ॥
अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च ।
उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः १९०
अभिलाषः स्पृहा चिन्ता प्राप्त्युपायादिचिन्तनम् ।
उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ १९१ ॥
अलक्ष्यवाक्प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भृशम् ।
व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ॥ १९२ ॥
जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ।

शेषं स्पष्टम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

'प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।

तस्य निरुक्तप्रकारचतुष्टयानन्तर्भावाल्लक्ष्यत्वाभावेन तत्र सामान्यलक्षणस्याव्याप्तिप्रसङ्गात् । तत्र पूर्वरागादिषु । मिथ इति । अन्योन्यमित्यर्थः । दशाविशेषोऽवस्थाभेदः । अप्राप्तौ परस्परासङ्गमे । बन्दिनः स्तुतिपाठकाः । दशाविशेषानाह—अभिलाष इति । दश प्रकाराः । अत्र पूर्वरागे । कामकृता रतिजन्या दशाः कामदशाः । स्पृहा अभीष्टप्राप्तीच्छा । अपरिच्छेदो विशेषनिर्धारणाभावः । अलक्ष्यवाक् निर्विषयं वचः । शेषं स्मृत्यादिकम् ॥ प्रेमार्द्रा इति । प्रेम्णा आर्द्रा निविडसम्पृक्ताः । प्रेमाभिव्यञ्जिका इति यावत् । प्रणयं स्नेहं स्पृशन्ति जनयन्ति । परिचयान्मुहुर्मुहुर्दर्शनात् । उद्गाढ उत्कटो यो रागः सुरतेच्छा तस्योदयो याभ्यस्ताः । मुग्धदृशो बालायाः । चेष्टा नेत्रविक्षेपादिरूपाः

---

1. स्मृतीत्यादि । [illegible] ।', [illegible] ॥', [illegible] ।', [illegible] ।'

---

१. [illegible] २. [illegible] ३. [illegible]

द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे सुमहत्यपि ॥ १९८ ॥
प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणं विना ।

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोश्च प्रणयमानो वर्णनीयः । उदाहरणम् । तत्र नायकस्य यथा—

'अलीअपसुत्तअणिमीलिअच्छ देसु सुहअ मज्झ ओआसं ।
गण्डपरिउम्बणापुलइअङ्ग ण पुणो चिराइस्सं ॥'

नायिकाया यथा कुमारसंभवे संध्यावर्णनावसरे ।

उभयोर्यथा—

पणअकुविआणँ दोह्व वि अलिअसुत्ताणँ माणइल्लाणं ।
णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णअण्णाणँ को मल्लो ॥'

अनुनयपर्यन्तासहत्वे त्वस्य न विप्रलम्भभेदता, किंतु संभोगसंचार्याख्यभावत्वम् ।

यथा—

'भ्रूभङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्वीक्षते
रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।

प्रेम्ण इति । ननु प्रमोदे सति कोप एव न भवति, कथं तत्र मानलक्षणसंगतिरित्यत आह—प्रेम्ण इति । कुटिलगामित्वात् कुटिलगमनशीलत्वात् । कारणमन्तराऽपि । कुटिलस्य विनापि कारणं तत्संभावनया कोपो भवतीति भावः । यद्वा कुटिलगामित्वात् दुरवगमस्वभावत्वात् ॥ अलिअ इति । 'अलीकप्रसुप्तकनिमीलिताक्ष देहि सुभग ममावकाशम् । गण्डपरिचुम्बनपुलकिताङ्ग न पुनश्चिरयिष्यामि ॥' इति संस्कृतम् । [illegible] कोपो जात इति [illegible] । [illegible] न करिष्यामीति भावः । [illegible] ॥ पणअकुवि इति । 'प्रणयकुपितयोर्द्वयोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्मानवतोः (द्वयोः) । निश्चलनिरुद्धनिःश्वासदत्तकर्णयोः को मल्लः ॥' इति संस्कृतम् । [illegible] । [illegible] ऽनुनयः [illegible] । [illegible] चेतर्यः । अस्य [illegible] । [illegible] ॥ भ्रूभङ्ग इति । [illegible]

---

१. [illegible]
२. [illegible]

तत्र भावी यथा मम—

'यामः सुन्दरि, याहि पान्थ, दयिते शोकं वृथा मा कृथाः,
शोकस्ते गमने कुतो मम, ततो बाष्पं कथं मुञ्चसि।
शीघ्रं न व्रजसीति. मां गमयितुं कस्मादियं ते त्वरा,
भूयानस्य सह त्वया जिगमिषोर्जीवस्य मे संभ्रमः॥'

भवन्यथा—

'प्रस्थानं वलयैः कृतं. प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं,
धृत्या न क्षणमासितं. व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवितप्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते॥'

[illegible] ॥ **याम इति** । [illegible] ॥ **प्रस्थानमिति** । [illegible] **प्रस्थानमिति** । [illegible]

भूतो यथा—'चिन्ताभिः स्तिमितम्—' इत्यादि (१७८
शापाद्यथा—'तां जानीयाः—' इत्यादि (१२३ पृ.) [2]संभ्रमो वि
मानुषनिर्घातोत्पातादिजः । यथा—विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरूरवसोः ।

[3]अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्रोक्तानां चाङ्गासौष्ठवादीना
दशानामुभयेषामप्युभयत्र संभवेऽपि चिरंतनप्रसिद्ध्या विविच्य
पादनम् ।

अथ करुणविप्रलम्भः—

यूनोरेकतरस्मिन्गतवति लोकान्तरं पुनरलभ्ये ।
विमनायते यदैकस्तदा भवेत्करुणविप्रलम्भाख्यः ॥२०

यथा कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते ।

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः ।

अत्यन्तसखित्वमित्यत्र पृथक् प्रियसखित्वोपादानम् । प्रियतमगमने गन्तुमारब्धे वलयादयः स्वस्योचितं कर्म कुर्वन्ति । त्वमपि प्रियस्य सुहृद्भवसीति तथापि गमनं न्याय्यमित्याह—गन्तव्ये सतीति । अत्रेयमुक्तिरनुभावः । अश्रुपातहृत्तापव्यञ्जको विषादो व्यभिचारिभावः । प्रियतम आलम्बनम् । नायिकाया रतिर्हि सामाजिके रसोत्पत्तिः ॥ **तां जानीया इति** प्रोषितभर्तृकाया नायिकाया उदाहरणमिदम् । **दिव्यो** विद्युदुल्कादिः । **मानुषो** मर्त्यलोकभवो भूकम्पादिः । **निर्घात इ**ति नाम्नसोपलक्षणम् । **उत्पातो**ऽनिष्टसूचको दैवकृतः प्रकृतिविपर्यासः । आदिना उन्मादादिपरिग्रहः । **उर्वशीपुरूरवसोरिति** । उर्वशी हि पुरा मित्रावरुणशापान्मनुष्यलोकं प्राप्य पुरूरवसो गृहे 'यदि भवन्तं सुरतसमयातिरिक्तसमये नग्नं पश्यामि तदा त्वामहं त्यक्ष्यामि, मम मेषद्वयं भवता रक्षणीयम्' इति नियमं कृत्वा स्थिता । तदनन्तरं देवैरन्धतमसे मेषद्वयमपहृतम् । तच्छ्रुत्वा पुरूरवाः ससंभ्रमं वस्त्रमपरिधायैव खड्गपाणिर्मेषापहर्तुः पश्चाद्धावित । एतस्मिन्नन्तरे विद्युद्दिव्यं नग्नमवलोक्योर्वशी स्वर्गं गतेति ग्रन्थस्य वर्तुलार्थः । अत्र देवकृतमेषापहरणरूप दिव्योत्पातेन पुरूरवसः संभ्रमः, तेनोर्वश्या विप्रयोगकृतित्वम् ॥ **उभयत्र पूर्वरा**गे प्रवासे च ॥ करुणविप्रलम्भमाह—**यूनोरिति** । विमनायते शोकव्याकुलचित्तत्वं विलापं कुरुते । **पुनरलभ्य इति** । रतेर्नाशाद् उत्कटशोकसमवाय करुणाख्य

---

1. संभ्रम इत्यादिविभावा कामिकाश्रमो न कार्यः ।

---

१. [illegible] २. [illegible] ३. [illegible]

किंचात्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः, संगमप्रत्याशया रतेरुद्भवात् । प्रथमं तु करुण एव, इत्यभियुक्ता मन्यन्ते । यच्चात्र 'संगमप्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद एव' इति केचिदाहुः, तदन्ये 'मरणरूपविशेषसंभवात्तद्भिन्नमेव' इति मन्यन्ते ।

अथ संभोगः—

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।
यत्रानुरक्तावन्योन्यं संभोगोऽयमुदाहृतः ॥ २१० ॥

आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः । यथा—'शून्यं वासगृहम्—' (२३ पृ.) इत्यादौ ।

संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिबहुभेदात् ।
अयमेक एव धीरैः कथितः संभोगशृङ्गारः ॥ २११ ॥
तत्र स्यादृतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथोदयास्तमयः ।
जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ॥२१२॥
अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ।

रसः, न पुनर्विप्रलम्भ इति भावः । अत्र विशेषमाह—किं चेति । निषेवेते कुरुतः । एकतरस्यानुरागाभावे शृङ्गाराभास इति तद्वारणाय—अन्योन्यमिति ॥ शून्यमिति । व्याख्यातमेतत्प्राक् (२३ पृ.) एक एकप्रकारः । संभोगोद्दीपनविभावानाह—तत्रेति । संभोग इत्यर्थः । स्यात् उपयुक्तं भवति । वाच्यं संभोगोद्दीपकतया वर्णनीयम् । शुचि मेध्यमत्यन्तं निर्मलम् । अन्यद्वस्त्रादि ॥ संख्यातुं

---

1. अत्रेति । अत्र कादम्बर्यां चन्द्रापीडं प्रति स्वप्रेयसः पुण्डरीकस्येतिवृत्तं वर्णयन्त्या महाश्वेताया वाक्येष्वित्यर्थः । [illegible] करुण एव । [illegible] ॥

2. केचिदिति । [illegible] ॥

3. विलासिनाविति । विलासिनी च विलासी च विलासिनौ, एकशेषः ॥

[illegible]

तथा च भरतः—'यत्किंचिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्श[illegible] वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते (उपयुज्यते च)' इति ।

किं च ।

कथितश्चतुर्विधोऽसावानन्तर्यात्तु पूर्वरागादेः ॥ २१३

यदुक्तम्—

'न विना विप्रलम्भेन संभोगः पुष्टिमश्नुते ।
कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान्रागो विवर्धते ॥' इति ।

तत्र पूर्वरागानन्तरं संभोगो यथा कुमारसंभवे पार्वतीपरमेश्वरयोः। प्रवासानन्तरं संभोगो यथा मम तातपादानाम्—

'क्षेमं ते ननु पक्ष्मलाक्षि—किमअ खेमं महङ्ग दिढं,
एतावत्कृशता कुतः—तुह पुणो पुट्ठं सरीरं जदो ।
केनाहं पृथुलः प्रिये—पणइणीदेहस्स संमेलणात्,
त्वत्तः सुभ्रु न कापि मे—जइ इदं खेमं कुदो पुच्छसि ॥'

एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

[illegible] सम्भोगभेदाभावात्——**किं चेति** । [illegible] सूचनम् । आदिना मानप्रवास[illegible]विप्रलम्भानां ग्रहणम् ॥ **अश्नुते** प्राप्नो[illegible] पूर्वरागादिकं विनापि सम्भोगं [illegible] ॥ [illegible] भेदेन सम्भोगो द्विविधः । विप्रलम्भानन्तरं सम्भोगः [illegible] । [illegible] भेदेन चतुर्विधः । [illegible] ॥ **क्षेमं ते इति** । [illegible]

अथ हास्यः[1]—

विकृताकारवाग्वेषचेष्टादेः कुहकाद्भवेत्।
हास्यो हासस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः॥ २१४॥
विकृताकारवाक्चेष्टं यमालोक्य हसेज्जनः।
तमत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्॥ २१५॥
अनुभावोऽक्षिसंकोचवदनस्मेरतादयः।
निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः॥ २१६॥
ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च।
नीचानामपहसितं तथातिहसितं तदेष षड्भेदः॥ २१७॥
ईषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात्स्पन्दिताधरम्।

मालिङ्ग्य मान्। इत्याकर्ण्य निमीलितार्धनयनं स्मेरं शनैराननं सोऽपि वदनाम्बुजं मृगदृशः स्मेरं चुचुम्बे प्रियः॥' हास्यरसमाह—**विकृतेति**। विकृता आकारादयो यस्य तस्मात्कुहकात् नर्तकात्। एतदुपलक्षणम्। विकृताकारादिविषयकश्रव्यकाव्यादपि। 'कुतुकात्' इति पाठे विकृताकारादिजन्यात्कौतुकादित्यर्थः। **अत्र** हास्यरसे। **तच्चेष्टा** विकृताकारादिपुरुषचेष्टा। हास्यरसस्थायिभावस्य हासस्य भेदानाह—**ज्येष्ठानामिति**। उत्तमानामित्यर्थः। **तदिति**। हास्यभेदानित्यर्थः। **एष** हास्यरसः। स्मितादीनां लक्षणमाह—**ईषदिति**। तत्र हासेषु

1. **हास्य इति**। [illegible]

अनुभावा दैवनिन्दाभूपातक्रन्दितादयः ।
वैवर्ण्योच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥ २२४ ॥
निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।
विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ २२५ ॥

शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति ।

यथा मम राघवविलासे—

'विपिने क्व जटानिबन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।
अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्तनम् ॥'

अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यम् । परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः ।

अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेदमाह—

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ।
विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः संभोगहेतुकः ॥ २२६ ॥

इष्टनाशश्च पुत्रादेर्विच्छेदो मरणं च वित्तादेर्नाशश्च ॥ **अनयोर्**जटाधारणश्रीरामशरीरयोः **घटना** योजना । **खड्गेन** शिरीषकर्तननिर्वेत्यर्थः । अत्र प्रकरणाद्दशरथो नायको लभ्यत इति । निरूपयति—**अत्रेति** । अनुचिताचरणमेव दैवस्य निन्दा सैवानुभावः । बन्धुवियोगो बन्धुमरणम् । तत्र यथा—'गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ । करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥' अत्रेन्दुमतीमरणजनितशोकार्तस्याजस्य मृत्युनिन्दा । वित्तनाशो यथा—'आनन्दयामि वसुधाधिपचक्रवर्ती सोऽहं भजामि विपिने जटिलत्वमद्य । [illegible] तरिह दुस्तर प्रयाति [illegible] तनिरात्मबुभेति ॥' अत्र नटराजस्य रामस्य परिदेवनम् ॥ **स्थायीभाव** इति शेषः । **पुनः** [illegible]

---

1. यथेति । [illegible]

---

*. [illegible]

अथ रौद्रः—

[1]रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ।
[1]आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥ २२७ ॥
मुष्टिप्रहारपातनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव ।
संग्रामसंभ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत्प्रौढा ॥ २२८ ॥
भ्रूविभङ्गौष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्जनाः ।
आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥ २२९ ॥
उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः ।
अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसंदर्शनादयः ॥ २३० ॥
मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ।

यथा[2]—

‘[2]कृतमनुमत दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातक
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषा सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसै. करोमि दिशा बलिम् ॥’

यस्य स ॥ रौद्ररसमाह—**रौद्र इति** । तच्चेष्टा रिपुचेष्टा । ता [illegible] **मुष्टीति** । विकृत विरुद्धाचरणम । **छेदः** खड्गादिना । **अवदारणं** शूलादिना [illegible] **अस्य** रौद्रस्य । ‘अवदान कर्मवृत्तम’ इत्यमर ॥ **कृतमिति** । द्रोणशिरश्छे[illegible] क्रुद्धस्याश्वत्थाम्नोऽर्जुन प्रति सखेदोक्तिरियम । इद मत्पितृशिरश्छेदरूप गुरुपा[illegible] तत्कारण कर्म यैरुद्यतायुधैर्मर्यादाशून्यैरत एव मनुजपशुभिर्भवद्भि कृतमनु[illegible] दृष्टं वा, नरकरिपुणा कृष्णेन सार्धं भीमकिरीटिसहिताना तेषा मेदोमांसैरस[illegible] [illegible] दिगवस्थितभूताना बलिं करोमीत्यर्थः । अयमेतत्क्षणवर्त्येव । अत्राश्वत्था[illegible] [illegible] । तदकार्यमुद्दीपनम् । तादृशगर्जनमनुभाव ॥ [illegible]

1. रौद्र इति । [illegible]स्थायिभावको [illegible]
[illegible] गर्वादिव्यभिचारिको रौद्र इति ॥

2. कृतमिति । [illegible] रौद्ररसस्य [illegible] वृत्तिर्नास्ति, अत ‘[illegible] [illegible] गच्छति । अथ [illegible] [illegible] मम परशवो भैरव. ॥’ इत्युदाहरणम् । [illegible] परशुरामस्योक्ति । अत्र [illegible] वृत्ती रौद्रस्य परिपोषिका [illegible] ॥

---

1. ‘आलम्बन विरोधी स्यात्’ ग 2 ‘[illegible] । [illegible] इति ग

अस्य युद्धवीराद्भेदमाह—

रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः ॥ २३१ ॥

अथ वीरः—

उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः ।
महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ॥ २३२ ॥
आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः ।
विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।
अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ॥ २३३ ॥
संचारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ।
स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात् ॥ २३४ ॥

स च वीरो दानवीरो धर्मवीरो युद्धवीरो दयावीरश्चेति चतुर्विधः ।

तत्र दानवीरो यथा परशुरामः—

[illegible]

1. [illegible]

2. [illegible]

पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्यौ ।

निरहंकाररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो ॥ २४९ ॥

दयावीरादौ हि नागानन्दादौ जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वप्राप्तेर्दर्शनादहंकारोपशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वाकारेणाहंकारप्रशमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति । ततश्च नागानन्दादेः शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु

'न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रमाणः ॥'

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात्तत्र संचार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः ।
रसतामेति तदस्मिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

बीजीकृत–' इति पाठेऽपि बीजं वासना तच्छून्यीकृतेत्यर्थः । करटः काकः ॥ ननु शान्ते दयातिशयसंभवेन दयावीरादिरेवायमित्यत आह—निरहंकाररूपत्वादिति । आदिना धर्मवीरदेवताविषयरतिप्रभृतीनां ग्रहणम् । एष शान्तः । तथा चाहंकारसंवलितो दयादिर्न दयावीरादेर्घटक । तदितः शान्तरसे विशेष । ततश्चैतद्विशेषावधारणं च । नागानन्दे दयावीरादिप्रधाने ग्रन्थविशेषे ॥ न यत्रेति । द्वेषो रिपूणामपचिकीर्षा । रागः सुहृदामुपचिकीर्षा । इच्छा विषयेषु तदुपायेच्छा । भावेषु पदार्थेषु लोष्टकाञ्चनादिविभावादिषु रागद्वेषराहित्येन समसविषमं प्रमाणं प्रतीतिर्येन । 'शमप्रधान' इति पाठस्तु न मनोज्ञः, अर्थासंगतेः । तादृशदशायां व्यभिचारिभावादीनामसंभवात् । शम एव स्थायितया प्रधानं यत्र स । आत्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां परमात्मस्वरूपत्वप्राप्तिरूपायाम् ॥ युक्तवियुक्तेति । विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य साक्षात्कर्तव्ये वस्तुनि मनो धारयन् वर्तमानश्चिन्तासंतानवान् युक्तः । यस्य योगजधर्मसहकृतेन मनसा जिज्ञासितवस्तुसाक्षात्कारो जायते । यश्च भूतेन्द्रियजयी अणिमाद्याः कामसिद्धीर्दूरश्रवणाद्याश्चेन्द्रियसिद्धीरासादितवान् समाधि[illegible] । यस्य च योगजधर्मस-

---

1. स एवेति । तादृशशम एव स्था[illegible] [illegible]भत इत्यर्थः ।

---

१ 'पुष्टि–' इति पङ्क्तिका नास्ति ग पुस्तके [illegible] पुस्तके ३ 'नागानन्दादौ' इति नास्ति [illegible] [illegible]न्दो नास्ति क घ पुस्तकयोः ६ 'मुनी[illegible]' [illegible] घ ९ 'शमप्रधान' क ख ग [illegible] १[illegible] [illegible]स्ति पुस्तकान्तरे १२ 'राग–' इत्य[illegible] [illegible]दे सकाशाद्भेदमाह' इत्यधिकं [illegible] '–वाहनादौ' क–घ ५ आदि[illegible] [illegible]भवितुमर्हति' ग ८ 'नन्दे' [illegible]कान्तरे ११ 'लोष्टकाञ्चनादि' [illegible]पाठो नास्ति पुस्तकान्तरे

द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥'

अथ शान्तः—

शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ॥ २४५ ॥
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ।
अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ॥ २४६ ॥
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ।
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ॥ २४७ ॥
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २४८ ॥
निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ।

यथा—

'रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्थालवस्याध्वगैः
सत्रासं च सकौतुकं च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः ।
निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
निःशङ्कः करटः कदा करपुटीभिक्षां विलुण्ठिष्यति ॥'

पर्यस्त उत्क्षिप्तः कपालसंपुटः पिधानपात्राकारब्रह्माण्डोपरिभागः तेन द्राक् झटिति मिलत्संगच्छमानं ब्रह्माण्डमेव भाण्डं क्षुद्रस्थाली तस्योदरे भ्राम्यन् अतएव पिण्डितो बहुलीकृतश्चण्डिमा महत्त्वं यस्य । अद्यापि इदानीमपि । नराणां छिन्नगुलस्थालीमध्ये जायमानः शब्दो बहुलो भवतीत्यभिप्रायेणेदम् । अत्र लक्ष्मणस्य विस्मयो धनुष्टङ्कारालम्बनेन तस्यातिदीर्घत्वगुणोद्दीपनेन एतादृगुक्त्या अनुभावनेन व्यक्त आश्चर्यरसतामापद्यते ॥ शान्तरसमाह—**शान्त इति** । अत्र निर्वेदः स्थायिभावः । एतत्पक्षे अवमाननीयत्वमेवालम्बनम् । निर्वेदस्य व्यभिचारित्वेन स्थायित्वायोगात्, शमस्य स्थायित्वेनानुभूयमानत्वाच्च ग्रन्थकृता तदुपेक्षितम्[1] । रोमाञ्चाद्या इत्याद्यपदेन दयादीनामपि ग्रहणम् ॥ **रथ्यान्तरिति** । कस्यचिद्भक्तनिर्वेदस्योक्तिरियम् । रथ्या गृहसमीपदेशः, तन्मध्ये चरतो भिक्षार्थं भ्रमतः । अध्वगैर्नागरैश्च बीभत्सवेषदर्शनेन त्रासः, अनुपादेयकन्थावधारणेन कौतुकम्, दीनत्वेन दया । निर्व्याजीकृतः कामादिनाशेन निष्प्रतिबन्धकीकृतो यश्चित्सुधा ज्ञानामृतस्य रस आस्वादस्तस्य मुदा तज्जन्यानन्देन निद्रायमाणस्य मुद्रितनेत्रस्य ।

---

1 **उपेक्षितमिति** । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'शमो निरीहावस्थायाम्' इत्यत्राभिहितम् (१६६ पृ.) ॥

पुंस्त्विह महाभारतादौ द्रष्टव्यः ।

निरहंकाररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो ॥ २४९ ॥

दयावीरादौ हि नागानन्दादौ जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वप्राप्तेर्दर्शनादहंकारोपशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वाकारेणाहंकारप्रशमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति । ततश्च नागानन्दादेः शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु

'न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥'

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात्तत्र संचार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः ।
रसतामेति तदस्मिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

'निर्वाजीकृत-' इति पाठेऽपि बीजं वासना तच्छून्यीकृतेत्यर्थः । करट काक ॥ ननु शान्ते दयावीरादिरूपत्वेन दयावीरादिरेवायमित्यत आह—**निरहंकाररूपत्वादिति** । आदिना धर्मवीरदानवीरयुद्धवीरप्रभृतीनां ग्रहणम् । **एष** शान्तरसः । तथा चाहंकारशालिनो दयादिमत्त्वेन दयावीरादेर्भेदकः । तदितरः शान्तरस इति विवेकः । **ततश्चे**त्यादिनैतन्मतनिरासः । **नागानन्दे** दयावीरादिप्रधाने ग्रन्थविशेषे ॥ **न यत्रेति** । द्वेषो विघ्नकर्तुनिचिकीर्षा । रागः सुहृदामुपचिकीर्षा । इच्छा द्वेषरागभिन्नजन्तुषाच्छा । भावेषु पदार्थेषु लोष्टकाञ्चनादिविषयादिषु सत्सु रागद्वेषराहित्येन समभाविषयः प्रतीतिर्येन । 'शमप्रधानः' इति पाठस्तु न मनोज्ञः, अर्थासंगतेः । तदवस्थायां व्यभिचारिभावादीनामसंभवात् । शम एव स्थायितया प्रधानं यत्र सः । आत्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां परमात्मस्वरूपप्राप्तिरूपायाम् ॥ **युक्तवियुक्तेति** । विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य साक्षात्कर्तव्ये वस्तुनि मनो निधाय वर्तमानश्चिन्तासन्तानवान् युक्तः । तस्य योगजधर्मसंस्कृतेन मनसा जिज्ञासितवस्तुसाक्षात्कारो जायते । यश्च भूतेन्द्रियजयी अणिमाद्या कामनिर्वाहदूरप्रवृत्ताया ऐन्द्रियनिर्वाहसमर्थित्वात् समाधिमान् वियुक्तः । तस्य च योगजधर्मस-

1. **स एवेति** । तादृशशम एव स्थायिभावो रसतां लभत इत्यर्थः ।

१ 'दृष्टि—' इति पङ्क्तिर्नास्ति ग पुस्तके २ 'अन्यदयावीरादेः नागानन्देनाह' इत्यधिकं ग पुस्तके ३ 'नागानन्दादौ' इति नास्ति ख घ पुस्तकयोः ४ '—वाहनादौ' ख घ ५ आदिशब्दो नास्ति ख घ पुस्तकयोः ६ 'सर्वेषपि' ग ७. 'न तत्र समाविशुमर्हति' ग ८. 'नन्दे' ख घ. ९ 'शमप्रधान' क ख घ १० 'पदार्थेषु' नास्ति पुस्तकान्तरे ११ 'लोष्टकाञ्चनादि' नास्ति पुस्तकान्तरे १२ 'रा—' इत्यादि '—संभवात्' इत्यन्त पाठो नास्ति पुस्तकान्तरे

द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥'

अथ शान्तः—

शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ॥ २४५ ॥
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ।
अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ॥ २४६ ॥
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ।
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ॥ २४७ ॥
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २४८ ॥
निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ।

यथा—

'रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्थालवस्याध्वगैः
सत्रासं च सकौतुकं च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः ।
निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
निःशङ्कः करटः कदा करपुटीभिक्षां विलुण्ठिष्यति ॥'

पर्यस्तम् उत्क्षिप्तं कपालसंपुटं [illegible] तेन द्राक् झटिति मिलद्गच्छमानं ब्रह्माण्डं [illegible] । [illegible] भ्राम्यन् अत एव पिण्डितो बहुलीकृतश्चण्डिमा महत्त्वं यस्य । [illegible] इदानीमपि । [illegible] मध्ये जायमानः शब्दो बहुला [illegible] इदम् । [illegible] विस्मयो धनुष्टङ्कारालम्बनेन तस्यातिदीर्घत्वगुणोद्दीपनेन [illegible] अनुभावेन व्यक्त आश्चर्यरसतामापद्यते ॥ शान्तरसमाह—**शान्त इति** । अत्र निर्वेद स्थायिभावः । एतत्पक्षे अनमाननीयत्वमेवालम्बनम् । [illegible] व्यभिचारित्वेन स्थायित्वायोगात्, शमस्य स्थायित्वेनानुभूयमानत्वाच्च ग्रन्थकृता तदुपेक्षितम्।[1] रोमाञ्चाद्या इत्याद्यपदेन दयादीनामपि ग्रहणम् ॥ **रथ्यान्तरिति** । कस्यचित् तन्निर्वेदस्योक्तिरियम् । रथ्या गृहसमीपदेशः, तत्र [illegible] चरतो भिक्षार्थं भ्रमतः अध्वगैर्नागरैश्च वीभत्सवेषदर्शनेन त्रासः, अनुपादेयकन्थाधारणेन कौतुकम् दीनत्वेन दया । निर्व्याजीकृत कामादिनाशेन निष्प्रतिबन्धीकृतो यश्चित्सुधा ज्ञानामृतस्य रस आस्वादस्तस्य मुदा तज्जन्यानन्देन निद्रायमाणस्य मुकुलितनेत्र।

1. **उपेक्षितमिति** । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'शमो निरीहावस्थायाम्' इत्यादि-[illegible] (१६६ पृ.) ॥

पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्यौ ।

निरहंकाररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो ॥ २४९ ॥

दयावीरादौ हि नागानन्दादौ जीमूतवाहनादेरन्तरा मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्तित्वप्राप्तेर्दर्शनादहंकारोपशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वाकारेणाहंकारप्रशमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति । ततश्च नागानन्दादेः शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु

'न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ॥'

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात्तत्र संचार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः ।
रसतामेति तदस्मिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

निर्बीजीकृत-' इति पाठेऽपि बीजं वासना तच्छून्यीकृतेत्यर्थः । करटः काकः ॥ ननु शान्ते दयादेरसंभवेन दयावीरादेरन्तर्भावः स्यात् अत आह—**निरहंकाररूपत्वादिति** । आदिना धर्मवीरदेवतादिविषयरतिप्रभृतीनां ग्रहणम् । एष शान्तरसः । तथा चाहंकारसंवलितो दयादिरेव दयावीरादेर्घटकः । तदितरः शान्तरस इति विशेषः । **ततश्चेत्यविशेषावगमाच्च** । **नागानन्दे** दयावीरादिप्रधाने ग्रन्थविशेषे ॥ **न यत्रेति** । द्वेषो रिपूणामपचिकीर्षा । रागः सुहृदामुपचिकीर्षा । इच्छा वैषयिकसुखतदुपायेच्छा । भावेषु पदार्थेषु लोष्टकाञ्चनादिविभावादिषु वस्तुतो रागद्वेषराहित्येन समत्वविषयकं प्रमाणं प्रतीतिर्येन । 'शमप्रधान' इति पाठस्तु न मनोरमः, अर्थासंगतेः । तादृशदशायां व्यभिचारिविभावादीनामसंभवात् । शम एव स्थायितया प्रधानं यत्र न । आत्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां परमात्मस्वरूपप्राप्तिरूपायाम् ॥ **युक्तवियुक्तेति** । विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य मोक्षात्प्रागेव [illegible] वस्तुनि मनो निधाय वर्तमानश्चिन्तासमानवान् युक्तः । यस्य योगजधर्मसहकृतेन मनसा निखिलवस्तुसाक्षात्कारो जायते । यत्र भूतेन्द्रियजयी [illegible] [illegible] पायाश्चेन्द्रियनिरोधानादिरतान् [illegible] वियुक्तः । यस्य च योगजधर्म-

---

1. स एवेति । [illegible]

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible]

उद्बुद्धमात्रस्थायिभावो यथा—

'हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥'

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः ।

ननूक्तं प्रपाणकरसवद्विभावादीनामेकोऽत्राभासो रस इति (८८पृ०) तत्र संचारिणः पार्थक्याभावात्कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते—

यथा मरिचखण्डादेरेकीभावे प्रपाणके ॥ २६१ ॥
उद्रेकः कस्यचित्क्वापि तथा संचारिणो रसे ।

अथ रसाभासभावाभासौ—

अनौचित्यप्रवृत्तत्व आभासो रसभावयोः ॥ २६२ ॥

अनौचित्यं चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्रीरहितत्वे एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यम् । तच्च बालव्युत्पत्तये एकदेशतो दर्श्यते—

उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च ।
बहुनायकविषयायां रतौ तथानुभयनिष्ठायाम् ॥ २६३ ॥

दर्शितत्वात् ॥ **हरस्त्विति** । परिवृत्तेति ईषदित्यर्थः । **अत्रेति** । उमामुखावलोकनरूपानुभावमात्रेण व्यक्ता रतिरुद्दीपनविभावादिकृतपरिपोषराहित्येन रसतां नापद्यत इति भावव्यपदेश एवात्रोचित इति भावः ॥ **अनौचित्येति** । रसभावयोरनौचित्येन प्रवृत्तत्वे वर्तमानत्वे सति रसाभासो भावाभासश्चेत्यर्थः ॥ अत्र रसानामौचित्यमाह—**अनौचित्यमिति** । अनौचित्यपदमित्यर्थः । **सामग्रीरहितत्वे** विभावादिरससामग्र्यभावत्वे । **एकदेशयोगित्वं** यत्किंचिल्लक्षणसंबन्धः, तदुपलक्षणपर तद्बोधकतात्पर्यकम् । तच्च अनौचित्यं च **उपनायकेति** । शृङ्गारे 'दक्षिणाद्या नायका' इत्युक्तम् (१६९ पृ) नायकलक्षणे (९७ पृ) 'कुलीन' इत्यनेन सत्कुलजातत्वम् । 'शीलवान्' इत्यनेन सद्वृत्तत्वं च नायकस्य लभ्यते । 'नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासंभवैर्युक्ता' (१०७ पृ) इत्यनेन नायिकायाः सद्वृत्तत्वं लभ्यते । नायकस्य निषिद्धयोषित्सङ्गे नायिकायाः निषिद्धपुरुषसङ्गे सद्वृत्तत्वं न भवतीति तद्विरुद्ध[illegible]स्य तयोरनायकनायिकात्वेनानौचित्यम् । निषिद्धत्वमपि उक्तं **शृङ्गारतिलके**— '[illegible] प्रमदा न गम्या । [illegible] निषिद्धा [illegible] ॥' इति । एवं योषितामपि [illegible] निषिद्धाः । एवं च **मुनिगुरुपत्नीगतायां** चेति चकारेण सुबन्ध्वादिपत्नीगतो बोध्यः । **उपनायकसंस्थायामि**त्यत्र संबन्ध्यादि[illegible] बोध्यः । अन्यथा 'बहुनायकविषयायाम्' इति 'प्रतिनायकनिष्ठत्वे' इत्यनयोरन्तर्भावं व्यर्थं स्यात् । **बहुनाय-**

रौद्राभासो यथा—

'रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो मुहु-
र्मुक्त्वा कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्बाणो हरेः पश्यतः ।
आध्मातः कटुकोक्तिभिः स्वमसकृद्दोर्विक्रमं कीर्तय-
न्नंसास्फोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः ॥'

भयानकाभासो यथा—

अशक्नुवन्सोढुमधीरलोचनः सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः ॥'

स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

भावाभासो लज्जादिके तु वेश्यादिविषये स्यात् ॥ २६६ ॥

स्पष्टम् ।

भावस्य शान्तावुदये संधिमिश्रितयोः क्रमात् ।
भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता मता ॥ २६७ ॥

रक्तोत्फुल्लेति । कर्णं सूतपुत्रं प्रतिशरम् । 'हरेः' इत्यनादरे षष्ठी । पश्यन्तं कृष्णमनादृत्येत्यर्थः । आध्मातो दग्धः । 'कटुकोक्तिभिः' इत्यत्र 'अनलैः' इति रूपकं व्यङ्ग्यम् । अंसं स्वकीयं स्कन्धस्य करेणाघातोऽसास्फोटस्तत्र पटुः । [illegible] । अत्र ज्येष्ठभ्रातरि गुरौ रोषोऽनुचितः ॥ अशक्नुवन्निति । यस्य [illegible] । कौशिक इन्द्रः । इन्द्रः पेचकश्च । अत्रानौचित्यं दर्शयति—स्त्रीति । भावाभास इति । प्रथमादिपदेन चिन्तादीनां द्वितीयादिपदेनानुरागिण्यादीनां ग्रहणम् । यथा—'राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी सा स्मेरयौवनतरङ्गितविभ्र

---

1. भावस्येति । [illegible]

2. [illegible]

क्रमेण यथा—

'सुतनु जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित्कोप एवंविधोऽभूत् ।
इति निगदति नाथे 'तिर्यगामीलिताक्ष्या
नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किंचित् ॥'

अत्र बाष्पमोचनेनेर्ष्याख्यसंचारिभावस्य गमः ।

'चरणपतनप्रत्याख्यानात्प्रसादपराङ्मुखे
निभृतकितवाचारेत्युक्त्वा रुषा परुषीकृते ।
व्रजति रमणे निःश्वस्योच्चैः स्तनस्थितहस्तया
नयनसलिलच्छन्ना दृष्टि सखीषु निवेशिता ॥'

[illegible]

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।
अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति ॥ ३ ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृत- वाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषरू- पेऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमित- त्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

कदली कदली, करभः करभः, करिराजकरः करिराजकरः ।
भुवनत्रितयेऽपि बिभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादि- मुख्यार्थे बाधिताः जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयन्ति । जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

अविवक्षितवाच्यस्येति ध्वनेरिति शेषः । यत्रेति । 'प्रकृतान्वये' इति शेषः । मुख्यतावच्छेदकरूपेण स्वविशेषरूपे स्वकीयमुख्यतावच्छेदकव्याप्यधर्मे परि[illegible] विशेष्यतया भासते । अर्थान्तरे सङ्क्रमितत्वाद् विशेष्यतया भासमानत्वात् । [illegible] मुख्यार्थस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतान्वयानुपयोगित्वे बाधितस्यैव विशेष[illegible] रूपेण बोध इत्यजहत्स्वार्थोपादानलक्षणेति सूचितम् ॥ कदलीति । '[illegible] करभो वहि' इत्यमरः । चमूरुदृशः [illegible] । जाड्यादिति । जाड्यं शैत्यं [illegible] यद्यपि शैत्यं पयस्येव तथापि तस्य परम्परया कदलीगतत्वमवगन्तव्यम् । आ[illegible] [illegible] । नच शैत्यादीनामन्यत्रापि सत्त्वात्कथं कदल्यादि[illegible] त्वमिति वाच्यम् । शैत्यादिविशेषस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । जाड्याद्यति- शयश्चेति । व्यङ्ग्यो लक्षणाप्रयोजनबोधविषयः सर्वत्रैव मुख्यार्थस्यासेद [illegible] एवं च कदल्यतिशीता करभोऽतिहृद्यः करिराजकरोऽति[illegible] इति [illegible] दृशः [illegible] ऊरुयुगं भुवनत्रितयेऽपि तुलां सादृश्यं न बिभर्तीत्यर्थः । यत्र तु [illegible] त्वादौ सादृश्यं संभाव्यते तदतिशैत्यादिनापकृष्टत्वमिति सुतरां भुवनत्रितये [illegible] नास्तीति भावः । अत्र व्यतिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः । यत्र पुनरिति ग्रन्थे इति शे[illegible]

---

1. अर्थान्तरेति । [illegible] वाच्यं यत्र तादृशः ॥

2. अत्यन्तेति । [illegible] वाच्यं यत्र [illegible]

---

1. [illegible]

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

यथा—

निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।

अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितेऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति । अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावाभावान्नार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

भम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ देण ।
गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥

सर्वथेति । [illegible] । अर्थान्तरे [illegible] वर्तते । [illegible] सर्वथा [illegible] ॥ निःश्वासान्ध इति । [illegible] । सामान्यविशेषभावाभावादिति । [illegible] । यथा— [illegible] । [illegible] भम धम्मिअ इति । [illegible] ।

1\. [illegible]

2\. [illegible]

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।
अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति ॥ ३ ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषेऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमितत्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

कदली कदली, करभः करभः, करिराजकरः करिराजकरः ।
भुवनत्रितयेऽपि बिभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयन्ति । जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

अविवक्षितवाच्यस्येति ध्वनेरिति शेषः । यत्रेति । प्रकृतान्वये' इति शेषः । स्वं मुख्यतावच्छेदकरूपेण स्वविशेषरूपे स्वकीयमुख्यतावच्छेदकव्याप्यधर्मे परिणमति विशेष्यतया भासते । अर्थान्तरे सङ्क्रमितत्वाद् विशेष्यतया भासमानत्वात् । एवं मुख्यार्थस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतान्वयानुपयोगित्वे बाधस्तस्यैव विशेषणान्तररूपेण बोध इतीयमुपादानलक्षणेति सूचितम् ॥ कदलीति । 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । चमूरुर्मृगविशेषः । जाड्यादिति । जाड्यं शैत्यम् । यद्यपि शैत्यं पयस्येव तथापि तस्य परम्परया कदल्यां गुणित्वमवगन्तव्यम् । आदिना ह्रस्वत्वकर्कशत्वयोर्ग्रहणम् । न च शैत्यादीनामन्यत्रापि सत्त्वात्कथं कदलीत्वादिव्याप्यत्वमिति वाच्यम् । शैत्यादिविशेषस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । जाड्याद्यतिशयश्चेति । व्यङ्ग्यो लक्षणप्रयोजनबोधविषयः सर्वत्रैव मुख्यार्थस्याभेदः सम्बन्धः । एवं च कदल्यतिशीता करभोऽतिह्रस्वः करिराजकरोऽतिकर्कश इति हेतोश्चमूरुदृश इदमीदृशमूरुयुगं भुवनत्रितयेऽपि तुलां सादृश्यं न बिभर्तीत्यर्थः । यत्र तु कदल्यादौ सादृश्यं संभाव्यते तदतिशैत्यादिनापकृष्टत्वमिति सुतरां भुवनत्रितये तुल्यं नास्तीति भावः । अत्र व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः । यत्र पुनरिति शब्द इति शेषः ।

1. अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे उपयोगिनि लक्ष्यतावच्छेदके संक्रमितमाश्रयत्वेन परिणतं वाच्यं यत्र तादृशः ॥

2. अत्यन्तेति । अत्यन्ततिरस्कृतं न केनापि रूपेणान्वयप्रविष्टं वाच्यं यत्र तादृशः ।

* १. 'अविवक्षित—' इत्यादिः '—तिरस्कृतवाच्यत्वाद्' इत्यन्तः पाठो ग-पुस्तके नास्ति

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

यथा—

[1] निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।

अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितेऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति । अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावाभावान्नार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

भम धम्मिअ वीसत्थो, सो सुणओ अज्ज मारिओ देण ।
गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥

सर्वथेति । [illegible] अर्थान्तरे मुख्यार्थभिन्ने परिणमति लक्षणया वर्तते । अत्यन्ततिरस्कृत[illegible] सर्वथा बाध्यत्वात् ॥ निःश्वासान्ध इति । [illegible] । मुख्यार्थं [illegible] । [illegible] । सामान्यविशेषभावाभावादिति । [illegible] भवति । यथा— [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]—भम धम्मिअ इति । [illegible] ।

अत्र 'भ्रम धार्मिक—' इत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्य- नतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या। न खलु विधिनिषेधावुत्पत्स्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव अवसरः। यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोः अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव।

तदुक्तम्—

'क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित्ख्यातस्य बाधनम्।
पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं प्रवेशः, न तु तिरोभावः। अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा। द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः।
असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा॥ ४॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रम- व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः।

गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन॥' इति संस्कृतम्। आश्रमस्थाया कुलटाया गोदावरीकुञ्जरूपे सङ्केतस्थाने प्रलहू पुष्पावचयेन कृतसङ्केतभङ्गं स्वप्रेरितशुनकद्रवेणाप्यनिवृत्तं धार्मिकं प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम्। गोदा गोदावरी। यो दिनान्तरे त्वामुद्वेजयति स श्वा गोदावरीतीरनिकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन मारितः इत्यन्वयः। **प्रकृते** तात्पर्यविषयीभूतस्वैरविहारे। **उत्पत्स्यमानौ** उत्पत्स्यमानान्वयबोधौ। अन्वयबोधात्प्रागित्यर्थः। **तदवसरो** विपरीतलक्षणावसरः। एवं चात्र लक्षणामूलध्वनेरवसरो नास्तीत्यर्थः। **ध्वनित्वम्** अभिधामूलध्वनित्वम्॥ **बाध्यतया** विपरीतार्थे पर्यवसन्नतया ख्यातिरन्वयबोधः। **ख्यातस्य** अन्वयबोधविषयीभूतस्य बाधनं बाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम्। **लक्षणा** लक्षणामूलो ध्वनिः। **अभिधा** अभिधामूलो ध्वनिः। **अत्र** लक्षणामूलध्वनौ। आद्येऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये। **द्वितीये**ऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये जहत्स्वार्था लक्षणेत्यनुषज्यते॥ **प्रथममिति** पश्चादस्यापरे भेदा वक्तव्या इति भावः। **यत्र** ध्वनौ। **लक्ष्यक्रम इति**। व्यङ्ग्य

---

1. **असंलक्ष्येति**। सम्यङ् न लक्षयितुं शक्यः क्रमः पौर्वापर्यं यस्य तादृशो व्यङ्ग्यो यस्मिन्सः। स्फुटे प्रकरणे झटिति प्रतीतेषु विभावानुभावव्यभिचारिषु सहृदयधुरीणै

---

१. '—क्रमव्यङ्ग्य' ग. २. 'लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः पर' ग. ३ ग पुस्तके तु 'विवक्षित—' इत्यादि 'द्विविध' इत्यन्त- पाठो नास्ति

अत्र 'भ्रम धार्मिक—' इत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्यमानतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या। खलु विधिनिषेधावुत्पत्स्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव वसरः। यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधवि अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव।

तदुक्तम्—

'क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित्ख्यातस्य बाधनम्।
पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु ॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं प्रवेशः, न तु तिरोभाव अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा। द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्कृ स्याज्जहत्स्वार्था।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः।
असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः।

गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन ॥' इति संस्कृतम्। आश्रमस्याया [illegible] गोदावरीकुञ्जस्थे सकेतस्थाने प्रत्यहं पुष्पावचयेन कृतसङ्केतभङ्ग [illegible] इत्येवाप्यनिवृत्त धार्मिक प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम्। गोदा गोदाव यो दिनान्तरे त्वामुद्रजयति स एव गोदावरीतीरकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन मा [illegible] अन्वयः। **प्रकृते** ना पर्यायपर्याभूतस्य [illegible]। **उत्पत्स्यमानौ** [illegible] न्वयबोधौ। अन्वयबोधात्प्रागित्यर्थः। **तदवसरो** विपरीतलक्षणावस [illegible] यत्र लक्षणामूलध्वनेस्तत्रैव नास्त्यर्थः। **ध्वनित्वमिति** लक्षणामूलध्वनित्वम् ॥ बाध तया विपरीतार्थं पर्यवसानतया ख्यातिर्निश्चयः [illegible]। **ख्यातस्यान्य** [illegible] [illegible] बाधनं वाच्योद्यादिपरित्यागपर्यवसानम्। **लक्षणा** लक्षणामूलो ध्वनि **अभिधा** अभिधामूलो ध्वनिः। **अत्र** लक्षणामूलध्वनौ। आद्यस्थानगमद [illegible] चेत्। **द्वितीये** [illegible] च जहत्स्वार्थां लक्षणामनुसरन्ते ॥ **प्रथम इति** [illegible] [illegible] भेदा वक्तव्या इति भावः। **यत्र** ध्वनौ। **लक्ष्यक्रम इति**। [illegible]

1. **असंलक्ष्येति**। [illegible]

---

1. [illegible]

अत्र 'भ्रम धार्मिक—' इत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयु
नतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या।
खलु विधिनिषेधावुत्पत्स्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव
वसरः। यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयो
अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव।

तदुक्तम्—

'क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित्ख्यातस्य बाधनम्।
पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु ॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं प्रवेशः, न तु तिरोभ
अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा। द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं तिर
त्वाज्जहत्स्वार्था।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः।
असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्य
व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः।

गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन ॥' इति संस्कृतम्। आश्रमस्थाया कु
गोदावरीकुञ्जरूपे सङ्केतस्थाने प्रत्यहं पुष्पावचयेन कृतसङ्केतभङ्ग स्वप्रेरितउ
द्रवेणाप्यनिवृत्तं धार्मिकं प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम्। गोदा गोदा
यो दिनान्तरे त्वामुद्वेजयति स श्वा गोदावरीतीरनिकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन
इत्यन्वयः। **प्रकृते** तात्पर्यविषयीभूतस्वैरविहारे। **उत्पत्स्यमानौ** उत्पत्स्य
न्वयबोधौ। अन्वयबोधात्प्रागित्यर्थः। **तदवसरो** विपरीतलक्षणावसर
चात्र लक्षणामूलध्वनेरवसरो नास्तीत्यर्थः। **ध्वनित्वमभिधामूलध्वनित्वम्** ॥ **ब
तया** विपरीतार्थे पर्यवसन्नतया ख्यातिरन्वयबोधः। **ख्यातस्यान्वयबो
यीभूतस्य बाधनं बाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम्। **लक्षणा** लक्षणामूलो ध्व
अभिधा अभिधामूलो ध्वनिः। **अत्र** लक्षणामूलध्वनौ। आद्येऽर्थान्तरसङ्क्र
च्ये। **द्वितीये**ऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये जहत्स्वार्था लक्षणेत्यनुपज्यते ॥ **प्रथमम्**
पश्चादस्यापरे भेदा वक्तव्या इति भावः। **यत्र** ध्वनौ। **लक्ष्यक्रम** इति।

---

1. असंलक्ष्येति। सम्यङ् न लक्षयितुं शक्यः क्रमः पौर्वापर्यं यस्य तादृशो
यस्मिन्सः। स्फुटे प्रकरणे झटिति प्रतीतेषु विभावानुभावव्यभिचारिषु सहृदयषु

---

१. '—क्रमव्यङ्ग्य' ग. २. 'लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः पर' ग. ३. ग पुस्तके तु 'विवक्षित—'
'द्विविध' इत्यन्तः पाठो नास्ति

अलंकारशब्दस्य पृथगुपादानादनलंकारं वस्तुमात्रं गृह्यते । तत्र तुल्यरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा—

पन्थिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।
उण्णअ पओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥

अत्र सत्थरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्स्वेति वस्तु व्यज्यते ।

अलंकाररूपो यथा—'दुर्गालङ्घितविग्रहः–' इत्यादौ (६२ पृ.) ।

अत्र प्राकरणिकस्योमानाममहादेवीवल्लभभानुदेवनामनृपतेर्वर्णने द्वि-

---

इति । 'व्यङ्ग्यस्य' इति शेषः । **अनलंकारमिति** । अलंकारशब्दोऽत्र धर्म[illegible] । तेन न विद्यते अलंकारो यत्रेति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषसमासे क्लीबत्वं न [illegible]त् । 'शेषतत्पुरुषद्वन्द्वावन्त्यस्थपदलिङ्गकौ' इत्यनुशासनेन पुंस्त्वप्रसक्तेः ॥ [illegible]न्थिअ **इति** । 'पथिक नात्र स्रस्तरमस्ति मनाक्प्रस्तरस्थले ग्रामे । उन्नतपयो[illegible]रं प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस ॥' इति संस्कृतम् । निवासार्थिनं पथिकं प्रति स्वयं[illegible]त्या उक्तिरियम् । **स्रस्तरं** शयनीयकटं मनागल्पमपि तन्नास्ति । प्रस्तर एव [illegible] स्वपिम इति दर्शयति—**प्रस्तरस्थल इति** । पयोधरं मेघम् तत्तदा निवा[illegible]ोपयुक्तं शयनीयकटादिकमत्र नास्त्येव । मेघप्रतिरुद्धगतिकतया यदि वससि तद्व[illegible] आपाततः प्रतीयते । तस्य व्यङ्ग्यमाह—**अत्रेति** । सत्थरादीत्यादिना पत्थरत्थ[illegible] पओहरशब्दयोर्ग्रहणम् । परदारगमननिषेधकशास्त्रार्थकं सत्थरपदं प्राकृतनिष्पन्नम् । [illegible] स्त्रीजनं संभोगार्थं [illegible] प्रस्तरस्थलपदं संस्कृतनिष्पन्नम् । स्तनार्थक[illegible] पओहरपदमुभयो [illegible]म् । एवं **शक्त्या** [illegible] शब्दशक्त्यु[illegible] यथा—'शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति, कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम् । यत्र प्रसी[illegible] पुनः, स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥' [illegible] । [illegible] इति वस्तु व्यज्यते । [illegible] ॥ **अलंकाररूप इति** । '[illegible]

---

1. अत्रेति । [illegible]

[illegible]

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भव- अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात्संलक्ष्य- क्रमनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम् ।

तत्र

वस्त्वलंकाररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

ध्वनिः । तस्य खलु जनकीभूतशब्दोत्तरजायमानत्वरूपक्रमो लक्ष्यते तत्- तत्तुल्ये व्यङ्ग्ये सतीत्यर्थः । **क्रमस्य** व्यङ्ग्यप्रतीतिपौर्वापर्यस्य **लक्ष्यत्वात्** प्रतीयमानत्वात् । **अनुरणनरूपः** प्रतिध्वनितुल्यः । वस्त्वलंकार...

शृङ्गारव्यभिचारी विस्मयाख्यो भावः साक्षाद्विरोधालंकारश्च प्रतिभासत इति वि- यानुग्राहिणः श्लेषस्यायं विषयः । न त्वनुस्वानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः । यत्र तु ... सदलंकारान्तरं शब्दशक्त्या प्रकाशते स सर्व एव ध्वनेर्विषयः । यथा हर्षचरिते— ... कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नजृम्भत ग्रीष्माभिधानः सफुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महा- अत्र ऋतुवर्णनप्रस्तावनियन्त्रिता अभिधाशक्तयः । अत एव 'अवयवप्रसिद्धे' ... द्विर्वलीयसी' इति न्यायमपाकुर्वन्तो महाकालप्रभृतयः शब्दा एकमेवार्थमभि- कृत्वा । तदनन्तरमर्थावगतिः शब्दशक्तिमूलाद् ध्वननव्यापारादेव । तत्र केचित्... यत एतेषां शब्दानां पूर्वमर्थान्तरेऽभिधान्तरं दृष्टं ततस्तथाविधेऽर्थान्तरे दृष्टतदभि- रेव प्रतिपत्तुर्नियन्त्रिताभिधाशक्तिकेभ्य एतेभ्यः प्रतिपत्तिर्ध्वननव्यापारादेवेति ... मूलस्य व्यङ्ग्यात्मत्वं चेत्यविच्छन् । अन्ये तु—साभिधैव द्वितीयार्थसामर्थ्य ... पणदेवताविशेषसादृश्यात्मक सहकारित्वेन यतोऽवलम्बते ततो ध्वननव्यापार इति । एके तु शब्दश्लेषे तावद्भेदे सति शब्दार्थश्लेषेऽपि शक्तिभेदाच्छब्दभेद इति द्वितीयः शब्दस्तत्रानीयते । स च कदाचिदभिधाव्यापाराद् यथोभयोत्तरदानाय 'श्वेतो धावति—अलम्बुसानां याता' इति प्रश्नोत्तरादौ । वा तत्र शब्दान्तरबलादपि तदर्थ- प्रतिपन्नं प्रतीयमानमूलत्वात्प्रतीयमानमेव युक्तमिति । इतरे तु—सफुल्लमल्लिका एव ... ट्टहासोऽस्येति व्याख्यानाश्रयणे तदर्थसामर्थ्यं तेन द्वितीयाभिधैव प्रतिप्रसूयते । तृ- तीयोऽर्थोऽनिर्धार्यत एव न ध्वन्यते । तदनन्तरं तु तस्य द्वितीयार्थस्य प्रतिपन्नस्य ... प्राकरणिकेन सार्कं या रूपणा तावन्मात्रैव न चान्यतः शब्दादिति सा ध्वनन... तत्राभिधाशक्तेः कस्याश्चिदप्यनाशङ्कनीयत्वात् । तस्या च द्वितीया शब्दशक्तिर्मूलं ... विना तस्या रूपणाया अनुत्थानात् । अत एवालंकारध्वनिरयमिति युक्तम् । ... शब्दशक्त्या प्रकाशमाने त्वप्राकरणिकेऽर्थान्तरे वाक्यस्य ... भिधा ... द्वौ दिलप्राकरणिकाप्राकरणिकयोः ... उपमानोपमेयभावः कल्पयितव्यः सा- क्षेपो न शब्दोपारूढ इति ... इति प्रवीणेषु विमाथ ...

२. 'एतस्य...' ग. ३ ग पुस्तके तु 'शि...' इ...

१. 'कल्' पाठो नास्ति

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापह्नुत्यलंकारेण भविष्यद्राक्षसश्रीविन[illegible] रूपं वस्तु व्यज्यते ।

'धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं
हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।
एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक त्वत्कीर्तिराशिर्ययौ
नानामण्डनतां पुरंदरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे ॥'

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालंकारेण भूमिष्ठोऽपि स्वर्गस्था[illegible]मुपकारं करोषीति विभावनालकारो व्यज्यते ।

'शिखरिणि क नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।
सुमुखि येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावकः ॥'

अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित्कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तु[illegible] तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

'सुभगे कोटिसख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः ।
वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम् ॥'

प्रकृतानामश्रुबिन्दूना स्थापनमपह्नुति । अत्र राक्षसश्रियोऽश्रुबिन्दूनामन[illegible] कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धत्वम् ॥ कविप्रौढोक्तिसिद्धालंकारव्यङ्ग्यमलंकारमाह—धम्मि[illegible] इति । 'धम्मिल्ला सयता कचा' इत्यमर । **समुदयः** समूह । **श्रीखण्ड**लेपचन्द नप्रलेपः । **विग्रहे** देहे । अत्र कीर्तिराशेर्धावल्यरूपसादृश्यमप्रसिद्धमपि कविप्रौढो[illegible] मात्रसिद्धमिति तन्मूलकरूपकस्यापि तथात्वमिति भाव । स्वर्गस्थानामुपकारे स्व[illegible] स्थितिरेव कारण ता विनापि भवतीति विभावना । **उपकारश्च** यत्नादिद्वारेण ॥ कवि[illegible] बद्धप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यङ्ग्यं वस्त्वाह—**शिखरिणीति** । अधरवत्पाटलं रक्तं शुक[illegible] कस्य तपश्चरणं प्रौढोक्तिमात्रसिद्धम् । यत्सादृश्येऽप्युत्कृष्टं वस्तु पुण्यं विना न ल[illegible] तस्य सुतरामेव पुण्यातिशयलभ्यत्वमिति भाव ॥ कविनिबद्धवस्तुव्यङ्ग्य[illegible] माह—**सुभगे इति** । **पञ्चता** पञ्चसंख्योपयोगित्व मरणं च ॥ कविनिबद्ध[illegible]

---

1. त्रिकेति । [illegible]देशभूषणम् ॥
दशतीति । दशति आस्वादयते । अनवच्छिन्नप्रबन्धतया न त्वौदरि[illegible] [illegible] तु रसज्ञोऽत्र तत्रातिनिदेन रसज्ञताप्यस्य तपःप्रभावादेनेति । शुकशाव[illegible] [illegible] [illegible]पि फल तपस [illegible]ति सहृदयाः ॥

क. २ '[illegible]' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामभगणा कोटिसंख्यत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता शरान्विमुच्य वियोगिनः श्रितेवेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो व्यज्यते ।

'मल्लिकामुकुले चण्डि भाति गुञ्जन्मधुव्रतः ।
प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव ॥'

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेनोत्प्रेक्षालङ्कारेण कामस्यायमुन्मादकः कालः प्राप्तस्तत्कथं मानिनि मानं न मुञ्चसीति वस्तु व्यज्यते ।

'महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती ।
अणुदिणमणण्णकम्मा अङ्गं तणुअं पि तणुएइ ॥'

अत्रामान्तीति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत इति विशेषोक्त्यलङ्कारो व्यज्यते ।

न खलु कवेः कविनिबद्धस्यैव रागाद्याविष्टता अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारकारिणीति पृ[illegible]

[illegible]—महिलेति । [illegible] उन्मादक [illegible]

तिपादितौ । एषु चालंकृतिव्यञ्जनस्थले रूपणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनादि-मात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यम्, न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कृतीनां मुख्यत्वम् ।

एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे—

उभयशक्त्युद्भवे व्यङ्ग्ये एको ध्वनेर्भेदः ।

यथा—

'हिममुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको
मदयन्द्विजाञ्जनितमीनकेतनः ।
अभवत्प्रसादितसुरो महोत्सवः
प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥'

[illegible] । ननु यत्रालङ्कारस्य व्यञ्जकत्वमुक्तं तत्रालङ्कार्यस्य वस्तुनोऽपि व्यञ्जकत्व[illegible] [illegible] पृथगुपादानमत आह—एषु चेति । प्रागुक्तोदाहरणेषु [illegible] [illegible] । अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थले [illegible] । रूप्यादीनाम् [illegible] [illegible] मुख्यत्वमिति । अत्र [illegible] [illegible] । हिममुक्तेति । [illegible] [illegible] । [illegible]—हिममुक्त[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]—[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] प्रमदा[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । तथाहि—प्रमदाजन[illegible]

1. [illegible]

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालंकारो व्यङ्ग्यः। एवं च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः।

तदष्टादशधा ध्वनिः ॥ ९ ॥

अविवक्षितवाच्य[1], अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः। विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेनैकः। संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेत्यष्टादशभेदो ध्वनिः। एषु च—

वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थस्तदन्ये पदवाक्ययोः।

तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा—

'धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च।
युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य संमुखे सुमुखी ॥'

वर्जनने वसन्तस्यैव सामर्थ्यमित्यर्थप्रतिसंधानसहकृतेन माधवपदेन वसन्त एव व्यज्यते न तदर्थान्तरम्। तस्य तत्र सामर्थ्याभावात्। न चात्र शब्दार्थोभयश्लेषसत्त्वेनोभयशक्तिव्यङ्ग्योपमेति वाच्यम्। तथा सति 'दुर्गालङ्घित-' (६२ पृ०) इत्यत्राप्युभयश्लेषसत्त्वेनोभयशक्तिव्यङ्ग्यत्वं स्यात्। गृहीतशरीरेत्यर्थश्लेषस्यापि तत्र सत्त्वात्। तत्क्रमभेदेषु व्यङ्ग्यस्यैव भेदो दर्शित। तच्च प्रकृतानुपयुक्तमत आह— एवं चेति। तदिति। [illegible] ॥ अष्टादशत्वमुपपादयति—अविवक्षितेति॥ वाक्ये वाक्य एव। तदन्ये उभयशक्त्युत्थादन्ये॥ धन्य इति।

---

1. उपमेति। [illegible]

2. पञ्चदशेति। [illegible]

3. तदन्ये इति। [illegible]

---

1. [illegible]

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।
वेदखाग्निशराः(५३०४)शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः (५३५५) ॥१२॥

शराणां (?) पञ्चाशत्त्वमेव दर्शितम् । संकरेणेति । अलंकारपरिच्छेदे वक्ष्यमाणरीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः । यथा—'अङ्गाङ्गित्वेऽलकृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ । संदिग्धत्वे च भवति सकरस्त्रिविधः पुनः ॥' इत्यलंकारसकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण सकरत्रैविध्यं बोध्यम् । अत्र 'एकाश्रयस्थितौ' इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः । संदिग्धत्वे 'अयं ध्वनिः स ध्वनिर्वा' इति संशयेऽङ्गाङ्गिभावापन्नोऽनेकव्यञ्जकानुप्रविष्टः । असंदिग्धो ध्वनिसमुदायः संसृष्टिः । अनेकधेति यदुक्तं तदेवाह—वेदेति । वेदाश्चत्वारः, खं शून्यम्, अग्नयस्त्रयः, शराः पञ्च । सजातीयानेकसंख्याप्रस्तावे 'अङ्कानां वामतो गतिः' इत्यङ्कविदां नियमेन चतुरुत्तरशतत्रयाधिकपञ्चसहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतदेकपञ्चाशतश्चतुर्गुणेन चतुरधिकशतद्वयमेव भवतीति चेत्, न । यतः प्रथमस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः पञ्चाशता च संसृष्टावेकपञ्चाशत्त्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरूनपञ्चाशता च संसृष्टौ पञ्चाशत्त्वम् । तृतीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च संसृष्टावूनपञ्चाशत्त्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च संसृष्टावष्टचत्वारिंशत्त्वम् । एवमन्येषामेकैकह्रासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् । चरमस्य सजातीयेनैकेन संसृष्टावेकविषयत्वमेवेति मिलित्वा षड्विंशत्यधिकत्रयोदशशततत्वं ध्वनिसंसृष्टेः । एवं क्रमेण अष्टसप्तत्युत्तरनवशताधिकत्रिसहस्रत्वं त्रिविधध्वनिसंकरस्य । मिलित्वा 'वेदखाग्नि—' इत्यादिसंख्याया उपपत्तिः । न चैकपञ्चा-

---

कारध्वनिः, (३१) प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३२) प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३३) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३४) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३५) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३६) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३७) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३८) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३९) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (४०) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४१) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (४२) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (४३) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (४४) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४५) प्रबन्धगतोऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४६) वाक्यगतोऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४७) पदगतोऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४८) पदैकदेशगतोऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४९) रचनागतोऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५०) वर्णगतोऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५१) वाक्यगतोभयशक्तिमूलो ध्वनिरिति ॥

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया।
वेदखाग्निशराः(५३०४)शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः(५३५५) ॥१२॥

[illegible]नुरोधेनैकपञ्चाशत्त्वमेव दर्शितम्। **संकरेणेति**। अलंकारपरिच्छेदे वक्ष्यमाणरीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः। यथा—'अङ्गाङ्गित्वेऽलंकृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ। संदिग्धत्वे च भवति संकरस्त्रिविधः पुनः ॥' इत्यलंकारसंकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण संकरत्रैविध्यं बोध्यम्। अत्र 'एकाश्रयस्थितौ' इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः। संदिग्धत्वे 'अयं ध्वनिर्न ध्वनिर्वा' इति उभयेऽङ्गाङ्गिभावापन्नोऽनेकव्यञ्जकानुप्रविष्टः। असंदिग्धो ध्वनिसमुदायः संसृष्टिः। अनेकधेति यदुक्तं तदेवाह—**वेदेति**। वेदाश्चत्वारः, खं शून्यम्, अग्नयस्त्रयः, शराः पञ्च। [illegible] 'अङ्कानां वामतो गतिः' इत्यङ्कविदां नियमेन चतुरधिकशतत्रयाधिकपञ्चसहस्राणीत्यर्थः। ननु कथमेतदेकपञ्चाशतश्चतुर्गुणेन चतुरधिकशतद्वयमेव भवतीति चेत्, न। यतः प्रथमस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः पञ्चाशता च [illegible]पञ्चाशत्त्वम्। एवं द्वितीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरेकपञ्चाशता च [illegible]पञ्चाशत्त्वम्। तृतीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च [illegible]पञ्चाशत्त्वं भवति। चतुर्थस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः [illegible] [illegible]ष्टाचत्वारिंशत्त्वम्। एवमन्येषामेकैकक्रमेण [illegible]। चरमस्य सजातीयेनैकेन [illegible]विषयत्वमेवेति [illegible] [illegible]ध्वनिसंसृष्टेः। एवं [illegible]। [illegible] 'वेदखाग्नि—' इत्यादि [illegible]। न [illegible]

[illegible], (२१) [illegible], (२२) [illegible], (२३) [illegible]

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।
वेदखाग्निशराः(५३०४)शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः(५३५५)॥१२॥

शयानुरोधेनैकपञ्चाशत्त्वमेव दर्शितम् । संकरेणेति । अलंकारपरिच्छेदे वक्ष्यमाणरीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः । यथा—'अङ्गाङ्गित्वेऽलंकृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ । संदिग्धत्वे च भवति संकरस्त्रिविधः पुनः ॥' इत्यलंकारसंकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण संकरत्रैविध्यं बोध्यम् । अत्र 'एकाश्रयस्थितौ' इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः । संदिग्धत्वे 'अयं ध्वनिः स ध्वनिर्वा' इति संशयेऽङ्गाङ्गिभावापन्नोऽनेकव्यञ्जकानुप्रविष्टः । असंदिग्धो ध्वनिसमुदायः संसृष्टिः । अनेकधेति यदुक्तं तदेवाह—वेदेति । वेदाश्चत्वारः, खं शून्यम्, अग्नयस्त्रयः, शराः पञ्च । सजातीयानेकसंख्याप्रस्तावे 'अङ्कानां वामतो गतिः' इत्यङ्कविदां नियमेन चतुरुत्तरशतत्रयाधिकपञ्चसहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतदेकपञ्चाशतश्चतुर्गुणेन चतुरधिकशतद्वयमेव भवतीति चेत्, न । यतः प्रथमस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः पञ्चाशता च संसृष्टावेकपञ्चाशत्त्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरूनपञ्चाशता च संसृष्टौ पञ्चाशत्त्वम् । तृतीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च संसृष्टावूनपञ्चाशत्त्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च संसृष्टावष्टचत्वारिंशत्त्वम् । एवमन्येषामेकैकह्रासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् । चरमस्य सजातीयेनैकेन संसृष्टावेकविषयत्वमेवेति मिलित्वा षड्विंशत्यधिकत्रयोदशशतत्वं ध्वनिसंसृष्टेः । एवं क्रमेण अष्टसप्तत्युत्तरनवशताधिकत्रिसहस्रत्वं त्रिविधध्वनिसंकरस्य । मिलित्वा 'वेदखाग्नि—' इत्यादिसंख्याया उपपत्तिः । न चैकपञ्चा-

कारध्वनिः, (३१) प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३२) प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३३) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३४) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३५) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (३६) पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (३७) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (३८) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (३९) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः (४०) वाक्यगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४१) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः, (४२) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः, (४३) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः, (४४) प्रबन्धगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः, (४५) प्रबन्धगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४६) वाक्यगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४७) पदगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४८) पदैकदेशगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (४९) रचनागतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५०) वर्णगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः, (५१) वाक्यगतोभयशक्तिमूलो ध्वनिरिति ॥

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।
वेदखाग्निशराः(५३०४)शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः (५३५५)॥१२॥

[illegible]दानुरोधेनैकपञ्चाशत्त्वमेव दर्शितम् । संकरेणेति । अलंकारपरिच्छेदे वक्ष्यमा[illegible]रीत्या त्रिरूपेणेत्यर्थः । यथा—'अङ्गाङ्गित्वेऽलंकृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ । संदिग्धत्वे च भवति संकरस्त्रिविधः पुनः ॥' इत्यलंकारसंकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदनुसारेण संकरत्रैविध्यं बोध्यम् । अत्र 'एकाश्रयस्थितौ' इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः । संदिग्धत्वे 'अयं ध्वनिः स ध्वनिर्वा' इति संशयेऽङ्गाङ्गिभावापन्नोऽनेकव्यञ्जकानुप्रविष्टः । असंदिग्धो ध्वनिसमुदायः संसृष्टिः । अनेकधेति यदुक्तं तदेवाह—वेदेति । वेदाश्चत्वारः, खं शून्यम्, अग्नयस्त्रयः, शराः पञ्च । सजातीयानेकसंख्याप्रस्तावे 'अङ्कानां वामतो गतिः' इत्यङ्कविदां नियमेन चतुरुत्तरत्रिशताधिकपञ्चसहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतदेकपञ्चाशतश्चतुर्गुणेन चतुरधिकशतद्वयमेव भवतीति चेत्, न । यतः प्रथमस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः पञ्चाशता च संभूय एकपञ्चाशत्त्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरेकोनपञ्चाशता च संभूय पञ्चाशत्त्वम् । तृतीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च संभूयैकोनपञ्चाशत्त्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च संभूयाष्टचत्वारिंशत्त्वम् । एवमन्येषामेकैकह्रासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् । चरमस्य सजातीयेनैकेन संभूयैकविषयत्वमेवेति मिलित्वा षड्विंशत्यधिकत्रयोदशशतानि ध्वनिसंकरे । एवं क्रमेण [illegible] मिलित्वा 'वेदखाग्नि—' इत्यादिसंख्या उपपद्यते । न चैकस्या-

[illegible]

इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यम् ।

यथा—

'अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

'मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-
स्त्वत्सैन्यसागररवोद्धतकर्णतापः ।
हा हा कथं नु भवतो रिपुराजधानी-
प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥'[1]

इतरभेदेन तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य रसाङ्गं रसरूपव्यङ्ग्यम् । उदाहरति—**अयमिति** । भूरिश्रवसः समरपतितं हस्तं विलोक्य तत्पत्न्या रोदनमिदम् । अयमीदृगवस्थः स तत्तत्कर्मणि मुहुरनुभूतः । तत्तत्कर्माह—**रसनेति** । रसना मम क्षुद्रघण्टिकामुत्कर्षयितुं मार्जनादिना उत्कृष्टीकर्तुमाक्रष्टुं वा शीलमस्य सः । नीव्या वस्त्रग्रन्थस्य विस्रंसनो मोक्षणकरः । अत्रालम्बनविच्छेदेन रतेररसाश्रयतया स्मर्यमाणानां तदङ्गानां शोकोद्दीपकत्वात्करुणानुकूलतेति शृङ्गारस्य करुणाङ्गत्वम् । अत एव प्राकरणिकत्वेन प्रधानस्य करुणस्य व्यञ्जकं वाक्यार्थमपेक्ष्य तदानीमप्राप्तरसभावस्य शृङ्गारस्य न्यूनत्वमचमत्कारित्वम् । ननु तदानीं शृङ्गारस्य रसत्वाप्राप्त्या कथमस्य रसाङ्गरसोदाहरणत्वं सङ्गच्छतामिति चेत्, न । तदानीं शृङ्गाररसस्य पूर्णरसत्वाभावेऽपि खण्डरसत्वस्य सत्त्वात् । तच्च दोषपरिच्छेदे निर्णेष्यते । शृङ्गारस्य करुणविरुद्धत्वेऽपि स्मृतिविषयत्वेन गुणत्वमेव, न तु दोषत्वम् ॥ भावाङ्गं रसव्यङ्ग्यमुदाहरति—**मानोन्नतामिति** । राजस्तुतिरियम् । मानोन्नतामुन्नतमा-

1. प्रासादेति । प्रासादपङ्क्तिषु ॥

[1] [illegible] पुस्तके तु 'इतरस्य—' इत्यतः '[illegible]' इत्यन्तः [illegible] 'चतुर्थ [illegible]' [illegible] इत्यादि [illegible] विधेयाविमर्शदोषो [illegible] । [illegible] निषिद्धस्य [illegible] तात्पर्यम् । [illegible] इत्यादि [illegible] सर्वनाम च । [illegible] 'एतदपदवर्णसंपन्नेन—' (इत्यादि) इति पाठो दृश्यते

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्—

अपरं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।

अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्व न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ।

तत्र स्यादितराङ्गं काकाक्षिप्तं च वाच्यसिद्ध्यङ्गम् ॥ १३ ॥

संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् ।

व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ ॥ १४ ॥

भूतव्यङ्ग्यं निरूपयति—**अथेति । अपरं** ध्वनिभिन्नम् । **तत्र** गुणीभूतव्यङ्ग्य । इतरस्य रसादेर्वा वाक्यार्थस्य वा अङ्गम् । रसादि अनुरणनरूपं वा व्यङ्ग्यमित्य न्वय । एवमन्यत्रापि । **काकाक्षिप्तं** काकुवशात् झटिति वाच्यवत्प्रतीयमानम् । वाच्यस्यान्वयबोधबीजं **वाच्यसिद्ध्यङ्गम्**, आपाततः प्रतीतस्य वाच्यस्य प्रति- धानानुपपत्तिनिरासकम् । **अस्फुटं** सहृदयैरपि झटित्यप्रतीयमानम् । अगूढं स्फुटम्, तथा वाच्यायमानम् । **असुन्दरं** चमत्काराप्रत्यासन्नम् एव निरुक्त

---

1. **गुणीभूतेति** । वाच्यापेक्षया अचमत्कारित्वेनेह व्यङ्ग्यस्य गुणीभाव । ध्वनिरा धाप्यभिहितम्—'प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्य काव्यस्य दृश्यते । यत्र व्यङ्ग्यान्वये वा च्यचारुत्व स्यात्प्रकर्षवत् ॥' इति । 'प्रतीयमान पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवी- नाम् । यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्त विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥' इत्युक्तरूपो व्यङ्ग्यार्थ- यः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्ये ध्वनिरित्याम्नातम् । तस्यैव गुणीभावेन वाच्यार्थचारुत्वप्रकर्षे गुणीभूतव्यङ्ग्यो नामापर. काव्यभेद इति तदाशय ॥

2. **काक्केति** । काका हठेनोपस्थापितमिति वा ॥

3. **संदिग्धेति** । सदिग्ध वाच्यकृत व्यङ्ग्यकृत वेत्यनिश्चित प्राधान्य यस्य यत्र ।५। यद्वा सदिग्ध चमत्कृतिजनने वाच्यव्यङ्ग्ययो. सशयास्पद प्राधान्य यत्र तत् ॥

4. **तुल्येति** । तुल्य वाच्यसमान प्राधान्य यत्र तत् । चमत्कारोत्पादने वाच्यव्यङ्ग्य- योरपि क्षमत्वेन तुल्यत्वमवधेयम् ॥

5. **अगूढमिति** । अगूढ चासहृदयैरपि वेद्यम् । तादृश वाच्यायमानतया न तद् चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलशवद्गूढम् । तदुक्तम्—'नान्ध्रीपयोधर इवातितरा प्रकाशो नो गुर्जरीस्तन इवातितरा निगूढ । अर्थो गिरामपिहित पिहितश्च कश्चित्सौभा ग्यमेति मरहट्टवधूकुचाभ ॥' इति । एव च कामिनीकुचकलशन्यायेन सहृदयैकवेद्यत्वेन व्यङ्ग्य ध्वनित्वमुपयाति । सहृदयैरपि दु खसवेद्यमसहृदयैरपि वेद्य वेत्युभयमपि गुणी- भूतव्यङ्ग्यमेवेति बोध्यम् । एवमन्येष्वपि भेदेष्वनुभव एव साक्षीति प्रदीपादौ व्यक्तम् ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥' इति,

[illegible] 'शब्दवृत्ति[illegible] [illegible]' इति [illegible] [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । तात्पर्येति । [illegible] आह—यावदिति । [illegible]

[illegible] । वक्रोक्ति [illegible] काव्येन [illegible] काव्यशब्देऽपि [illegible] वाच्यम् । [illegible] रस्वन्वयव्यतिरेका[illegible] । तदुक्तम्— [illegible] ॥' इति । [illegible] तथाभिधनेष्टा[illegible] [illegible] लाक्षणिको [illegible] प्रतीति. ॥

1. **शब्देति** । वाचकस्य लाक्षणिकस्य वा[illegible] अभिधया लक्षणया वा [illegible] बोधमुत्पाद्य पुनरभिधया लक्षणया वा[illegible] सामर्थ्याभावादित्यर्थ ॥

2. **किमितीति** । यदि भवन्मते [illegible] व्यङ्ग्यार्थोऽवबुध्यते, [illegible] किमर्थं लक्षणा स्वीक्रियते । [illegible] बोधात् । [illegible] किमर्थं मीमांसादर्शने भगवता [illegible]मुनिना 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याना[illegible] पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ३।३।७।' इति सूत्रेण श्रुत्यादिषु पूर्वपूर्वबलीयस्त्वं [illegible] श्रुतिस्थल इव लिङ्गादिस्थलेऽपि शब्दश्रवणानन्तरं प्रतीयमानानामर्थानां दीर्घदीर्घतरा[illegible] व्यापारेणैव प्रतीतौ लिङ्गादीनां दौर्बल्ये बीजाभावात् । निरपेक्षो रवः **श्रुति.** । [illegible] कारानसामर्थ्यं **लिङ्गम्** । परस्पराकाङ्क्षावशात्कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानि [illegible]

---

१. 'इति' नास्ति घ-पुस्तके   २ '[illegible]' क

तदर्थबोधसिद्धेः । किमिति च 'ब्राह्मण, पुत्रस्ते जातः । कन्या ते गर्भिणी' इत्यादावपि हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् ।

यत्पुनरुक्तं "पौरुषेयमपौरुषेयं च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम्, अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत् । ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्र-

---

एवं चेति । अभिधयैव व्यङ्ग्यबोधस्वीकारे चेत्यर्थः । तदर्थेति । लक्ष्यार्थेत्यर्थः । लक्षणाजन्यबोधानन्तरमपि व्यङ्ग्यबोधायाभिधासत्त्वस्वीकारे लक्षणासत्त्वस्वीकारस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः । लक्षणाया अस्वीकारे इष्टापत्तेर्दोषान्तरमाह—किमिति चेति । न वाच्यत्वमित्यन्वयः । कन्या अदत्तपुत्री । प्रतिपाद्यस्य मुखप्रसादादिभिरनुमितानामपि हर्षशोकादीनां शब्दानन्तरप्रतीतत्वेन वाच्यत्वापत्तिरिति भावः । रसादीनां तात्पर्यग्राह्यत्वमनुमानेन साधयतां मतमाह—यत्पुनरिति । पौरुषेयं पुरुषनिष्पन्नं लौकिकं मन्वादिशास्त्ररूपं च । अपौरुषेयं वेदस्वरूपम् । सर्वमेवेति व्यापकताग्रहाय । यद्यदुपादेयं वाक्यं तत्तत्कार्यपरम् । यथा 'घटमानय' इति लौकिकं वाक्यं जलाहरणरूपकार्यतत्परम् । यथा वा 'विश्वजिता यजेत' इति वैदिकं वाक्यं स्वर्गरूपकार्यतत्परमित्यन्वयव्याप्तिरत्रावधेया । व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति—अतत्परत्वे इति । यन्न कार्यतत्परं तदनुपादेयवचनम्, यथा उन्मत्तादिवाक्यम्, इति । अनुमितिं दर्शयति—ततश्चेति । प्रतिपाद्यस्य श्रोतुः काव्यश्रवणे प्रवृत्तिः, प्रतिपादकस्य वक्तुः काव्यपाठे प्रवृत्तिः, तयोरौपयिकं कारणीभूतफलेच्छाविषयो यत्प्रयोजनान्तरं चतुर्वर्गादि, तस्यानुपलब्धेः शब्देनानुपस्थानात् । अवधार्यते तात्पर्येण प्रतिपाद्यते । ननु कार्यान्तरवदानन्दि-

---

मात्रम् । [illegible] प्रकरणम् । स्थानं क्रमः । [illegible] । [illegible] ॥

1. किमिति चेति । [illegible] ॥

2. यदिति । [illegible]

दः । पूर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः । शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघटनाश्रयत्वेन चाश्रयभेदः ।

'कस्स व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआएँ सव्वणं अहरं ।
सभमरपउमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एण्हिं ॥'

इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः । तस्मान्नाभिधेय एव व्यङ्ग्यः ।

मुपपादयति—**पूर्वेति** । वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः प्रतीतिपौर्वापर्येण कालभेदः । आश्रयभेदमुपपादयति—**शब्देति** । वाच्यस्य शब्दाश्रयत्वेन शब्दमात्रसंबन्धित्वेन व्यङ्ग्यस्य शब्दादिसंबन्धित्वेन तयोराश्रयभेदः । **तदेकदेशेति** । शब्दैकदेशेत्यर्थः । स च प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गादिरूपः । **तदर्थेति** । शब्दार्थेत्यर्थः । विषयभेदमुपपादयति—**कस्स वेति** । 'कस्य वा न भवति रोषः पश्यत प्रियायाः सव्रणमधरम् । सभ्रमरपद्माघ्रायिणि वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥' इति संस्कृतम् । उपनायकदष्टाधरां पत्नीं तर्जयन्तं कान्तं प्रतारयन्त्याः सख्या उक्तिरियम् । **सभ्रमरेति** । सभ्रमरपद्माघ्राणे निवारितापि तत्कारिणी, तत्सम्बोधने । तथा सहस्व पत्युस्तर्जनां भ्रमरदंशनजन्यव्रणवेदनां च । अत्र वाच्यार्थबोधे सखी उद्देश्या, भ्रमरेणास्या अधरो दष्टो न पुनः पुरुषान्तरेणेति व्यङ्ग्यार्थबोधे कान्त उद्देश्य इति विषयभेदः । सख्या कान्तेन चोभयबोधसंभवतीति न बोद्धृभेदः । उपसंहरति—**तस्मादिति** । नैव व्यङ्ग्य इत्यन्वयः ॥ व्यङ्ग्यान्तरबोधे यथा तथास्तु रसादिबोधस्तु व्यञ्जनावृत्त्यङ्गीकारमन्तरेण

---

1. **कस्स वेति** । कस्य वेति ज्योतिर्मालोक्ते । सभ्रमरपद्माघ्रायिणि । शीलं हि कथंचिदपि वारयितुं न शक्यम् । सहस्वेदानीम् । [illegible] । अयमत्र भावः—[illegible] ॥

नानुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमम् ।
आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः ॥ ४ ॥

[1]व्यक्तिविवेककारेण हि—"यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्र सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रती रसादिप्रतीतेः साधानमिष्यते ते हि रत्यादीना भावाना कार सहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन्निष्पादयन्ति, त एव

संवेदनं प्रत्यक्षम्, ज्ञातता प्रकटता, इति । भट्टमते—नीलादौ ज्ञाते हि तारूप एको धर्म उत्पद्यते । अनुव्यवसाय इति । नैयायिकमते— ज्ञाने जाते 'नीलमह जानामि' इति ज्ञानप्रत्यक्षरूपोऽनुव्यवसायो जायते फलफलिनोर्भेद एव दृश्यते । भवन्मते तयोरभेदापत्ति । एतदुपलक्षणम् । पदात्प्रतीयमानस्य पावनत्वादेस्तीरे वैशिष्ट्यासभवोऽपि द्रष्टव्य । यदि पुनर्दूर पेक्षया समीपतीरे पावनत्वाद्यतिशय सभवति स एव गङ्गापदेनप्रत्याय्य संभाव्यते तदा नाय दोष । अत एव तीरस्य मुख्यार्थत्व बाधितत्व च इत्यत्र ग्रन्थकृता 'पावनत्वाद्यतिशयेन लक्षणीयेन सबन्धश्च' इत्यापत्ति का काशोक्तापि नोक्ता । त-ो सबन्धसत्त्वेनापत्त्ययोगात् ॥ नाट्ये रामत्वेनाह नविषये नटे, काव्ये तु राम एव विभावादिभी रत्याद्यनुमानं ततस्तदनुमा तया सामाजिकाना वासनारूपप्रत्यासत्त्या साक्षात्कृतो रामादिरत्यादी रस श्रीशङ्कुमतानुयायिना व्यक्तिविवेककारादीना मत दूषयति—नानुमानमिति अनुमानं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानम् । आभासत्वेन व्यभिचारादिदोषग्रस्तत्वे रसादिबुद्धे सस्कारजन्यज्ञानत्वेन स्मृतित्व साधयता मत दूषयति—स्मृ रिति । अत्रापि प्रागुक्तहेतोरन्वय । तन्मत दूषयितु परिष्करोति—व्यक्ति वेककारेण हीति । 'यदुक्तम्' इत्यग्रेणान्वितम् । यापीति । अनुमाने अनुमितावेव । एवकारेण परानुमतव्यञ्जनाजन्यबोधव्यवच्छेद । अत्र कारणमाह विभावानुभावेति । हिशब्दो हेतौ । ननु विभावादिप्रतीतेर्व्याप्तिज्ञानत्वाभाव तज्जन्यरसादिप्रतीतेरनुमितित्वम्, अतो विभावादीना व्याप्यत्वमुपपादय इति । विभावादयो हीत्यर्थ । धूमादिकारणमार्द्रेन्धनादि यथा धूमादिव्याप्य वह्न्यादिकार्य धूमादि वह्न्यादिव्याप्यम्, तथा रत्यादे कारण विभाव, का नुभावश्च रत्यादिव्याप्य इति भाव । तान्रत्यादीन् अनुमापयन्त इति । स यकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानेन बोधयन्त इत्यर्थ । रसादि प्रति विभावादीना का

---

1. व्यक्तीति । व्यक्तिविवेककारेण महिमभट्टेनेत्यर्थ । एतेन सपरिकरस्य ध्वने मितावन्तर्भाव कर्तु व्यक्तिविवेको निरमायि । तथा चोक्तम्—'अनुमानेऽन्तर्भाव लस्यैव ध्वने. प्रकाशितुम् । व्यक्तिविवेक कुरुते प्रणम्य महिमा परा वाचम्' ॥

---

१ ग पुस्तके तु 'व्यक्ति—' इत्यादि '—लिङ्गिनो ज्ञानम्' इत्यन्त सदर्भो नास्ति

-माना आस्वादपदवीं गताः सन्तो रसा उच्यन्त इति. अवश्यंभावी प्रतीतिक्रमः केवलमाशुभावितयासौ न लक्ष्यते, यतोऽयमद्याप्यभिव्यक्तिसमयः" इति यदुक्तम्. तत्र प्रष्टव्यम्—किं शब्दाभिनयसमर्पितविभावादिप्रत्ययानुमितरामादिगतरागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं भवतः, तद्भावनया भावकैर्भाव्यमानः स्वप्रकाशानन्दो वा । आद्ये न विवादः । किंतु 'रामादिगतरागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिः' इत्येव विशेषः । द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्धेतोराभासतयासिद्ध एव । यच्चोक्तं तेनैव—'यत्र यत्रैवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसंचारिणामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भावः' इति सुग्रहैव व्याप्तिः पक्षधर्मता च ।

अनुपपन्नमित्यत आह—त एवेति । विभावादय एवेत्यर्थः । आस्वादपदवीं प्रसक्तविषयत्वम् । तथा च पयो दध्यन्तरयोगेन दधित्वं प्राप्नुवदपि कारणमुच्यते तथा विभावादयोऽप्यनुभवान्तररसादियोगेन रसादिरूपतां प्राप्नुवन्तो रसादेः कारणमुच्यन्त इति भावः । नन्वेवमेककार्यकारणभावस्वीकारे रसादेरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वं कथमुपपद्यत आह—अवश्यंभावीति । तासां विभावादिप्रतीतिव्याप्तिपक्षधर्मताग्रहणानुमितिरसास्वादरूपाणां प्रतीतीनां क्रमः पौर्वापर्यम् । आशुभावितया शीघ्रोत्पन्नतया । असौ क्रमः । तथा चास्य शतपत्रपत्रव्यतिभेदवत्क्रमसत्त्वेऽपि सूक्ष्मकालत्वात् स न लक्ष्यत इति भावः । ननु क्रमसत्त्वे किं मानमित्यत आह—यत इति । अयमसौ, अद्यापि रसादेर्व्यङ्ग्यत्वस्वीकारेऽपि, अभिव्यक्तिसमयेऽनुसन्धेयः । यथा भवतां प्रथमं विभावाद्युपस्थितिः, ततो रत्यादिग्रहणम्, ततः साधारण्याभिमानः, ततो रसाद्युत्पत्तिः, इति क्रमसत्त्वेऽप्याशुभावितया रसादेरसंलक्ष्यक्रमत्वमुपपन्नं तथाऽलक्ष्यमपीति भावः । शब्दाभिनयेति । शब्दश्रवणरूपकाभिनयानुसन्धानेन । समर्पितेति । ज्ञापितेत्यर्थः । भवतस्तव । तद्भावनया विभावादिभावनया । भावकैः सामाजिकैः । भाव्यमान आस्वाद्यमानः स्वेन आत्मना प्रकाशो यस्य सः । 'रसत्वेनाभिमत' इति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः । असिद्धो नानुमितिविषयः । [illegible] विभावादिप्रत्ययसत्त्वेऽपि स्वप्रकाशानन्दानुत्पत्तिदर्शनादयं हेतुर्व्यभिचारीति व्याप्ति-

---

1. व्याप्तिरिति । यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरिति साहचर्यनियमः । [illegible]॥

2. पक्षेति । व्याप्यस्य (धूमादेः) पर्वते विद्यमानत्वम् ॥

---

* [illegible] इति क. [illegible] इति ख. २. [illegible]

इत्यादौ च रूपकालंकारादयोऽनुमेया एव । तथाहि— ... नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनो ... ततश्च वाच्यादसम्बद्धोऽर्थस्तावन्न प्रतीयते । अन्यथातिप्रसङ्गः ... इति बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित्संबन्धोऽस्त्येव । ततश्च बोधक... लिङ्गम्, बोध्यश्च लिङ्गी, बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निबद्धमेव । ...क्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वे अनिबद्धे अपि सामर्थ्यादवसेये । तस्मात् ...च्यार्थाल्लिङ्गरूपाल्लिङ्गिनो व्यङ्ग्यार्थस्यावगमस्तदनुमान एव पर्यवसा... इति । तन्न । तथा ह्यत्र "भम धम्मिअ–' इत्यादौ गृहे श्वनिवृ... विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति" ...

चन्द्रबुद्ध्या रात्रिज्ञानेन विघटनम्, पिहिते सति चन्द्रानुपलब्ध्या ... तयोर्घटनम् । तयोर्भ्रान्त्या मुहुर्वियोगसंयोगदर्शनेन कौतुकमिति भावः । ... कान्तावदने चन्द्रत्वारोपणेन रूपकालंकारः । **अनुमेया** एव, न तु व्यङ्ग्या ... मानत्वमुपपादयति—**तथाहीति** । सदिग्धसाध्यकः, ... सिद्ध्यभाववान् वा पक्षः । निश्चितसाध्यवान् सपक्षः । साध्याभाववान् वि... तद्व्यावृत्तत्वं तदवृत्तित्वम् । इयं व्याप्तिः **लिङ्गात्साधनात्** । **लिङ्गि** साध्यम् । ...तावद्व्यङ्ग्य प्रतीयत इति वाच्यार्थस्य लिङ्गत्वमभिप्रेत्य तत्र ... दयति—**ततश्चेति** । **अन्यथा** असबद्धप्रतीतिस्वीकारेऽतिप्रसङ्गः स्यात् । ...धम्मिअ–' इत्यादौ भ्रमणाभावस्येव घटाभावादेरपि बोधः स्यात् । ...**न्ध** इव प्रकृते वैपरीत्यरूपः सबन्धः, स एव व्यापकताघटक इति ... ततश्च सबन्धस्यावश्य सत्त्वाच्च क्षपसत्त्वादिनानस्यैवोपयोगित्वात् । तदुपपादन... **पक्षसत्त्वमिति** । निबद्ध शब्देनोपस्थितम् । **सामर्थ्यात्**सम्बन्धबलात् । ...**सेये** प्रत्येतव्ये । महावाक्यार्थं निरूपयति—**तस्मादिति** । दूषयति—**तन्नेति** । **गृहे** गृहसमीपे चत्वरादौ **श्वनिवृत्त्या** कुक्कुरमरणप्रदर्शनेन **विहितं** विधि... 'अभ्रमणमनुमापयति' इत्यनेनान्वितम् । अत्र श्वनिवृत्तिविधीयमानगृहगमनो...

1. **अनुमापयतीति** । 'गोदावरीतीरं भीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्त्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा गृहम्' इति भ्रमणाभावानुमितिः ॥

2. **पक्ष इति** । यथा धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः ॥

3. **सपक्ष इति** । यथा तस्मिन्नेव हेतौ महानसम् ॥

4. **विपक्ष इति** । यथा पूर्वोक्त एव हेतौ जलाशयः ॥

१ 'वाच्यादसम्बद्धो व्यङ्ग्यार्थो न प्रतीयते । तथात्वेऽतिप्रसङ्गात् । ततश्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः सम्बन्धेन भवतीति व्याप्तत्वेन नियतधर्मिनिष्ठत्वेन त्रिरूपाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनो ज्ञानमनुमान यदवसानं पर्यवसा... ग २. 'अनुमेये' क. ३ 'तत्' इति नास्ति ग-पुस्तके

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन्, [दुर्य]ोधनहतक—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये,

'अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।
(आत्मानं निर्दिश्य ।)
अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—' इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥'

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्ग्यन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

'रतिकेलिकलः किंचिदेष मन्मथमन्थरः ।
पश्य सुभ्रु समालम्भात्कादम्बश्चुम्बति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ।

[illegible] । '[illegible]' इति पाठे [illegible] ॥ **संक्षेपात्** अविस्तरात् । **अन्यार्थे** अर्थान्तरस्थाने । **प्रयुज्यते** निर्दिश्यते ॥ **अयमिति** । [illegible] । अत्र [illegible] स्थाने आत्मन प्रयोग ॥ **सादृश्यपुरःसरं** [illegible] ॥ **गाङ्गेये** भीष्मे । **सैवेति** [illegible] । [illegible] ॥ **उक्ति**- [illegible] । **भङ्ग्यन्तरेण** [illegible] ॥ **रतिकेलि** [illegible] । [illegible] । **समालम्भात्** [illegible] । **कादम्बः** [illegible] । [illegible] ॥ **विशेषेति** । [illegible] ।

---

१ [illegible] २ [illegible] ३. [illegible]

यथा वेण्याम्—द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छतीति यन्तं कर्णं प्रति 'राजा—साधु अङ्गराज, साधु। कथमन्यथा

दत्त्वाभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना।
सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥'

दूषणोद्घोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत्।

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति 'अश्वत्थामा—

निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात्किं मे तवेवायुधं
संप्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा।
जातोऽहं स्तुतिवंशकीर्तनविदां[1] किं सारथीनां कुले
क्षुद्रारातिकृताप्रियं प्रतिकरोम्यस्रेण[2] नास्त्रेण यत् ॥'

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मता ॥ १९० ॥

यथा तत्रैव—'सुन्दरकः—अज्जा, अवि णाम सारहिदो दिट्ठो तुह्मेहि महाराओ दुर्योधणो ण वेत्ति।'

प्रसिद्धिर्लोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधनम्।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—'राजा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ।
स्वयं कृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥'

सारूप्यमनुरूपस्य[1] सारूप्यात्क्षोभवर्धनम् ॥ १९१ ॥

अर्थापत्तिरिति ॥ अङ्गराज इति कर्णसंबोधनम्। **कथमन्यथेति**। भव वक्तव्यम्। इति शेषः ॥ **स** द्रोणः। **सिन्धुराजं** जयद्रथम्। एवं पुत्राभि[illegible] मिप्राय। **अन्यथा** प्रकारान्तरेण। अत्र सिन्धुराजोपेक्षारूपार्थान्तरोक्त्या द्रो[illegible] पुत्राभिषेकाभिप्रायः प्रतीयते ॥ **दूषणोद्घोषणायामिति** कृतायामिति शेष[illegible] **अभ्यर्थनापरैः** सविनयैः ॥ **अज्जा इति**। 'आर्याः, अपि नाम सारथि[illegible] दृष्टो युष्माभिर्महाराजो दुर्योधनो न वेति'। इति संस्कृतम् ॥ **लोकसिद्धार्थैः** लोकख्यातवस्तुभिः। **अर्थसाधनं** पदार्थपरिचयः ॥ **सूर्याचन्द्रमसाविति** अत्र सूर्यादिभिः प्रसिद्धार्थैः पुरूरवसः परिचयः ॥ **अनुरूपस्य** सदृशस्य [illegible]

1. स्तुतिवंशेति। स्तुतिवंशयोः कीर्तनं विदन्ति ये तेषां सारथीनां [illegible]
2. अस्रेणेति। अस्रेण नयनाम्भसा ॥

---

1 'मनिरूपस्य' क-ख-ग-घ. 2 'यत्नेन' घ

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन्, धनहतक—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये,

'अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।
(आत्मानं निर्दिश्य ।)
अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—' इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥'

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्ग्यन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

'रतिकेलिकलः किंचिदेष मन्मथमन्थरः ।
पश्य सुभ्रु समालम्भात्कादम्बश्चुम्बति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ।

सादृश्यजनितभ्रमात् । 'अनुभूतस्य' इति पाठे सादृश्यादनुभूतस्य भ्रमविषयस्येत्यर्थः ॥ **संक्षेपात्** अविक्षेपात् । **अन्यार्थे** वर्णान्तरस्थाने । **प्रयुज्यते** निर्दिश्यते ॥ **अयमिति ।** [illegible] आत्मा अन्यो वेति न विशेषकथनम् । अत एवार्थान्तरस्थाने आत्मनः प्रयोगः ॥ **सादृश्यपुरःसरं** सादृश्यतात्पर्यकम् ॥ **गाङ्गेये** भीष्मे । **सैवेति** तत्तुल्यश्लाघा तात्पर्यम् । यथा वृद्धस्य छलेन [illegible] तथा अस्माकमपि [illegible] भविष्यतीति भावः ॥ **उक्तिः** [illegible] । **भङ्ग्यन्तरेण** [illegible] ॥ **रतिकेलि** [illegible] । [illegible] । **समालम्भात्** [illegible] । **कादम्बः** [illegible] । [illegible] सूचितः ॥ **विशेषेति ।** [illegible] ।

---

१. [illegible] २ [illegible] ३ [illegible]

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन् दुर्योधनहतक—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये,

'अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।
(आत्मानं निर्दिश्य ।)
अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—' इत्यादि (२१० पृ.) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥'

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्ग्यन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

'रतिकेलिकलः किंचिदेष मन्मथमन्थरः ।
पश्य सुभ्रु समालम्ब्य कादम्बश्चुम्बति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ।

[illegible]

यथा वेण्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन्, धनहतक—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये,

'अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।

(आत्मानं निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि—' इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥'

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्ग्यन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

'रतिकेलिकलः किंचिदेष मन्मथमन्थरः ।
पश्य सुभ्रु समालम्भात्कादम्बश्चुम्बति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ।

सादृश्यजनितभ्रमात् । 'अनुभूतस्य' इति पाठे सादृश्यादनुभूतस्य [illegible] ॥ **संक्षेपात्** संक्षेपात् । **अन्यार्थे** अर्थान्तरस्थाने । **प्रयुज्यते** निर्दिश्यते ॥ **अयमिति** । [illegible] न विशेषणपदम् । [illegible] अर्थान्तरस्थाने [illegible] प्रयोग ॥ **सादृश्यपुरःसरं** सादृश्यपूर्वकम् ॥ **गाङ्गेये** भीष्मे । **सैवेति** तत्तुल्यश्लाघा [illegible] । [illegible] ॥ **उक्तिमत्** । **भङ्ग्यन्तरेण** [illegible] ॥ **रतिकेलि** [illegible] । [illegible] । **समालम्भात्** [illegible] । **कादम्बः** [illegible] । [illegible] सूचित ॥ **विशेषेति** । [illegible] ।

---

१. [illegible]

यथा वेण्याम्—द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छतीति यन्नं कर्णं प्रति 'राजा—साधु अङ्गराज, साधु । कथमन्यथा

दत्त्वाभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना ।
सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥'

दूषणोद्घोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत् ।

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति 'अश्वत्थामा—

निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात्किं मे तवेवायुधं
सम्प्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ।
जातोऽहं स्तुतिवंशकीर्तनविदां किं सारथीनां कुले
क्षुद्रारातिकृताप्रियं प्रतिकरोम्यस्त्रेण नास्त्रेण यत् ॥'

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मता ॥ १९० ॥

यथा तत्रैव—'सुन्दरकः—अज्जा, अवि णाम सारहिदुदिए दिट्ठो तुह्मेहि महाराओ दुर्योधणो ण वेत्ति ।'

प्रसिद्धिर्लोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—'राजा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।
स्वयं कृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥'

सारूप्यमनुरूपस्य सारूप्यात्क्षोभवर्धनम् ॥ १९१ ॥

अर्थापत्तिरिति ॥ अङ्गराज इति कर्णसम्बोधनम् । कथमन्यथेति । भ... वक्तव्यम् । इति शेषः ॥ स द्रोणः । **सिन्धुराजं** जयद्रथम् । एवं पुत्राभि... भिप्राय । **अन्यथा** प्रकारान्तरेण । अत्र सिन्धुराजोपेक्षारूपार्थान्तरोक्त्या द्रोण... पुत्राभिषेकाभिप्रायः प्रतीयते ॥ **दूषणोद्घोषणायामिति** कृतवानिति ... **अभ्यर्थनापरैः** सविनयैः ॥ **अज्जा इति** । 'आर्याः, अपि नाम सा... दृष्टो युष्माभिर्महाराजो दुर्योधनो न वेति' । इति संस्कृतम् ॥ **लोकसिद्धैः** लोकख्यातवस्तुभिः । **अर्थसाधनं** पदार्थपरिचयः ॥ **सूर्याचन्द्रमसाविति** अत्र सूर्यादिभिः प्रसिद्धार्थैः पुरूरवसः परिचयः ॥ **अनुरूपस्य** सदृशस्य ...

1. **स्तुतिवंशेति** । स्तुतिवंशयोः कीर्तनं विदन्ति ये तेषां सारथीनां ...
2. **अस्त्रेणेति** । अस्त्रेण नयनाम्भसा ॥

---

१ 'निभृतम्' क-ख-ग-ङ. २ 'भर्त्स' घ

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।

यथा मम प्रभावत्याम् ‘वज्रनाभः—

अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।
लीलयोन्मूलयाम्येष भुवनद्वयमद्य वः ॥’

विसर्पो यत्समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ २०४ ॥

यथा वेण्याम्—

‘एकस्यैवाविपाकोऽयम्—’ इत्यादि (३१२ पृ.) ।

कार्यदर्शनमुल्लेखः—

यथा शाकुन्तले—राजानं प्रति ‘तापसौ—समिदाहरणाय प्रस्थितावावाम् । इह चास्मद्गुरो साधिदैवत इव शकुन्तलयानुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्य(था) कार्यातिपातः प्रविश्य गृह्यतामातिथेयः सत्कारः’ इति ।

उत्तेजनमितीष्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ २०५ ॥

यथा—

‘इन्द्रजिच्चण्डवीर्योऽसि नाम्नैव बलवानसि ।
धिग्धिक्प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेऽस्मद्भयाकुल ॥’

यथा—

'प्राणप्रयाणदुःखार्त उक्तवानस्म्यनक्षरम् ।
नन्दागन्त विभो, किं न गुर्वीवन्ते मम पिंतः ॥'

अवधीरितकर्तव्यकथनं तु निवेदनम् ॥ २१० ॥

यथा राघवाभ्युदये—'लक्ष्मणः—आर्य, समुद्राभ्यर्थनया... घतोसि । तत्किमेतत् ।'

प्रवर्तनं तु कार्यस्य यत्स्यात्साधुप्रवर्तनम् ।

यथा वेण्याम्—'राजा—कञ्चुकिन्, देवस्य देवकीनन्दनस्य मानाद्दत्तस्य भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्त्यन्तां तत्रोचिताः समारम्भाः ।'

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिर्—

यथा तत्रैव—

'देश. सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्ह्रदाः पूरिताः' इत्यादि ।

युक्तिरर्थावधारणम् ॥ २११ ॥

यथा तत्रैव—

'यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः
किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम् ॥'

॥ प्राणेति । विभो श्रीराम ॥ अवधीरितेति । अवज्ञादेवं ... प्रयोजनस्य अवधारण कर्तव्यत्वनिश्चयः ॥ इतः समरात् । अन ...

1. देश इति । पादस्त तु—'क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः ... वादिनमत्र्यरसरगुरुष्वस्त्राणि नाम्नानि मे यद्रामेण ... तदेव हरते ... क्रोधनः ॥' इति ॥

1. 'दर्पचिता' घ

प्रहर्षः प्रमदाधिक्यं—

यथा शाकुन्तले—'राजा—तत्किमिदानीमात्मानं पूर्णमनोरथं नाभिनन्दामि ।'

शिक्षा स्यादुपदेशनम् ।

यथा तत्रैव—'सहि, ण जुत्तं अस्समवासिणो जणस्स अकिदसक्कारं अदिधिविसेसं उज्झिअ सच्छन्ददो गमनम् ।'

एषां च लक्षणं नाट्यालंकाराणां सामान्यतः एकरूपत्वेऽपि भेदेन व्यपदेशो गड्डलिकाप्रवाहेण । एषु च केषांचिद्गुणालंकारभावसंध्यङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्तव्यत्वात्तद्विशेषोक्तिः ।

एतानि च—

'पञ्चसंधि चतुर्वृत्ति चतुःषष्ट्यङ्गसंयुतम् ।
षट्त्रिंशल्लक्षणोपेतमलंकारोपशोभितम् ॥
महारसं महाभोगमुदात्तरचनान्वितम् ।
महापुरुषसत्कारं साध्वाचारं जनप्रियम् ॥

कर्तव्य एवेत्यर्थावधारणम् ॥ सहि इति । 'सखि, न युक्तमाश्रमवासिनो जनस्याकृतसत्कारमतिथिविशेषमुज्झित्वा स्वच्छन्दतो गमनम्' इति संस्कृतम् । अत्र शकुन्तलां प्रति तत्सख्या उपदेशोक्तिरियम् ॥ ननु भूषणादीनि यानि लक्षणान्युक्तानि तानि नाट्यभूषणहेतुत्वरूपसामान्यधर्मयोगेन नाट्यालंकारेष्वेवान्तर्भवितुमर्हन्ति, तदेषां भिन्नत्वेनोपादानमनतिप्रयोजनमित्याशङ्क्याह—एषां चेति । गड्डलिकाप्रवाहेण गतानुगतिकन्यायेन । ननु भूषणस्य यथायथं गुणेऽलंकारे च, शोभायाः श्लेषे विशेषस्य विशेषोक्त्यलंकारे, एवमादि यादिनाट्यालंकाराणामपीतरालंकारेषु, एवं कुलचादीनां कुल्यादिग्रन्थेषु चान्तर्भावे सिद्धे पुनरादानमनर्थकमित्यत आह—एषु चेति । लक्षणनाट्यालंकारेष्वित्यर्थः । एतानि लक्षणादीनि 'नाटकेऽवश्यं कर्तव्यानि' इत्यनेनान्वयः । भोगो [illegible] महायो वा । रचनाया उदात्तत्वं निरन्तरालंकृतत्वम् । महापुरुषस्य धीरोदात्तनायकस्य सत्कारो

1. प्रसदेति । [illegible] ॥

१ 'तुष्टि' इति [illegible] पाठः. २ '[illegible]' इति [illegible] पाठः
३. '[illegible]' इति [illegible] पाठः. ४. '[illegible]' इति [illegible] पाठः.

अथ वीथी—

वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते ।
आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥ २५३ ॥
सूचयेद्भूरि शृङ्गारं किंचिदन्यान्रसान्प्रति ।
मुखनिर्वहणे संधी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥ २५४ ॥

कश्चिदुत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्चास्याः कैशि-
कीवृत्तिबहुलत्वम् ।

अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः ।
उद्घात्य(त)कावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं छलम् ॥ २५५ ॥
वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।
असत्प्रलापव्याहारमृदव(मार्दवा)नि च तानि तु ॥ २५६ ॥

तत्रोद्घात्य(त)कावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं लक्षिते ।

मिथो वाक्यमसद्भूतं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—[illegible]वचनम् ।

त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः ॥ २५७ ॥

यथा तत्रैव—'राजा—

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन्मया विरहिता त्वया ॥

[illegible] ।' राजा—[illegible] ।'

[illegible]

1. [illegible]

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयविषयमेवेदं' इति केचित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम् ।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयशरणोद्दीपनः, सोऽभिमानी
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यस्य दासाः
क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत, न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥'

अन्ये त्वाहुश्छलं किंचित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ॥ २५८ ॥
उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोषकृत् ।
वाक्केलिर्हास्यसंबन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

'भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मद्यं विना
मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।
वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा
चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः ॥'

केचित्—'प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाक्केलिः' इत्याहुः ।
अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम्' ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिबलं मतम् ।

'तथा विभिन्ना तथा [illegible]' इत्युत्तरम् ॥ [illegible]—नटादीति । [illegible] नटादित्रितयगोचरत्वम् । इदं [illegible] ॥ छलमाह—प्रियाभैरिति । प्रियतुल्यैरप्रियैः । छलना वञ्चना ॥ जतुमयशरणोद्दीपन [illegible] अङ्गराजस्य कर्णस्य । कृष्णा द्रौपदी तस्याः [illegible] पटुः । [illegible] । 'आसाम' इति शेषः ॥ [illegible]—वाक्केलिरिति । [illegible] ॥ [illegible]—अन्योन्येति । [illegible]

1. कश्चित्—[illegible]

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयविषयत्वे' इति केचित्[1] ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम् ।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयशरणोद्दीपनः, सोऽभिमानी
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यस्य दासाः
क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत, न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥

अन्ये त्वाहुश्छलं किंचित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ॥ २५८ ॥
उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोषकृत् ।
वाक्केलिर्हास्यसंबन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

'भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मद्यं विना
मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।
वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा
चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः ॥'

केचित्—'प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाक्केलिः' इत्याहुः ।
अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिबलं मतम् ।

'त्वया निरहिता नया दृष्टा' इत्युत्तरम् ॥ त्रिगतपदव्युत्पत्तिमाह—नटादीति । आदिना नटीविदूषकयोर्ग्रहणम् । इदं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियाभैरिति । प्रियतुल्यैरप्रियैः । छलना वञ्चना ॥ जतुमयशरणोद्दीपनः जतुगृहदाहकः । अङ्गराजस्य कर्णस्य । कृष्णा द्रौपदी तस्याः केशोत्तरीययोरपनयने पटुः । [illegible] भवाव । 'आवाम्' इति शेषः ॥ वाक्केलिमाह—वाक्केलिरिति । [illegible] प्रत्युक्तिवचनात् । [illegible] । इत्येकस्य [illegible] उत्तरमिति वाक्केलिरित्याहुरित्यन्वयः ॥ अधिबलमाह—अन्योन्येति । [illegible]

---

1. क्वचिदिति । यथा चाह [illegible]—'[illegible]
[illegible] ॥' इति ॥

यथा मम प्रभावत्याम्—'वज्रनाभः—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।
लीलयोन्मूलयाम्येष भुवनद्वयमद्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे असुरापसद, अलममुना बहुप्रलापेन । मम खलु

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-
कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।
आस्तां समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं
क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया ॥'

गण्डं प्रस्तुतसंबन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ २६० ॥

यथा वेण्याम्—'राजा—

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य
पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ॥'

अनन्तरम् '(प्रविश्य) कञ्चुकी—देव, भग्नं भग्नं—' इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थे वचनमूरुभङ्गार्थे सम्बन्धे सम्बद्धम् ।

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथास्पन्दितं भवेत् ।

यथा छलितरामे—'सीता—जाद, काल्लं क्खु उज्झाअज्झाएण गन्तव्वम्, तहिं सो राआ विणएण पणमिदव्वो । लवः—अथ किनावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम् । सीता—जाद, सो क्खु तुह्माणं पिदा । लवः—किमावयो रघुपतिः पिता । सीता—(साशङ्कम् ।) मा अण्णधा सङ्कदम् । ण क्खु तुह्माणम्, सअलाए ज्जेव पुहवीएत्ति ।'

[illegible] ॥ अस्य [illegible] ॥ [illegible]—प्रस्तुतसंबन्धि [illegible] ॥ पर्याप्तं [illegible] ॥ [illegible]—व्याख्यानमिति । [illegible] 'जाद' इति । [illegible] (इति [illegible] ।) [illegible] इति [illegible] । [illegible] ॥ [illegible]

---

1. [illegible]

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयविषयमेतत्' इति केश्चित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम् ।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयशरणोद्दीपनः, सोऽभिमानी
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यस्य दासाः
क्वास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥'

अन्ये त्वाहुश्छलं किंचित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ॥ २५८ ॥
उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोपकृत् ।
वाक्केलिर्हास्यसंबन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

'भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मद्यं विना
मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।
वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा
चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः ॥'

केचित्—'प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाक्केलिः' इत्याहुः । अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिबलं मतम् ।

'त्वया विरहिता मया दृष्टा' इत्युत्तरम् ॥ त्रिगतपदव्युत्पत्तिमाह—नटादीति । आदिना नर्तकीप्रतिनटयोर्ग्रहणम् । इदं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियाभैरिति । प्रियतुल्यैरित्यर्थः । छलना वञ्चना ॥ जतुमयशरणोद्दीपनः जतुमय[illegible] अङ्गराजस्य कर्णस्य । कृष्णा द्रौपदी तस्याः केशोत्तरीययोरपनयने पटुः । [illegible] भवाव । 'आवाम' इति शेषः ॥ वाक्केलिमाह—वाक्केलिरिति । द्वित्रि[illegible] प्रत्युक्तयस्तासाम् । [illegible]प्रत्युक्तीनामनियतत्वादत्र उपलक्षणभावः । अनेकस्य [illegible] -मुत्तरमिति वाक्केलिरित्याहुरित्यन्वयः ॥ अधिबलमाह—अन्योन्येति । [illegible]

---

1. कश्चिदिति । तथा चाह दशरूपककारः—'[illegible] [illegible] पूर्वरङ्गे नियम्यते ॥' इति ॥

यथा मम प्रभावत्याम्—'वज्रनाभः—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।
लीलयोन्मूलयाम्येष भुवनद्वयमद्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे असुरापसद, अलममुना बहुप्रलापेन । मम खलु

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-
कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।
आस्तां समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं
क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया ॥'

गण्डं प्रस्तुतसंबन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ २९० ॥

यथा वेण्याम्—'राजा—

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य
पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ॥'

अनन्तरम् '(प्रविश्य) कञ्चुकी—देव, भग्नं भग्नं—' इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थे संबन्धे सबद्धम् ।

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत् ।

यथा छलितरामे—'सीता—जाद, कल्लं क्खु उअज्झाएण गन्तव्वम्, तहिं सो राआ विणएण पणमिदव्वो । लवः—अथ किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम् । सीता—जाद, सो क्खु तुह्माणं पिदा । लवः—किमावयो रघुपतिः पिता । सीता—(साशङ्कम् ।) मा अण्णधा सङ्कध्म् । ण क्खु तुह्माणम्, सअलाए ज्जेव पुहवीएत्ति ।'

भिन्नार्थं वाक्यान्तरसंबन्धेनेत्यर्थः ॥ अस्य प्रद्युम्नस्य । वो देवानाम् ॥ गण्डमाह—प्रस्तुतसंबन्धि प्रस्तुतार्थसंबद्धम् ॥ पर्याप्तं समर्थम् ॥ संबन्धे प्रस्तुते ॥ अवस्यन्दितमाह—व्याख्यानमिति । स्वरसोक्तस्य 'स्वरसस्य' इति पाठे ॥ जाद इति । 'पुत्र, कल्ये खलु उपाध्यायेन गन्तव्यम्, तत्र स राजा विनयेन प्रणमितव्यः ।' (इति संस्कृतम् ।) 'जात, स खलु युष्माकं पिता ।' इति संस्कृतम् । 'मा अन्यथा शङ्कध्वम् । न खलु युष्माकम् । सकलाया एव पृथिव्या इति ।' इति संस्कृतम् । अत्र सीतया युष्मत्पितृत्वेन रामः पृथिव्याः पालकत्वेनोक्तं व्याख्यातम् । 'पतर.'

1. अध्यासितुमिति । उत्तरार्धं तु—'[illegible] इति मम दोर्दण्डचन्द्र[illegible] ।' इति ।

कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति वध्यते ।
आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ॥ ३२५ ॥
अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ।

यथा—हर्षचरितादिः ।

'अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात् ।' इति दण्डाचार्यवचनात्केचित् 'आख्यायिका नायकेनैव निबद्धव्या' इत्याहुः, तदयुक्तम् । आख्यानादयश्च कथाख्यायिकयोरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः । यदुक्तं दण्डिनैव—

'अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः ।' इति ।

एषामुदाहरणम्—पञ्चतन्त्रादि ।

अथ गद्यपद्यमयानि—

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ॥ ३३६ ॥

यथा—देशराजचरितम् ।

गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्बिरुदमुच्यते ।

यथा—विरुदमणिमाला ।

करम्भकं तु भाषाभिर्विविधाभिर्विनिर्मितम् ॥ ३३७ ॥

यथा मम—षोडशभाषामयी प्रशस्तिरत्नावली ।

चरितम् ॥ दण्डाचार्यवचनादिति [illegible] ॥ गद्यपद्य [illegible] । [illegible]

इति [illegible]

[illegible] ।

---

1. [illegible]

2. [illegible]

अस्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः।

तद्विशेषानाह—

ते पुनः पञ्चधा मताः।
पदे तदंशे वाक्येऽर्थे संभवन्ति रसेऽपि यत् ॥ १ ॥

स्पष्टम्।

तत्र

दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः।
ग्राम्याप्रतीतसंदिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥ २ ॥
अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता।
अविमृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥ ३ ॥
दोषाः केचिद्भवन्त्येषु पदांशेऽपि पदे परे।
निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥ ४ ॥

परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वम्।

यथा—

'कार्तार्थ्यं[1] यातु तन्वङ्गी कदानङ्गवशंवदा ॥'

अस्यार्थ इति। प्रागेव प्रथमपरिच्छेद एव। श्रुतिदुष्टत्वादेः शब्दार्थापकर्षक[illegible] रसापकर्षकत्वमिति तात्पर्यमिति भावः॥ तद्विशेषान् दोषविभागान्। ते [illegible] तदंशे पदांशे॥ दोषविशेषान्निर्दिशति—दुःश्रव इति। अयं भावप्रधान[illegible] निर्देशः। दुःश्रवत्रिविधाश्लीलेति समस्तपाठे भावप्रत्ययस्य सर्वेषामन्व[illegible] पृथक्दोषेषु॥ उद्देशक्रमेण दुःश्रवत्वादिलक्षणं सोदाहरणमाह—परुषेति। [illegible] चित्स्पष्टत्वादुदाहरणस्यैव दर्शनम्। 'श्रुतिपतितमात्रं यदुद्वेगमावहति तत्त्वं दुः[illegible] देयमिति प्रथमं तदुपन्यासः' इत्यन्ये। परुषवर्णता वर्णानां पारुष्यं [illegible] भविष्यति। श्रोतॄणां श्रोत्रावच्छेदेन दुःखजनकत्वं श्रुतिदुःखावहत्वम्। दु[illegible] ति सह खावहं श्रुतिदुःखावहम्, तत्त्वं वा। कार्तार्थ्यमिति। अत्र [illegible] रेफयोर्योगेन पारुष्यम्। तत्प्रयुक्तं पदस्य दुःश्रवत्वं स्वाश्रयपदघटितत्वेन [illegible] मत्स्य शृङ्गारस्य प्रकर्षप्रतीतिं प्रतिबध्नाति। इदमेव 'श्रुतिकटु' इत्यभि[illegible] नन्वेतद्वर्णानां पारुष्यमेव न तु पदपारुष्यमिति चेत्। न। वाक्यघटितद्वि[illegible]

---

1. कार्तार्थ्यमिति। 'अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः। आलिङ्गितः स [illegible] कार्तार्थ्यं लभते कदा॥' इति प्रकाशोदाहरणानुरूपम्॥

---

१. 'पदम्' ख-पुस्तके नास्ति.　२. 'ग्राम्य' क　३. 'दम्' [illegible]

अश्लीलत्वं व्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यञ्जकत्वात्त्रिविधम्।

क्रमेणोदाहरणम्—

'दृप्तारिविजये राजन्साधनं सुमहत्तव॥'

'प्रससार शनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ते तदा॥'

अत्र साधन-वायु-विनाश-शब्दा अश्लीलाः।

'शूरा अमरता यान्ति पशुभूता रणाध्वरे॥'

अत्र पशुपदं कातर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वम्।

पारुष्यप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वस्थलवत्पदघटकद्वित्रादिवर्णपारुष्यप्रयुक्तपदद्वयस्य [illegible] नी-कारात्। [illegible]र्थान्तरव्यञ्जकमश्लीलं तस्य भावस्तत्ता। पदार्थाश्लीलत्वं तु असभ्यस्मृतिहेतुत्वमेव। जुगुप्सा घृणा। अमङ्गलम् [illegible]। व्यञ्जकत्वमिह जनकत्वमेव॥ अत्रेति। सैन्ये प्रयुक्तः साधनशब्दो [illegible] श्रोतुर्लज्जाजननेन राजविषयरतिभावस्य, समीरणे प्रयुक्तो वायुशब्दः [illegible] श्रोतुर्जुगुप्साजननेन, अदर्शने प्रयुक्तो विनाशशब्दः [illegible] अमङ्गलजननेन, शृङ्गारस्य प्रवर्धमानविच्छेदः॥ अनुचितार्थत्वं क्वचिद्ग्राम्यार्थदोषप्रतिपादकत्वेन, क्वचिदश्लीलत्वेन, क्वचिद् [illegible]। [illegible]— शूरा इति। [illegible]। अत्र वाच्यार्थस्य [illegible] दोषः।

1. अश्लीलत्वमिति। [illegible]। '[illegible]-'

अप्रयुक्तत्वं तथाप्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वम् । यथा—

'भाति पद्मः सरोवरे ॥'

अत्र पद्मशब्दः पुलिङ्गः ।

ग्राम्यत्वं यथा—

'कटिस्ते हरते मनः ॥'

अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः ।

अप्रतीतत्वमेकदेशमात्रप्रसिद्धत्वम् । यथा—

'योगेन दलिताशयः ॥'

अत्र योगशास्त्र एव वासनार्थ आशयशब्दः ।

तस्य व्यञ्जकत्वात्पञ्चुपदस्यानुचितार्थत्वम् । द्वितीय यथा—'प्रज्वलन्......पतन्ति शरान्तव ।' अत्र प्रज्वलदिति पदमनुचितार्थम् । तृतीय यथा—'दि...राद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् । क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्र...ममलमुच्चैः शिरसामतीव ॥' अत्रासद्भूतस्यान्धकारभयस्य समर्थकं द्वि...चितार्थम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ तथाप्रसिद्धावपि तेन रूपेण प्रसिद्धि...**पुंलिङ्ग इति** । 'अप्रयुक्त' इति शेष ॥ हालिकसाधारणप्रसिद्ध...**ग्राम्यः** । **कटिरिति** । अत्र शब्दस्य गूढत्वकृतचारुत्वाभावात्... रोध ॥ **योगेन** प्रकृतिपुरुषयोर्भेदचिन्तनेन दलितः खण्डित आशयो... यस्य स । आशयशब्दोऽप्रतीत इति शेष । अत्र योगशास्त्रानुशीलन... पदार्थानभिज्ञाना योगिभिन्नजनानामर्थबोधविलम्बकरत्वमप्रतीतत्वम् ॥ प्रकरणादर्थ...

---

1 पद्मेति । 'वा पुंसि पद्मम्' इत्यनेनाम्नातोऽपि पुंल्लिङ्गः पद्मशब्दः कविभिर्न ह...प्रयुक्तः । अत्र दूषकताबीजं तु तादृशकविसमयस्य तत्प्रयोजनानुसन्धानाभावे... ...ति । यमकादिप्रयोजनसत्त्वे तु नायं दोषः, अन्यथाऽसुन्दरत्वापत्तिः... ...भि. प्रयोगस्य दर्शनेन व्यञ्जनाभावादिति ॥

2 कटीति । अत्रेदं तत्त्वम्—श्रोणीनितम्बादिकमेव विदग्धैः प्रयुज्यते, कटिरिति... दग्धमात्रप्रयोज्यमिति ग्राम्यम् । पदं त्रिविधम्—ग्राम्यं नागरमुपनागरं च । नि... प्रसिद्धं नागरम्, ग्राम्यकक्षातिक्रान्तमप्राप्तनागरभावमुपनागरम्, नागरेणनागरे... ग्राम्यशब्दप्रयोगाद्वक्तुर्वैदग्ध्योन्नयनेनात्र दोषत्वम् । अत एव विदूषकादावधने वक्तृ... दोषत्वम्, तस्य तथैवौचित्येन वैरस्याभावात् ॥ अत्र प्रकाशे सम्पूर्णश्लोकः... 'राकाविभावरीकान्तसङ्क्रान्तद्युति ते मुखम् । तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥'

3. योगशास्त्र इति । 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः' । पातञ्जलसूत्रे (१।२४) वासनार्थक आशयशब्दः प्रयुक्तः । वासना चात्र ... निदानं मिथ्याज्ञानजन्यः संस्कारविशेषः । दूषकताबीजं तु तच्छास्त्रानभिज्ञ...

'आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥'

अत्र वन्द्यामिति किं वन्दीभूतायामुत वन्दनीयायामिति संदेहः । नेयार्थत्वं रूढिप्रयोजनाभावादशक्तिकृतं लक्ष्यार्थप्रकाशनम् ।

यथा—

'कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि तेऽकरोत् ।'

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यम् ।

लेपादिनार्थजनकः शब्दः संदिग्धः । आशीरिति । कर्णे कृत्वा श्रुत्वा । अत्रेति । वन्द्यामिति पदस्य संदिग्धत्वं शाब्दबोधविलम्बेन [illegible] म्बकृत् ॥ अशक्तिकृतं कवेरसामर्थ्यप्रयुक्तम् । [illegible] ॥ चरणाघातेन चरणाघातपदेन निर्जितत्वं पराभवः । [illegible] तस्याप्यसंभव इत्यन्यथानुपपत्तिः । [illegible] भवलत्वं मुखचरणयोः संबन्धः । अत्र [illegible] ततो लक्ष्योपस्थितिः [illegible] केचित्तु—'[illegible]' इति चेत् । न । [illegible] तत एव नेयार्थत्वा[illegible] । केचित्—'[illegible]' इत्याहुः । [illegible]

[illegible]

1. [illegible]

2. [illegible]

यथा—

'नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः ॥'

उक्तोदाहरणे तु तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नञः पर्युदासतया निषेधस्य विधेयतयानवगमः । यदाहुः—

पदार्थतावच्छेदकेन सह सम्बन्धस्तत्र वाक्ये असौ नञ् । प्रसज्यप्रतिषेध इत्यर्थः ॥ उदाहरति—यथेति । नवजलधर इति । गन्धर्वेणोर्वश्या [illegible] पुरूरवसः [illegible] विरहे नवजलधरादौ निशाचरत्वादिभ्रान्तिनिरूपणमिदम् । अयं सन्नद्धो न नवजलधरः, दृप्तनिशाचर इति । अयं नवजलधरत्वाभाववानित्यर्थः । [illegible] उद्देश्यत्वम्, नञर्थस्याभावस्य विधेयत्वम्, समभिव्याहृतपदार्थ[illegible] सह नञर्थस्य सम्बन्धः । न च विधेर्भावपदार्थस्येति [illegible] । [illegible] मानित्वापत्तेः । विपर्ययेति । यथा [illegible] 'उग्र न पचतम्' इत्यादावप्युक्तोदाहरण[illegible] । न च [illegible] उक्तोदाहरणादौ [illegible] प्रसज्यप्रतिषेधत्वमेव [illegible] वाच्यम् । [illegible] पर्युदासत्वा[illegible] प्रसज्यप्रतिषेध[illegible] [illegible] । अत एव [illegible] गोपीचन्द्रे[illegible]—'[illegible] प्रसज्यप्रतिषेधो [illegible]', '[illegible] न [illegible]', '[illegible]' इति । '[illegible]' इत्यादौ [illegible] । [illegible]

[illegible]

क्वचिदनुपात्तयोर्द्वयोरपि सामर्थ्यादवगमः । यथा—

'न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि मा शुचः ॥
नन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्त्यद्भुतपौरुषः ॥'

अत्र योऽस्ति, स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते ।

'यद्यद्विरहदुःखं मे तत्को वापहरिष्यति ॥'

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यम् । तथाहि—[1]
त्यनेन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु विवक्षितम् । तथाभूतस्य
तच्छब्देन परामर्शः । एवमन्येषामपि वाक्यगतत्वेनोदाहरणं बोध्यम् ।

पदांशे दुःश्रवत्वं यथा—

'तद्गच्छ सिद्ध्यै कुरु देवकार्यम् ॥'
'धातुमत्तां गिरिर्धत्ते ॥'

र्शनीय इति ॥ द्वयोर्यत्तत्पदयोः । सामर्थ्यादाकाङ्क्षात ॥ ननु यत्र द्वितीयं यत्पदद्वयं तत्र कथमेकतरपदेन निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिः । तत्र तत्पदद्वयस्यैव न योग्यत्वात् । यथा—'य यं कामयते कामं तं तमाप्नोति लीलया' इति । इ आह—यद्यदिति । एक इति । उत्तरवाक्ये एकतत्पदप्रयोगोऽर्ह इति नव । सर्वात्मकमिति । विरहदुःखत्वेन सामान्येन सर्वं विरहदुःखलियं ॥ तथ भूतस्य विरहदुःखत्वावच्छिन्नस्य । तथा च वीप्साया वक्तृतात्पर्यमेव निदानम् । सामान्यरूपेण उपस्थापने वक्तृतात्पर्ये सति न तत्पदे वीप्सा । तत्तदा... उपस्थापने तात्पर्ये सति तत्पदे वीप्सा । क्वचित्तु तत्पदे एव वीप्सा, न यत्पदे । यथा—'ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य बाधेन ये ॥' एवमिति । अन्येषामनुचितार्थत्वादीनाम् । तच्च मया दर्शितमेव ॥ 'दोषाः केचिद्भवन्त्य...

---

1. यद्यदिति । परमार्थस्तु यद्यदिति न पदद्वयम् । किंतु 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वे
या यदो द्वित्वापन्नोऽननादेशः । एवं चादेशिनैकेन यत्पदेन तत्पदेन च ...
रूपेण दुःखपरामर्शः । आदेशस्तु साकल्येनान्वये तात्पर्यग्राहक इति ...
न सबन्धभानोपपत्तौ न तत्पदेऽपि वीप्सायोगतो द्वित्वापन्न आदेशः । यत्र
तत्पदेऽपि वीप्सा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः । किं तूभाभ्यां रूपद्वयेन सर्वोपस्था...
तत्त्वम् ॥

2. सिद्ध्यै इति । अत्र 'सिद्ध्यै' इति चतुर्थ्यन्तपदैकदेशः श्रुतिकटुः ॥ अत्र 'सर्वे...
मर्थान्तरलभ्य एव । अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलब्ध्यै बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः ॥' इ...
वशिष्टा पादत्रयी ॥

---

1 'प्रयोगात्' पुस्तकान्तरे

अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थे निहतः ।

'वर्ण्यते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः ॥'

अत्र विजेयं इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ।

'पाणिः पल्लवपेलवः ॥'

पेलवशब्दस्याद्याक्षरे अश्लीले ।

'संग्रामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः ॥'

अत्र वचःशब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वम् । तथा तत्रैव वाण-
ाने शरेति पाठे । अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिसहम् । जलध्यादौ

शेऽपि पदे परे' इति यदुक्तम्, तदुदाहरणमाह—तद्वच्छेति ॥ अश्लीले
ति । व्रीडाव्यञ्जके ॥ जुगुप्साव्यञ्जकं यथा—'पूयते' इति । अत्र पूयशब्द ।
मङ्गलव्यञ्जकं यथा—'अभिप्रेत' इति । अत्र प्रेतशब्द. ॥ वचोवाणत्वं
र्वाणत्वम् । गीःशब्दवाचकत्वे इति । लक्षणया गीःशब्दप्रतिपादकत्वे
र्थं । तथा नेयार्थत्वम् । तत्रैव गीर्वाणशब्द एव । परिवृत्तिसहं श्रुतरा-

---

1. अत्र धातुमत्तो भावो धातुमत्तेति पदैकदेशेन क्षीवार्थेन मत्ताशब्देन मनुष्यर्थो
न्यते । अत्र 'पश्चाप्सरोविभ्रममण्डनाना संपादयन्ती शिखरैर्बिभर्ति । बलाहकच्छेद-
नरागानकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥' इति तत्रूक्तम् ॥

2. विजेय इति । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति सूत्रेणार्हार्थे 'अचो यत्' इति सूत्रेण
हितः कृत्यसंज्ञो यत्प्रत्ययो भूतत्वरूपे क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ॥ अत्र 'चापाचार्यस्त्रिपुर-
जयी कार्तिकेयो विजेयः शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः । अस्त्येवैतत्
न्तु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधा बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥'
लपनीयम् ॥

3. पेलवेति । 'पेल' इति वर्णद्वय [illegible] ॥ अत्र '[illegible]' इति प्रकाशोदाहरणं [illegible] ॥

4. जलध्यादाविति । [illegible]—'[illegible] पूर्वपदे [illegible] ॥' इति [illegible] ॥ [illegible] वचोवाणेत्युदाहरणम् [illegible] । [illegible] वचोवा [illegible] ॥

अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।
अर्थानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ।

रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च । क्रमेण यथा—

'तामुद्वीक्ष्य कुरङ्गाक्षीं रसो नः कोऽप्यजायत ॥'

'चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरम् ॥'

स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यं यथा—

'अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे ॥'

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा—

'जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने ॥'

अत्र प्रथमे पादे 'आसीन्मुकुलिताक्षी सा' इति लज्जाया अनुभावमुखेन कथने युक्तः पाठः ।

'मानं मा कुरु तन्वङ्गि ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम् ॥'

अत्र यौवनास्थैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्तरसस्याङ्गं शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रहो न युक्तः ।

'धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।
ईषल्लसत्कटाक्षा स्मेरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी ॥'

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावपर्यवसायिनौ स्थिताविति कष्टकल्पना ।

[illegible] रसस्यैव । प्रकृतीनां [illegible] विपर्ययोऽन्यथा[illegible] । [illegible] अन्य[illegible] ॥ कोऽप्य[illegible] ॥ व्यभिचारिणः [illegible] एव [illegible] दोषः, [illegible] तु न दोषः । यथा [illegible] । स्वशब्दवाच्यत्वं [illegible] ॥ [illegible]—मानमिति । शान्तस्यैव चेति । [illegible] । विभाव [illegible] । तत्परिग्रहो [illegible] ॥ [illegible]—धवलयतीति । शिशिररोचिषि चन्द्रे [illegible] । स्मेरेति । [illegible]

१. मानमिति । [illegible]

२. चन्द्रेति । [illegible]

एवं च विशेषणमात्रस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न वाक्यान्तरस्येति विज्ञेयम् ।

गर्भितत्वं गुणः क्वापि—

यथा—

'दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मात्प्रादुरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥'

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्कारातिशयं पुष्णाति ।

पतत्प्रकर्षता तथा ॥ २८ ॥

तथेति क्वचित् गुणः । यथा—'चञ्चद्भुज–इत्यादि (३०२ पृ.) ।

अत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाडम्बरत्यागो गुणः ।

क्वचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।
अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥ २९ ॥

हरस्यैव पिनाकसंबन्धेन दुर्जयत्वमिति व्यञ्जकत्वाद् गुणत्वम् । नायं निक्षुर्वरयुवति नारी तिनिक्षुर्धनुष्मान्राज पुत्रो नहि नहि जटाजूटभारं दधानः । नायं व्याधो नवगुणधरः पश्य कलादकलात्पुण्येऽरण्ये नवजलधरश्यामलः कोऽयमेति ॥' अत्र द्वितीयस्य नहीति निपातसमुदायस्य वाचकत्वाभावेन कथितपदस्य न विषयः, किं त्वधिकोऽपि राजपुत्रस्य जटाधारणमत्यन्तासम्भवीति व्यञ्जकत्वाद् गुण एव ॥ **न वाक्यान्तरस्येति** । पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न दोष इत्यर्थः । **दिङ्मातङ्गेति** । दिङ्मातङ्गसमूहेन विभक्ताः परिच्छिन्नाश्चत्वार आघाटाः सीमा यस्याः सा । साध्यते स्ववशीक्रियते । सिद्धा साधितापि सा मही । विप्राय प्रतिपाद्यत इत्युत्तरेणान्वयः । किमपरमिति वाच्यमिति शेषः । कथैवाद्भुतमाश्चर्यम् । **यत्रैवेति** । तथा च तत्तुल्यो न भूतो न वर्तमानो न भविष्यतीति भावः ॥ **चमत्कारातिशयमिति** । तेन युद्धवीरदानवीरयोः परिपोषः ॥ **क्वचिदिति** । अत्र पद्यार्थे सुकुमारार्थत्वं तत्रेत्यर्थः ॥ इदानीं रसदोषाणां नियमविशेषे यथायथमदोषत्वं गुणत्वं चाह—**क्वचिदिति** । रचना वर्णनम् । विभाव-

वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ॥ ११ ॥
श्लेषाद्विभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफल[illegible] बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभू[illegible] पतिष्यतः [illegible] ॥'

अत्र 'विधौ' इति विधु-विधि-शब्दयोः [illegible] ।

'किरणा हरिणाङ्कस्य दक्षिणश्च समीरणः ।
कान्तोत्सङ्गजुषां नूनं सर्व एव सुधाकिरः ॥'

तावन्त एव शब्दा एकप्रयत्नो[illegible] भेदोपलम्भो न भवति । [illegible] प्रकरणादिभिः [illegible] एव [illegible] नानाविधा बोधने [illegible] द्विमेदेन [illegible] —वर्णेति । [illegible] ॥ प्रतिकूलतामिति । [illegible]

1. [illegible]

'महदे सुरसंधं मे तमव समासङ्गमागमाहरणे ।
हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा ॥'

अत्र [1]संस्कृतमहाराष्ट्रयोः ।

पदश्लेषोऽपीत्यवधेयम् ॥ भाषाश्लेषमाह—महदे इति । संस्कृतार्थो यथा—हे महदे उत्सवदे, हे उमे हे गौरि आगमाहरणे विद्याग्रहणे मे मम तं प्रसिद्धं समासङ्गं अव रक्ष । कीदृशम् । सुरसंधं देवप्रार्थनीयम् । अवसरे समये तं प्रसिद्धं चित्तमोहं सहसा झटिति हर अपनय । कीदृशम् । बहुसरणं बहुविषयगामिनम् । प्रकृतार्थस्तु—मह—मम, देसु—देहि, रस—रतिम् । धम्मे—धर्मे, तमवस—तमोवशाम्, आस—आशाम्, गमागमा—संसारात्, हर—अपनय, णे—अस्माकम्, हरवहु—शिववधू, सरणं—रक्षयित्री, तं—त्वम्, चित्तमोहं—चित्तमोह, अवसरउ—अवसरतु, मे—मम, सहसेति । भाषासमे तु भाषाणामैकरूप्यमेव, न त्वर्थभेदः ।

1. संस्कृतेति । संस्कृतप्राकृतयोरित्यर्थः । उत्कृष्टं प्राकृतं महाराष्ट्रीति व्यपदिश्यते । न तु 'भक्तिविना वश नोहे वीण्यानें वा मृदङ्गनादानें । कन्यादानफलानें केवीं पावे मृदंगनादानें ॥' इत्यादिमहाराष्ट्रजनसुप्रसिद्धगाथेति । तथा चोक्तं दण्डिना—'महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः । सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥' इति । संस्कृतमागध्योः श्लेषो यथा—'कुललालिलालवलोले शलिलेशे शालशालिलन्शूले । कमलाशवलालिवलेऽमाले दिशमन्तकेऽनिशमे ॥' 'कुलरालिरावरोल मलिन तरमारम.[illegible] । कमलामवलालिरर मारयति शाम्यतो विषमम् ॥' इति मागधी छाया । 'कुलानि लालयन्ति पोषयन्तीत्येवंशीला ये तेषां लावे छेदने लोलस्तस्मिन् । शल्नीति शला. सोयमाः ते सन्ति यत्र देशे स शली त[illegible] लिशलस्पीकरोतीति शलि[illegible] शलस्मिन् । शालैर्गृहैः शालन्ते शोभन्ते ये ताञ्छनातीति शालशालि[illegible] स चासौ शूल[illegible] चेति, [illegible] तवाभूते । [illegible] लक्ष्मीस्तस्याः शवा [illegible] लवति [illegible] सीत्येवंशील[illegible] यस्य स तस्मिन् । मलन मा[illegible], न विद्यते मा[illegible] यस्यामारमाल[illegible]स्मिन् । 'मल धारणे' । अनिवार्यं इत्यर्थः । अन्तके मृत्यौ सति स वासुदेवे शिवे वा [illegible] दिशमनिशं प्रविष्टोऽस्मि ।' इति संस्कृतपाठार्थः । मागधस्तु—'कुरा[illegible] [illegible] या आलिः पङ्क्तिस्तस्याः रोल. [illegible] यत्र तत् । [illegible] [illegible] शूर [illegible]मर्थम् । [illegible] मकरन्द ये [illegible] [illegible] । विषम [illegible] मारयति । [illegible] [illegible] विशेषय पुनरपि क्षुभ्यन्ति ।' इति । संस्कृतपैशाच्योर्यथा—'[illegible] [illegible] [illegible] ।' [illegible] [illegible] [illegible] ॥' इति पैशाचीछाया । [illegible]

[illegible]

[illegible]

पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥

एतद्भेदत्रयं चोक्तभेदाष्टके यथासंभवं ज्ञेयम् ।

यथा वा—

'येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजंगहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।

इह त्वर्थभेदोऽपीति भेदः ॥ **यथासंभवमिति** । 'पृथुकार्तस्वर-'इत्यादौ सभङ्गः । 'नीतानाम्-'इत्यादावभङ्गः । 'नवैस्त्वं हर-'इत्यादौ सभङ्गाभङ्गः ॥ एकत्रैव तत्त्रितयमुदाहरति—**यथा वेति** । सर्वदः सर्वाभीष्टदाता माधवः, सर्वदा

दानानि यस्य तान् । तत्प्रसिद्धं [illegible] नायामासीननागिनम् । अम्बनैवं [illegible] मानो यस्य तम् । [illegible] दीप्तिर्यस्य तम् ।' इति संस्कृतवाक्यार्थः । पैशाच्यां तु 'स पुरुषो रञ्जयितुमात्मरञ्जनाय कामविषये [illegible] सुवर्णरत्नाभ्यां [illegible] दाता तथाभूतानां गणिकानामभिमानं न क्षमते न [illegible] न तदानीमादरमनि[illegible] कस्यचिदुपहृतगणिकस्योक्तिरियम् ।' इति । संस्कृतसूरसेन्योर्यथा—'तोदी [illegible] मदोऽकलहं स [illegible] विदन्तारिदम् । आर दमेदावनर [illegible] गदामारम् ॥' [illegible] गगनमदः [illegible] । [illegible] गतामारम् ॥' इति । **सूरसेनीच्छाया** । 'तुदति परानिति तोदी, [illegible] सदा सर्वकालमेव [illegible] परिभूतत्वान्निर्वैरम्, अत एव दमेदाया [illegible] यस्य तम्, [illegible] इत्यादिना [illegible] इति [illegible] गदामारम्, [illegible] आर [illegible] ।' इति [illegible] । सौरसेन्यस्तु—'आरतो [illegible] । [illegible] । [illegible] ।' इति । संस्कृतपभ्रंशयोर्यथा—'[illegible] सु ॥' 'धीरा [illegible] दुर्धरवाधिवलस्तु । [illegible] यस्य ॥' **इत्यपभ्रंश**च्छाया । 'हे [illegible], [illegible] इव [illegible] । [illegible] ।' इति संस्कृतवाक्यार्थः । 'हे धीराः, दुर्धरा [illegible] । [illegible] ।' इत्यपभ्रंशवाक्यार्थः ।

---

1. पुनरिति । [illegible] ॥

पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥

एतद्भेदत्रयं चोक्तभेदाष्टके यथासंभवं ज्ञेयम् ।

यथा वा—

'येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजंगहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।

इह त्वर्थभेदोऽपीति भेदः ॥ **यथासंभवमिति** । 'पृथुकार्तस्वर-'इत्यादौ सभङ्गः । 'नीतानाम्-'इत्यादावभङ्गः । 'सर्वस्वं हर-'इत्यादौ सभङ्गाभङ्गः ॥ एकत्रैव तत्त्रितयमुदाहरति—**यथावेति** । सर्वद सर्वाभीष्टदाता माधवः, सर्वदा

दानानि यस्य तान् । तस्मिन्निह छल मायामात्रीनमाश्रितम् । अन्यतेर्वल्गास्तव मानो यस्य तम् । अगा अचला निकामा दीप्तिर्यस्य तम् ।' इति संस्कृतवाक्यार्थः । पैशाच्यां तु 'स पुण्यो रङ्गविनुतालरञ्जनाय कामनियमेन कृतानोदाना सुवर्णरत्नाभ्यानुच्छन्नो दान्तो दाता तथाभूतानां गणिकानामसनिमान न क्षमते न सहते न तदानीमादरमलिम्पत. कश्चिदुपकृतगणिकस्योक्तिरियम् ।' इति । संस्कृतसूरसेन्योर्यथा—'तोदी सदिगण-मदोऽकलट स स्दा बलं निरस्तादिदम् । आर दनेटावनर मानदमार गदामागम् ॥' तस्यो इष्यते गगनमः दलहतघनापरन्दिनान्तारितम् । आरतमेनावनर श्रावनमार गनाम्-रम् ॥' इति । **सूरसेनीच्छाया** । 'तुदति परानिति तोदी, देशनं दिक् उपदेश तता मद वर्तन इति तदिक् न गणेन सरादेन मदो यस्य सः, स निरु, सदा सर्वगास्मैव अर-हट परिभूतत्वादित्वरम्, अत एव दनेदाया उपशमवेदाया अनन्तरो यस्य तम्, नथाप्यन्ते क्षिप्यन्ते दलाना. स्रालाम्दनि मन्दमन्दीलासदा धातुस्यः मद निर्दर्शन इती न न-दम्, गदालारम्, इदमारम्भमित्त बन्धनस्थैपे भार ममार ।' इति संस्कृतवाक्यार्थः । सैरसेनस्तु—'आरतो निवृतो मेनकानन्दनो दन । माध्वी भारः मानो यत्र । गत आभारो यत्वद । सारसनमोक्षलम्बनम् ।' इति । संस्कृतापभ्रंशयोर्यथा—'धीरा-घट्टुने हरतुरत्वगरिन्द ह । अकलम्बनरादश्च निमिरता टेल ह ॥' 'धीरा गच्छतु मेघनामो दुर्धरत्वाभिदद्दलु । अनन्दहलरादरन रमिनिस्मान्ते यस्य ॥' **इत्यपभ्रंश-च्छाया** । 'हे हरे, अवैति नधुरेवाता इव निर्मि छिन्न निर्गतस पन्नाः रसाभून्, इदहस, [illegible] [illegible], अमे [illegible] नापनि [illegible] [illegible] मतो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ह । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।' इति [illegible] । 'हे धीरः, दुर्धत [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । यस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।' [illegible] ॥

---

1. पुनरिति । [illegible] विषयभेदैर्भिद्यते ॥

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥'

अत्र 'येन—' इत्यादौ सभङ्गश्लेषः[1]। 'अन्धक—'इत्यादावभङ्गः। अनयोश्चैकत्र संभवात्सभङ्गाभङ्गात्मको ग्रन्थगौरवभयात्पृथङ्नोदाहृतः।

अत्र[2] केचिदाहुः—'सभङ्गश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः। यत्रोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषः। अभङ्गस्त्वर्थश्लेष एव। यत्र स्वराभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदादर्थयोरेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः। यो हि यदाश्रितः स तदलंकार एव। अलंकार्यालंकरणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनोपपत्तिः' इति। तदन्ये न क्षमन्ते[3]।

उमाधवश्च त्वां पायात्। माधवपक्षे—येन अभवेन जन्मरहितेन अनः शकटं ध्वस्तं पादेन परावर्तितम्। बलेरसुरराजस्य जेता। कायः पुरा अमृतपरिवेषणावसरे स्त्रीकृतः स्त्रीत्वं प्रापितः। अमृतार्थं विवदमानानां देवासुराणाममृतपरिवेषणाय मायया नारायणेन मोहिनीरूपं धृतमिति पुराणवार्ता। यश्चोद्वृत्तस्य उन्मत्तस्य अघस्य अघासुरस्य हन्ता। यद्वा कालियस्य पीडाकरः। आरवलयः अरिसवन्धि सैन्यं यातीत्यर्थः। यद्वा उद्वृत्तभुजंगहारं बलं यस्य तेन गरुडेन यातीत्यर्थः। अगं गोवर्धनं कृष्णरूपेण, गां पृथ्वीं च कूर्मरूपेण योऽधारयत्। शशिनं मथ्नातीति शशिमद्राहुः तस्य शिरोहर इति स्तुत्यं नाम यस्य चामरा आहुः। अन्धकानां यादवानां क्षयकरो द्वारकाख्यनिवासनिर्माता। उमाधवपक्षे—येन ध्वस्तमनोभवेन विनाशितकामेन बलिजितो विष्णोः कायः पुरा स्त्रीकृतः। मोहिनीरूपदिदृक्षुणा शिवेन प्रेरितो विष्णुः पुनर्मोहिनीरूपं दधारेति पुराणवार्ता। यश्च उद्वृत्तौ उत्कर्षेण वर्तितौ भुजंगरूपौ हारवलयौ येन सः। यश्च शिरसि गङ्गामधारयत्। यद्वा शरीरार्धेन गौरीम्, शिरसि गङ्गां चेत्यभिप्रायेण चकारः। यस्य शिरः शशिमच्चन्द्रयुक्तं हर इति स्तुत्यं नाम चामरा आहुः। अन्धकस्य असुरविशेषस्य विनाशकरः॥ श्लेषस्तावच्छब्दालंकारोऽर्थालंकारश्च भवति, तयोः परमतनिराकरणपूर्वकं भेदं निरूपयति—अत्रेति जतुकाष्ठेति। पृथगुपलभ्यमानयोरपि जतुकाष्ठयोर्योगे यथैकत्वप्रतिभासस्तथेहापीत्यर्थः। लोकव-

---

1. यत्रेति। समानामभेदेनोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चारणयोग्ययोरपि शब्दयोः श्लेषभङ्गभयेन स्वरभेदानादरादेकप्रयत्नोच्चारणे जतुकाष्ठन्यायेन शब्दश्लेष इति भावः॥

2. यत्र स्वरेति। समानाभेदेनोदात्तादिभेदाभावादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन शब्दभेदाभावे केवलमर्थयोरेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लिष्टत्वादर्थश्लेष इति भावः॥

3. पुराणवार्तेति। अर्थान्तर इति शेषः। त्रिपुरवधे विष्णुर्यस्य बाणो बभूवेति

---

१. 'येन' क पुस्तके नास्ति. २. 'इत्' घ. ३. 'मन्यन्ते' घ.

तथाहि—अत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यदोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति ।" न च 'अन्धकक्षय–' इत्यादौ शब्दाभेदः, 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति दर्शनात् । किं चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यबोधोपायत्वेन कविप्रतिभयोट्टङ्कनाच्छब्दालंकारत्वमेव । विसदृशशब्दद्वयस्य बन्धे चैवंविधस्य वैचित्र्याभावाद् वैचित्र्यस्यैव चालंकारत्वात् । अर्थमुखप्रेक्षितया चार्थालंकारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसादिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयार्थालंकारत्वप्रसङ्गः । शब्दस्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालंकारत्वे 'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ' इत्यादौ शब्दभेदेऽप्यर्थालंकारत्वं तवापि प्रसज्यतइत्युभयत्रापि शब्दालंकारत्वमेव । यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना, तत्र—

दिति । यथा लोके मौल्यादिगतं मुकुटादि मस्तकाद्यलंकारत्वेन व्यपदिश्यते तथा काव्येऽपीत्यर्थः ॥ दूषयति—तदन्ये इति । शब्दाभेदादर्थश्लेष इति यदुक्तं तद्दूषयति–न चेति । दर्शनस्य प्रामाण्यानभ्युपगमे त्वाह–किं चेति । कविप्रतिभया कवीनामनुभवेन उट्टङ्कनाद् विषयीकरणात् । शब्दस्यान्वयानुविधायित्वं प्रदर्श्य व्यतिरेकानुविधायित्वं दर्शयति—विसदृशेति । बन्धे चेति चकारस्य वैचित्र्याभावश्चेत्यन्वयः । ननु वैचित्र्यस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन किमायातमत आह—वैचित्र्यस्यैवेति । अलंकारत्वादलंकारनियामकत्वात् । अर्थमुखप्रेक्षितया अर्थानुसन्धानसापेक्षत्वेन अर्थालंकारत्वे अर्थालंकारत्वाङ्गीकारे । रसादिपरत्वेन रसाद्युत्कर्षाभिप्रायप्रयोज्यत्वेन । शब्दभेदेऽपीति । 'विधौ' इत्यादौ स्वरभेदाभावेन एकप्रयत्नेनैव शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयप्रतीतिरिति भावः । उभयत्र

पुराणवार्ता इति तु युक्तम् ॥ तथा च शिवमहिम्नः स्तवे—'रथः क्षोणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणिः शर इति' ॥

1. शब्दार्थेति । पर्यायान्तरपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां शब्दार्थगतव्यवस्थितिरिति भावः ॥

2. दर्शनादिति । 'यावन्त एवार्थाः स्युः शब्दास्तावन्त एव हि ।' इत्याद्युन्मिमूकादित्यर्थः ॥

3. शब्दभेद इति । विधिविधुशब्दयोः पार्थक्येऽपीत्यर्थः ॥

4. श्लेषत्वेति । श्लेषत्वखण्डना श्लेषभङ्गः ॥

---

१. 'अर्थे' इति नास्ति कस्यचित्पुस्तके । २. 'लोके' इति कुत्रचित्पुस्तके नास्ति. ३. 'अर्थालंकारत्वे' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

लम्–' इत्यादौ च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' इत्याद्यस्ति पूर्णोपमाया विषय इति चेत् । न । यदि 'सकल–' इत्यादौ शब्दश्लेषतया नोपमा तत्किमपराद्धं 'मनोज्ञम्' इत्यादावर्थश्लेषेण ।

'स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ, किं तु ।
आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥'

इति रुद्रटोक्तदिशा गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैवोपमाप्रयोजकता युक्ता, तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात् । शब्दसाम्यस्य तु न तथा, तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात् । ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुपपत्त्या, गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविषयत-

मित्यादौ चेति । श्लेषो नोपमाबाधक इति भावः । तत् तदा । शब्दमात्रं सामान्यमाश्रित्यापीहालंकारमध्ये संभवत इत्यन्वयः । यद्यपि 'सकलकलम्–' इत्यादावेकप्रयत्नेन शब्दद्वयोत्पत्त्या शब्दस्याप्येकत्वं न संभवति, तथाप्येकानुपूर्व्यवच्छिन्नत्वेन शब्दयोरेकत्वप्रतिभास इति भावः । समुच्चयालंकारे एकधर्माभिसंबन्धस्य निवेशाभावात्तत्समुच्चयपदमत्र तुल्ययोगितापरं दीपकपरं च तयोस्तत्संभवात् । नन्वेवं 'किं च तुल्ययोगितायाम्–' इत्यादिना श्लेषतुल्ययोगितयोर्यो विषयविभागः कृतः स न संगच्छते 'येन ध्वस्त–' इत्यादावपि शब्दरूपैकधर्मसंबन्धस्य सत्त्वेन तुल्ययोगिताया विषयत्वसंभवादिति चेत् । सत्यम् । यत्रानेकस्यैकधर्मसंबन्धावगमे द्विवचनबहुवचनचकाराद्यपेक्षा तत्रैव दीपकतुल्ययोगितयोर्विषयः । 'येन ध्वस्त–' इत्यादौ तु द्विवचनाद्यपेक्षाविरहेण तुल्ययोगिताया विषय एव नास्ति । एवं ययोरेकधर्मसंबन्धस्तयोरनेकप्रयत्नोच्चार्यपदवाच्यत्वं दीपकतुल्ययोगितालक्षणे निवेशनीयमतो नातिप्रसङ्गः । एवं च 'स्वेच्छोपजातविषयोऽपि–' इत्यादिर्दीपकस्य 'किरणा हरिणाङ्कस्य–' इत्यादि, 'विकसन्नेत्रनीलाब्जे–' इत्यादि च तुल्ययोगितायाश्च विषय इति ध्येयम् । गुणक्रियासाम्यवद्गुणक्रियासाम्यस्येव । तत्र गुणक्रियासाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । वास्तवत्वाद् वस्तुसमवेतत्वात् । न तथा नोपमाप्रयोजकता । तत्र शब्दसाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । साधर्म्यस्य शब्दरूपसामान्यस्य धर्मस्य । अवास्तवत्वाद् उपमानोपमेयरूपवस्तुनोरसमवेत-

1. कमलेति । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कचतितराम्' इत्यत्र मनोज्ञत्वलक्षणस्य गुणस्य, प्रकाशलक्षणायाः क्रियायाः, गुणक्रिययोर्वा साम्यात्पूर्णोपमाविषयोऽस्तीत्यर्थः ॥

2. मनोज्ञमिति । मनोज्ञत्वस्योपमानोपमेयभूतयोः कमलमुखयोर्भेदेन श्लिष्टत्वादर्थश्लेष इत्यर्थः ॥

१. 'रुद्रटोक्त' क. २. 'च' इति नास्ति ख-पुस्तके ३ 'सङ्गच्छते' ख. ४. 'विषयता' ग. ५. 'यत्र यदि नैकधर्मसंबन्धस्तत्र [illegible] द्विवचनचकाराद्यपेक्षा' इति [illegible]पुस्तके. ६. 'एवं च पूर्वोक्तनिरूपणे च सतीत्यर्थः' इति [illegible]पुस्तके पाठः. ७. 'अत्र' इति [illegible]पुस्तके.

'प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकौ' इति च मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यङाद्यो साम्यमेवेति। यच्च केचिदाहुः—'वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते, क्यङा दयस्त्वाचाराद्यर्थे' इति। तदपि न। न खलु क्यङादय आचारमात्रार्थाः अपि तु सादृश्याचारार्था इति। तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता।

उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः।

उदाहरणम्—

'तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्।'

दितं प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय, **वाचकं** प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थप्रतिपादकम्। **स्वस्वार्थबोधकौ** क्रमेण स्वार्थप्रतिपादकौ। **वत्यादीति**। आदिपदेन कल्पाि परिग्रह। **साम्यमेवेति**। सादृश्यवाचकत्वेन साम्यमित्यर्थः। **आचाराद्य इति**। 'अनुशिष्यन्ते' इत्यन्वय.। **अपि त्विति**। किन्त्वित्यर्थ.। 'अपि ता इति पाठे किं तर्हीत्यर्थं। उपसंहरति—**तदेवमिति**। वस्तुतस्तु 'चन्द्राय शुक्लरुचापि हंस' इत्यादौ साधारणधर्मोपादानेऽपि क्यङादियोगे उपमादर्शन दार्थ्या उपमायास्तद्धितादित्रितयगतत्ववत् क्यजादिपञ्चकगतत्वेन विशेषो बोध्य एवं चाष्टप्रकाराया आर्थ्या धर्मलोपालोपाभ्यां षोडशप्रकारत्वं बोध्यम्। क्यजादि पञ्चके धर्मलोपे उदाहरण यथा—'वीर. प्रीतिकरत्वेन पर्यङ्कीयति मञ्चके। मित्री यति परं प्रेम्णा भक्त्या देवायते नृणाम्॥ देवदर्शं जनै साधु प्रतीक्ष्यते दृश्यते। कृपया विष्णुसचार नित्यं सचरति क्षितौ॥' अत्र तृतीयान्तपदार्थानां क्यजाद्यर्थे सादृश्येऽभेदेनान्वय॥ उपमानलुप्तामुपमामाह—**उपमानेति**। 'लुप्तो पमा' इत्यनुपङ्ग॥ **न वेति**। न वा नयनतुल्यरम्यमास्त इत्यन्वयः। अन्यथ

त्वनिष्टमेव। अन्यथा उपास्यते हरः, अनुभूयते सुखम्, इत्यादौ धात्वर्थानभवनकि ययोरकर्मकत्वेन कर्मलकारोपपत्तिर्न स्यात्। इवादीनां तु वाचकत्वमेव। उपमेयोपमानता यामिवेवादिवाचकताया प्रतिबन्धकराहित्येन दृष्टान्तवैषम्यस्य सद्भावाद् विशेषणविशेष्ययो रेकविभक्तिरत्वे 'विशेष्येण सहैकार्थं मनेयत्र विशेषणम्। तत्र लिङ्गादयः प्रायो विशे ष्यस्या विशेषणे॥' इत्यनुशासनस्येवोपमानोपमेययोरपि तत्र 'लिङ्गसंख्याविभेदेऽपि उप मानोपमेयता। विभक्ति पुनरेकैव उपमानोपमेययो.॥' इत्यनुशासनस्य जागरूकत्वेन 'शरैरुस्रैः—' इत्यादावुपमानपदोत्तरतृतीयादेः सूपपादकत्वाच्च। प्रायोग्रहणेन 'श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः करिण्यः कारुण्यास्पदम्—' इत्यादौ विशेष्यविशेषणयो- र्लिङ्गादिभेदेऽपि न काचिदनुपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः॥

1. क्यङादय इति। अयमभिप्रायः—'कर्तुं क्यङ् सलोपश्च' इत्यत्र 'उपमानादाचारे' इत्यत उपमानपदमनुवर्तते, तेनेवार्थमादृत्यापि बोधे सादृश्याचारार्थः करोति।

---

1. 'स्वार्थबोधकौ' क. 2. 'षोडशप्रकारा बोध्या' इति मुद्रितपुस्तके.

अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च 'मुखेन सदृशं' इत्यत्र 'मुखं यथेदं', 'नयनतुल्यं' इत्यत्र 'दृगिव' इति पाठे श्रौत्यपि संभवतीति । अनयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्वसंभवेऽपि प्राचीनानां रीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् ।

औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा ॥ २० ॥

क्रमेणोदाहरणम्—

'वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकरमनोहरम् ।'

'गर्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः ।'

अत्र 'गर्दभति' इत्यत्रौपम्यवाचिनः क्विपो लोपः । न चेहोपमेयस्यापि लोपः । 'निनदन्' इत्यनेनैव निर्देशात् ।

द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः ।

'तस्या मुखेन' इत्यादौ 'रम्यं' इति स्थाने 'लोके' इति पाठेऽनयोरुदाहरणम् ।

क्विप्समासगता द्वेधा धर्मेवादिविलोपने ॥ २१ ॥

धर्मोपमानलोपोदाहरणमिदं स्यात् । **प्रतिनिधीति** । [illegible] ॥ [illegible]माह—**औपम्येति** । [illegible] ॥ **वदनमिति** । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible]—**गर्दभतीति** । [illegible] । [illegible] । **निर्देशादिति** । [illegible] ॥ [illegible]

---

1. सुधाकरेति । [illegible]

2. गर्दभतीति । [illegible]

यथा—

'चन्द्रायते शुक्लरुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः ॥'

मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते ।

यथा—

'वारिजेनेव सरसी शशिनेव निशीथिनी ।
यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा ॥'

क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते—

'हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।
विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे ॥'

'अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपानां ता विभूतयः ।
पुरंदरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव ॥'

तस्योपमानता यदि स्यादित्यर्थः । इयं साधारणधर्मस्याभेदे भेदे च संभवतीति द्विधा ॥ तत्राद्या यथा—'महाश्रुतो वदान्यस्य भारतीवामला मतिः । चेष्टा मतिरिव स्वच्छा चेष्टेव गुणसंततिः ॥' अत्र स्वच्छत्वमेकमेव साधारणो धर्मः ॥ द्वितीयामाह—**चन्द्रायत इति** । चन्द्र इवाचरतीत्यर्थः ॥ मालोपमामाह—**मालोपमेति** । बहित्येकाधिकपरम् । तेन 'तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां महौषधिं नक्तमिवात्मभासः । स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥' इत्यादावुपमाद्वयेऽपि मालात्वमक्षतम् । इयमपि पूर्ववद्द्विधा । तत्राद्यामाह—**वारिजेनेति** । अत्र मनोहरत्वमेकमेव सादृश्यहेतुः । द्वितीया यथा—'ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुधेव मदकारणम् । प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥' अत्र नेत्रानन्दजननादयो विभिन्नधर्मा एव सादृश्याना हेतवः ॥ उपमेयस्य प्रकृतत्वमुपमानस्याप्रकृतत्वं प्रायिकमित्यभिप्रायेणाह—**क्वचिदिति** । प्रकृतत्वं वर्णनीयस्योत्कर्षाधायकत्वेनाकाङ्क्षितत्वम् ॥ **हंस इति** । हंसादय इव चन्द्रादयोऽपि वर्णनीयशरत्कालस्योत्कर्षाधायकत्वेनाकाङ्क्षिताः । 'विमलाः' इति पाठो न रमणीयः, मन[्]ञतय कुमुदानीत्युपमानान्वयायोग्यत्वात् । तस्मात् 'लसन्ति' इति पाठो द्रष्टव्यः ॥ प्राचीनसमतानाक्षेपोपमादीनुपमाप्रकारान्वैचित्र्यातिशयानाधायकत्वेनोपेक्षमाण आह—**अस्य राज्ञ इति** । कल्पवृक्षभवाः कल्पवृक्षोत्पन्ना विभूतय इत्यर्थः ॥

---

1. **मालेति** । यथा काचिन्माला सजातीयैः कुसुमैः काचिच्च विजातीयैर्निर्मीयते तथैवेयमपि सजातीयैर्विजातीयैर्वा बहुभिरुपमानैरिति भावः । एकस्य उपमेयस्येत्यर्थः ॥

---

१. 'यथा' पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'वस्तुनस्तु प्रकृतयोरेकधर्माभिसंबन्धरूपतुल्ययोगितेयं न तूपमा । एव चात्र यथेवशब्दप्रयोगस्तुल्ययोगिताद्योतकत्वार्थत्वेन न गौणं पद्येत्यवधेयम् ।' इति मुद्रितपुस्तकेऽधिकम्.

तत्रैकदेशविवर्ति श्लिष्टं यथा मम—

(करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।
विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः ॥)

समस्तवस्तुविषयं यथा—अत्रैव 'विचुम्बति–' इत्यादौ 'चुचुम्ब हरिदबलामुखमिन्दुनायकेन' इति पाठे । न चात्र श्लिष्टपरम्परितम् । तत्र हि[1] 'भूभृदावलिदम्भोलिः–'(५२३) इत्यादौ राजादौ पर्वतत्वाद्यारोपं विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपाणां सर्वथैव सादृश्याभावा[3]दसंगतम् । तर्हि कथं 'पद्मोदयदिनाधीशः–' इत्यादौ परंपरितम्, राजादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य संभवात्–इति न वाच्यम् । तथा हि—राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न न प्रकृते विवक्षितम् । पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया विवक्षितत्वात् । इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुङ्गत्वादिना सु[व्यक्तमे]व–इति न श्लिष्टपरम्परितम् । क्वचित्समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते—

'मुखं तव कुरङ्गाक्षि सरोजमिति नान्यथा ॥'

क्वचिद्वैयधिकरण्येऽपि यथा—

'सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुण-
ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्वपुच्छच्छटा ।
यैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता
तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत्कौशलम् ॥'

सितच्छत्रत्वारोपे निमित्तम् ॥ **करमिति** । कर किरणमेव हस्तम् ॥ **पद्मोदयादेरेव** पद्मोदयादिशब्दस्यैव । **द्वयो** रूप्यरूपकयो राजादिसूर्याद्यो ॥ नन्वत्र शब्दसाम्यविवक्षावशात्प्रसिद्धतेजस्वितादिरूपसाम्यविवक्षायास्तु 'त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भा' इत्यादौ तु दीर्घत्वपीवरत्वादिसाम्यसंभवेनात्र तन्मूलक एव स्तम्भत्वाद्यारोपोऽस्तु त्रैलोक्यादौ मण्डपत्वाद्यारोपस्य तत्कारणत्वस्वीकारेण किमिति चेत् । न । स्तम्भा यथा मण्डपभारसहिष्णवस्तथा हरिबाहवस्त्रैलोक्यभारसहिष्णव इति साम्यस्यैव प्रकृते विवक्षितत्वात् । तच्च त्रैलोक्यादौ मण्डपत्वाद्यारोपं विना दुर्बोधम् । **समासाभावेऽपीति** । अत एव दण्डिना व्यस्तं समस्तं व्यस्तसमस्तं चेति त्रिविधं रूपकमुक्तम् । 'भ्रूलतया' इत्यभेदे तृतीया । अन्यथा तादात्म्यारोपो न स्यात् ॥ सुचरितमे-

---

१. 'हि' इति क-पुस्तके नास्ति. २. '–रूपम' ख-घ. ३. 'असंभवात्' ख घ. ४. 'शनिनि' क

इदं मम । अत्र केषांचिद्रूपकाणां शब्दश्लेषमूलत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थालंकारमध्ये गणनम् । एवं वक्ष्यमाणालंकारेषु बोध्यम् ।

अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् ।

तदेवाधिकारूढवैशिष्ट्यसंज्ञकम् । यथा मम—

'इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः
सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं बिम्बमधरः ।
इमे नेत्रे रात्रिंदिवमधिकशोभे कुवलये
तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥'

अत्र कलङ्कराहित्यादिनाधिकं वैशिष्ट्यम् ।

विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ॥ ३४ ॥

दार्ढ्यं चित्रम्, धुनिर्तिराकाशकुड्यम् । सरलता कौटिल्यराहित्यमेव दाक्षिण्यम् । तस्या योगे श्वपुच्छच्छटा कुक्कुरलाङ्गूलकुण्डली । भक्तिमात्रसुलभे केवलयापि भक्त्या प्राप्ये ॥ **अत्र केषांचिदिति** । साधनस्य श्लेषस्य शब्दालंकारत्वेऽपि साध्यत्वेन प्रधानस्यार्थालंकारमध्ये गणनमिति भावः । वक्ष्यमाणानां श्लेषापह्नवादीनाम् ॥ अधिकारूढवैशिष्ट्य रूपकमाह—**अधिकारूढेति** । अधिकमत्यर्थमारूढं वैशिष्ट्य विशेषणं यत्र तदित्यर्थः ॥ सुधाधाराधार इति बिम्बस्य विशेषणम् । कलङ्करहितत्वादिविशेषणं चन्द्रादेरत्यन्तासभवीति तत्र तदारोपणादधिकारूढवैशिष्ट्यम् । 'कलङ्कराहित्यादिना' इत्यभेदे तृतीया । परिणामालंकारमाह—**विषयात्मतयेति** ।

---

1. **वैशिष्ट्यमिति** । अत्रेदमप्यनुसंधेयम्—"विषय्यभेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्य यत् । रूपकं तत्त्रिधाऽधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः" ॥ (१) अयं हि धूर्जटिः साक्षाद् येन दग्धाः पुरः क्षणात् । (२) अयमास्ते विना शम्भुस्तार्तीयीकं विलोचनम् ॥ (३) शम्भुर्विश्वमवत्यद्य स्वीकृत्य समदृष्टिताम् । (४) अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥ (५) साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोदिता । (६) अयं कलङ्किनाङ्कस्थमुखचन्द्रोऽतिरिच्यते ॥" इति । इहोपमेयस्य राज्ञो विषयस्य पूर्वार्धस्थविशेषणेन लक्षितस्य साक्षाद् धूर्जटेर्विषयिणोऽभेदकथनात्, उपमानस्योपमेये न्यूनाधिक्यभावावर्णनाच्च प्रथममनुभयाभेदरूपकम् ॥ तार्तीयीकविलोचनराहित्योक्त्या न्यूनत्वप्रदर्शनेन द्वितीयं न्यूनाभेदरूपकम् । 'तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः' इति वार्तिकेन स्वार्थे ईकक् ॥ समदृष्टितास्वीकारेण विश्वावनोक्त्या साक्षात् शम्भ्वाधिक्यप्रतिपादनात्तृतीयमधिकाभेदरूपकम् । अत्र समदृष्टित्वं श्लिष्टम् ॥ एवमस्या मुखेन्दुरूपे अभिहितेऽस्मिन्नेत्रानन्दजनकत्वरूप मुखेन्दोश्च नेत्रानन्दजनकत्वरूपसाम्ये इन्दुनाऽर्थत्वनैरर्थक्यकथनेन न्यूनत्वाधिक्ययोरनुपादानादनुभयताद्रूप्यरूपकं चतुर्थम् ॥ साध्व्या अपरालक्ष्म्या-

---

१ 'इदं मम' इति क्वचित् पुस्तके नास्ति. २ 'अत्र च' ग. ३ 'संज्ञकम्' घ. ४ 'मम' इति क्वचिन्न पुस्तके.

दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।[1]

मूषिकेण दण्डो भक्षित इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षणमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमापततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका । अत्र च क्वचित्प्राकरणिकादर्थादप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिकार्थात्प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणम्—

'हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।
मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः ॥'

'विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम् ॥'

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथोदाहृते 'हारोऽयं—' इत्यादौ । न चेदमनुमानम् । समानन्यायस्य संबन्धरूपत्वाभावात् ।

विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयु(य)तः ॥ ८३ ॥

अर्थापत्त्यलंकारमाह—**दण्डापूपिकयेति** । दण्डापूपन्यायेनेत्यर्थः । अन्यार्थागमो ऽन्यार्थप्रतीतिः ॥ दण्डापूपन्यायमाह—**मूषिकेणेति** । इतिशब्दो हेतौ । अनेन मूषिकेण तत्सहचरितं दण्डभक्षणसहचरितमर्थादौचित्यादायातमवगतं भवतीत्यनन्तरं 'तदन्यत्रापि' इति पूरणीयम् । **नियतेति** । नियतस्य बद्धत्वेन निश्चितस्य समानन्यायात्तुल्यसामर्थ्यादर्थान्न तु शब्दात् । आपतति प्रतीतिविषयो भवति । मूषिकस्य हि दण्डभक्षणं दुष्करं तन्निष्पत्तौ तत्सहचरितापूपभक्षणमतिसुकरत्वाद्यथा संभाव्यते तथात्रापि सहचारितकठिनदुष्करनिर्दिष्टविलासादिसंभाव्यत इति भावः ॥ **हारोऽयमिति** । मुक्तानां हारघटकरत्नविशेषाणां निवृत्तसंसाराणां ज्ञानां च । मुक्तानां तादृशोऽपि दशाविशेषे दुर्घटं तन्निष्पत्तावमुक्तानामस्माकं सुतरां सम्भवादिति पुंस्त्वमत्र समानो धर्मः । मुक्तानां वर्णनीयत्वेन प्राकरणिकत्वम् ॥ **विललापेति** । सोऽजः । द्रवत्वमत्र समानो धर्मः । अयसो वर्णनीयत्वाभावादप्राकरणिकत्वम् । **संबन्धरूपत्वाभावादिति** । व्याप्तिरूपत्वाभावादित्यर्थः । व्याप्तिर्हि साध्यसाधनयोरव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपः । प्रकृते तु एकस्य मार्गान्तरेण [illegible] ज्ञात्वान्यस्य [illegible] धर्मान्तरग्रहो भवतीति [illegible] संबन्धादिति भावः ॥ विकल्पालंकारमाह—**विकल्प इति** । तुल्यबलत्वं तदुदाहरणे [illegible] बोध्यम् ।

---

1. दण्डेति । [illegible] दण्डापूपिका । [illegible] ॥

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥'

इह केचिदाहुः—'शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्याशोभनत्वमपि सदसद्योगः' इति। अन्ये तु—'शशिप्रभृतीनां स्वतःशोभनत्वं धूसरत्वादीनां त्वशोभनत्वमिति सदसद्योगः।' अत्र हि शशिप्रभृतिषु धूसरादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति विच्छित्तिविशेषस्यैव शोभनत्वे प्रक्रमादिति। इह च खलेकपोतवत्सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः। समाध्यलकारे त्वेकं कार्यं प्रति साधके समग्रेऽप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेनापतनमिति भेदः।

'अरुणे च तरुणि नयने तव मलिनं च प्रियस्य मुखम्।
मुखमानतं च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः॥'

अत्राद्येऽर्धे गुणयोर्यौगपद्यम्, द्वितीये क्रिययोः। उभयोर्यौगपद्ये यथा—

'कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः।
पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः॥'

गतत्वपर्यन्तानां ग्रहणम्। खलस्य तु स्वतोऽशोभनत्वं नृपाङ्गनगतत्वस्य शोभनत्वमिति वैपरीत्येन सदसद्योगः। मनोदुःखं प्रति धूसरत्वादिविशिष्टाश्चन्द्रादयः कारणानि कारणीभूतानां विशेष्याणां विशेषणानां च यथासंभवं सतामसतां च योग एव सदसद्योग इति भावः। अन्येषां मतमुपपादयति—**अत्र हीति**। विच्छित्तिविशेषस्यैवेत्येवकारेण मनसीत्यादेर्व्यावृत्तिः। नन्वेतन्निरर्थकमत आह—मनसीति। तथा च वाक्यसमापकत्वेनैव तत्सार्थकमिति भावः। प्रथममतं दूषयति—नृपाङ्गनगत इति। विशेषस्यैवेत्येवकारेण विशिष्टव्यवच्छेदः। तथा चात्र विशेष्यविशेषणयोर्योग एव वैचित्र्यावहो न तु विशिष्टानां योगः। क्रमभेदरूपदोषावहत्वादिति भावः। समाध्यलंकारादस्य भेदमाह—**इहेति**। साहित्येन मिलितत्वेनावतारः। **समग्रे** समर्थे पर्याप्ते काकतालीयन्यायेन अप्रतिसंहितत्वेनापतनमुपस्थापनम्। यत्र कार्यविशेषं मिलितान्येव कारणानि जनयन्ति समुच्चयस्य विषयः। यत्र त्वेकस्मिन्कारणे फलसाधनायानुष्ठीयमाने दैवादुत्पन्नेन कारणान्तरेण तत्फलस्य सुकरत्वं स समाधिरिति भावः॥ गुणयौगपद्ये समुच्चयमाह—**अरुणे चेति**। नायिकां प्रति सख्या उक्तिरियम्। नयने स्त इति शेषः॥ **कलुषमिति**। रोषकषायितमित्यर्थः। सितपङ्केरुहस्य सोदरीसदृशी श्रीः शोभा यस्य तत्। अस्य वैयधिकरण्ये एव प्रयोगप्राचुर्यं विच्छित्तिविशेषजनकत्वं च। क्वचि-

---

१. 'धनपातं' इति क्वचित्पुस्तके पाठः।